

**T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT
ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ) ANABİLİM DALI**

**BİR MEMLÜKLÜ AYDIN, BÜROKRAT VE TARİHÇİ
İBN KESİR (701-774/1301-1373)**

DOKTORA TEZİ

ADNAN KARA

EYLÜL 2017

BİR MEMLÜKLÜ AYDIN, BÜROKRAT VE TARİHÇİ
İBN KESİR (701-774/1301-1373)

ADNAN KARA

TARAFINDAN

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ'NE
SUNULAN TEZ

TARİH (ORTAÇAĞ) ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

EYLÜL 2017

Bu tez içerisindeki bütün bilgilerin akademik kurallar ve etik davranış çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca bu kurallar ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmada orijinal olmayan her tür kaynak ve sonuçlara tam olarak atıf ve referans yaptığımı da beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum.

Adnan KARA

ÖZET

BİR MEMLÜKLÜ AYDIN, BÜROKRAT VE TARİHÇİ
İBN KESİR (701-774/1301-1373)

Kara, Adnan

Doktora, Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı

Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU

2017, 287 sayfa

Bu çalışmada, Dımaşk'ta yaşamış ve merkezî yönetimle de teması olduğu anlaşılan bir Memlüklü aydın, bürokrat ve tarihçi İbn Kesîr'in biyografisi üzerinden dönemin değerlendirilmesi yapıldı. Kısmen onun tarihçiliğinin de değerlendirildiği bu araştırmada, Memlük tarihyazımı ile İbn Kesîr'in tarih alanındaki telifatının tarihyazımı açısından temel karakteristiği ele alındı.

İbn Kesîr'in yaşamı öncesi İslâm dünyasının genel ahvali ile müellifin zihin dünyasında etkili olduğu varsayılan bölgede cereyan eden önemli gelişmeler ve bu gelişmelere doğrudan veya dolaylı olarak müdahil olan bazı devletler hakkında analizler yapıldı. Bu bağlamda Memlükler ve Memlükler'le irtibatı bulunan devletlerin siyasî ve askerî faaliyetleri ile ekonomik ve diplomatik münasebetleri, sosyo-kültürel ve dinî inanç yapılarına da değinmek suretiyle ele alındı.

İbn Kesîr'in doğduğu yer, soyu ve ailesi, çocukluğu, ilk öğrenim yılları, daha sonraki aldığı eğitimleri, görevleri, yolculukları, diğer çalışmaları ve son yılları incelendi. İbn Kesîr'in biyografisi, çok yönlü kişiliği, bir bürokrat ve ilim adamı olarak duruşu ve aynı zamanda tarihçi olarak zihniyet dünyası değerlendirilerek onun biyografisi üzerinden dönemin tahlili yapıldı.

Bahrî Memlûkler döneminin yönetim yapısı, eğitim-bürokrasi ilişkisi ve bürokrasinin işleyişi hakkında tespit ve değerlendirmeler yapıldı. İbn Kesîr'in aydın kimliği, aydın-bürokrat ilişkisi ve dönemin eğitim-öğretim durumu değerlendirildi. Ayrıca siyasî, sosyal, kültürel, fikrî ve mezhebî tartışmaların zemininin tespiti bakımından analizlere yer verildi.

İbn Kesîr'in, yeni bir tarih eseri yazma amacı ve *el-Bidâye*'deki yöntemi irdelenerek Memlûk tarihinin oluşum sürecinde ve Memlûk saltanatının meşruiyet zemini bağlamında tarihçilik ve tarihyazımına verdiği katkı değerlendirildi. Tarihyazımı, Memlûk tarihyazımı ve Sultân en-Nâsır Muhammed dönemi ile sonrasında gelişen olaylar, *el-Bidâye* merkezli değerlendirilerek çalışma tamamlandı.

Anahtar Kelimeler: İbn Kesîr, Memlûkler, entelektüel, bürokrasi, isrâiliyyât,

ABSTRACT

A MAMLUK INTELLECTUAL, BUREAUCRAT AND HISTORIAN
IBN KATHEIR (701-774/1301-1373)

Kara, Adnan

Ph.D., Department of History (Medieval)

Supervisor: Doç. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU

2017, 287 pages

In this study, the period was assessed through the biography of Ibn Katheir, a Mamluk intellectual, bureaucrat and historian, who lived in Damascus, and seemed to be affiliated to the central government. In this research, which partly covered also Ibn Katheir's historiography, the characterization of his life in the field of history is addressed by the main characteristics of history with the Mamluk historiography.

Analyses were made on significant developments, which were effective in the general circumstances of the Islamic world before Ibn Katheir and in the author's mind of world, taking place in the region and some states directly or indirectly involved in these developments. In this context, the political and military activities of the states with contact with the Mamluks and their economic and diplomatic relations were also addressed by referring to socio-cultural and religious beliefs.

Moreover, the place where Ibn Katheir was born, his family and siblings, his childhood, first years of his education, his later education, his duties, his journeys, his other works and his last years were examined. The biography of Ibn Katheir, his versatile personality, his position as a bureaucrat and scholar, and at the same time the world of his mentality as a historian were evaluated and his biography was analysed.

The administrative structure of the "Bahri" (Naval) Mamluks era, education-bureaucracy relation and bureaucracy were found and evaluated. Ibn Katheir's intellectual identity, intellectual-bureaucratic relation, the period of education and training was assessed. In addition, analyses were included in determining the grounds for political, social, cultural, intellectual and sectarian/denominational debates.

Ibn Katheir's contribution to historiography and historiography in the context of the formation of the Mamluk history and in the context of the legitimacy of the Mamluk reign was examined by examining the aim of writing a new historical work and the method in *al-Bidâya*. Historiography, Mamluk historiography, and events following the Sultan en-Nâsir Muhammad period were evaluated by *al-Bidâya* oriented study.

Keywords: Ibn Katheir, The Mamluks, intellectualist, bureaucracy, the israiliyyat,

Anneme ve Babama

İÇİNDEKİLER

İNTİHAL	III
ÖZET	IV
ABSTRACT	VI
İTHAF	VIII
İÇİNDEKİLER	IX
KISALTMALAR	XI
ÖNSÖZ	XII

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, AMACI ve METODU	1
B. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	8
1. İbn Kesîr İle İlgili Yapılan Çalışmalar	12
2. Araştırmanın Temel Kaynakları	17
C. VII/XIII. YÜZYIL MEMLÜK DÜNYASI	30

BÖLÜM 1

BİR MEMLÜK AYDINI İBN KESİR

1.1. MEMLEKETİ, SOYU VE AİLESİ	53
1.2. ÇOCUKLUK YILLARI	58
1.3. İLK ÖĞRENİM YILLARI	60
1.4. MEDRESE YILLARI	67
1.4.1. Medrese Hocaları ve Eğitimleri	68
1.4.2. Eserleri	92
1.5. GEZİLERİ VE HACC YOLCULUĞU	99
1.5.1. İlmî Çalışmalar Kapsamındaki ve Ziyaret Maksatlı Gezileri	101
1.5.2. Hacc Yolculuğu	104
1.6. GÖREVLERİ	105
1.6.1. Müderrislik	106
1.6.2. Hatiplik	110
1.6.3. Müftülük	112
1.6.4. Kâtiplik	114
1.6.5. Mahkeme Üyeliği ve Kadılık	116
1.7. SON YILLARI	123

BÖLÜM 2

BÜROKRATİK YAPI, ENTELEKTÜEL BİLİNÇ VE İBN KESİR

2.1. BÜROKRASİ VE İBN KESİR	125
2.1.1. Memlûk Bürokratik Yapısı	131
2.1.2. İbn Kesîr'in Bürokrasi İle Tanışması	144
2.1.3. Eğitim-Bürokrasi İlişkisi ve İbn Kesîr	147
2.1.3.1. Eğitim Sisteminde Atama ve Terfi	149
2.1.3.2. Eğitim Bürokrasisinde Kariyer ve İbn Kesîr	151
2.1.3.3. İbn Kesîr'in Akademik Formasyonu	153
2.2. ENTELEKTÜEL BİLİNÇ VE İBN KESİR	158
2.2.1. İlim Adamı Sınıfının Gelişimi ve Bilimsel Arkaplan	159
2.2.2. İbn Kesîr ve Çağının Aydın Yaklaşımı	169
2.2.2.1. Münevver Bir Bürokrat ve Devlet Adamı	174
2.2.2.2. Toplumsal Yaklaşım Ekseninde Hak ve Adalet Anlayışı	178
2.2.2.3. Duygusal, Doğal ve Mutedil Bir Aydın	180
2.2.2.4. Tasavvuf Anlayışı	183

BÖLÜM 3

TARİHYAZIMI, MEMLÜK TARİHİ VE İBN KESİR

3.1. TARİHÇİLİK VE ZİHNİYET BAĞLAMINDA TARİHYAZIMI	187
3.2. VIII/XIV. YÜZYILDA MEMLÜK TARİHYAZIMI VE İBN KESİR ..	194
3.3. MEMLÜK TARİHİNDE <i>el-BIDÂYE VE'N-NIHÂYE</i>	203
3.4. <i>El-BIDÂYE</i> 'DE SULTÂN MUHAMMED B. KALÂVÛN	212
3.5. <i>El-BIDÂYE</i> 'DE SULTÂN MUHAMMED B. KALÂVÛN SONRASI ..	219

4. SONUÇLAR	239
-------------------	-----

YARARLANILAN KAYNAKLAR	246
------------------------------	-----

EKLER

EK A. İBN KESİR KRONOLOJİSİ	274
EK B. RESİMLER	276
EK C. ÖZGEÇMİŞ	280

KISALTMALAR

Bkz/bkz	: Bakınız
çev.	: Çeviren/Tercüme eden
<i>DİA</i>	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör/Editörler
<i>E.I.²</i>	: <i>The Encyclopaedia of Islam New Edition</i>
haz.	: Yayına hazırlayan
haş.	: Haşiyeye
<i>İA</i>	: <i>İslâm Ansiklopedisi</i>
karş.	: Karşılaştırınız
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
neş.	: Neşreden
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleştiren
tah.	: Tahkik eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
ty	: Basım tarihi yok
vd.	: Ve devamı/Ve diğerleri
Yay.	: Yayınları

ÖNSÖZ

İslâm Tarihi alanında yapılan çalışmalarda yeterince yer verilmediği ve ilgi görmediğini düşündüğümüz Memlûkler dönemi tarihçilerinden biri olan İbn Kesîr'in yaşadığı ortam, yetişme tarzı ve ilgilendiği ilimler ile bölgede gelişen siyasi ve sosyal olaylar, onun aydın kişiliğini ve tarihçiliğini daha dikkat çekici bir konuma yükseltmiştir. Müellifin eserlerinin ve şahsiyetinin bu yönüyle incelenmesi tarih alanında geçmişte ve günümüzde yapılan tartışmaların da daha sağlıklı bir zeminde yürütülmesine katkı sağlayacağından araştırma ayrı bir önem kazanmaktadır.

Giriş ve üç bölümden oluşan bu çalışmanın giriş bölümünde; araştırmanın konusu, önemi, amacı ve yöntemi üzerinde durulduktan sonra İbn Kesîr konulu çalışmalar ile yararlanılan temel kaynakların tahlil ve değerlendirmesi yapıldı. Ayrıca VII/XIII. yüzyıl Memlûk dünyası hakkında genel hatlarıyla bilgi verildi. Birinci bölümde; İbn Kesîr'in doğduğu yer, soyu ve ailesi, çocukluğu, ilk öğrenim yılları, daha sonraki aldığı eğitimler, aldığı üst düzey görevler, yolculukları, diğer çalışmaları ve son yılları ele alındı. İkinci bölümde; Bahrî Memlûkler Dönemi'nin yönetim yapısı, eğitim-bürokrasi ilişkisi ve bürokrasinin işleyişine yer verildi. Aydın kimliği, aydın-bürokrat ilişkisi, dönemin eğitim-öğretim durumu değerlendirildi. Üçüncü bölümde ise; tarihyazımı ve Memlûk tarihyazımı üzerinde duruldu. Sultân en-Nâsır Muhammed dönemi ile sonrasında gelişen olaylar açısından ve Bahrî Memlûkler'in meşruiyetine verdiği katkı bakımından *el-Bidâye*'nin tarihyazımındaki yeri incelendi. Çalışma, sonuçlar, yararlanılan kaynaklar ve ekler kısmıyla son bulmaktadır.

Kuşkusuz akademik çalışmalar özellikle de doktora tez çalışması, gerek araştırma safhasıyla gerekse yazım aşamasıyla oldukça zor bir süreçtir. Ancak zor olduğu kadar zevklidir de. Bir atasözünde; "ilmin başı soğandan acı, sonu ise baldan tatlıdır" denilmektedir. Gerçekten de zorlu ve meşakkatli başlayan bir çalışma, tamamlanıp bir eser olarak ortaya çıktığında, bunun yapımıcısına verdiği mutluluğun tarifi mümkün değildir.

Tamamlanan her bir araştırmanın, aslında kolektif bir çabanın ürünü olduğu da göz ardı edilmemelidir. Özveriyle kıymetli zamanlarını ayırıp ufuk açan fikirleriyle çalışmaya yön veren ve önemli katkılarda bulunan Doç. Dr. Fatih Erkoçoğlu'na, tez izleme komitesinde bulunan ve desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. H. Mustafa Eravcı ile Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan'a ayrıca önerileriyle yol gösteren Prof. Dr. Eyüp Baş'a teşekkür ederim.

Bu araştırmanın hazırlanmasında gerek fikir ve düşünceleriyle yararlandığım, gerekse kütüphanesini açarak çalışmaya vermiş olduğu katkıdan dolayı Prof. Dr. Ahmet Kankal'a, fakülteadaki işlerin yürütülmesi esnasında stresli, gergin, yorgun ve yoğun olduğum dönemlerde gerekli anlayış ve desteği esirgemeyen Prof. Dr. Mustafa Orçan'a, bazı bölümleri okuma zahmetinde bulunan Prof. Dr. Sait Okumuş'a, Prof. Dr. Cevat Özyurt'a, Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel'e, fakültemizin isimlerini zikretme imkânı olmayan tüm hocalarına, diğer öğretim elemanlarına ve özellikle Fakülte Sekreterliği personeline teşekkürlerimi ifade etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca yoğun çalışmalar nedeniyle yeterince ilgiyi gösteremediğim eşim Arzu'ya, çocuklarım Ahmet Zahid, Rabia ile Safiyye'ye ve ihmal ettiğim tüm dostlara, maddî-manevî destekleri yanında bana katlandıkları, hoşgörü ve anlayış gösterdikleri için şükran borçluyum.

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, AMACI VE METODU

İbn Kesîr'in yaşadığı ortam, yetişme tarzı ve ilgilendiği ilimler ile bölgede gelişen siyasi ve sosyal olaylar, onun aydın kişiliğini ve tarihçiliğini daha dikkat çekici bir konuma yükseltmiştir. Araştırmanın konusu, mezhep kavgalarının bürokrasideki görevlendirmelere kadar uzandığı, Haçlı saldırıları ve Moğol işgalleriyle sarsılan,¹ sosyal çalkantılar ve travmaların yaşandığı çok uluslu, çok dinli ve çok kültürlü bir bölgede dünyaya gelmiş; tefsir ve hadisçiliğiyle de şöhret bulmuş Memlük aydını, bürokrati ve tarihçisi olan bir ilim adamının biyografisi, tarihçilik yönüyle zihin dünyası ve kısmen de yaşadığı dönemdir.

¹ İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr, Memlükler'in kuruluşundan çok önce Azerbeycan, Merâğa, Âmid, el-Cezîre, Türkistan, Mâverâünnehr, Harezmi, Rey, Hemedân, Erdebil, Horasân, Buhârâ, Semerkand, Gazne ve Bağdât'a yönelik Moğollar'ın saldırıları, işgalleri ve sonrasındaki menfur eylemlerini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Bkz. İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-XI, tah. Ebü'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî, Beyrût 1987, X, 399-429, 490-496; aynı müellif, *el-Kâmil fi't-Târîh, İslâm Tarihi*, I-XII, çev. A. Ağırakça-A. Özaydın, İstanbul 1985-1987, XII, 316-365, 458-467; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer (774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XXI, tah. Abdullâh b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî, Cîze 1997-1999, XIII, 397, XVI, 727, XVII, 79-80, 88-98, 106, 127-129, 183-185, 316, 356-363, 366-367, 380-383; Ayrıca bkz. es-Sübkî, Tâcüddîn Ebû Nasr Abülvehhâb b. Takıyyüddîn (771/1370), *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, I-X, 1413/1993, I, 333-343; John Joseph Saunders, *A History of Medieval Islam*, Taylor&Francis e Library 2002, s. 176-182; Tahir Harimi Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, İstanbul 1940, s. 205, 206; Fatih Yahyâ Ayaz, *Memlükler (1250-1517)*, İsam Yay., İstanbul 2015, s. 75. Bu saldırılar Ayn Câlût Savaşı'ndan sonra da VIII/XIV. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Hatta 1302 yıllarında Moğollar, Şâm'a kadar yaklaşmışlardı. Kısa bir süre de olsa şehre girilmişti. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 736-738, XVIII, 20-28, 167-168; ez-Zehabî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân (748/1348), *Düvelü'l-İslâm*, I-II, tah. Hasan İsmâîl Merve, Mahmûd Arnaût, Beyrût 1999, II, 228, 234-236, 246; el-Yafî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yemenî el-Mekkî (768/1367), *Mir'âtü'l-Cinân ve İbretü'l-Yekzân fi Ma'rifeti mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zemân*, I-IV, haş. Halîl el-Mansûr, Beyrût 1997, IV, 175-176; eş-Şevkânî, Şeyhu'l-İslâm Muhammed b. Ali (1250/1834), *el-Bedru't-Tâli' bi Mehâsini Men Be'de'l-Karni's-Sâbi'*, Kâhire ty, II, 3-4; Roland Oliver-Anthony Atmore, *Medieval Africa (1250-1800)*, Cambridge 2003, s. 17.

Çağının kutbu olarak zikredilen İbn Kesîr,² tarih ve coğrafyanın ön planda olduğu; ansiklopedik çalışmaların seçkin örneklerini verdiği VIII/XIV. yüzyılın³ eserlerine başvurulmuş Memlûk tarihçilerinden biri olarak da bilinmektedir.⁴ Tarihin bir süreç olduğuna vurgu yapan Edward Hallett Carr, her şeyin birbirine bağlı olduğunu ve süreçten bir kesitin çıkarılıp tek başına incelenemeyeceğini

² İbn Tağrıberdî, Cemâlüddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf (874/1470), *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XVI, tah. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Beyrût 1413/1992, XI, 98; İsmail Yiğit, *Siyâsi-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Târîhi Memlûkler (648-923/1250-1517)*, İstanbul 1991, s. 262-263, 266; Hasan Keleş, *Memlûkler'de Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2010, s. 99; Kadir Paksoy, *İbn Kesîr'in Hayatı Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1999, s. 100.

³ Bu dönemi kültürel bakımdan ansiklopedik eserler devri olarak da isimlendirilmektedir. Bkz. R. Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi-Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. M. Bedir-F. Aydın, İstanbul 2004, s. 222; Marshall S. G. Hodgson, *Dünya Tarihinde İslâm*, çev. Ahmet Kanlıdere, İstanbul 1997, s. 130; Muhammed Abdullâh İnân, *Müerrihü Mısri'l-İslâmiyye ve Mesâdiru't-Târîhi'l-Mısri*, Kâhire 1999, s. 68; Yiğit, *Memlûkler*, s. 248, 326, 328; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 176; Yasemin Kaçar, *Bahrî Memlûk Devleti'nin Eğitim Sistemi ve Medreseler (1250-1382)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2006, s. 111; Ziya Polat, *Tarihçi Olarak İbn Kesîr*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 34-35; Fatih Yahyâ Ayaz, *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık (1250-1382)*, İstanbul 2008, s. 6; Fatih Yahyâ Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik (1250-1517)*, İstanbul 2009, s. 13; Ayaz, *Memlûkler*, s. 137, 138; İsmail Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, V, 754. Örnekler için ayrıca bkz. Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 70, 173, 175, 219-221; Ayaz, *Saray Ağalığı Üstâdârlık*, s. 6-20.

⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 658-659; İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali (852/1448), *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Samine*, I-IV, Dâru'l-Ceyl, Beyrût 1414/1993, I, 374; Munâ b. Halîl el-Kattân (1420/1999), *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 2000, s. 395; Yiğit, *Memlûkler*, s. 262-263, 266; Ayaz, *Memlûkler*, s. 137, 139; Ayaz, *Vezirlik*, s. 15; Polat, *İbn Kesîr*, s. 113; Hayati Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Tarihi*, I-IV, ty, III, 28. Başta İbn Hiccî, İbn Kâdî Şühbe ve Bedreddîn el-Aynî olmak üzere birçok ilim adamı müellifin *el-Bidâye* adlı eserinden faydalanmıştır. *el-Bidâye*, Arapça eser veren Osmanlı tarihçilerinden Cenâbi Mustafa Efendi'nin de başvurduğu temel kaynakları arasında yerini almıştır. Ayrıca İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'si tamamlandıktan kısa bir süre sonra başka dillere de tercüme edilmişti. Şirvanlı Mahmud Dilşâd (855/1451)'ın Tercemetü'l-Bidâye ve'n-Nihâye/Tarih-i İbn Kesîr Tercümesi adıyla yaptığı ve dönemin Osmanlı padişahlarından II. Murad (1421-1451)'a sunduğu Osmanlıca çeviri, bunlardan biridir. Bkz. el-Aynî, Bedreddîn Muhammed (855/1451), *İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zemân el-Asru'l-Eyyûbî*, I-IV, tah. Mahmûd Ruzzik Mahmûd, Kâhire 1431/2010, I, 18 (muhakkikin önsözü); Kâtip Çelebi Hacı Hâlife Mustafa (1067/1657), *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Beyrût ty, I, 228; Salâhaddîn el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn ed-Dimaşkiyyîn ve Âsâruhumu'l-Mahtûta ve'l-Matbûa*, Beyrût 1398/1978, s. 229-230; Eyüp Baş, *Dil Tarih İlişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*, Ankara 2006, s. 150; İbn Kesîr, *Tercemetü'l-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. Şirvanlı Mahmud, Süleymaniye Kütüphanesi (Damad İbrahim Paşa, nr. 893-896; Ayasofya, nr. 2993-2996; Fatih, nr. 4265); Mustafa Argunşah, "II. Murâd Devrinin (1421-1451) Ünlü Hekimi Muhammed Bin Mahmûd Şirvânî ve Türkçe Eserleri", *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IV, Kayseri 1990, s. 483-492.

belirtmektedir.⁵ Dolayısıyla İbn Kesîr'in biyografisi, bir ilim adamı ve bürokrat olarak duruşu yanında bu dönemde bürokrasinin işleyişi, siyasî, sosyal, kültürel, fikrî ve mezhebî tartışmaların zemininin tespiti de önem arz etmektedir.

Özellikle isrâiliyyât⁶ konusunda geliştirdiği metodolojik yaklaşımıyla İbn Kesîr, İslâm tarihçiliğinin kendisiyle yeni bir döneme girdiği kabul edilen, tarihçilikte yeni bir çağ açan, İslâm tarihçiliğinin tenkit usullerini tespit eden ve ilk defa tarih metodolojisi ve tarih felsefesi konularını müstakil olarak ele alan İbn Haldûn (808/1406)'un⁷ habercilerinden biri olarak değerlendirilebilir mi, İbn Kesîr'in tartışmaya açtığı konular, genellikle evrensel meseleler mi, yaşadığı dönemin problemleriyle ve yerel sorunlarla ilgilenmiş midir veya ilgilendiyse gelişmelerden ne derece etkilenmiştir? Yapılan araştırmalar ışığında; yaşadığı coğrafyanın, sosyal, kültürel ve politik ortamın, iktisadî durumun, sosyal travmalar ile fikrî/mezhebî tartışmaların, onun zihin dünyasında ve tarihçilik anlayışında nasıl bir etki bıraktığı analiz edilmeye çalışılacaktır.

Memlükler döneminde Dimaşk'ta yaşamış ve merkezî yönetimle de teması olduğu anlaşılan ilim, fikir, düşünce ve devlet adamı; halk, siyasetçi ve ilim adamları ile münasebetlerinde ombudsman,⁸ eğitimciliği yanında, bürokrat ve

⁵ Richard J. Evans, "Giriş", *Tarih Nedir?*, Edward Hallet Carr, çev. Misket Gizem Gürtürk, İstanbul 2012, s. 42-43.

⁶ İsrâiliyyât; İslâm kaynaklarına bilerek yahut bilmeyerek aktarılan Yahudilik, Hıristiyanlık ve diğer dinlerin kültürlerine ait sosyal ve mitik olayları ya da yaratılış ile ilgili İslâm dışı bilgileri ifade etmektedir. Bkz. es-Sâbûnî, *et-Tibyân*, s. 108; el-Ak, *Usûlü't-Tefsîr*, s. 73; Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, Ankara 1979, s. 6-7; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, "Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât", çev. Muhammed Yılmaz, *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, II-1, s. 161; Komisyon, *Dinî Terimler Sözlüğü*, ed. Ahmet Nedim Serinsu, Ankara 2009, s. 179; Veysel Özdemir, "İsrâiliyyât Türü Eserlerin Hükümünü Belirleme Açısından 'Ve Haddisü an Benî İsrâile ve lâ Harece...' Hadisi Hakkında Bir Değerlendirme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, XII-2, s. 308. İsrâiliyyâtın kısımları için ayrıca bkz. Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr (774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-VIII, tah. Sâmî b. Muhammed es-Selâme, Riyâd 1460/1999, I, 8-9, 28-29, 171, IV, 397, V, 293, 347, VI, 338, 503, VIII, 18; Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, s. 7-18; Bayram, *İbn Kesîr*, s. 9-10, 38-39; Ergül, *Taberî ve İbn Kesîr*, s. 42-43; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 55-57.

⁷ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi-İlk Dönem*, Ankara 2011, s. 71.

⁸ Ombudsman; "aracı" anlamına gelen 'ombuds' ve "kişi" anlamına gelen 'man' kelimelerinin birleşiminden oluşmakta ve "aracı kişi" anlamına gelmektedir. Kamu denetçisi ya da hakemi anlamında da kullanılan bu kelime hukukta, "parlamento tarafından görevlendirilen, vatandaşları resmî makamların keyfî ve yasa dışı davranışlarına karşı korumakla görevli kişi veya kurum" olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Bilâl Eryılmaz, *Bürokrasi ve Siyaset Bürokratik Devletten Etkin Yönetime*, İstanbul 2008, s. 196-201; Doğan Kestane, "Çağdaş Bir Denetim Organizasyonu Olarak Ombudsmanlık Kamu Denetçiliği", *Maliye Dergisi*, Temmuz-Aralık 2006, CLI, 131; Cengiz Akın, "Cumhuriyetimizin 75. Kuruluş Yıldönümünde Yönetimin Denetlenmesinde Yeni Bir Denetim Yolu: Ombudsman Yüksek Yönetim Denetçisi", *Türk İdare Dergisi*, 1998, CDXXI, 520-521. Türk

hukukçu kimliğiyle de bilinen bir aydının hayatı ve tarihçiliğinin incelenmesi, araştırmayı önemli kılmaktadır. Ayrıca eserlerinin incelenmesi sırasında görüldüğü kadarıyla, çok sayıda klasik kaynak ile dönemin yapıtlarından yararlanması ve kaynaklara vukûfiyeti, kendi döneminde bazı olayların bizzat şahidi olması, toplum nezdindeki itibarı ve üstlendiği önemli bürokratik görevler dolayısıyla hem kendisinin hem de eserlerinin önemini bir kat daha artırmaktadır.

Çalışmanın amacı; tarih, tefsir ve fıkıh alanlarında yazmış olduğu altmışa yakın eser ile oldukça velûd bir yazar olan İbn Kesîr'in, ilmî ve meslekî hayatı ile kısmen tarihçiliğini incelemektir. Bu inceleme aslında, bir Memlûk aydını olarak onun çok yönlü kişiliğini ortaya koyma, biyografisi üzerinden döneme ışık tutma,

ve Çerkez asıllı emir ve memlûklerden oluşan hâkim askerî sınıf ile çoğunluğu Araplardan olmak üzere diğer halk tabakası arasında sağlıklı iletişimin kurulmasında aracı rolünü oynayan Memlûk dönemi ilim adamları, aydın ve ilmî kişilikleriyle özellikle de medenî cesaretleriyle öne çıkmışlar, gerçek entelektüel kimliklerini korumuşlardır. Halkın yanında, hakkaniyet ve adalatten yana tavır koyan, Memlûk sultanlarının, nâiblerinin ve umerânın hukuk dışı talimatlarına ve icraatlarına cesaretle karşı çıkan, doğru olarak gördüklerini söylemekten çekinmeyen birçok aydın ilim adamı vardı. Müslümanların arazilerinin iktâ olarak emirlere dağıtılmasının helal olmadığını Sultân Baybars'ın huzurunda çekinmeden açıkça söyleyen Dımaşk Hanefî kadısı Kâdilkudât Şemsüddîn el-Ezruî (673/1274), Yöneticilere karşı çok cesur, onları ikaz etmek ve doğruyu söylemekten bir an bile tereddüt etmeyen İzzeddîn b. Abdüsselâm (660/1261), Sultân Baybars'a yazdığı meşhur mektuplarıyla âlim olmanın sorumluluğunu en güzel şekilde yerine getirmiş bulunan Nevevî (676/1277) ile Moğollar'ın Suriye'yi işgal girişimleri esnasında Mısır'da sultânla görüşerek savaşmak üzere onu dâvet eden, gitmediği takdirde de, kendi sultânlarını seçmekle tehdit eden, dilini tutmak nedir bilmeyen ve sözünü esirgemeyen tavrı ile İbn Teymiyye (728/1328), bunların başında gelmektedir. Ayrıca aynı tavrı gösteren ve aynı zihniyete sahip ilim adamları, yalnızca söz söylemekle kalmamış bizzat savaş meydanlarında sultân ya da umerâ ile birlikte olmuşlardır. Nitekim Sultân en-Nâsir Kalâvûn, halife ve Emîr Baybars Çaşnigîr gibi büyük emirlerin bulunduğu ve 702/1303'te Mercu's-Suffer'de (Şakhap Köyü) İlhanlılar ile yapılan savaşta, İbn Teymiyye ve Nüveyrî gibi birçok âlimin de savaşa katılarak destek verdiği bilinmektedir. Bkz. Rüküddîn Baybars el-Mansûrî en-Nâsirî el-Hitâî ed-Devâdâr (725/1325), *Zübdetü'l-Fikre fî Târîhi'l-Hicre*, tah. Donald S. Richards, Beyrût 1419/1998, XLII, 376, 371; en-Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kuraşî (733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, I-XXXIII, tah. Müfid Kümeyha, Abdülmecîd Terhîni vd., Beyrût 1424/2004, XXXII, 17; el-Birzâlî, Alemüddîn Kasım b. Muhammed Yûsuf (739/1339), *el-Muktefâ alâ Kitâbi'r-Ravzateyn*, I(1-2)-II(1-2), tah. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrût 1427/2006, II-1, s. 31, 133-135; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 738-739; XVIII, 22-29; Cemâlüddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrıberdî (874/1470), *el-Menhelü'l-Sâfi ve'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi*, I-XIII, tah. Muhammed Emîn, Kâhire 1405-1430/1984-2009, VII, 113; Celâlüddîn es-Süyûtî Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Hüsni'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, I-II, tah. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, 1387/1967, II, 97-104; Yiğit, *Memlûkler*, s. 73, 74, 141, 274-275, 285, 296; Ayaz, *Memlûkler*, s. 116. İbn Kesîr ise aynı geleneği sürdürmekle birlikte daha ılımlı bir üslûb geliştirmişti. Kendisinin toplumun en üstteki aristokrat kesimle, ilim adamları ve diğer halk kitleleri arasında bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. Yeri geldiğinde konunun değerlendirilmesi yapılacaktır.

akademik formasyonu ve bilimsel yaklaşımını tespit etme ve yazmış olduğu eserlerinden özellikle tarihçilik yönüyle zihin dünyasını keşfetme çabasıdır.⁹

Genel tarih olarak kaleme aldığı anlaşılın ve son dönem tarihçiler ile batılı şarkiyatçıların başvurdukları *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'de¹⁰ İbn Kesîr'in izlediği yöntem dikkat çekmektedir. Onun Kur'ân ayetlerine, Hz. Peygamberin hadislerine, diğer tarihî rivâyetler ve şahitliklere dayandırdığı anlaşılın tarihyazımındaki yöntemi ve özgünlüğü araştırılmıştır.

İbn Kesîr, Memlûk Devleti'nin birinci dönemi olarak kabul edilen Bahrî Memlûkler'in¹¹ iktidarda olduğu bir zaman diliminde yaşamıştır. Birçok eseri

⁹ Brian Fay, "tarih anlatılmaz, keşfedilir" derken sosyal bilimler felsefesindeki temel düşüncenin bir yönüne vurgu yapmaktadır. Bkz. Brian Fay, *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi*, çev. İsmail Türkmen, İstanbul 2012, s. 235; Altan Çetin-Galip Çağ, *İbn Haldun Umranında Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, İstanbul 2015, s. 155.

¹⁰ İbn Kesîr'in son yıllarına değin süren bir çalışmayla kaleme aldığı *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı bu eser *Büyük İslâm Tarihi* adı ile Türkçeye tercüme edilmiştir. İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, I-XIV, İstanbul 1995. Bu eserin ilk defa Türkçeye tercümesi Osmanlı döneminde Mahmûd b. Muhammed b. Dilşâd el-Mev'ûd Şirvânî (844/1430?) tarafından yapılmıştı. Osmanlı sultânı II. Murad (1421-1451) devrinin ünlü hekimlerinden ve mütercimlerinden Dilşâd'ın bu eseri II. Murad Hân'a sunduğu da söylenir. Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 228; Argunşah, "II. Murâd Devrinin (1421-1451) Ünlü Hekimi", IV, 483-492.

¹¹ Tarihçiler Memlûk Devleti'ni, biri 648/1250-784/1382 yılları, diğeri 784/1382-923/1517 yıllarında olmak üzere iki döneme ayırmaktadırlar. Bunlardan birincisine "Bahrî", ikincisine "Bircî" denilmektedir. İlk döneme "Türk", ikinci döneme "Çerkez" de denilmektedir. Çoğunluğu Kıpçak Türk'ü olan memlûklerin Nil Nehri üzerindeki er-Ravzâ Adası'nda muhkem bir kale içinde yaptırılan kışlalarda ikamet etmelerinden dolayı ve sultânların bu memlûklerden seçilmiş olması nedeniyle ilk devreye "Bahrî Memlûkler" denilmiştir. Sultanları Çerkez memlûklerinden olması, çoğunluğu Çerkez asıllı olan memlûklerin Kal'atü'l-cebel denilen devlet yönetim merkezinin burclarında ikamet etmesi nedeniyle ikinci döneme de "Bircî Memlûkler" denilmiştir. Bkz. es-Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, II, 34, 381; İbn İyâs, Ebü'l-Berekât Muhammed b. Ahmed el-Mısıri el-Hanefî (930/1524), *Bedâü'z-Zühûr fî Vekâii'd-Dühûr*, I(1-2)-V, tah. Muhammed Mustafa, Kâhire 1975, I-1, s. 270; Stanley Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Age*, London 1901, s. 243; Oliver-Atmore, *Medieval Africa*, s. 16; Saïd Abdülfettâh Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve's-Şâm*, Kâhire 1976, s. 5, 142; Clifford Edmund Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi (Kronoloji ve Soykütüğü El Kitabı)*, çev. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 1980, s. 82; Muhammed Ahmed Dehmân (1408/1988), *Mu'cemü'l-Elfâzi't-Târîhiyye fi'l-Asri'l-Memlûkî*, Dımaşk 1410/1990, s. 31-32, 144, 145; Şefik Câsir Ahmed Mahmûd, *Memâlikü'l-Bahriyye ve Kazâuhum ale's-Salibiyyîn fi's-Şâm*, Medîne 1409/1989, s. 111; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 26-27, 33; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s. 293; Bernard Lewis, "Egypt and Syria", *The Cambridge History of Islam*, ed. P. M. Holt-Bernard Lewis, Cambridge 2008, I-A, s. 209; David Ayalon, "The Circassians in the Mamluk Kingdom", *Journal of the American Oriental Society*, 1949, LXIX-3, s. 137; Afaf Lütfi es-Seyyid Marsot, *Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2010, s. 27, 28; André Clot, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı (1250-1517)*, çev. Turhan Ilgaz, İstanbul 2005, s. 22; Ayaz, *Memlûkler*, s. 25, 26; Arzu Özcan, *Memlûkler Devletinde Merkez Teşkilâtı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2006, s. 30, 41; İbrahim Ethem Polat, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, Ankara 2006, s. 160; Muhammet Fatih Zengin, *Ortaçağ İslâm Devletlerinde Türk Memlûkleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 139, 153; M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Memlûk

günümüzde yaygın olarak okunan müellifin çalışmaları, kendisi henüz hayatta iken dahi İslâm dünyasında ilgi ile takip edilmekteydi.¹² Kişiliği ve eserleri yanında diğer çalışmalarının da henüz yeterince bilimsel incelemeye konu edilmediği anlaşılmaktadır. İbn Kesîr gibi çok sayıda eseri olan bir Memlûk münevverini ve yaşadığı dönemi inceleyerek; *el-Bidâye* özelinde içerik ve metot açısından kısmen tarihçiliğini de değerlendirecek olmamızın, alanda yapılmış bulunan çalışmalara bir katkı olacağı düşünülmektedir.

Halkın, "Tarihçinin subjektivizmini biyografi kadar iyi gösteren hiç bir şey yoktur. Hemen hemen daima konu ve yazar arasında, gizli fakat derin bir yakınlık mevcuttur."¹³ ifadesiyle aslında kabullenmesek de var olan bir gerçekliğe işaret ederek, biyografi çalışanlara bir uyarıda bulunmak istemektedir. Bu uyarı göz ardı edilmeksizin çeşitli tarihsel kaynaklar esas alınarak inceleme ve araştırmalar sürdürüldü. Bu kaynaklardan hareketle yapılan araştırmanın, seçici, irdeleyici, eleştirel, analitik ve bilimsel bir yaklaşımla tamamlanmasına önem verildi. Bulgular ve yapılan tenkitlerin gerekçelendirilmesine ve ulaşılan sonuçların mantıklı, tutarlı ve olabildiğince nesnel¹⁴ olmasına özen gösterildi. "Tarihçinin en önemli görevi tarihten yana tavır koymaktır"¹⁵ anlayışıyla ve "tarih doğrulanmış bir olgular

Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1971, XXV, 6, 13; Kâzım Yaşar Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Ankara 2005, s. 92, 123.

¹² İbnü'l-İmâd Şihâbüddîn Abdulhayy b. Ahmed el-Hanbelî ed-Dımaşkî (1089/1678), *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri men Zehab*, tah. Abdulkâdir el-Arnaût, Mahmûd el-Arnaût, I-X, Beyrût 1406/1986-1414/1993, VIII, 398; İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 374; Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî (852/1448), *İnbâü'l-Ğumr bi Enbâi'l-Umr*, I-IV, tah. Hasan Habeşi, Kâhire 1389/1969, I, 39-40; Yiğit, *Memlûkler*, s. 262-263, 266; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 99; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 10, 11, 100. İbn Kesîr'in Kendi el yazısıyla yazdığı *es-Sîretü'n-Nebeviyye* adlı eserini Şeyh İmâdüddîn b. Sîrâc 763/1362'deki hadis dersinde okumaktaydı. Yine Tebrîz ve Horasân taraflarından bir gencin İbn Kesîr'i ziyaret ederek, onun eserlerinin ilgiyle ve yaygın olarak takip edildiğini söylemesi ve ondan övgüyle bahsetmesini İbn Kesîr eserinde aktarmaktadır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 658-659; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 195; Abdü'l-Mu'tî Emîn Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, Beyrût 1415/1994, s. 165; Mes'ûdu'r-Rahmân Hân en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr Sîretühü ve Müellefâtühü ve Menhecühü fî Kitâbeti't-Târîh*, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 1999, s. 78-79.

¹³ Léon-Ernest Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, çev. Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 2000, s. 58.

¹⁴ Edward Hallett Carr (1982) nesnel tarih diye bir şeyin olmadığını ve nesnel olmaya çabalamanın da erişilmesi imkânsız bir girişim olduğunu savunmaktadır. Bkz. Evans, "Giriş", s. 12. Ayrıca nesnellüğün, tarafsız olmanın ötesinde hakkaniyet ve sorumluluk gerektiren bilimsel bir yöntem olduğunu da yadsımamak gerekmektedir. Bkz. Fay, *Sosyal Bilimler Felsefesi*, s. 319.

¹⁵ Evans, "Giriş", s. 30.

kümesidir"¹⁶ perspektifinden hareketle tarihî olguları analizlerle birlikte sunarken, olabildiğince objektif bir araştırma yürütülmeye gayret edildi.

Araştırma temelde kaynak taramasına dayanmaktadır. Bu bağlamda öncelikli olarak başvuru olan İbn Kesîr'in *el-Bidâye* isimli eseri çalışmanın ana mihverini oluşturmaktadır. Bununla birlikte başta tarihle ilgili eserleri olmak üzere; tefsir, hadis ve fıkıh alanlarındaki diğer eserlerine de müracaat edilmiştir. Ancak onun bütün eserleri ayrıntılı bir şekilde inceleme konusu yapılmamıştır.

Evans'ın dediği gibi; "Tarihçi tarih oluşturuyorsa tarihin aynı şekilde tarihçiyi oluşturduğu"¹⁷ varsayımından hareketle İbn Kesîr'i anlayabilmek için yetiştiği ortamı, hocalarının görüşlerini, yaşadığı dönemin siyasî ve fikrî atmosferini doğru okuyabilmek icap etmektedir. Bu maksatla VII/XIII ve VIII/XIV. yüzyıla ait bu çalışmaya ışık tutabilecek araştırmalardan da istifade edilmiştir.

İbn Kesîr'in tarihyazım çalışmalarında kullanmakta sakınca görmediği rivâyetleri, tarihsel bağlamı içinde değerlendirmesi¹⁸ ve isrâiliyyât gibi problemler ile bu problemlere getirdiği çözümler konusu irdelendi. Bu maksatla isrâiliyyât ile ilgili eserlere de müracaat edilmiştir. VII/XIII. yüzyıla değin süregelen İslâm tarihyazım geleneğinde rivâyetlerin önemli bir kısmı, kaynakları bakımından aslında birer hadis rivâyetleri oldukları için¹⁹ bu araştırmada hadis ilminden de istifade edilmiştir. Keza tarih rivâyetlerindeki sorunların çözümünde önem arz eden ricâl kitapları ile hadis usûlü kaynaklarından da yararlanılmıştır.

¹⁶ Edward Hallet Carr, *Tarih Nedir?*, çev. Misket Gizem Gürtürk, İstanbul 2012, s. 60. Diğer taraftan da Carr, Ortaçağ tarihi uzmanı Profesör G. Barraclough'un; "bizim okuduğumuz tarih, doğrusunu söylemek gerekirse, hiç de olgusal değildir, bir dizi kabul edilmiş yargılardan ibarettir" sözünü alıntılıyarak eleştirilerini aktarmaktadır. Bkz. Carr, *Tarih Nedir?*, s. 65.

¹⁷ Evans, "Giriş", s. 13.

¹⁸ Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, Ankara 2010, s. 30.

¹⁹ Tarihçiler İslâm tarihinin ilk kaynaklarından bahisle hadisin önemine vurgu yaparak tarihi, hadisin bir dalı olarak kabul etmektedirler. Sehâvî de "tarih, hadis ilimlerinden bir ilimdir" derken, esasen bunu vurgulamaktadır. Bkz. Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed Şemsüddîn es-Sehâvî (902/1496), *el-İ'lân bi't-Tevbîh limen Zemme Ehli't-Târîh*, tah. Franz Rosenthal, çev. Salih Ahmed, Beyrût 1986, s. 77; Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 57; Kasım Şulul, *Kâfiyeci'de Tarih Usûlü el-Muhtasar fi İlmi't-Târîh*, İstanbul 2003, s. 31; Baş, *Arapça Tarih Yazıcılığı*, s. 75; Polat, *İbn Kesîr*, s. 85; Muhammad Abdul Jabbar Beg, "İslam Tarihi Öğretiminin Problemleri", çev. M. Bahauddin Varol, *İSTEM*, 2003, I-2, s. 210; Ali Çelik, "Tarih Yazıcılığında 'İsnad'ın Kullanılışı Ya Da 'Rivâyetçi Metod'", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, III-2, 2003, s. 15. Şaban Öz ise bu konuda biraz farklı düşünmektedir. Ona göre Urve b. ez-Zübeyr ve Şihâb ez-Zührî gibi her iki dalda ortak kaynak gösterilen şahısların varlığı, hadis ve tarihin birbirlerinin alt dalı olmadığı aksine her iki ilim dalının aynı anda geliştiklerinin delilidir. Bkz. Şaban Öz, *Siyer'e Giriş*, Ankara 2012, s. 13-14.

B. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

İslâm tarihçiliği, ilk dönemlerinden itibaren tarih, siyer, megâzî, futuhât, terâcim ve tabakât tarzında eserlerle öne çıkmıştı.²⁰ Başlangıçta özellikle Hz. Peygamberin söz, fiil ve takrirlerinin²¹ tedvinine önem verilmişti.²² Bahsi geçen

²⁰ Şurahbil b. Sa'd (123/740)'ın *et-Tabakâtü'l-Kübrâ'sı*, İbn İshâk (151/768)'ın *Kitâbü'l-Megâzî 'si*, İbnü'l-Kelbî (204/820)'nin *Cemheretu'n-Neseb'i*, İbn Hişâm (218/833)'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye'si*, Muhammed b. Sa'd (230/844)'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr'i*, el-Belâzûrî (279/892)'nin *Fütûhu'l-Buldân'ı* ve Ezrakî'nin (222/837) *Ahbâru Mekke'si* bu tarz eserlerin ilk örnekleri olarak sayılabilir. Hatta sîre ve megâzî ile ilgili ilk hadis derleyen Abdullâh b. Amr b. el-Âs (65/685), Abdullâh b. Abbâs (68/688) ve Berâ b. Azîb (74/693) gibi sahâbîler ile Urve b. Zübeyr (94/713), Âsım b. Ömer b. Katâde (120/737), İbn Şihâb ez-Zühri (124/741), Ebû İshâk Amr b. Abdullâh es-Sebîî (127/745) ve Ya'kûb b. Utbe (128/746) de ilk eser verenler arasında zikredilebilir. Bkz. Claude Cahen, *İslamiyet I Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, çev. Esat Nermi Erendor, Ankara 2000, s. 123; Abdülazîz ed-Dûrî, *Neş'etü İlmi't-Târîh inde'l-Arab*, 1420/2000, s. 20-27; Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 41-46; 61-71; Horovitz, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, s. 19, 37, 54, 74, 110; Ömer Özpınar, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*, Ankara 2005, s. 16-17; Fatih Erkoçoğlu, *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik Bin Mervân (65-86/685-705)*, Ankara 2011, s. 422; Chikh Bouamrane, "İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış", çev. Nesimi Yazıcı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1988, XXX, 266; İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Dinî İlimlerin Tarihsel Gelişimi", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2011, s. 44-47.

²¹ Hz. Peygamberin sünneti olarak değerlendirilen hadis üç kısımda ele alınmaktadır. Bunlar; Hz. Muhammed'in sözleri, uygulamaları ve takrirleridir. Burada takrir; Hz. Peygamberin gördüğü bir uygulamayı veya duyduğu bir sözü lisan-ı hâl ile kabul ve ikrar etmesi, onaylamasıdır. Bkz. Abûlvehhâb Hallâf, *İlmü Usûli'l-Fıkh Hulâsa Târîhu Teşrii'l-İslâm*, İstanbul 1984, s. 38; Abdülkerim Zeydân, *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh*, İstanbul 1976, s. 164-167; Talât Koçyiğit, *Hadîs Usûlü İlmü Mustalâhi'l-Hadîs*, Ankara 1987, s. 15-16; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi Fıkh Usûlü*, çev. Abdulkadir Şener, Ankara 1990, s. 99-100; es-Sâlih, *Hadîs İstılahları*, s. 1-3; Muhammed b. Alevî el-Mâlikî el-Hüseynî, *el-Kavâidü'l-Esâsiyye fî İlmi Mustalâhi'l-Hadîs*, 1406/1985, s. 14.

²² Hz. Peygamberin hadisleri önce tedvin edilmiş daha sonra tasnif çalışmaları yapılmıştır. Taberî (310/923)'nin *Tarih'i* gibi ansiklopedik tarzda yazılmış ilk eserlerde de aynı şekilde önce mevcut tüm rivâyetleri tedvin çalışmalarına öncelik verildiği, kritik ve değerlendirmelerin ise daha sonraları yapıldığı anlaşılmaktadır. Hatta bazen uydurma olduğu bilinen rivâyetlerin bile kayda geçirilerek tarihî bir vakia olarak tescil edilmesinin sağlandığı anlaşılmaktadır. Bkz. Muhammed Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Akara 2012, s. 35, 59; Özpınar, *Hadîs Edebiyatı*, s. 20-21; Kasım Şulul, "Kâfiyeci'nin (788-879/1386-1474) Tarih Metodolojisi İle İlgili Görüşleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2001, XIII-XIV, 230, 231, 237. Benzer bir yöntem İbn Kesîr'de de görülmektedir. Birçok rivâyeti tenkide tabi tutarak makul ve mantıklı olmadığını söylediği halde halk arasında dolaşan bazı efsanevî anlatımları, meçulâta dayanan mitolojik tarihsel malzemeyi aktararak herhangi bir değerlendirmede bulunmadan geçmektedir. Belki de bu rivâyetleri deşifre edebilecek araştırmacılar için koruma altına almak istemiş olabilir. Bu konuda Kâfiyeci (1386-1474) ve Vico (1668-1744)'da da benzer bir tutumun olduğu görülmektedir. Kâfiyeci, meçulata dayalı mitolojik malzemenin ne şekilde kullanılabileceğini, tarih tasarımı bu tür malzemenin değerinin ne olduğu üzerinde durmaktadır. Vico da, destan ve mitoloji vb. anlatımları kıssa ve hikâye diye reddetmek ya da gerçekliğini kabul etmek yerine, bu aktarımları kendilerini inşâ eden zamanın ruhunu ve özelliğini yansıtan belgeler olarak yorumlamaya çalışmaktadır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 290-291, XVII, 252, 666, XVIII, 7, 19-20, 493, 578; Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr (774/1373), *Kitâbü'n-Nihâye el-Fiten ve'l-Melâhim*, I-II, tah. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Kâhire ty., I, 3; Robin George Collingwood, *Tarih Tasarımı*, çev. K. Dinçer, İstanbul 1990, s. 82-85; Ernst Breisach, *Tarihyazımı*, çev. Hülya Kocaoluk, İstanbul 2009, s. 271-272; İbrahim Usta da "Tarih,

eserlerin oluşmasında; İran, Doğu Roma-Helenistik ve Arap-İslâm geleneklerini hadis ve edebiyatla birleştiren²³ ensâb ve ahbâr kültürüyle bağlantılı bir tarihyazım anlayışının²⁴ etkili olduğunu kabul etmekle birlikte, İslâm tarihçilerinin birikim ve yaklaşımlarıyla kendi özgün tarzlarını oluşturmaya ve geliştirmeye çalıştıklarını da yadsımamak gerekir. Diğer taraftan siyasî, sosyal, dinî, mezhebî veya kabilevî ve millî saiklerle ortaya çıkan ve tarihin yeniden inşâsı anlamına gelen apokrif tarihyazımı²⁵ örneklerine ilk dönemlerden itibaren rastlandığını da unutmamak gerekir.²⁶

İslâm tarihçileri, yukarıda belirtilen eserlerle birlikte genel tarih olarak kaleme aldıkları çalışmalarında diğer tarihçilerden ayrılmaktadır. İslâm tarihçilerinin eserlerini farklı kılan en önemli özelliklerden biri, Kur'ân-ı Kerim'de

mitolojilerle değil; mitolojiler tarihle doludur" sözünü aktarırken, aslında aynı şeyi söylemeye çalışmaktadır. Bkz. İbrahim Usta, *İslâm Öncesi Arap Mitolojisi*, Ankara 2015, s. 11.

²³ Cahen, *İslamiyet*, s. 124-125; Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfi Şimşek, İstanbul 2003, s. 23, 25-26, 53-54; ed-Dürî, *Neş'etü İlmî't-Târîh inde'l-Arab*, s. 23, 54-55; Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, s. 121; Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, s. 39; Öz, *Siyer'e Giriş*, s. 15; Zeki Velidi Togan, "Ortaçağ İslâm Âleminde Tenkidi Tarih Telâkkisi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1954, I-4 (1953), s. 43; Bouamrane, "İslam Tarihçiliği", XXX, 265; Mustafa S. Küçükaşçı, "Tarih", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 36; Çelik, "İsnad", III-2, s. 8, 9.

²⁴ ed-Dürî, *Neş'etü İlmî't-Târîh inde'l-Arab*, s. 15, 20, 147-151; Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, 37-39; Baş, *Arapça Tarih Yazıcılığı*, s. 218-219; Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 15-17; Mustafa Fayda, "Siyer ve Megazi", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 320; Hamilton Alexander Roskeen Gibb, "Tarih", *İA*, İstanbul 1079, XI, 783. Abdul Jabbar Beg, İslâm tarihinin köklerini bu yaklaşımla geleneksel kültürde aramanın nafîle bir uğraş olduğunu, İslâm tarihinin Hz. Peygamberin hadislerinin sözlü aktarımından filizlendiğini, başka bir ifadeyle "hadis paradigması"ndan doğduğunu söylemektedir. Başka bir kültürel geleneğe dayandırmanın oryantalist bir düşüncenin ürünü olduğunu belirtmektedir. Bkz. Beg, "İslam Tarihi Öğretiminin Problemleri", I-2, s. 209, 210. İslâm tarihyazımının kendine has tarzının oluşmasında bahsi geçen paradigmanın, yani hadis metodolojisi içindeki isnâd uygulamasının önemli olduğu muhakkaktır. Ancak 'gelenek kültüründen etkilendiği' söyleminin de beyhude bir uğraş olmadığı, yalnızca bir tespit olduğu kanaatindeyiz. Bu yaklaşım, işin doğası gereği makul ve mantıklı bir değerlendirme olarak görülebilir.

²⁵ Apokrif Tarih; "tarihçinin veriyi de kurmasıdır. Bir başka ifade ile, tarihçinin tarihi gerçekliği bulunan hadiselerden hareketle, dünden bugüne gelmiş olduğunu iddia ederek veri imalatına başlaması sonra da bu verilerle, sanki söz konusu gerçek hadisenin kalıtlarıymış gibi bir 'dün' inşâ etmesidir." Bkz. İrfan Aycan-Mahfuz Söylemez-Necmettin Yurtseven, *Apokrif Tarih Yazıcılığı Mısır'ın Fethi Bağlamında Bir Eser İncelemesi*, Ankara 2003, s. 10; İrfan Aycan-M. Mahfuz Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara 2002, s. 7, 13, 17; İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, "İslam Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler", *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Mes'alesi-II*, haz. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, İstanbul 2005, s. 878.

²⁶ Erken dönem kaynaklarından biri olan şîre yazarı Muhammed b. İshâk (150/767)'a atfedilen "*Mısır'ın Fethi*" adlı çalışma, bunlardan sadece biridir. III/IX. yüzyılda ortaya çıkmış bir mezhep olmasına rağmen Şîa'nın, geçmişini inşâ çabasıyla, birçok veriyi yeniden kurgulayıp harmanlayarak farklı bir tarih yaratmış olması, diğer bir örnektir. Her iki çalışma hakkında tenkitli değerlendirme için ayrıca bkz. Aycan-Söylemez-Yurtseven, *Apokrif Tarih*, s. 11-150; Aycan-Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, s. 13, 211-249.

bahsedilen tarihî bilgilerin ve Hz. Muhammed tarafından bildirilen tarihî verilerin, temel kaynak olarak kabul edilmesidir²⁷ Bunların dışında; isnâd²⁸ olarak metodolojiye geçen râvilere dayalı sözlü ve yazılı anlatımlar, diğer şifahî malzemeler²⁹ (şiiir,³⁰ eyyâmu'l-arab,³¹ ahbâr,³² ensâb,³³ kıssa,³⁴ efsane,³⁵ destan,³⁶

²⁷ ed-Dûrî, *Neş'etü İlmî't-Târîh inde'l-Arab*, s. 21-22; Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 46-60.

²⁸ Hz. Osman'ın öldürülmesi sonrasında ortaya çıkan uydurma hadis faaliyetlerinin büyük rol oynadığı ve bir tedbir olarak geliştirilen *isnâd* uygulaması; diğer kültür çevrelerinde olmayan, Müslüman bilim adamlarına özgü bir sistemdir ve teknik olarak Emevîler döneminde başlamıştır. Sened olarak da bilinen isnâd; nakledilen bir sözün, ilk söyleyene ulaşıncaya kadar birbirine rivâyet eden şahısların metnin başlarında belirtilmesidir. Bkz. Andre Miquel, *İslam ve Medeniyeti Doğuştan Günümüze*, çev. Ahmet Fidan, Hasan Menteş, Ankara 1991, I, 202; el-Hüseynî, *fî Mustalâhi'l-Hadîs*, s. 9; ed-Dûrî, *Neş'etü İlmî't-Târîh inde'l-Arab*, s. 23-26, 37; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 80-81; Josef Horovitz, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu-İlk Siyer/Meğâzi Eserleri ve Müellifleri*, çev. Ramazan Altınay-Ramazan Özmen, Ankara 2002, s. 19; Ira M. Lapidus, *İslâm Toplulukları Tarihi Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, çev. Yasin Aktay, İstanbul 2005, s. 162; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 27, 62-67, 70-79; Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 101; Özpınar, *Hadîs Edebiyatı*, s. 126, 168-169, 170; Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, s. 85-87. Isnâd uygulamasının erken dönem İslâm kültüründeki önemini vurgulaması bakımından Abdullâh İbnü'l-Mubârek (181/797)'in: "İsnâd dindendir; şayet isnâd olmasaydı isteyen istediğini söylerdi." sözü dikkâte şayandır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 9 (muhakkikin önsözü); Özpınar, *Hadîs Edebiyatı*, s. 126.

²⁹ Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 42; Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, s. 47. Ömer b. Abdülazîz'in Hum b. Ömer b. Katâde (120/738) ile Şurahbil b. Sâ'd el-Hatmî (123/741)'yi megâzî ve ashâb menkıbelerine dair Dımaşk Câmî'nde halka ders vermeleri için görevlendirmiş olması, ilk dönem İslâm tarihine dair toplanan malzemenin sözlü kültür olarak kullanıldığı ve aktarıldığının bir göstergesidir. Bkz. Horovitz, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, s. 53; Fayda, "Siyer ve Megazi", XXXVII, 321.

³⁰ Şiiir; eyyâmu'l-arab, harpler, ensâb ile kabilelerin kahramanlıkları, yabancı yönetimlere karşı tepkileri ve inanışları gibi konuları açıklayan Arab'ın sicili/divânı idi. Ensâb ilmi, şiiir ve hitâbette mahir olan Arapların eyyâm ve neseb ilimlerini önemsemeleri ve bunu şiiirin bir malzemesi olarak kullanmaları, kültürel bilinçaltını korumaya yönelik bir tutum olduğu da aşikârdır. Bkz. Ebü'l-Ferac Ali b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-İsfahânî (356/967), *Kitâbü'l-Eğânî*, I-XXIV, tah. Ali Muhammed el-Becâvî, Kâhire 1928-1415/1346-1994, XVII, 2; Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, I-II, çev. İ. Akyol, S. Demirci vd., İstanbul 1993, I, 433; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, I, 133, 143; ed-Dûrî, *Neş'etü İlmî't-Târîh inde'l-Arab*, s. 18-20; Usta, *Arap Mitolojisi*, s. 42, 51; M. J. Kister, "Mekke ve Temim", *İlk Dönem İslam Tarihi Üzerine Makaleler*, haz. Ali Aksu, Ankara 2014, s. 45; Beg, "İslam Tarihi Öğretiminin Problemleri", I-2, s. 210; Nizamettin Parlak, "Şiiir ve Edebiyat", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2011, s. 124.

³¹ Bir kısmı İslâm'ın ilk dönemlerinde olmak üzere çoğu cahiliye döneminde gerçekleşmiş Arap toplumunun geçmişinde iz bırakan önemli olaylarını özellikle de savaşlarını anlatan efsanevî/menkibevî rivâyetlerdir. Bu rivâyetlerin bir kısmı derlenerek bir araya getirilmiştir. Bkz. ed-Dûrî, *Neş'etü İlmî't-Târîh inde'l-Arab*, s. 19; Şakir Gözütok, *İslam'ın Altın Çağında İlim*, İstanbul 2012, s. 76; Ali Aktan, *İslam Tarihi Baslangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar*, Kayseri 2013, s. 42; İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2014, s. 157.

³² Haber kelimesinin çoğulu olup 'haberler' anlamına gelmektedir. Bir millet, kabile veya şahıs, bir ülke, bölge veya şehir ya da bir olay hakkında aktarılan bilgiler ve sözlü anlatımlardır. Bu kelime, hadis literatüründe Hz. Peygamber'in hadisleri anlamında kullanılmıştır. İlk zamanlar *tarih* yerine *ahbâr*; *tarihçi* yerine de *ahbârî* kelimeleri kullanılıyordu. Bkz. Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, s. 39; ed-Dûrî, *Neş'etü İlmî't-Târîh inde'l-Arab*, s. 20, 43.

³³ Soy-sop bilgisi anlamında kullanılmaktadır. Araplar Arap olmayanlara karşı bu bilgileriyle övünmekteydiler. Ortaçağda geçmişin bilgisi olarak Araplar da diğer insanlar gibi tarihle ilgilenmişler; İslâm'dan önce olduğu gibi sonrasında da şiiir, hitâbet, ahbâr ve eyyâmü'l-arab'ın

masal,³⁷ hikâye, menkıbe vb.), nümismatik kanıtlar, arşiv kayıtları, epigrafik kaynaklar, ilgili dönemlere ait diplomatik dökümanlar, el yazmaları, mektuplar, yazılı diğer belgeler ve şahitlikler yanında arkeolojik raporlar ve bulgular da önemli birer kaynak olarak kabul edilmektedir. Keza ehl-i kitaptan gelen isrâiliyyât diye nitelendirdiğimiz aktarımlar da önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Ancak tarihçiler, gerek Hz. Muhammed'in hadislerinin (söz, fiil ve takrirlerinin) nakledilmesinde, gerekse isrâiliyyât ve uydurma olduğu anlaşılan birçok rivâyet konusunda hadisçiler kadar titiz davranmadıkları için ilk dönem İslâm tarihçiliğinin, uydurma haberler gibi çeşitli zaafları içinde barındırdığı suçlamasına maruz kaldığı anlaşılmaktadır.³⁸

Nitekim III/IX. yüzyılda başladığı söylenen tarih metodolojisi ile ilgili tartışmaların ve arayışların merkezinde yer alan konulardan birisi de bu rivâyetler

yanında kültürlerinin en önemli parçası olan *ensâb* bilgisiyle de temayüz etmişlerdi. Bkz. İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed el-Hadramî el-İşbilî (808/1406), *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arabi ve'l-Berber ve men Âsarahum min zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, I-VIII, tah. Halil Şehhâde, Süheyl Zekkâr, Beyrût 2001, I, 472-476; aynı müellif, *Mukaddime Kitâbü'l-İber*, I-II, çev. Halil Kendir, Ankara 2004, II, 515-518; es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (562/1167), *el-Ensâb*, tah. Abdullâh Ömer el-Bârûdî, Beyrût 1408/1988, I, 5.

³⁴ Buradaki kıssa ile Kur'an'daki kıssa'ları birbirine karıştırmamak gerekir. Buradaki kıssa, tarihî süreçte mitoloji ve efsane gibi kollektif bir şuurla üretilen, gerçek olmayan nakillerdir. Oysa Kur'an'daki kıssa'lar, önceki milletlerin ya da toplulukların, kişi ve peygamberlerin başından geçen tarihî doğruluk ve gerçeklik niteliği taşıyan olayları anlatan bölümlerdir. Bkz. el-Ak, *Usûlü't-Tefsîr*, s. 72; İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri*, I, 392-293; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 172-173; Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, s. 69-70; Halis Albayrak, *Tefsir Usûlü-Yöntem-Ana Konular-İlkeler-Teklifler*, Şûle Yay., İstanbul 2009, s. 47; İdris Şengül, "Kıssa", *DİA*, İstanbul 2002, XXV, 498-499.

³⁵ Efsane; halkın temel düşünce yapısını anlama olanağı sunan ve ilk zamanlardaki toplu yaşamla uyumlu temel tutum ve davranışların olgun ifadeleridir. Bkz. Breisach, *Tarihyazımı*, s. 286; Hitti, *İslâm Tarihi*, I, 125, 133.

³⁶ Destan; hikâye, masal, manzum hikâye vb. anlamlara da gelmektedir. Hayalî bir kurgu ya da yaşanmış tarihi hadiselerden hareketle dilden dile geleneksel olarak aktarılan ve toplumun hayal gücüyle biçim değiştiren tanrı ve evren gibi temaların işlendiği hayalî ve alegorik bir anlatımı olan halk hikâyeleridir. Bkz. A. Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul 1981, s. 39; Breisach, *Tarihyazımı*, s. 286; Usta, *Arap Mitolojisi*, s. 21.

³⁷ Masal; dilden dile, nesilden nesile aktarılan genellikle toplumun hayal gücüyle kurguladığı, daha çok insan ve tanrıların başından geçen sıradışı olayları anlatan öykülerdir. Bkz. Usta, *Arap Mitolojisi*, s. 20.

³⁸ Horovitz, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, s. 20, 41, 44, 49, 55-59, 73, 80; Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, s. 89-90; Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, s. 119-120; Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, s. X, 50. İlk dönem İslâm tarihçilerinin, isnâdın kullanımında ayrı bir yol izleyerek rivâyetleri, konu bütünlüğünü bozmamak ve tekrarlardan kaçınmak gibi gerekçelerle, farklı rivâyetleri birleştirttikleri ve tek bir senede indirgedikleri (tefrik) anlaşılmaktadır. Bu nedendir ki, muhaddisler tarafından şiddetle eleştirilmişler ve titiz davranmadıkları suçlamasına maruz kalmışlardı. Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, s. 89-103; Baş, *Arapça Tarih Yazıcılığı*, s. 230.

konusuydu. Öyle ki tarihin temel malzemesi olan rivâyetlerde var olan bu problemlerden olacak ki, önemli hadisçilerden Ahmed b. Hanbel (241/855), tefsir, melâhim ve meğâzî'nin aslının olmadığını³⁹ söylemiştir. Ahmed b. Hanbel gibi aynı kaygıları taşıdığı tahmin edilen İbn Kesîr'in, tefsir, hadis, fıkıh ve tarih ilimlerindeki uzmanlığı ve çok yönlü kişiliğinin de avantajını kullanarak, tarih bilimini temellendirmek düşüncesiyle, bu alanda yeni bir eser yazma ihtiyacını hissetmiş olması muhtemeldir.⁴⁰ Bu bağlamda İbn Kesîr'in *el-Bidâye* adlı eseri ile tarihe dair diğer çalışmalarının, problemin çözümüne ve tarihin temellendirilmesine yönelik gösterilen çabalara katkıda bulunmak amacıyla yazılmış olabileceği de söylenebilir.

1. İbn Kesîr İle İlgili Yapılan Çalışmalar

İbn Kesîr gibi çok yönlü bir ilim adamı ve aydınının tarihe dair yazmış olduğu eserlerinin ve tarihçiliğinin akademik çalışmalar anlamında gerekli ilgiyi görmediği, yapılan çalışmalar ve içerikleri değerlendirildiğinde rahatlıkla anlaşılmaktadır. Her ne kadar Türkiye'de ve İslâm dünyasında İbn Kesîr ile ilgili yeni araştırmalar yapılmış olsa da bu çalışmaların daha çok tefsir ve hadis alanında yoğunlaştığı görülmektedir. Aynı şey İbn Kesîr'in yaşadığı dönem olan Memlûkler için de söylenebilir. Şöyle ki, tarih sahnesinde devrin en büyük birkaç devleti arasında yerini almış olan Memlûkler, genelde İslâm tarihi özelde Müslüman Türk tarihi için

³⁹ Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî (911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Tak. Mustafa Dîbu'l-Buğa, Dımaşk-Beyrût 1996, II, 1202; Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, s. 102-103; Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an ve Bağlam*, İstanbul 2008, s. 294; Harun Savut, *Tefsir İlminin Rivayet Kaynaklı Sorunlarına Bir Çözüm Arayışı: İbn Kesîr (774/1373)'in Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm'i*, Ankara 2012, s. 219; Saliha Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleniğinin Dönüşümü İbn Kesîr Tefsiri Örneği Üzerinden*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, s. 51; Harun Savut, "İbn Kesîr ve Tefsîr İlminin Rivayet Kaynaklı Problemlerine Yaklaşımı", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I-1, 2014, s. 35; Hadiye Ünsal, "Ebü'l-Hasen el-Vâhidî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri", *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ocak-Haziran 2013, XIII-1, s. 13. Tarihle ilgili benzer sözler batı dünyasından da gelmiştir. İngiliz tarihçisi James Anthony Froude (1894)'un tarih için söylediği meşhur "istediğimiz her kelimeyi yazabileceğimiz, bir çocuğun harf kutusudur" sözünde olduğu gibi bir şüphecilik vardır. Bkz. Carr, *Tarih Nedir?*, s. 78. Burada sözkonusu edilen 'tefsir, melâhim ve meğâzinin aslının olmadığı' ifadesi, isrâiliyyâttan gelen bilgiler bağlamında değerlendirilmelidir.

⁴⁰ Harun Savut, tefsir alanında yaptığı doktora çalışmasının sonuç bölümünde İbn Kesîr'in, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı eserini de Ahmed b. Hanbel'in tefsiri temelsizlikle suçlayan ithamını esas alarak ya da bu ithama bir cevap olarak yazdığını belirtmektedir. Bkz. Savut, *İbn Kesîr*, s. 219.

son derece önemli olmasına rağmen, ülkemizde bu devletle ilgili yapılan çalışmaların da yeterli olmadığı düşünülmektedir.

İbn Kesîr'i merkeze alan çalışmalar incelendiğinde Türkiye'de tefsir alanında iki doktora⁴¹ ve altı yüksek lisans tezi⁴² yapıldığı anlaşılmaktadır. Hadis alanında da İbn Kesîr'i konu edinen bir doktora çalışması⁴³ bulunmaktadır. Bunlardan Harun Savut'un tefsir alanındaki çalışması ile hadis alanında yapılan Kadir Paksoy'un çalışmasından bu araştırmanın hazırlanmasında istifade edilmiştir. Özellikle de tarihin malzemesinin aynı zamanda tefsir ve hadis ilminin de ana malzemesi olması⁴⁴ dolayısıyla bahsi geçen iki çalışma, bu araştırmaya ışık tutmuş ve ilham kaynağı olmuştur.

Tarih alanında ise yalnızca Ziya Polat'ın *Tarihçi Olarak İbn Kesîr* adıyla tamamladığı bir yüksek lisans tezinden⁴⁵ bahsedilebilir. İslâm tarihi alanındaki bu çalışmasında *el-Bidâye*'nin de kapsamlı bir özetini sunan Polat,⁴⁶ İbn Kesîr'in tarihçiliği üzerinde durmuştur. İbn Kesîr'in *Büyük İslâm Tarihi* adıyla dilimize çevirilen *el-Bidâye* isimli eserini temel alarak araştırmasını hazırladığı anlaşılan Polat'ın, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*⁴⁷ ile birlikte diğer eserlerinden de kısmen yararlandığı görülmektedir. Polat, Memlûkler'in siyasî, sosyal, ilmî ve kültürel

⁴¹ Bunlar: Harun Savut, *Tefsîr İlminin Rivayet Kaynaklı Sorunlarına Bir Çözüm Arayışı: İbn Kesîr (774/1373)'in Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm'i*, Ankara 2012; Saliha Türçan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü İbn Kesîr Tefsiri Örneği Üzerinden*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.

⁴² Bu çalışmalar: Atik Aydın, *İbn Kesîr'in Kur'anı Kur'anla Tefsiri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 1996; Abdullah Bayram, *İbn Kesîr'in Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm Adlı Eserinin İsrâiliyyât Açısından Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 1999; Hasan Ergül, *Rivayet Tefsirleri Açısından Taberî ve İbn Kesîr Tefsirlerinin Mukayesesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2004; İsmail Canbek, *İbn Kesîr'in Nuzul Sebeplerini Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2007; Halit Sinan Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi ve Dirayet Yöntemi Açısından İbn Kesîr*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010; Ramazan Şen, *İbn-i Kesîr Tefsirinde Hıristiyanlık*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006.

⁴³ Kadir Paksoy, *İbn Kesîr'in Hayatı Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1999.

⁴⁴ Horovitz, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, s. 19.

⁴⁵ Ziya Polat, *Tarihçi Olarak İbn Kesîr*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

⁴⁶ Polat, *İbn Kesîr*, s. 101-111.

⁴⁷ İbn Kesîr'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı bu eseri Türkçeye tercüme edilmiştir: İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsiri*, çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul 1983-1988.

ortamı hakkında önemli bilgileri derlemiş, ayrıca müellifin biyografisini klasik kaynaklardan da yararlanarak sunmaya çalışırken, eserlerini de sınıflandırarak vermiştir.⁴⁸

Türkiye dışında özellikle Arap dünyasında İbn Kesîr'in eserlerinin birçoğu, incelemeye tabi tutularak tahkikli veya tahkiksiz olarak basılmış⁴⁹ ve günümüzde de basılmaya devam etmektedir. Yine Arap dünyasında İbn Kesîr'i konu edinen pek çok doktora/yüksek lisans tezi ve çalışma bulunmaktadır.⁵⁰ Bunların en önemlilerinden, doktora tezi olarak hazırlandığı anlaşılan ve İbn Kesîr'in tarihteki yetkinliğini ele alan Nedvî'nin çalışmasıdır.⁵¹ Nedvî, İbn Kesîr'in yaşadığı siyasî ve sosyal ortam ile ilmî ve fikrî faaliyetleri de değerlendirdiği çalışmada; İbn Teymiyye (728/1328), İbn Kesîr ve arkadaşlarının etkin faaliyetleri neticesinde ilmî çalışmalarda içerik olarak bir gelişmenin olduğuna işaret etmekte, ayrıca hurafe ve bâtil düşüncelere dalmış bulunan grupların varlığına ve sapıtmış fırkalara karşı verilen mücadeleye dikkatleri çekmektedir.⁵² İbn Kesîr'in ilmî çalışmalarına da geniş yer veren yazar, müellifin *el-Bidâye*'deki metodunu değerlendirmiş ve tefsir, hadis, tarih, meğazî benzeri alanlardaki başvurduğu kaynaklarını, ayrı ayrı ele alarak incelemiştir. Kapsamlı ve doyurucu bilgi veren Nedvî'nin bu çalışmasından İbn Kesîr'in biyografisi, ilmî kişiliği ve yetişmesi konularında istifade edilmiştir.

⁴⁸ Polat, *İbn Kesîr*, s. 17-32, 37-47, 53-66, 72-110.

⁴⁹ ez-Zühaylî, İbn Kesîr'in eserleri üzerine Arap dünyasında yapılan derleme tarzındaki 9 tefsir, 3 fıkıh, 12 hadis, 8 tarih, 16 biyografi/riical ve 2 akaid alanında olmak üzere toplam elli çalışmayı baskılarıyla birlikte vermektedir. Bkz. Muhammed ez-Zühaylî, *İbn Kesîr ed-Dımaşkî*, Dımaşk 1995, s. 153-180. Araştırmada da kaynak olarak kullanılan *el-Bidâye*'nin Abdül-Muhsin et-Türkî tarafından hazırlanmış olan tahkikli baskısı bunlardan biridir.

⁵⁰ İbn Kesîr ile ilgili Suudi Arabistan üniversitelerinde yapılan yüksek lisans ve doktora tezleri hakkında Şahin Güven'in verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre; 1976-1999 yıllarında Medine İslâm Üniversitesinde şu çalışmalar yapılmıştır: Yüksek lisans Tezleri: *Tercihâtü'l-Hâfiz İbn Kesîr li Meânî'l-Âyât fi Tefsîrihi-Arz ve Dirâse-*, Âdem Osman Ali, Sıra No: 589, Kayıt No: 883, 1418/1997; *Mevkıfu'l-İmâm İbn Kesîr mine'l-İsrâiliyyât fi Dav'ı Tefsîrihi*, Muhammed İbrahim Terâvirî, Sıra No: 666, Kayıt No: 310, 1407/1986; Doktora Tezleri: *İstidrâkât İbn Kesîr alâ İbn Cerîr fi Tefsîrihi*, Ahmed Ömer Abdullâh, Sıra No: 555, Kayıt No: 214, 1405/1984; *el-Kifâye fi't-Tefsîr li Ebî Abdirrahmân en-Neysâbü'rî el-Hayrî "Min evveli Sûreti'l-Enfâl ila Nihâyeti Sûreti Tâ-Hâ"*: *Dirâse ve Tahkik mea'l-Mukârana bi Tefsîri İbn Kesîr*, Abdullâh b. Avvâd b. Lüveyhik el-Mutayrî, Sıra No: 578, Kayıt No: 789, 1416/1995. Bkz. Şahin Güven, "Suudi Arabistan Üniversitelerinde Yapılan Bazı Tefsir Tezleri Üzerine", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2003/2, XV, 210-216.

⁵¹ Mes'ûdu'r-Rahmân Hân en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr Sîretühü ve Müellefâtühü ve Menhecühü fi Kitâbeti't-Târîh*, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 1999.

⁵² en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 13-25.

Yine Arap dünyasında tefsir alanında hazırlanan önemli bir çalışma, Abdül-‘Âl’in yaptığı *İbn Kesîr ve Menhecühü fî İlmi’t-Tefsîr* isimli araştırmasıdır.⁵³ Diğer bir araştırma ise Zühaylî’nin çalışmasıdır.⁵⁴ Çağdaş bir araştırmacı tarafından hazırlanan bu çalışmada İbn Kesîr’in derli toplu tanıtıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁵

İbn Kesîr konulu diğer bir araştırma da, Adnân b. Muhammed b. Abdullâh Âl Şeleş’in çalışmasıdır.⁵⁶ Bu eserinde yazar, İbn Kesîr’in hadis ilmindeki vukûfiyetini ortaya koyduktan⁵⁷ sonra, *el-Bidâye* adlı eserinin bölümleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.⁵⁸ Ardından da İbn Kesîr’in hadis ilmindeki yeteneğini tarihte ve tefsirde nasıl kullandığını ele alıp değerlendirmektedir.⁵⁹

Özellikle Suud merkezli olmak üzere Arap dünyasında yapılan çalışmalara bakıldığında; daha çok tanıtım, istatistikî bilgiler ve tasnifin ön plana çıktığı görülmektedir. İki cilt olarak Abdullâh el-Funeysân tarafından hazırlanarak 2006’da Riyâd’da basılmış olan çalışma, örnek olarak verilebilir. Beş bölüm olarak on sekiz alt başlıkta ele alınan bu çalışmanın birinci bölümünde, İbn Kesîr’in kısa biyografisi takdim edilmekte; hayatı, hocaları, öğrencileri ve eserlerinden bahsedilmektedir. Yine aynı bölümde Tefsir alanındaki izlediği yöntemle ilgili bilgi aktarıldıktan sonra takip eden iki bölümde, Kur’ân ilimleri ile tefsir, hadis, fıkıh, dil gibi ilim dallarındaki hangi kaynağı nerelerde kaç defa kullandığına dair dizin tarzı istatistikî bilgiler aktarılmaktadır.⁶⁰ Dördüncü bölümde ise, İbn Kesîr’in tefsirinde naklettiği; ancak "hadisin aslı yoktur", "isnâdı sahihtir",⁶¹ "hasendir",⁶² "gariptir",⁶³

⁵³ İsmâîl Sâlim Abdül-‘Âl, *İbn Kesîr ve Menhecühü fî İlmi’t-Tefsîr*, Kâhire 1984.

⁵⁴ Muhammed ez-Zühaylî, *İbn Kesîr ed-Dimaşkî*, Dimaşk 1995.

⁵⁵ Savut, *İbn Kesîr*, s. 19.

⁵⁶ Adnân b. Muhammed b. Abdullâh Âl Şeleş, *el-İmâm İbn Kesîr ve Eseruhu fî İlmi'l-Hadis Rivâyetin ve Dirâyetin mea Dirâsetin Menhecîyyetin Tatbikiyyetin alâ Tefsîri'l-Kur’âni'l-Azîm*, Amman 2005.

⁵⁷ Bkz. Âl Şeleş, *İbn Kesîr*, s. 123-308; Savut, *İbn Kesîr*, s. 19.

⁵⁸ Bkz. Âl Şeleş, *İbn Kesîr*, s. 309-320.

⁵⁹ Bkz. Âl Şeleş, *İbn Kesîr*, s. 421-684; Savut, *İbn Kesîr*, s.19.

⁶⁰ Bkz. Suûd b. Abdullâh el-Funeysân, *Mevâridü'l-Hafîz İbn Kesîr fî Tefsîrihi*, I-II, Riyâd 2006, I, 11-42, 43-52, 53-268.

⁶¹ Hadis ilmi terminolojisinde sahîh; adalet ve zabt şartlarını taşıyan râvilerce rivâyet edilen ve râvilerinde herhangi bir kopukluk bulunmayan hadistir. Bkz. Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr (774/1373), *el-Bâisü'l-Hasîs Şerhu İhtisâri Ulûmi'l-Hadis*, tah. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1370/1951, s. 21-22; Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 89.

⁶² Hasen; sahîh hadisin şartlarını taşıdığı halde, illet bakımından herhangi bir problem bulunmamakla birlikte hadisleri nakletmede bazı kusurları bulunan râvinin muttasıl bir senedle naklettiği hadistir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bâisü'l-Hasîs*, s. 37-41; Ebû Zehra, *İslâm Hukuku*, s. 360; Subhi es-Salih, *Hadis*

"mürseldir",⁶⁴ "münkerdir",⁶⁵ "munkatı'dır"⁶⁶ ve "mevkûftur"⁶⁷ gibi hadis ilmi açısından kritik ettiği hadislerin nerelerde ve hangi konularda geçtiği tablolarla verilmektedir. Ayrıca hiç yorum yapmadığı hadisler, cerh ve ta'dîle⁶⁸ tabi tuttuğu hadisler, kaynak göstermeksizin sözlerini naklettiği kimselerin sayısı ve geçtiği yerleri gösteren tablolara yer verilmektedir. En önemli görülen konuların bir anlamda fihristinin oluşturulduğu beşinci bölümle araştırma tamamlanmaktadır.⁶⁹

Arap dünyasındaki bu çalışmaların önemli bir kısmında İbn Teymiyye ve Selefilik üzerinde gereğinden fazla durulduğu dikkat çekmektedir. Âdeta, onun tek davasının, Selefilik ve İbn Teymiyye'nin görüşlerini savunmak olduğu hissi uyandırılmaktadır. Yine İbn Kesîr hakkında yapılan araştırmaların önemli bir kısmının, üzerinde yoğun çalışmalar yapıldığı bilinen ve ülkemizde yaygın bir şekilde Türkçe olarak basılan müellifin *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı eseri⁷⁰ hakkında olduğu açıkça görülmektedir.

İlimleri ve Istılahları, çev. Yaşar Kandemir, Ankara 1986, s. 129; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 94; Komisyon, *Dinî Terimler*, s. 124.

⁶³ Garip; hangi tabakadan olursa olsun senedinin herhangi bir yerinde râvi sayısı bire düşen hadistir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bâisü'l-Hasîs*, s. 166; Ebû Zehra, *İslâm Hukuku*, s. 359; es-Salih, *Hadis İlimleri*, s. 191; Komisyon, *Dinî Terimler*, s. 104.

⁶⁴ Mürsel; isnadında sahabe ismi belirtilmeden nakledilen hadistir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bâisü'l-Hasîs*, s. 47-49; Ebû Zehra, *İslâm Hukuku*, s. 366; es-Salih, *Hadis İlimleri*, s. 137; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 99; Komisyon, *Dinî Terimler*, s. 265.

⁶⁵ Münker; zayıf bir râvinin güvenilir bir râviye muhalefet ederek naklettiği hadistir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bâisü'l-Hasîs*, s. 58; es-Salih, *Hadis İlimleri*, s. 171; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 113-114.

⁶⁶ Munkatı'; senedinde bir râvisi düşen ya da müphem bir râvinin zikredildiği hadistir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bâisü'l-Hasîs*, s. 50; Ebû Zehra, *İslâm Hukuku*, s. 365; es-Salih, *Hadis İlimleri*, s. 139; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 101.

⁶⁷ Mevkûf; sahabeden rivâyet edilen söz, fiil ve takrirlere denmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bâisü'l-Hasîs*, s. 45; es-Salih, *Hadis İlimleri*, s. 175; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 115.

⁶⁸ Tefsir ve İslâm tarihçileri için de önem arz eden, hadis ilimlerinden cerh ve ta'dîl; özel bir takım kriterlerle râvilerin kusurlarının ya da üstün özelliklerinin incelenerek ortaya konulmasıdır. Bkz. es-Salih, *Hadis İlimleri*, s. 88; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 48; Şulul, *Tarih Usûlü*, s. 56; Komisyon, *Dinî Terimler*, s. 49, 345.

⁶⁹ Bkz. el-Funeysân, *Mevârid*, I, 269-402; II, 835-977.

⁷⁰ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri*, çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, I-XVI, İstanbul 1983-1988. Bekir Karlığa ve Bedrettin Çetiner tarafından Türkçeye kazandırılmış olan bu ansiklopedik eserin ilk cildi 1983 yılında basılmış ve 1988 yılında 16 cilt olarak diğer tefsirlerden de bazı ilaveler yapılarak tamamlanmıştır. Birinci ciltte Kur'ân-ı Kerîm'e Giriş başlığı altında; din, vahiy, Kur'ân ve Kur'ân ilimleri konularına çevirenler tarafından yer verilmiştir. Aynı şekilde mütercimler onaltıncı ciltte de tefsir tarihine yer vermişlerdir. Bu eser, *Muhtasarı Tefsîri İbn Kesîr* adıyla Şeyh Muhammed Kerîm Râcih tarafından iki cilt olarak özetlenmiştir. Bu muhtasar çalışma, 1988 tarihli Beyrût baskısı (dördüncü baskı) esas alınarak Arif Erkan tarafından çevirilmiştir. Bkz. İbn Kesîr, İsmail b. Ömer, *Muhtasar İbn-i Kesîr Tefsîri: Kur'ân-ı Kerîm'in Hadislerle Tefsîri*, haz. Muhammed Kerîm Râcih, çev. Arif Erkan, İstanbul 2009, I, 6, 8, 10 (çevirenin önsözü); Savut, *İbn Kesîr*, s. 21.

2. Araştırmanın Temel Kaynakları

XIII ve XIV. yüzyıllarda özelde İslâm tarihçiliğinin genelde diğer bilim dalları ile kültür ve sanat alanlarındaki gelişmelerin ağırlık merkezi, Şâm ve Mısır bölgesiydi.⁷¹ Aynı yüzyıllarda bölgede yetişen tarihçilerin sayısında fark edilir bir artış olmuştu. Memlûk sultânları ve devlet adamları, tarihçileri himaye edip onlara bürokraside görevler verdikleri için olsa gerek ki hem bürokratlardan hem de din âlimleri arasından önemli tarihçiler yetişmişti. İbn Kesîr gibi genel İslâm tarihi yazan müellifler, önceki dönemlere ait malzemeyi çeşitli kaynaklardan alıntı yaparak eserlerini meydana getirmeye çalışmışlardı. Ancak yaşadıkları döneme ait tarihî malzemeyi ise kendi gözlemlerine, bilgisine, ulaşabildikleri güncel belgelere ya da olaylara şahit olan kimselerden aldıkları hatıralara ve arşiv malzemelerine dayanarak oluşturmuşlar ve eserlerinin son kısmına ilave etmişlerdi. Memlûk tarihçileri çok sayıda biyografi ve ansiklopedik bilgiler içeren telif eserler bırakarak tarih sahnesinden çekilmişlerdi.⁷²

Yukarıda zikredilen ve bu çalışmada kaynak olarak başvuru telif eserlerin belli bir kısmından, içeriğine ve önemine değinmek suretiyle burada bahsedilecektir. Bunların en başında araştırmada başvuru ve İslam tarihçilerinin hemen tamamının temel kaynak kabul ettikleri Kur'an ve hadis gelmektedir.

Kur'ân-ı Kerim, genel olarak erken dönemde Müslümanlar'ın eğitim-öğretim ve ilim adına ele aldıkları, ilgilendikleri ve üzerinde çokça düşündükleri en temel referanslarıydı.⁷³ Kur'ân, evrenin ve insanın yaratılışına, geçmişe, bugüne ve geleceğe dikkati çekmektedir. Peygamberler ile beşerin gündelik yaşamı bağlamında, eski toplumların dinî, ahlakî, sosyal ve siyasî davranışlarından anekdotlar idrakimize sunmaktadır.⁷⁴ Bu yönüyle Kur'ân, evrensel bir bakış

⁷¹ Moğollar'ın işgalinden sonra Bağdât ilim-kültür merkezi özelliğini kaybedince, Bağdât'ta bulunan ilim adamları ile Ortaasya, Mağrip ve Endülüs bölgelerindeki ilim ve sanat adamları, Dimaşk ve Kâhire'ye göç ederek yerleşmeye başladı. Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 93; Polat, *İbn Kesîr*, s. 72; Ramazan Altıntaş, "İz B. Abdüsselâm'ın İtikadî Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2000, IV, 81.

⁷² Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 222; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 176; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 111; Polat, *İbn Kesîr*, s. 34-35, 72-73; Ayaz, *Saray Ağalığı Üstadârlık*, s. 6.

⁷³ Gözütok, *İlim*, s. 46; Adem Çaylak, "İslam Siyasi Düşüncesine Hâkim Olan Genel ve Temel İlkeler", *Muhafazakârdüşünce*, 2015, XLIII, 137.

⁷⁴ Aycan-Sarıçam, "İslam Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler", s. 890.

kazandırarak ilk Müslümanlar'ın ve daha sonraki kuşakların tarihe ilgi duymasına ve tarihle ilgilenmesine büyük katkıyı sağlamıştır.⁷⁵ O, varlıklar âleminin yaratılışı, ilk insan Hz. Adem'den son peygamber Hz. Muhammed'e kadar yaşayan çeşitli milletler ve önderleri hakkında verdiği özlü bilgiler ile Hz. Muhammed'in toplumun değişik kesimleriyle olan ilişkileri, beşerî yönü ve peygamberliği hakkında içerdiği malumatı bakımından İslâm tarihçileri için son derece önemlidir.⁷⁶

Kur'ân'ın insanı muhatap alması yani konusunun insan oluşu, evrensel yönüyle muamelat dediğimiz aile, evlilik, boşanma, miras, ticaret, suç, ceza, savaş, ulusal ve uluslararası ilişkiler ve vergiler gibi fert ile toplum haklarını düzenleyen hukukî konularda çeşitli düzenlemeler getirmesi, yöneten ve yönetilen ilişkisine yönelik amaçsal ilkeler vazetmesi bakımından⁷⁷ tarihe müdahalede bulunuyor ve yönlendiriyor olması,⁷⁸ benzer şekilde tarihin konusunun da insan ve insan-zaman-mekân bağlantılı olaylar olması⁷⁹ dolayısıyla İslâm tarihçileri için hem tarih yaklaşımı hem de tarih felsefesi açısından farklı bir perspektif sunmaktadır.

İslâm tarihçileri Kur'ân'ın yanında Hz. Peygamberin sözleri, eylemleri ve bizzat yanında söylenen ya da yapılan eylemleri onaylaması olarak özetlenen hadisi⁸⁰ de tıpkı Kur'ân metinleri gibi önemli görmüş değer vermiş ve olayları aydınlatmada hadis metinlerini de kaynak olarak kullanmışlardır. Ancak Hz. Peygamber'in söz fiil ve takrirlerinin, yakın arkadaşları olan sahabe tarafından anlam olarak iletilmesi, çoğu kere de bunun tek râvi tarafından aktarılması gibi sebeplerle onu, Kur'ân'a göre ikinci derecede bir kaynak konumuna itmiştir.⁸¹

İslâm dünyasında Hz. Peygamber'in kendisine verilen değer, hayatı ve kişiliğine duyulan ilgi şüphesiz Kur'ân-ı Kerîm'in ona verdiği önemle eş değerdi. Hz. Peygamber'in yakın arkadaşları Kur'ân ayetlerini ağızından dinlemiş hatta bizzat onunla birlikte yaşamıştı. İlk nesilden itibaren Müslümanlar Kur'ân ile birlikte Hz.

⁷⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 172; Şengül, "Kıssa", XXV, 499; Necip Tosun, "İslâm Medeniyetinin Anlatıları: Kıssalar, Menkıbeler, Destanlar, Masallar...", *Hece*, Ankara 2013, CXCVIII/CXCIX/CC, 575-577; Beg, "İslam Tarihi Öğretiminin Problemleri", I-2, s. 217.

⁷⁶ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara 2005, s. 13; Öz, *Siyer'e Giriş*, 76-77; Aycan-Sarıçam, "İslam Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler", s. 890.

⁷⁷ Çaylak, "Temel İlkeler", XLIII, 137.

⁷⁸ Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s. 141.

⁷⁹ es-Sehâvî, *el-İ'lân bi't-Tevbîh*, s. 19.

⁸⁰ Hallâf, *Usûlü'l-Fıkıh*, s. 38; Ebû Zehra, *İslâm Hukuku*, s. 99, 107.

⁸¹ Hayrettin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 65.

Peygamber'i tanımak, anlamak ve tanıtmak gayesiyle sünnetin tespiti için yapılan tedvin çalışmalarının⁸² bir benzerini siyer ve meğâzî alanında da yaparak tarihe katkı vermişlerdi. Elli civarında sahabenin bazı hadisleri kayda aldığı, hadis külliyyatının çok sayıda tarihsel olayla bağlantılı bilgiler içerdiği, Hz. Peygamberin gazvelerini anlatan bölümlerinde menkıbe, cihâd, melâhim benzeri başlıklar altında pek çok hadise yer verildiği, ayrıca ilk siyer ve meğâzî müelliflerinin tamamına yakınının muhaddis olduğu düşünüldüğünde, hadisin Hz. Peygamber'in yaşadığı dönem için doğrudan bir kaynak olduğu rahatlıkla söylenebilir.⁸³ Dolayısıyla İslâm tarihçileri için ikinci temel kaynak olarak kabul gören hadis külliyyatı,⁸⁴ bu araştırmamızın da temel kaynaklarından. Çalışmada hadisle ilgili *kütübü's-sitte* başta olmak üzere diğer hadis mecmualarından da yararlanılmıştır.

Kur'ân ve hadisi temel kaynak kabul eden ve sıklıkla başvurulanan Memlûkler devri tarihi kaynaklarından kronolojik olarak bahsetmek gerekirse; en önemlilerinden biri, Rüknuddîn Baybars el-Mansûrî en-Nâsırî el-Hıtâî ed-Devâdâr (725/1325)'in⁸⁵ *Zübdetü'l-Fikre fî Târîhi'l-Hicre* adlı eseridir. Yıllara göre tertip edilmiş genel bir İslâm tarihidir. Bizzat Memlûk tarihinin canlı şahidi olarak ve bürokrasinin zirvesinde görev yapmanın avantajlarını da kullanarak onun 11 cilt olarak tamamladığı bu eserinin bir kısmının İbnü'l-Esîr'in *Târîh*'inden alındığı anlaşılmaktadır. Başta Sultân en-Nâsır Muhammed Kalâvûn'un birinci ve ikinci iktidarı dönemi olmak üzere siyasî tarih açısından özellikle de Memlûklerin

⁸² Lapidus, *İslâm Toplumları*, s. 160.

⁸³ Öz, *Siyer'e Giriş*, s. 87; Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, s. 168, 183; Fayda, "Siyer ve Megazi", XXXVII, 319, 321; Aycan-Sarıçam, "İslam Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler", s. 890; Beg, "İslam Tarihi Öğretiminin Problemleri", I-2, s. 210.

⁸⁴ Sarıçam, *Hz. Muhammed*, s. 13; Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, s. 168.

⁸⁵ Memlûk döneminin ünlü emirlerinden, hanefî fakihlerinden ve tarihçilerinden biri olan Baybars, Şeceru'd-Durr hariç bahrî memlûklerin yedinci sultânı Melik el-Mansûr Seyfeddîn Kalâvûn (1280-1290)'un kölesi olduğundan el-Mansûrî lakabını almıştı. 645/1247'de dünyaya gelen Baybars el-Mansûrî, iyi bir asker olarak yetişmişti. Sultân Seyfeddîn Kalâvûn zamanında Suriye ve Kilikya bölgesinde Franklara karşı, daha sonra da Akkâ ve Anadolu'daki Kal'atu'r-Rûm kuşatmalarına ve Moğollar'a karşı çeşitli savaflara katılmıştı. 680/1281'de Kerek ve civarına vali tayin edildi. 693/1293'te Sultân en-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn tahta çıkınca binler kumandanlığına yükseldi. "ed-Devâdârü'l-Kebîr" unvanıyla Divânü'l-İnşâ Başkanlığı makamına getirildi. Sultân en-Nâsır üçüncü kez tahta geçtiğinde Baybars el-Mansûrî Mısır'da saltanat nâibi oldu. Bir süre sonra 1297'de azledilerek hapsedildi. Daha sonra serbest bırakılarak itibarı iade edildi. Ayrıca Nâzırü'l-Ahbâs ve Dâru'l-Adl Nâzırü olarak görev yaptı. 25 Ramazan 725/4 Eylül 1325'te vefat etti. Bkz. Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 176; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 111; Asri Çubukçu, "Baybars", *DİA*, İstanbul 1992, V, 220-221.

kuruluşu hakkında verdiği bilgiler bakımından önem arz etmektedir.⁸⁶ Telifin bütününe ulaşma imkânı bulunamadı ancak, Donald S. Richards tarafından tahkikli olarak bir cild (42. Cüz) halinde basılan ve 650-709 yılları arasındaki olayları içeren kısmından yararlanılmıştır.

Eyyûbî ailesinin en büyük âlimlerinden olan İmâmüddîn İsmâîl b. Ali Ebü'l-Fidâ (732/1331)'nin⁸⁷ çalışmada istifade edilen tarih alanındaki eseri, *el-Muhtasar fi Târîhi'l-Beşer'dir*.⁸⁸ Dört cilt olan bu eserin ilk üç cildi İbnü'l-Esîr'in genel İslâm târihi mahiyetindeki *el-Kâmil fi't-Târîh* adlı eserinin hulasasıdır. Memlük ve Moğol tarihi için de önemli bir kaynak olan dördüncü cildi ise 663-729/1265-1329 yıllarını kapsamakta olup müşahedelerine ve yakînen takip ettiği olaylara dayanması nedeniyle de önem arz etmektedir.⁸⁹ Zeynüddîn İbnü'l-Verdî Ebû Hafs Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarrî (749/1349)'nin 749/1349 yılları olaylarını yazdığı zeyli ile tamamlanan bu cildinden yararlanılmıştır.

Yine Şihâbüddîn en-Nüveyrî Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kuraşî (733/1333)'nin⁹⁰ *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*'i faydalanılan diğer bir eserdir. Mısır ansiklopedi ekolünün ilk

86 es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, I, 555; ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dimaşkî (1396/1976), *el-Â'lâm Kâmûsü Terâcîmî li Eşhürî'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arabî ve'l-Müste'rabi ve'l-Müste'rîkîn*, Beyrût 1986, II, 80. Bu eserin ilk defa 900/1494 yıllarda onbir cilt olarak basıldığı ancak daha sonra yirmibeş cilt halinde düzenlenerek yeniden basıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Çubukçu, "Baybars", V, 221.

⁸⁷ 672/1273'te Dimaşk'ta doğdu. Sultân en-Nâsır Kalâvûn zamanında 721/1321'de Hamâ valisi olmuştu. Sultân en-Nâsır ona saygı gösterir ikramda bulunurdu. Büyük şair ve tarihçi olan Ebü'l-Fidâ, pek çok ilim dalında da uzman bir kişiliğe sahip; aynı zamanda idarî işlerle ilmî çalışmaları bir arada yürütmüş ender şahsiyetlerdendi. Coğrafya sahasındaki önemli eseri *Takvîmü'l-Buldân*'ıyla da tanınan müellifin çalışmada yararlanılan eseri, *el-Muhtasaru fi Târîh'l-Beşer'dir*. İsnvî, onun dünyanın harikalarından biri olduğunu, tefsir, fıkıh, usûl-i fıkıh, nahiv, astronomi, felsefe, mantık, tıp, aruz, tarih ve coğrafya alanlarında uzman olduğunu söylemektedir. Bkz. Cemâlüddîn Abdurrahmân el-İsnvî (772/1371), *Tabakâtü's-Şâfiyye*, I-II, tah. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrût 1407/1987, I, 218; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 347; ez-Ziriklî, *el-Â'lâm*, I, 319; M. Şemsettin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1991, s. 204-214.

⁸⁸ Bkz. Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâîl b. Muhammed b. Ömer (732/1331), *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, I-IV, Kâhire 1323/1905.

⁸⁹ ez-Ziriklî, *el-Â'lâm*, I, 319; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 204-214; Bouamrane, "İslam Tarihçiliği", XXX, 270.

⁹⁰ Mısır Nüveyre'de doğduğu için Nüveyrî ismi verilmiştir. Tahminen 660/1272'lerde dünyaya gelen müellif, Arapça, hadis, tarih, edebiyat ve inşâ sanatıyla ilgili dersler almıştı. Yazısı güzel olduğundan müstensihlik de yaptı. Daha sonra kâtip, muhtesip ve nâzır-ı l-ceyş olarak idarî, mâlî ve askerî görevleri üstlendi. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 359; İnân, *Müerrihü Mısri'l-İslâmiyye*, s. 62.

temsilcisi olan Nüveyrî,⁹¹ çalışmasında; bir kâtip için gerekli olan bilgileri vermiş zamanında bilinen bütün bilimler hakkında derli toplu bilgi sunan bir ansiklopedi oluşturmuştur. Edebiyat, târih, coğrafya, astronomi, adâlet, siyâset, devlet idaresi, hayvanlar ve bitkiler hakkında özlü bilgiler vermiş olan müellifin⁹² 2005 yılında Lübnan'da 33 ayrı cilt olarak basılmış olan nüshası esas alınmıştır.

Dımaşk'ta doğmuş, iyi bir hatip olan ve hocalarından bahseden bir meşyeha⁹³ çalışması da bulunan Şemsüddîn el-Cezerî Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Kuraşî (739/1338)'nin *Havâdisü'z-Zemân ve Enbâuhû ve Vefeyâtü'l-Ekâbir ve'l-Ayân min Ebnâihi* adlı eserine de zaman zaman müracaat edildi. İki cilt olan eserin birinci cildi 689-700 yılları ve ikinci cildi 725-739 yılları arasındaki olayları anlatmaktadır. 700-724 yılları arasında cereyan eden olaylarla ilgili bölüm ise eksiktir. Genel İslâm tarihi olarak kaleme alınan bu eser, *Târîhü'l-Cezerî* olarak da bilinmektedir.⁹⁴

Tarihçi ve muhaddis olan Alemüddîn el-Birzâlî Kâsım b. Muhammed (739/1339)'in⁹⁵ *el-Muktefâ fî't-Târîh* adlı eserinden de oldukça istifade edildi. İbn Kesîr'in hocası olması hasebiyle onun tarihçiliğine ne ölçüde katkı verdiği ve zihniyet dünyasının oluşmasında ne derece etkili olduğunu görmemiz açısından müracaat edilen kaynakların başında gelmektedir. Yazısının güzelliğiyle de şöhret bulmuş olan Birzâlî'nin, Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl Ebû Şâme el-Makdîsî (665/1267)'nin⁹⁶ *er-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye* adlı

⁹¹ İnân, *Müerrihü Mısri'l-İslâmiyye*, s. 62, 68-69; Yiğit, *Memlûkler*, s. 335-336; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 114; Ayaz, *Vezîrlük*, s. 14. İbn Kesîr, mezkûr eserin adını *Münteha'l-Ereb fî İlmi'l-Edeb* olarak vermektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 359.

⁹² İnân, *Müerrihü Mısri'l-İslâmiyye*, s. 64-68; Yiğit, *Memlûkler*, s. 336; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 181; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 114. İbn Kesîr bu eserin adını *Munteha'l-Ereb fî İlmi'l-Edeb* olarak vermektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 359.

⁹³ Meşyeha (Meşîha); ilim adamlarının, hocaları ile kendilerinden okudukları kitapların adlarını alfabetik sıraya göre kaydettikleri kitapların ortak adıdır. Doğu İslâm dünyasında bu kitap türü meşyeha yanında meşîha, sebet ve mu'cem terimleriyle de isimlendirilmiştir. Kuzey Afrika'da ve Endülüs'te daha çok fehrese ya da fihrist kullanılmakla birlikte bernâme ve mu'cem kelimelerinin de kullanıldığı görülmektedir. Bkz. M. Yaşar Kandemir, "Fehrese", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 297.

⁹⁴ Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Kuraşî el-Cezerî (738/1337), *Târîhu Havâdisi'z-Zemân ve Enbâihi ve Vefeyâtü'l-Ekâbir ve'l-A'yân min Ebnâihi*, I-II, tah. Ömer Abdisselâm Tedmürî, Beyrût 1419/1998, II, 5-6, 34, 1069; ez-Ziriklî, *el-Â'lâm*, V, 298; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 232; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 184; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 115.

⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 412; el-Birzâlî, *el-Muktefâ*, I-1, s. 16, 59 (muhakkikin önsözü).

⁹⁶ Nûreddîn Mahmud Zengî ile Salâhaddîn Eyyûbî'nin hayatı ve Haçlı seferlerini konu alan bu önemli çalışmasının yanında birçok eseri olan Ebû Şâme (665/1267), İbn Asâkir'in (571/1175) 80 ciltlik *Târîhu Medîneti Dımaşk*'ını da iki defa özetlemişti. Bkz. Şemsüddîn ez-Zehbî Ebû Abdillâh

eserine zeyl olarak kaleme aldığı *el-Muktefâ*, önemi haiz bir çalışmadır.⁹⁷ Her kitabı iki bölüm olmak üzere dört cilt olarak yazıldığı anlaşılan⁹⁸ eserin günümüze kadar gelen iki cildinden yararlanıldı.

Keza Şemsüddîn ez-Zehebî Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân (748/1348)'ın *Düvelü'l-İslâm*'ı,⁹⁹ *Târîhu'l-İslâm*'ın özeti mahiyetinde kaleme alınmış bir çalışmadır.¹⁰⁰ Hz. Muhammed'in peygamberliği ile başlayarak kronolojik olarak cereyan eden olaylar ve Hz. Peygamberin irtihalinden sonra hicretin on birinci yılından itibaren vefat eden önemli kişilerin biyografilerine dair kıymetli bilgiler içermektedir. 744 yılına kadar müellifin kendi dönemindeki gözlemlerine dayanarak kaleme aldığı malumatın özellikle 700'lü yıllardan sonraki kısmında verdiği bilgilerden istifade edildi.

Memlükler döneminin meşhur ansiklopedistlerinden İbn Fadlullâh el-Ömerî Ahmed b. Yahyâ (749/1349)'nın¹⁰¹ *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr* adlı eseri de, araştırmada yararlanılan diğer bir çalışmadır. 2010 yılında Beyrût'ta 27 cilt

Muhammed b. Ahmed b. Osmân (748/1348), *Kitâbü Tezkireti'l-Huffâz*, I-IV, ed. Dâiretü'l-Meârif, Haydarâbâd 1377/1958, IV, 1461; Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî (911/1505), *Tabakâtü'l-Huffâz*, Beyrût 1403/1983, s. 510; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 100, 101; Bilal Aksoy, *Ebû Şâme el-Makdisî ve Hadisçiliği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002, s. 33-34.

⁹⁷ el-Birzâlî, *el-Muktefâ*, I-1, s. 147; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 412; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 204; Yiğit, *Memlûkler*, s. 337; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 183; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 115.

⁹⁸ el-Birzâlî, *el-Muktefâ*, I-1, s. 88 (muhakkikin önsözü).

⁹⁹ Şemsüddîn ez-Zehebî Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân (748/1348), *Düvelü'l-İslâm*, I-II, tah. Hasan İsmâil Merve-Mahmûd Arnaût, Dâru Sâdır, Beyrût 1999; Azime Güleç (Topçu), *Zehebî ve Mîzânü'l-İ'tidâl'indeki Cerh ve Ta'dil Metodu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 1997, s. 66, 71.

¹⁰⁰ Yiğit, *Memlûkler*, s. 278; Güleç, *Zehebî*, s. 38, 56.

¹⁰¹ Dımaşk'ta doğdu. Dımaşk ve Kâhire'de fıkıh, lûgat ve diğer ilim dallarında eğitimini tamamladı. Sultân en-Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanatı sırasında Memlük sarayına girdi. Divânü'l-İnşâ'da çalıştı. Sır kâtipliği görevine getirildi ancak daha sonra azledildi. Dımaşk'ta iken kırk dokuz yaşında vefat etti. Görevi sırasında resmî yazışmalar konusunda önemli yenilikler yaptı. Coğrafya, toğrafya ve tarihle özellikle de Uzakdoğu milletlerinin tarihiyle ilgilendi. Ansiklopedi çağının Nüveyrî'den sonra ikinci temsilcisi olan müellif Şâm, Anadolu ve Hicaz bölgeleri ve diğer İslâm topraklarını gezdi. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 510; el-Ömerî, Ahmed b. Yahyâ b. Fadlullâh (749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, I-XXVII, tah. Kâmil Selmân el-Cubûrî-Mehdî en-Necm, Beyrût 2010, I, 6-7, 11-12 (muhakkikin önsözü); el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 176; İnân, *Müerrihü Mısri'l-İslâmiyye*, s. 69-70; Yiğit, *Memlûkler*, s. 338-339; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 116; Ayaz, *Vezirlik*, s. 15.

halinde ve tahkikli olarak basılan bu eser, biyografi, coğrafya, devlet teşkilâtı, idarecilik ve insanlık tarihi açısından önemli bir kaynak hüviyetindedir.¹⁰²

Tanınmış İslâm âlimi ve tarihçilerinden olan Salâhuddîn Halil b. Aybek es-Safedî (764/1363)'nin¹⁰³ 30 ciltlik *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*'ı bir biyografi ansiklopedisi niteliğindedir. Yine Safedî'nin çağdaşlarının biyografilerini içeren altı ciltlik *A'yânü'l-Asr ve A'vânü'n-Nasr* adlı çalışması da önemli kaynaklardandır.¹⁰⁴ Bu çalışmada, mezkûr eserin Fuad Sezgin tarafından üç cilt halinde neşredilen nüshası esas alınmıştır.¹⁰⁵

Bir diğer çalışma Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yemenî el-Mekkî el-Yafî (768/1367)'nin, *Mir'âtü'l-Cinân ve İbretü'l-Yekzân fî Ma'rifeti mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zemân* adlı eseridir. Özellikle dördüncü cildinde 601-750 yılları arasındaki olaylarla birlikte vefat eden meşhûrları kaleme almıştır. Kronolojik olarak hicretten başlayarak önemli olayları, vefat eden devlet adamı, ilim ehli kişiler ile zâhid, şair ve edebiyatçı meşhurlar hakkındaki kayıtları çok önemlidir. Objektif bir yaklaşımla eserini yazdığını iddia eden müellifin verdiği bilgiler, dönemin zihniyetini yansıtmaya açısından da ufuk açan çalışmalardan biridir.

Memlükler dönemi önemli biyografi yazarlarından Tâcüddîn es-Sübkî Abdülvehhâb b. Ali (771/1370)'nin bilinen en önemli eseri, ilim adamları ve önde gelen meşhurlar hakkındaki *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*'sıdır.¹⁰⁶ Tarih felsefesi ve tarih metodolojisi açısından önemli fikirlere yer verdiği bir bölümü de bulunmaktadır.

¹⁰² el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 176; İnân, *Müerrihü Mısri'l-İslâmiyye*, s. 69, 71-72; Yiğit, *Memlûkler*, s. 339; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 191; Polat, *İbn Kesîr*, s. 76.

¹⁰³ es-Safedî'nin babası İzzeddin Aybek, Türk asıllı memlûklere mensup. Eğitimini, 20 yaşlarında gittiği Dimaşk'ta tamamladı. Safed, Kâhire, Halep ve Rahbe'de kâtiplik yaptı. Sonra bir süre Divânü'l-İnşâ başkanlığı da yapmıştı. Bkz. el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 187; Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, 326; Yiğit, *Memlûkler*, s. 339-340; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 192, 193; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 117; Polat, *İbn Kesîr*, s. 77.

¹⁰⁴ el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 187-188; Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, 326; Yiğit, *Memlûkler*, s. 339-340; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 192, 193; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 117; Polat, *İbn Kesîr*, s. 77.

¹⁰⁵ es-Safedî, Salâhuddîn Halil b. Aybek (764/1363), *A'yânü'l-Asr ve A'vânü'n-Nasr*, I-III, neş. Fuad Sezgin, Frankfurt 1410/1990.

¹⁰⁶ M. Henry Laoust (1983), *Les Schismes dans l'Islam*, Payot, Paris 1965, s. 277-278; Togan, *Tarihte Usul*, s. 156; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 196; Polat, *İbn Kesîr*, s. 77.

Asya ve Afrika'yı yakından tanımak üzere Tanca'dan yola çıkan İbn Battûta et-Tancî (770/1369)'nin, *Rihletü İbn Battûta* olarak bilinen *Tuhfetü'n-Nüzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve'l-Acâibi'l-Esfâr* isimli seyahatnamesi de başvurulan kaynaklardandır. Ortaçağın en ünlü seyyahlarından ve Müslümanların Marco Polo'su olarak da isimlendirilen İbn Battûta, tarihçiler, coğrafyacılar ve antropologlar için önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Hatta gezdiği ülkelerin insanların örf ve âdetleri, inançları, giyim kuşam ve kültürleri hakkında verdiği detaylı bilgiler nedeniyle de ilk etnolog ve antropologlardan sayılmaktadır.¹⁰⁷ *er-Rihle*'sinde aktardığı; Mısır, Şâm ve Anadolu seyahatlerindeki canlı bir tablo olarak sunduğu gözlemlerinden ve de özellikle kültür ve kurumlar tarihi açısından sıklıkla başvurulan kaynaklardandır.

Tarih düşüncesini nazariyeleştiren ve tarih felsefesi konusundaki fikirleri bakımından İslâm tarihinin ender simalarından İbn Haldûn Abdurrahman b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Hasan (808/1406)'ın¹⁰⁸ *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arabi ve'l-Berber ve men Âsarahum min zevi's-Se'ni'l-Ekber* adlı eseri de şüphesiz en önemli kaynaklardandır.

Hem naklî hem de aklî ilimlerde derinlikli bilgiye sahip olan müellifin 1380 yılında tamamladığı *Mukaddime* adlı çalışması, hayatının son 20 yılını geçirdiği Memlûklü Mısır'ı hakkında önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca tarih ile sosyoloji arasında kurduğu ilişkiye de değindiği *Mukaddime*' sindeki teorik kurgusunun bir anlamda uygulamasını da yapmaya çalıştığı *dünya tarihi üzerine görüşler* adı verilebilecek olan *Kitâbü'l-İber* adlı ünlü eserinde İbn Haldûn, yalnız olayları anlatan bir tarihçilikten yana olmadığını, aynı zamanda, olayların sebeplerinin de

¹⁰⁷ Mehmet Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*, Ankara 2016, s. 268-269; L. I. Conrad, "İbn Battûta", *Encyclopedia of Arabic Literature*, ed. Julie Scott Meisami, Paul Starkey, London 1998, I, 318; Bouamrane, "İslam Tarihçiliği", XXX, 276.

¹⁰⁸ Togan, *Tarihte Usul*, s. 157-158; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, II, 526-527; İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, Ankara 1983, s. 119. Yemen kökenli soylu bir kabile olan Hadramevtililer'e mensup müellif Tunus'ta doğdu. Asıl adı Abdurrahman olup İbn Haldûn adıyla tanınan büyük tarihçi, babası başta olmak üzere devrin büyük ilim adamlarından iyi bir eğitim aldı. Fas'ta bulunan Merinî Sultânı Ebû İnan'ın döneminde kâtiplik ve mühürdârlık, sonraki sultanlar dönemlerinde sır kâtipliği, kadılık ve Gırnata Nasirî Sultânı döneminde de diplomat olarak Saray Nâzirliği görevlerini yürüttü. Memlûk Devletinde de Mısır'da kadılık yaptı. Tarih düşüncesini nazariyeleştiren ve tarih felsefesi konusundaki fikirleri bakımından İslâm tarihinin ender simalarından İbn Haldûn, bütün bu görevlerle birlikte ilmî çalışmalarını da aksatmadan yürütmeye çalışmıştı. Bkz. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, II, 526; Şulul, *Tarih Usûlü*, s. 17; Polat, *İbn Kesîr*, s. 77.

irdelenmesi ve açıklanmasının gerekli olduğu tezini savunmaktadır.¹⁰⁹ Özellikle *Mukaddime* kısmı olmak üzere yaptığı siyasî, sosyal ve kültürel tahlilleri araştırma için önemli olmuştur. Üstlendiği idarî görevler ile Endülüs, Mısır ve Şâm bölgelerine yaptığı seyahatleri nedeniyle karşılaştırmalı tahlil ve değerlendirmeleri de önem arz etmektedir.

Siyasî tarih, biyografi ve sîret alanlarında çok geniş bilgisi olduğu bilinen ve yaklaşık 200 ciltlik çalışması bulunan Sârimüddîn İbn Dokmak İbrahîm b. Muhammed Aydemir el-Âlâî (809/1407)'nin Râşid Halifeler ile başlayıp Emevîler, Abbâsîler ve Eyyûbîler'le devam ettirdiği, Memlûk sultânlarından Hâccî (792-801/1390-1399)'nin saltanatının başından 797 yılına kadar bilgiler içeren *el-Cevheru's-Semîn fî Siyeri'l-Mülûk ve's-Selâtin* adlı eserini iki cilt olarak hazırladığı anlaşılmaktadır.¹¹⁰ Ancak bu çalışmada 2007'de Beyrût'ta tek cilt olarak basılan nüshası esas alınmıştır.

Müderres ve kadılık görevinde bulunmuş olan tarihçi, aynı zamanda Hanefî fakîhi de olan Muhibbüddîn İbnü's-Şihne Ebu'l-Velîd Muhammed b. Muhammed (815/1412)'in¹¹¹ yaratılış, peygamberler tarihi, Hz. Peygamberin sîreti ile birlikte yıllara göre (hicretten 806/1404 yılına kadar) kaleme aldığı *Ravdu'l-Menâzir fî İlmi'l-Evâil ve'l-Evâhir* adlı çalışması¹¹² Ebü'l-Fidâ (732/1332)'nin *Târih*'inin özeti ve zeyli niteliğindedir. Özellikle 648-774/1250-1373 yılları arasında İbn Kesîr öncesi ve İbn Kesîr'in yaşadığı dönem hakkında verdiği bilgiler önemi haizdir.

Yine Memlûkler devrinin büyük târihçi ve ansiklopedist yazarlarından Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî (821/1418)'nin 814/1412 yılında tamamladığı en önemli ve en meşhur eseri olan *Subhu'l-A'sâ fî Sinâati'l-İnşâ*'sı, Memlûkler yönetim yapısı ve Memlûkler devri siyasî ve kültürel tarihi açısından başvuru en önemli kaynaklardandır. Bir taraftan Müderreslik ve kadılık görevlerinde bulunan el-Kalkaşendî, diğer taraftan da târih ve coğrafyayla da ilgilenmekteydi. Divânü'l-

¹⁰⁹ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 39; Bouamrane, "İslam Tarihçiliği", XXX, 271.

¹¹⁰ İbn Dokmak, Sârimüddîn İbrahîm b. Muhammed Aydemir el-Âlâî (809/1407), *el-Cevheru's-Semîn fî Siyeri'l-Mülûk ve's-Selâtin*, tah. Muhammed Kemâleddîn İzzeddîn Ali, Beyrût 1428/2007, s. 7-12, 477-490.

¹¹¹ İbnü's-Şihne Muhibbüddîn Ebü'l-Velîd Muhammed b. Muhammed (815/1412), *Ravdu'l-Menâzir fî İlmi'l-Evâil ve'l-Evâhir*, tah. Seyyid Muhammed Muhennâ, Beyrût 1417/1997, s. 11, 13 (muhakkikin önsözü).

¹¹² Yiğit, *Memlûkler*, s. 345; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 203-204; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 120.

inşâ ve diğer idarî konulardan bahseden ve inşâ sanatından pek çok resmî vesîka örneği içeren bu çalışma, bir mukaddime, on farklı makale ve bir hatime ile son bulmaktadır.¹¹³ Bu çalışmada 1331-1340/1913-1922 tarihleri arasında 14 cilt olarak Kâhire Emîriyye Matbaası'nda basılan nüsha esas alınmıştır.

Devrin iki büyük tarihçesinden biri olan Ebü'l-Abbâs el-Makrizî Ahmed b. Ali Abdulkâdir el-Ubeydî (845/1442)'nin¹¹⁴ *el-Hitat* olarak bilinen *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr fî Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr* adlı çalışması da önemli bir kaynaktır. Özellikle Mısır'la çok ilgilenen müellif Mısır'da kalmıştır. 801/1399 yılında Sultân Berkûk tarafından bürokraside görevlendirilmiş ve Kâhire muhtesipliğine atanmıştır.¹¹⁵ Bürokrasi deneyimi ve birikimiyle 820-840/1417-1437 yılları arasında kaleme aldığı anlaşılan eserinde Makrizî,¹¹⁶ Mısır tarihi ve topografyası, bölgeleri, şehirleri, sokakları, câmiîleri, medreseleri, cadde ve çarşılarından bahseden, günlük yaşamı da içine alan siyasî, sosyal ve kültürel olaylara dâir bilgilere yer vermiştir.¹¹⁷

Yine Mısır tarihi (567-845/1171-1441 yılları) hakkında çok kıymetli bilgiler içeren müellifin *es-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk* adlı eseri de önem arz etmektedir. Müellifin bu eserinde birçok olayı günlük olarak kaydettiği ancak biyografileri çok kısa verdiği görülmektedir. Yine kültür ve iktisat tarihi bağlamında verdiği kronolojik bilgiler, kıymeti haiz kayıtlardandır.¹¹⁸

¹¹³ el-Kalkaşendî, Şeyh Ebü'l-Abbâs Ahmed (821/1418), *Kitâbü Subhi'l-A'sâ*, Kâhire 1331-1340/1913-1922, I, 10; İnân, *Müerrihû Mısri'l-İslâmiyye*, s. 77-79. Bu çalışma 1928 yılında Walther Björkman tarafından *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im Islamischen Ägypten* adıyla özetlenmiştir. Bkz. Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 70.

¹¹⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, XV, 225, 226; Muhammed Mustafa Ziyâde, *Muerrihûn fî Mısır fî'l-Karni'l-Hâmis Aşere el-Milâdî el-Karni't-Tâsi'i'l-Hicrî*, Kâhire 1954, s. 4, 6; Kâzım Yaşar Kopruman, "al-Malik al-Muayyed Şayh al-Mahmûdî Devrinde (1412-1421) Mısır'ın Malî ve İktisadî Durumuna Umumî Bir Bakış", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Ankara 2005, s. 38. İnân'a göre ise, VIII ve IX/XIV ve XV. yüzyılın dört önemli tarihçesinden biridir. Diğer üç tarihçi ise; İbn Tağrıberdî, Sehâvî ve İbn İyâs'dır. Bkz. İnân, *Müerrihû Mısri'l-İslâmiyye*, s. 86, 154.

¹¹⁵ el-Makrizî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali Abdulkâdir el-Ubeydî (845/1442), *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, I-VIII, tah. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Beyrût 1418/1997, V, 456; Ziyâde, *Muerrihûn fî Mısır*, s. 8.

¹¹⁶ el-Makrizî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali Abdulkâdir el-Ubeydî (845/1442), *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, I-II, Beyrût 1270/1853, I, 286, II, 463; Mehmet İpşirli, "el-Hitatu'l-Makriziyye", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 403.

¹¹⁷ Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 220-221; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 209; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 16; Bouamrane, "İslam Tarihçiliği", XXX, 274; İpşirli, "el-Hitatu'l-Makriziyye", XVII, 403.

¹¹⁸ Ziyâde, *Muerrihûn fî Mısri'l-İslâmiyye*, s. 11-13; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 209.

Dönemin iki büyük tarihçisinden bir diğeri ise Bedrüddîn el-Aynî Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed (855/1451)'dir.¹¹⁹ Onun *İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zemân* adlı eseri çok kıymetlidir. Bürokraside Hanefî başkâdılığı, nâzırlık ve müderrislik gibi görevlerde bulunması, 801 yılında el-Makrizî'nin görevden alınmasıyla yerine Kâhire muhtesipliğine atanması¹²⁰ ve Karamanoğulları'na Memlûk Devleti'nin temsilen gönderilen heyette yer alması, eserinin önemini artırmaktadır. Anadili Türkçe olan bir müellifin kaleminden çıkması bakımından da önem arz etmektedir.¹²¹ Aslen yirmi cilt olduğu bilinen eserin Eyyûbîler dönemi (I-IV. ciltler) ile Memlûkler döneminden bahseden (I-V. ciltler) bölümleri incelenmiştir.

Makrizî ve Aynî'nin vefatından sonra Mısır tarihyazımına hayat veren ve güç katanların başında gelenlerden, aynı zamanda VIII ve IX/XIV ve XV. yüzyılın dört büyük tarihçisinden¹²² Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn İbn Tağrıberdî (874/1470)'nin¹²³ *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire* adlı eseri¹²⁴ en kıymetli temel kaynaklardandır. Babası Tağrıberdî, Sultân Ferec (808-815/1405-1412) zamanında Atabek makamına getirilmiş ve Şâm nâibliği yapmıştır.¹²⁵ Tarihçiliğinin yanında babası gibi Memlûk bürokrasisinde çeşitli görevleri de üstlenen müellifin biyografisi, dönemin tarihçilerinin nasıl bir ortamda yetiştiklerini, akademik yaklaşımlarını, metodolojilerini ve tarihçilik alanında yapılan

¹¹⁹ el-Aynî, *İkdü'l-Cümân el-Asru'l-Eyyûbî*, I, 18, 21; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, XV, 287, 288; Koprıman, "al-Malik al-Muayyed Devrinde Mısır'ın Malî ve İktisadî Durumu", s. 38.

¹²⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, VII, 63; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, XII, 80.

¹²¹ Koprıman, "al-Malik al-Muayyed Devrinde Mısır'ın Malî ve İktisadî Durumu", s. 38; Kâzım Yaşar Koprıman, "İkdu'l-Cumân'da Karamanoğulları'na Dair Kayıtlar", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Ankara 2005, s. 65; Ali Osman Koçkuzu, "Bedreddin Aynî", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 272.

¹²² İnân, *Müerrihû Mısri'l-İslâmiyye*, s. 86, 114, 154.

¹²³ "Ebü'l-Mehasin" lakabıyla da meşhur olan müellifin eserlerinin neredeyse tamamı tarihle alakalıdır. Şiirlerini ihtiva eden bir dîvânı ve çalışmada da yararlanılan *el-Menhelu's-Sâfi* gibi birkaç hâl tercümesi kitabı da bulunmaktadır. Bkz. Ziyâde, *Muerrihûn fî Mısır*, s. 26, 31-34; eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*, II, 351-352; Erkan Göksu, "İbn Tağrıberdî ve Tarihçiliği", *Nüşa*, 2008/I, XXVI, 75-76.

¹²⁴ Ziyâde, *Muerrihûn fî Mısır*, 32; Polat, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, s. 31. İbn Tağrıberdî'nin bu çalışması Memlûk tarihi hakkında en seçkin üç teliften biri olarak görülmektedir. Diğer ikisi de el-Makrizî'nin *es-Sülûk* adlı çalışması ile İbn İyaz'ın *Bedâiu'z-Zühûr* adlı eseridir. Bkz. Peter M. Holt, "The Mamluk Institution", *A Companion to the History of the Middle East*, ed. Youssef M. Choueiri, Blackwell, Malaysia 2008, s. 154.

¹²⁵ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IX, 164; İnân, *Müerrihû Mısri'l-İslâmiyye*, s. 115; Ziyâde, *Muerrihûn fî Mısır*, 27; Polat, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, s. 31.

tartışmaların boyutunu anlamakta araştırmacılara ışık tutmaktadır. Mısır'ın Amr b. Âs (43/664) tarafından 19/641'de fethinden itibaren yaklaşık sekiz buçuk asırlık dönemin (873/1469 yılına kadar) olaylarını ele alan *en-Nücûm*'da Aynî'nin *İkdü'l-Cumân*' da takip ettiği metodu uygulamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.¹²⁶

İbn Tağrıberdî'nin alfabetik sıraya göre tertip ettiği ve Memlûkler'in siyasi tarihine kısaca bir girişten sonra yalnızca meşhurların biyografilerine yer verdiği on üç ciltlik *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi* adlı eseri de pek kıymetlidir.

Ülkemizdeki Ortaçağ Türk-İslâm tarihi araştırmacılarının büyük ölçüde yararlandığı Ğarsüddîn Halîl b. Şâhîn ez-Zâhirî (873/1469)'nin *Zübdetü Keşfil-Memâlik ve Beyâni't-Turuk ve'l-Mesâlik* adlı çalışması, Mısır'ın tarihî geçmişi, topografyası ile Kal'atu'l-cebel ve Hısn Keyfâ gibi yer adları konusunda araştırma açısından oldukça faydalı olmuştur.

Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî (911/1505)'nin *Hüsnü'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire* adlı eseri de zikredilmelidir. Atalarının doğudan gelip Bağdât'ın doğusundaki Hudayriye'ye yerleştiklerini anlatan Süyûtî'nin, otuz bir ayrı çalışmadan özetlediği anlaşılan¹²⁷ yer yer Mısır'ın güzelliklerini anlatan şiirlerle de süslediği¹²⁸ bu eseriyle; İslâm devrindeki Mısır tarihi ve coğrafyası, Nil nehri'nin durumu, Mısır'da yaşayan âlim ve yönetici tabaka hakkında son derece kıymetli haiz bilgilere ulaşılabilmektedir.¹²⁹ Müellif eserinde Mısır ve Kâhire tarihi ile İbn Kesîr döneminin siyasi, sosyal, kültürel ortamı hakkında kıymetli bilgiler vermektedir.

Süyûtî'nin on dört tabaka olarak bölümlendirdiği ve Hz. Ebûbekir (13/645) ile başlayıp İbn Hacer el-Askalânî (852/1448) ile sonlandırdığı hadisçilerin biyografilerini içeren *Tabakâtü'l-Huffâz* adlı çalışması da burada zikredilmelidir.

Hicrî VIII ve IX. yüzyılın dört önemli tarihçisinden biri olarak görülen Ebü'l-Berekât İbn İyâs Muhammed b. Ahmed el-Mısri el-Hanefî (930/1524)'nin,¹³⁰ Mısır'ın genel tarihiyle ilgili yazılmış değerli bir eseri, *Bedâiu'z-Zühûr fî Vekâii'd-*

¹²⁶ Ziyâde, *Müerrihûn fî Mısır*, s. 32; Göksu, "İbn Tağrıberdî ve Tarihçiliği", XXVI, 75-76.

¹²⁷ es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, I, 3-4; Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, s. 396.

¹²⁸ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 227.

¹²⁹ İnân, *Müerrihû Mısri'l-İslâmiyye*, s. 146-147; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 227; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 17.

¹³⁰ Bkz. İnân, *Müerrihû Mısır*, s. 86, 154.

Dühûr adlı çalışmasıdır.¹³¹ Mısır'ın İslâm öncesi tarihinden başlayarak yaklaşık otuz yılda tamamladığı bu eserinde, Memlûk siyasî tarihiyle ilgili yaşadığı devrin olaylarını, müellifin daha teferruatlı anlattığı anlaşılmaktadır. Mısır tarihiyle ilgili 37 kitap okunduktan sonra yazıldığı anlaşılan¹³² eserde; Memlûkler ile Anadolu beyliklerinden Ramazanoğulları ve Akkoyunlular ilişkileri hakkında verilenler, bölge tarihi bakımından kıymetli bilgilerdir. Aktarılan olayların sonunda, dönemin tarih yazımında gelenekleşen uzun ya da kısa şiirlere de yer verilmektedir.¹³³ Beş cilt olan eserinin iki ayrı kitap olarak basılan birinci cildinden istifade edildi.

Başlangıçtan hicrî onuncu asra kadar Mısır'ın sosyal yaşamı, siyasî ve kültürel tarihi ve coğrafyasını ele aldığı bilimsel bir ansiklopedi niteliğindeki bir diğer çalışması *Nüzhetü'l-Ümem fî Acâib ve'l-Hikem*¹³⁴ adlı eseri de zikredilmelidir.

Yer adlarının, şehirler ile diğer yerleşim birimlerinin tespitinde ve nehir, dağlar gibi coğrafya ile ilgili başvuru kaynaklardan biri, Yakût el-Hamevî (626/1229)'nin *Mu'cemü'l-Büldân*'ı; diğeri de Hamâ Nâibi Ebü'l-Fidâ (732/1331)'nin *Takvîmü'l-Büldân*'ıdır. Yakût el-Hamevî'nin eserini tamamlar nitelikte olan Ebû Abdullâh Muhammed el-Himyerî (727/1327)'nin¹³⁵ *er-Ravzu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr* isimli eseri, coğrafya alanında başvuru bir diğer araştırmadır. Müellif, coğrafya alanında yazdığı eserini alfabetik sıraya göre yazmıştır. Daha çok eski coğrafya ve târih kitaplarına dayanan bu çalışma, özellikle Afrika ve Endülüs

¹³¹ İnân, *Müerrihû Mısri'l-İslâmiyye*, s. 156; Ziyâde, *Müerrihûn fî Mısır*, s. 46, 52.

¹³² İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 3; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 229; Tülay Koyuncuoğlu, *İbn İyâs'ın "Bedâi' ez-Zuhûr fî Vekâi' ed-Dühûr" Adlı Eserindeki Ramazanoğulları Beyliği ve Akkoyunlular İle İlgili Kayıtlar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2004, s. 4-5.

¹³³ İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 3, 32, 37, 49-63, 99, 139, 140, I-2, 4, 7, 8, 12, 13, 153, III, 26, 42, 98, 99, V, 46, 47, 132; Ziyâde, *Müerrihûn fî Mısır*, s. 52; Koyuncuoğlu, *İbn İyâs*, s. II.

¹³⁴ İnân, *Müerrihû Mısri'l-İslâmiyye*, s. 161; Ziyâde, *Müerrihûn fî Mısır*, s. 53.

¹³⁵ VII/XIII. yüzyılın sonlarında Sebte'de doğduğu bilinen Himyerî, Ebû İshak el-Gafikî ve Ebü'l-Kasım b. eş-Şât gibi zamanın âlimlerinden ders almıştır. 727/1327'de vebâdan ölen müellif, hadis, lügât ve coğrafya alanında eserler telif etmiş bulunmaktadır. Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 32-33; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 178; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 113. Mezarı Sebte'deki Makberetülmenâre'de bulunan el-Himyerî'nin ölüm tarihi konusunda farklı rivâyetler vardır. Vefat tarihi olarak İbn Hacer el-Askalânî 727/1327, Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb 749/1348 tarihini verirken; Kâtip Çelebi ise, 900/1494 tarihini vermektedir. Burada Kâtip Çelebi, yanlış olmuş olmalıdır. Zira Himyerî'nin *er-Ravzu'l-Mi'târ*'da isimlerini verdiği hocalarının vefat tarihleri, Kâtip Çelebi'nin belirttiği tarihten yaklaşık iki yüzyıl önceye denk düşmektedir. Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 920; Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdülmümin el-Himyerî (727/1327), *er-Ravzu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, tah. İhsan Abbâs, Beyrût 1984, s. h-v (muhakkikin önsözü); Mustafa L. Bilge, "Himyerî", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 60.

ülkeleri hakkında geniş bilgiler içermektedir. 1975 ve 1984'te Beyrût'ta yayınlanmış bulunan¹³⁶ bu eserin son baskısı esas alındı. Mısır coğrafyası ve topografyası hakkında içerdiği malumatı, araştırma açısından önemliydi. Yine tarih ve coğrafya kataloğu niteliğinde olan¹³⁷ ve soy ve kabileler konusunda önemli bilgiler içeren Ebû Sa'd Abdülkerîm es-Sem'ânî (562/1167)'nin *el-Ensâb* adlı çalışması ile özellikle bazı yer adları hakkında verdiği malumat açısından oldukça kıymetli haiz Ebû Yahyâ Cemâlüddîn el-Kazvînî (682/1283)'nin, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd* isimli eserine de müracaat edildi.

Bunlardan başka araştırmada başvuru sözlükler, dil, tarih, coğrafya ve edebiyat vb. alanlardaki diğer kaynaklar ile bibliyografya bölümünde belirtilen *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, *İslâm Abnsiklopedisi*, *The Encyclopaedia of Islam* gibi ansiklopedi maddeleri ve diğer ansiklopedik çalışmalardaki makalelerden de istifade edilmiştir.

C. VII/XIII. YÜZYIL MEMLÜK DÜNYASI

Her insan aslında yaşadığı dönemin ürünüdür. İbn Kesîr'in anlaşılması, onun yaşamını sürdürdüğü ortamın bilinmesiyle de ilintilidir. Dolayısıyla İbn Kesîr'in yaşamı öncesi İslâm dünyasının genel ahvali ile müellifin zihin dünyasında etkili olabileceği düşünülen hadiselerin bilinmesi önemlidir. Bu bağlamda Memlûkler'in kurulduğu topraklar ve çevresinde cereyan eden önemli gelişmeler ile bu gelişmelere doğrudan veya dolaylı olarak müdahil olan bazı devletlerden kısaca bahsedilecektir. Özellikle Memlûk Devletinin kuruluş (650/1250) yılları ile İbn Kesîr'in dünyaya geldiği (701/1301) yıllar arasında bölgede varlık gösteren ve egemenliğini sürdüren; kurdukları memlûk sistemi ile Türk devlet geleneğinden farklı ve özgün bir yapıya sahip olan Memlûkler ve Memlûkler'le irtibatı bulunan devletlerin siyasî ve askerî faaliyetleri ile ekonomik ve diplomatik münasebetleri, sosyo-kültürel ve dinî inanç yapılarına da değinmek suretiyle ele alınacaktır.

¹³⁶ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 178; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 113.

¹³⁷ Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, s. 138.

Bu yıllarda askerî gücü ve faaliyetleriyle saygınlığını koruyan ve siyasî bir aktör olarak İslâm dünyasında etkili olduğu anlaşılan devletlerin başında; Kâhire merkezli Mısır, Suriye, Kuzey Afrika, Anadolu'nun güneyi ile Hicâz ve Yemen'e hükmeden ¹³⁸ Türklerin kurduğu Memlûk Devleti (1250-1517) gelmektedir. Memlûkler, jeostratejik öneme sahip ve pek çok uygarlığa merkez olmuş; iktisadî birikim, canlılık ve hareketin temel dinamiği olan tüccarların geçiş güzergâhı üzerinde bulunan kadîm şehir Kâhire'yi, kendilerine merkez edinmişlerdi. ¹³⁹ Memlûkler, ilk zamanlar çok etkin olmasa da da gelişen olaylarda gösterdiği yararlılıklar, cesaret ve kahramanlıkları sayesinde Moğol yayılması ve Haçlı saldırılarına karşı İslâm toplumlarının hatta diğer azınlıkların en büyük sığınağı, ümidi, kurtarıcısı olmuş ve aynı zamanda İslâm'ın müdafii konumuna yükselmişti. ¹⁴⁰ İslâm dünyasına yönelik bu tazyik ve taarruz karşısında ilim

¹³⁸ Süleyman Özbek, "Memlûklerde Meşrûiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar Sultanı Öldüren Sultan Olur", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2013, XXXII-53, 156. Ülkenin sınırları VIII/XIV. asrın başlarında; batıda Sirenayka, güneyde Nübya ve Massava, kuzeyde Toros dağlarına kadar genişlemişti. Başta Mekke, Medine ve Kudüs olmak üzere Arap Yarımadası'nı da yerel emirler aracılığıyla kontrol ediyorlardı. Bkz. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 83-84; Bahattin Keleş, *Bahrî Memlûkler'de İktisadî ve Ticarî Hayat (1250-1382)*, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1998, s. 159-160. Azimli Memlûkler'in güçlü bir devlet olduğunu kabul etmekle birlikte bu devleti, coğrafyasının doğudan batıya kuşatıcı olmaması nedeniyle Emevîler, Abbâsîler, Selçuklular ve Osmanlılar gibi bir İmparatorluk olarak değerlendirmemektedir. Bkz. Mehmet Azimli, *Tarih Okumaları*, Ankara 2013, s. 17.

¹³⁹ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I-II, çev. M. Ali Kılıçbay, İstanbul 1989, I, 19, 20, 59, 91, 95, 96; Fernand Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1996, s. 87; Yiğit, *Memlûkler*, s. 231-232; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 193-195; Oliver-Atmore, *Medieval Africa*, s. 19; Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 15; Ayaz, *Memlûkler*, s. 112, 120; Abdullah Mesut Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, Konya 2015, s. 54; Altan Çetin, "XIII-XV. Yüzyıllarda Yakın Doğu'nun Sosyo-Ekonomik Hayatında Tüccarlar", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, V, 446. Moğolların kuzey bölgelerindeki faaliyetleri nedeniyle bozulan güvenlik, Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan kuzey ticaret yollarını da riske atmıştı. Zaten yoğun olan Akdeniz-Kızıldeniz hattının önemi daha da artmış oldu. Aslında gerek Mısır ve gerekse Suriye, Doğu ile Batı'nın hem akınlarına hem de yakınlaşmasına açık olan bir bölgedir. İslâmiyet öncesi ve sonrasında bu iki bölgenin, stratejik bir öneme de sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum 1497 yılında Ümit Burnu'nun keşfine kadar devam etmiştir. Bkz. Oliver-Atmore, *Medieval Africa*, s. 19; Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, I, 144; Yiğit, *Memlûkler*, s. 230; Ayaz, *Memlûkler*, s. 111; Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, s. 26, 29, 33, 59, 65, 98.

¹⁴⁰ Kâzım Yaşar Koprıman, "XVI. Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Memlûk Çatışması ve Safevîler", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Ankara 2005, s. 366; Subhî Lebîb, "Eyyübîler ve Memlûkler Devrinde Mısır'ın Ticaret Politikası", çev. Altan Çetin, *Nüsha*, II-4, 2002, s. 139; Süleyman Özbek, "Memlûk Devletinin Siyasi ve Kültür Hayatında Rol Alan Moğol Asıllı Bir Aile: Şâhin eş-Şeyhî ve Ailesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2010, XXVII, 531; Süleyman Özbek, "Yakın Doğu Türk-İslam Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn Calut", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, V, 127-133; Fatih Yahyâ Ayaz,

adamlarına kapılarını açan; pek çok İslâm ülkesinin entelektüelleri, sanatkârları ve bilim adamları için esin kaynağı olan bu devletin kısa zamanda bölgenin en güçlü ve en etkin devletlerinden biri haline geldiği söylenebilir.¹⁴¹ Bu kazanımın siyasî, askerî ve ekonomik boyutları olduğu gibi şüphesiz dinî, sosyal ve kültürel boyutları da vardı. Bu -etkin ve güçlü- statüde görülmesinin başat etkenlerinden biri, bölgedeki yerleşik Haçlı krallıkları ile bölge dışından gelen küçük-büyük orduların ya da donanmaların saldırıları karşısında İslâm toplumlarını ve topraklarını koruma-kollama refleksiyle Memlükler'in gösterdiği çabalar ve gayretlerdir.¹⁴² Diğerleri ise, Memlük Devleti'nin Moğollar'a karşı 28 Ramazan 658/3 Eylül 1260 tarihinde Ayn Câlût'ta kazandığı zaferdir.¹⁴³ Önemli olduğunu

"Memlükler Döneminde Tarsus", *Türk-İslâm Kültür ve Medeniyetinde Tarsus-Bildiriler-*, Ankara 2010, s. 51.

¹⁴¹ Philip K. Hitti, *Syria a Short History*, New York 1959, s. 208; Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 40; Ayaz, *Memlükler*, s. 133; Gülay Çalık, *Sultan Baybars ve Haçlılarla Mücadelesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, s. 105, 107-108; Lebîb, "Mısır'ın Ticaret Politikası", II-4, s. 139.

¹⁴² Abdüllâtif Hamza, *el-Hareketü'l-Fikriyye fi Mısır fi'l-Asrayni'l-Eyyübiyyi ve'l-Memlûkiyyi'l-Evvel*, Kâhire 1366/1947, s. 21; Polat, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, s. 165; Ayaz, *Memlükler*, s. 11; Ayaz, "Memlükler Döneminde Tarsus", *Tarsus-Bildiriler-*, s. 51; Özbek, "Memlüklerde Meşrûiyet", XXXII-53, s. 158.

¹⁴³ Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, XLII, 51-52; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 205-207; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 147-148; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIX, 302-304; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 289-290; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 262-263; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 399-404; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 39; Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Age*, s. 262; İbrâhîm Ahmed el-Adevî, *İbn Battûta fi'l-Âlemi'l-İslâmiyyi*, Mısır 1954, s. 72; İsmâil Ahmed Yâğî-Mahmûd Şâkir, *Târîhu'l-İslâmi'l-Âlemiyyi'l-Hadîs ve'l-Muâsır (987/1492-1400/1980)*, Riyâd 1995, I, 118; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlîkî*, s. 35-36; Oliver-Atmore, *Medieval Africa*, s. 17; Saunders, *A History of Medieval Islam*, s. 182; Ira M. Lapidus, *Muslim Cities In The Later Middle Ages*, Cambridge 1984, s. 11, 482; Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mogol Eurasia*, Cambridge 2003, s. 18, 20; Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2011, s. 122; Arzu Özcan, *Memlükler Devletinde Merkez Teşkilâtı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2006, s. 31, 36-37; Fatih Yahyâ Ayaz, "Memlükler Döneminde Vezir-Ümera İlişkileri", *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ocak-Haziran 2005, V-1, s. 124; Fatih Yahyâ Ayaz, "Memlükler Dönemi Vezirlerinden İbnü's-Sel'ûs (ö. 693/1294)" *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V-1, 2005, s. 92; Özbek, "Memlüklerde Meşrûiyet", XXXII-53, s. 158. Ayn Câlût zaferiyle Eyyübîler'in Şâm bölgesindeki varlığı sona ermiş ve bölge Memlük Sultânlığı'na bağlanmıştır. Ancak Hama, Eyyübîler'e bağlı bir emirlik olarak seksen yıl kadar kendi halinde varlığını sürdürmüştür. Altmış yıl kadar devam edecek olan İlhanlı-Memlük mücadelesi, Ayn Câlût Savaşı ile başlamıştır. Bu savaşla Moğolların durdurulamayan imajı yok edilmiştir. Yine Elbistan Savaşı (1277) ve Humus (Hims) Savaşı (1281) Moğolların yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Moğollar, Vâdî el-Hazindâr Savaşı'nda (22/23 Aralık 1299) ise geçici bir galibiyet elde etmişse de kısa bir süre sonra ele geçirilen topraklar Memlükler tarafından geri alınmıştır. 699/1300 yılında Mercu's-Suffer'de Moğol ordusu ağır bir yenilgiye uğratılarak Suriye ve Mısır'a yönelik tehlike de bertaraf edilmiş oldu. Bkz. en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXXI, 241-242, XXXII, 17; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 718-720, 728, 735-740; el-Cezerî, *Târîhu Havâdisi'z-Zemân*, I, 462-463; Peter M. Holt, *Haçlı Devletleri ve Komşuları*, çev. Tanju Akad, İstanbul 2007, s. 106; Yiğit, *Memlükler*, s. 74, 140, 141; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I-IV, Ankara 2015, I, 16; Ayaz, *Memlükler*, s. 40, 77;

düşündüğümüz başka bir etken ise, Moğol ve Haçlı tehlikesi nedeniyle Doğu, Ortaasya, Endülüs ve Batı Afrika'dan kaçan ilim, bilim ve sanat adamlarının himaye edilmesi; medrese, hânkâh, ribât, zâviye gibi mekânlarda eğitim ve öğretim faaliyetlerine hız verilmesi, bu faaliyetlerin teşvik edilmesi ve desteklenmesidir.¹⁴⁴ Zira Müslümanların Bağdat ve Endülüs merkezli kurdukları medeniyetin saçtığı ışık, Batı'da Haçlı zihniyetinin trajedi olarak nitelendirilebilecek tutum ve davranışları sayesinde, 633/1236'da Kurtubâ'nın düşmesiyle sönmüştü.¹⁴⁵ Doğuda ise; 656/1258'de Bağdât'ın Moğollar tarafından ele geçirilip tahrip edilmesi, devam eden Haçlı saldırıları, İslâm toplumları ile İslâm âlimlerinin kendi aralarında süregelen mezhep taassubuna dayalı kavgaları¹⁴⁶ ve diğer sosyal sorunların da etkisiyle, ilim-kültür ve sanatta bir fetret dönemine girilmişti. İzzeddîn b. Abdisselâm (660/1262) gibi velûd ilim adamlarını istisna kabul edecek olursak tahkikten ziyade taklit ruhunun hâkim olduğu şerh, hâşiye, ta'lîk ve ihtisâr ya da nakilcilik ve derlemeciliğin revaçta olduğu bir dönem yaşanmakta idi.¹⁴⁷

Mustafa Uyar, "İlhanlı-Memlûk Mücadelesinde Bir Kırılma Noktası: Vâdî el-Hazindâr Savaşı", *Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, Ankara 2012, VII, 3255-3256; Özbek, "Ayn Calut", V, 130-131.

¹⁴⁴ Hamza, *el-Hareketü'l-Fikriyye fi Mısır*, s. 24; Oliver-Atmore, *Medieval Africa*, s. 18; Esra Atmaca, "Memlûkler Döneminde Halep İlmî Hayatında Ders Halakaları ve Ulemâ Tarafından Okutulan Ders Kitaplarının Tespiti", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Mart 2015, II-3, s. 45. Bağdât, Kurtuba, Dımaşk ve Kâhire, VII/XIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar İslâm dünyasının en önemli ilim kültür merkezleri iken; Bağdât ve Kurtuba'nın düşmesinden sonra on dördüncü asırdan itibaren Dımaşk ve Kâhire öne çıkmaya başlamıştı. Kâhire adeta Bağdât'ın yerini almış bölgenin entelektüel başkenti olmuştu. Bu durum ilmî ve kültürel alanda olduğu kadar siyasî-ekonomik hareketlilik ve canlılık anlamında da böyleydi. Bkz. Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, I, 232; Hodgson, *Dünya Tarihinde İslâm*, s. 128; Yiğit, *Memlûkler*, s. 243, 285; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 27; Çalık, *Sultan Baybars*, s. 105, 107-108; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 78; Bilal Deliser, *Zerkeşî ve Kur'an İlimlerindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s. 5; Özbek, "Memlûklerde Meşrûiyet", XXXII-53, s. 159; Chikh Bouamrane, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Gelişmesi", çev. Hüseyin Şimşek, *İSTEM*, Konya 2010, XIV(2009), s. 388.

¹⁴⁵ Kurtubâ'nın düşmesinden yaklaşık ikiyüz elli yıl sonra Endülüs Emevî varlığı en nihayetinde 897/1492'de Gırnata'nın düşmesiyle de tamamen yok olmuştur. Bkz. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 40; Philip K. Hitti, *Islam A Way of Life*, Toronto 1971, s. 95; Lapidus, *İslâm Toplumlari*, s. 519, 527; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları İlim ve Kültür Tarihi*, Ankara 1997, s. 122-137, 142-143; Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 271; Nizamettin Parlak, *Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb'in Siyâsî Kişiliği ve Tarihçiliği*, Ankara 2012, s. XXXVII, XLI; Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 237; Yahya Kurtkaya, "Endülüs Aydınlanması ve Boyutları", *Hece*, Ankara 2013, CXCVIII/CXCIX/CC, 382; Ali Ulvi Temel, "İslâm'ın Akdenize Çıkmasının Etkileri", *Hece*, Ankara 2013, CXCVIII/CXCIX/CC, 331, 334; İbrahim Yenen, "İslâm Medeniyetinin Klasik (Ortaçağ) Batı Düşüncesine Etkileri", *Hece*, Ankara 2013, CXCVIII/CXCIX/CC, 326.

¹⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 52-57, 53-56, 267-270; Enver Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı ve Anlama Metodu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001, s. 29, 32-33, 36; Aksoy, *Ebû Şâme el-Makdisî ve Hadisçiliği*, s. 2-3, 16.

¹⁴⁷ el-Adevî, *İbn Battûta*, s. 71, 72; Hodgson, *Dünya Tarihinde İslâm*, s. 117, 129; Karaman, *Hukuk*

İbn Kesîr'in meslek yaşamını sürdürdüğü yıllardaki siyasi, askerî ve kültürel zeminin tespiti bakımından ve üyesi olduğu bürokratik yapının meşruiyeti hakkında bir fikir vermesi bakımından Memlûk Devleti'nin kuruluşuna kısaca değinmek yerinde olacaktır. Eyyûbîler'in ardılı olan Memlûkler'in kuruluşu, Fransa Kralı IX. Louis'in 1248-1250 yılları arasında Mısır'ı¹⁴⁸ işgal maksadıyla gerçekleştirdiği ve

Tarihi, s. 272, 273; Yiğit, *Memlûkler*, s. 252; Burhaneddin Kıyıcı, *İbn-i Teymiyye'de Akıl-Nakil İlişkisi (Der'u Tearuzi'l-Akl ve'n-Nakl Bağlamında)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 6; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 9; Gözütok, *İlim*, s. 86; Deliser, *Zerkeşi*, s. 6-7; Parlak, *Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb*, s. 166; Memiş Tekin, *İbn Teymiyye'de İctihad Özellikleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006, s. 18; Abdurrahman Acar-M. Mesut Ergin, "Halep'te Memlûklü Dönemine Ait Medrese Vakıfları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, XIV-2, s. 4; Altıntaş, "İz B. Abdüsselâm", IV, 79; Ali İhsan Karataş, "İslâm Medeniyetinde Kitap ve Kütüphane", *Hece*, Ankara 2013, CXCVIII/CXCIX/CC, 552; Kemal Tuzcu, "İslâm Medeniyeti'nin Yunan Kaynakları-Tercüme Hareketleri", *Hece*, Ankara 2013, CXCVIII/CXCIX/CC, 115. Fuat Sezgin, XIV. yüzyıl İslâm dünyasında bütün politik fırtınalara rağmen bilimin atılımlarını kaybetmediğini ancak bilim ve teknikte bir daralmanın ya da bir donuklaşmanın olduğunu kabul etmektedir. Saunders ise İslâm paktının 1050'de, Arap Felsefesinin 1200'de, Arap biliminin ise 1500'de öldüğünü söylemektedir. Braudel'e göre de, İslâm dünyası en görkemli dönemine milâdî VIII. ile XII. asır arasında ulaşmıştı. Ancak İbn Rüşd (598/1199)'ün vefatıyla İslâm'ın parlak dönemi sona ermiş ancak henüz görkemini tam olarak kaybetmemiş yalnızca liderliği batıya kapturmuş, *Duraklama ve Gerileme Devri* olarak adlandırdığı bir dönem başlamıştı. Sezgin bir taraftan İslâm dünyasında Astronomi'de; Ali b. İbrâhîm b. eş-Şâtir (777/1375) ve Suriye'de bir usturlap (uzay cisimleri için ölçüm cihazı) modeli imal etmiş olan Ahmed b. Ebû Bekr b. es-Serrâc (730/1330), matematik ve fizik'te; Ahmed b. Muhammed b. el-Bennâ el-Merâkuşi (721/1321) ve Kemâleddîn Muhammed b. el-Hasan el-Fârisî (718/1318), Tıp'ta Endülüs'teki Muhammed Abdullâh İbnü'l-Hatîb (776/1374), Ahmed b. Ali b. Hâtîme (770/1369) Muhammed b. Ali eş-Şekûrî (727/1327), Sadaka b. İbrâhîm el-Mısırî eş-Şâzelî ile İlhanlı başveziri Reşîdüddîn Fadlallâh b. İmâdüddevlî (718/1318) gibi bilim adamları ve çalışmalarını hakkında bilgi vermektedir. Diğer taraftan IV/X. asırdan itibaren batıya taşınmaya başlayan İslâm-Arap ilimleri sayesinde, batıda beşerî etkileşimi sağlayan iklimin oluştuğunu ve sürecin tamamlandığını belirterek aslında bilimin bir ortam işi olduğunu ortamını bulduğu yerde neşv ü nema bulduğunu ifade etmektedir. Yine aynı devrede Endülüs'teki Benî Ahmer'de astronomi alanında Ahmed b. Bâse (709/1309); kimyada İbn Şuayb; tıpta İbrâhîm b. Zerzer ve yukarıda ismi geçen İbnü'l-Hatîb (776/1374)'in öğrencilerinden İbnü'l-Mihnâ öne çıkan isimlerden bazılarıdır. Bkz. Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, I-V, ed. Nevzat Bayhan, İstanbul 2008, I, 53-59; Saunders, *A History of Medieval Islam*, s. 195; Braudel, *Uygurlukların Grameri*, s. 93, 97, 109-114; Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 20, 381, 382; Parlak, *Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb*, s. XXXIX, XL; Muhammed Fuad Sezgin, "İslâm Medeniyetinin Donuklaşmasının Sebepleri Meselesi", çev. Dursun Hazer, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002-2, s. 300; Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara 1992, s. 206, 247, 249, 260-261; Sarıçam- Erşahin, *İslâm Medeniyeti*, s. 241; Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 465.

¹⁴⁸ Mısır; doğu ve batı, Aşağı Saîd ve Yukarı Saîd tarafına, Herodotos'un "Mısır Nil'in hediyesidir." sözüyle vurguladığı Nil Deltası boyunca genişleyen bir bölgedir. Firavunlar dönemi dışında Asur, Pers, Yunan ve Roma medeniyetlerinin etkisinde kalmış bulunan Mısır, Hz. Ömer (2-12/634-644) zamanında Amr b. Âs tarafından fethedildi. Ve çeşitli ilim adamlarının yetiştiği bir merkez haline geldi. Şîî İsmailîler/Fatımîler döneminde de bu özelliğini, bazı olumsuzluklara (Şîî öğretilerin yaygınlaştırılması ve Sünnî düşünceye getirilen bir takım kısıtlamalar gibi) rağmen korudu. Selâhaddîn Eyyûbî (565-582/1169-1186, ö.1193) sayesinde Sünnî düşünce açısından tekrar eski durumuna geri döndü. Hatta ilmî çalışmalar yönüyle daha da olumlu gelişmelere sahne olduğu söylenebilir. Bkz. Halîl b. Şâhîn ez-Zâhirî (873/1469), *Kitâbü Zübdeyi Keşfi'l-Memâlik ve Beyâni't-Turuk ve'l-Mesâlik*, tah. Paul Ravaisse, Paris 1894, s. 25; es-Sehâvî, *el-İlân bi't-Tevbîh*, s. 280; es-

başarısızlıkla sonuçlanan VII. Haçlı Seferi'nin akabinde olmuştur.¹⁴⁹ Nitekim Haçlı ordusu harekete geçtiğinde Eyyübîler'in son hükümdarı es-Sâlih Necmeddîn Eyyüb (637-647/1240-1249), ağır hasta olmasına rağmen ayağa kalkıp Haçlılara karşı direnişi yönetmek üzere, el-Mansûra¹⁵⁰ adlı ordugâh şehrinde karargâhını kurmuş, ancak 15 Şaban 647/23 Kasım 1249'da karargâhında ölmüştü.¹⁵¹ Fakat aslen cariyeye olan eşi Şeceru'd-Durr (655/1257)'un,¹⁵² bunu gizli tutarak sultân adına emîr ve fermanlarla durumu idare etmeye, dirlik ve düzeni sağlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Sultânın oğlu Gıyaseddîn Turân Şâh (647-648/1249-1250)'ın bugün Hasankeyf olarak bilinen Hısn Keyfâ'da¹⁵³ bulunması nedeniyle baba-oğul adına

Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, I, 106-109, 255-531, 553-557, II, 135-192; İbn İyâs, Ebü'l-Berekât Muhammed b. Ahmed el-Misrî el-Haneffî (930/1524), *Nüzheti'l-Ümem fi Acâib ve'l-Hikem*, tah. Muhammed Zeynühum Muhammed Azib, Kâhire 1995, s. 14, 129; Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, s. 17-18. Mısır'ın topografyası ve coğrafî konumu ile nehirden öte olan Nil Nehri hakkında daha geniş bilgi için bkz. el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ*, s. 552-554, 586-588; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 56-60; İbn İyâs, *Nüzheti'l-Ümem*, s. 14-17, 66-108; Hamza, *el-Hareketü'l-Fikriyye fi Mısır*, s. 5-6.

¹⁴⁹ es-Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, II, 35; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 294; Holt, *Haçlı Devletleri*, s. 104; Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 21, 23; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 79.

¹⁵⁰ Mansûra, Eyyübîler'in Mısır hükümdarı Melik el-Kâmil İbnü'l-Melik el-Âdil Ebî Bekr b. Eyyüb (615-635/1218-1238) tarafından Dimyât ve Kâhire arasında inşa edilen ve memlûklerin garnizonlarının da bulunduğu muhkem bir kaleye sahip, sokakları, hamamları ve konaklama yerleri bulunan bir şehirdir. el-Mansûra adıyla Hindistan, Yemen, Havarizm ve Kayrevân yakınında da yerleşim yerleri bulunmaktadır. Ancak burada kastedilen Mısır'daki inşa edilen şehirdir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebü Abdullâh Yâkût b. Abdullâh er-Rûmî (626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrût 1977, V, 211, 212; Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâil b. Muhammed b. Ömer (732/1331), *Takvîmü'l-Büldân*, Paris 1840, s. 106, 346; İbn İyâs, *Nüzheti'l-Ümem*, s. 221; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 24; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, III, 372.

¹⁵¹ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, III, 140; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIX, 218; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 269; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 254; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 303, 305; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, 443; es-Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, II, 35; Lewis, "Egypt and Syria", I-A, s. 209; Holt, *Haçlı Devletleri*, s. 104-105; Mahmûd, *Memâlikü'l-Bahriyye*, s. 111; Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 24; Yiğit, *Memlûkler*, s. 17; Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1992, s. 192; Ayaz, *Memlûkler*, s. 27; Efe Durmuş, *Siyasî, İktisadî ve Kültürel Açından İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2005, s. 12; Songül Dumlupınar, *Kalavun Dönemine Kadar Memlûk-Haçlı İlişkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2009, s. 33, 34; Ülkü, *İslâm Tarihi*, III, 135; Polat, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, s. 159; Kâzım Yaşar Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI-VII, ed. Kenan Seyithanoğlu, İstanbul 1992, VI, 438-439; Abdullah Mesut Ağır, "Memlûklarda Bir Kadın Sultan: Şecer ed-Durr İsmet ed-Dîn Umm-i Halîl (1250)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III-13, 2010, s. 10.

¹⁵² İsmetü'd-Dîn Ümmü Halîl Şeceru'd-Durr, Türk asıllı bir cariyeye idi. Ermeni asıllı olduğu da söylenir. Bkz. Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, III, 192; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIX, 234-235; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 256; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, 359; el-Makrizî, *el-Hutut*, II, 237; es-Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, II, 36; Özbek, "Memlûklerde Meşrûiyet", XXXII-53, s. 161.

¹⁵³ Hısn Keyfâ, Amed ile Diyarbekir'in Cezîretü İbn Ömer adlı bölgesi arasında bulunan ve Dicle nehri üzerinde konuşlanmış, büyük bir kalesi olan bir yerleşim merkezidir. Yâkût el-Hamevî, buraya Hısn Keybâ da denildiğini ve bunun Ermenice'den geldiğini sandığını söyler. Ayrıca da Dicle nehri

emîrlerden bağıllık yemini alan Şeceru'd-Durr, durumu bir müddet daha idare etmeye çalıştı.¹⁵⁴ Bu arada sultânın vefatından haberdar olduğu anlaşılan Louis, bunu fırsat bilip değerlendirmek için acele hareket ettiyse de başarılı olamadı. el-Mansûra sokaklarına giren askerleri öldürüldü ve IX. Louis dâhil hayatta kalan askerlerin tamamı esir edildiler.¹⁵⁵

Emîrler tarafından Kâhire'ye çağrılmasına karar verilen¹⁵⁶ Gıyaseddîn Turân Şâh'ın, gelir gelmez saltanatı onun için muhafaza eden Şeceru'd-Durr ve memlûk emîrlere ağır hakaretlerde bulunduğu nakledilmektedir. Bu duruma daha fazla tahammül edemeyen ve tedirgin olan Şeceru'd-Durr ve Bahrî memlûkler tarafından hazırlanan bir komployla Turân Şâh Safer 648/Mayıs 1250'de öldürüldü.¹⁵⁷ Bu

üzerinde o zamana kadar görmediği büyüklükte, kemerli, taştan yapılmış, bir büyük ve iki küçük kemeri bulunan köprüsü olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, 265; el-Kazvînî, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd (682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrût 1380/1960, s. 420; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 81-82; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, 448; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 317.

¹⁵⁴ Şeceru'd-Durr istisna olmak üzere Memlûk sultânlarının eşleri siyasette arka planda kalıp toplum hayatında fazla öne çıkmazlardı. Eşleri hayatta iken siyasette arka planda kalan sultân hanımları, ancak dul olup da çocukları küçük yaşta tahta getirilince, siyaset sahnesinde etkin olmaya fırsat bulabiliyorlardı. Bkz. Ayaz, *Memlûkler*, s. 124; Samira Kortantamer, *Bahrî Memlûklar'da İst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir 1990, s. 47-50 vd.; İsmail Yiğit, "Memlûkler Zamanında (1250-1517) Kadın", *Diyanet İlmî Dergi*, 2004, XL-2, s. 131; Samira Kortantamer, "Memlûk Toplumunda Kadın", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Ankara 2011, s. 607-608; Ağır, "Şecer ed-Durr", III-13, s. 10, 13.

¹⁵⁵ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, III, 140-141; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIX, 230-231; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzır*, s. 254-255; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 304-305; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, 444-449; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 35; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 280-281; el-Aynî, Bedreddîn Mahmûd (855/1451), *İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zemân Asru Selâtini'l-Memâlîk*, I-V, tah. Muhammed Emîn, Kâhire 1431/2010, I, 18-20; Holt, *Haçlı Devletleri*, s. 105; Tekindağ, *Memlûk Sultanlığı*, s. 27; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlîkî*, s. 7-9; Mahmûd, *Memâlîkü'l-Bahriyye*, s. 114; Yiğit, *Memlûkler*, s. 17; Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 24; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 192; Ayaz, *Memlûkler*, s. 27; Durmuş, *İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, s. 12; Dumlupınar, *Memlûk-Haçlı İlişkileri*, s. 41; Çalık, *Sultan Baybars*, s. 10, 11; Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 23; Polat, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, s. 159, 161, 187-189; R. Stephen Humpreys, "XIII. Yüzyılda Eyyübîler, Memlûkler ve Latin Doğu", çev. Mustafa Kılıç, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, XI-1, s. 370; Ağır, "Şecer ed-Durr", III-13, s. 9-11.

¹⁵⁶ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIX, 218; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 305, 311.

¹⁵⁷ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, III, 141-142; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIX, 233-234; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 270; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzır*, s. 255; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 303, 305; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, 457-458; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VII, 88; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, I, 20; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 36; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 283-285; el-Aynî, *İkdü'l-Cümân Asru'l-Memâlîk*, I, 25; Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Age*, s. 243, 254; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlîkî*, s. 10-11; Ramazan Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyübîler-Memlûklar (1193-1260)*, İstanbul 2007, s. 228; Ayaz, *Memlûkler*, s. 27; Kâzım Yaşar Koprıman, "Memlûklerde İnsanî Değerler ve Hukuka Saygı", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Ankara 2005, s. 317; Kâzım Yaşar Koprıman, "Şecerü'd-Dür", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Ankara 2005, s. 393-396; İbrahim Ethem Polat, "Kıpçak Türklerinin Arap Medeniyetine Katkıları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II-7, 2009, s. 209; Özbek,

olayın ardından, daha önce kocası Sultân es-Sâlih döneminde de devlet idaresinde etkin rolü olduğu bilinen Şeceru'd-Durr, yaklaşık üç ay kadar hükümdarlığını sürdürdü.¹⁵⁸ Ancak kendisine ve Memlûk umerasına yönelik gerek kamuoyundan gerekse İzzeddîn b. Abdisselâm gibi ilim adamları nezdinde yöneltilen eleştiriler karşısında işlerin bu minvalde yürümeyeceğini anlamıştı.¹⁵⁹ Ayrıca Bağdât'ta bulunan Abbâsî hilafet merkezinden gelen olumsuz tepkilerin artması ve Eyyûbî hanedanına bağlı valilerin durumu kabul etmeyeceklerini bildirip bağımsız hareket etmeye başlamasıyla da Şeceru'd-Durr, memlûk emîrlerden İzzeddîn Aybek et-Türkmânî (648-655/1250-1257) ile evlenerek saltanatı yeni eşine devretmek zorunda kaldı. Dindarlığı, cesareti, cömertliği, ileri görüşlülüğü ve tedbirli oluşu ile bilinen emîr İzzeddîn Aybek, böylece 'el-Melikü'l-Muizz' unvanıyla ilk Memlûk Sultânı oldu.¹⁶⁰

"Memlûklerde Meşrûiyet", XXXII-53, s. 157, 161. Hâlbuki babasının vefat etmeden önce oğluna yazmış olduğu yaklaşık seiz sayfalık vasiyetinde sultân olduğunda emirlere nasıl davranması gerektiğini de içeren önemli tavsiyelerde bulunmuştu. Nüveyrî'nin bizzat gördüğünü söylediği bu vasiyetinin ona hiçbir tesirinin olmadığı anlaşılmaktadır. Bkz. en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIX, 220-228; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 270.

¹⁵⁸ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIX, 234-235; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 271-272; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 255; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 308; es-Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, II, 36; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 286; el-Aynî, *İkdü'l-Cümân Asru'l-Memâlik*, I, 34; Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Age*, s. 255; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 11; Holt, *Haçlı Devletleri*, s. 106; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 192; Lewis, "Egypt and Syria", I-A, s. 210; Kopruman, "Şeceri'd-Dür", s. 393; Polat, "Kıpçak Türkleri", II-7, s. 209; Özbek, "Memlûklerde Meşrûiyet", XXXII-53, s. 161. Şeceru'd-Durr bir kadın olmasına rağmen Sâlihiye Memlûkleri'nin bir hûşdaşı/hoşdaşı (kölelik arkadaşı/askerlikte aynı devre, tertip) sayılarak onlar tarafından sultân yapıldı. Ancak onun uzun süre iktidarda kalmasında başarılı olamadılar. Bkz. Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, V, 330; Abdullah Mesut Ağır, "15. Yüzyılda Memlûkların Doğu Akdeniz Siyaseti", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Haziran 2010, XIII-23, s. 141. Hûşdaşlık konusunda daha geniş bilgi için ayrıca bkz. David Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamlûk Army-I", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1953, XV-2, s. 206, 211; David Ayalon, "Memlûk Devleti'nde Kölelik Sistemi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1989, IV-1, s. 241-242; Dehmân, *Mu'cemü'l-Elfâzi't-Târîhiyye*, s. 68-69; Ayaz, *Memlûkler*, s. 24; Abdullah Mesut Ağır, "Memlûklarda Asabîyye", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, 2008, XXI, 1-15; Samira Kortantamer, "Memlûklarda Devlet Yönetimi ve Bürokrasi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir 1984, II, 36.

¹⁵⁹ Bir kadın sultânın yönetici olmasının doğru olmayacağını savunan İzzeddîn b. Abdisselâm, konunun aydınlanması ve kamuoyu ile paylaşılması hususunda görüşlerini içeren bir risâle kaleme almıştı. Bu yaklaşım ilim adamlarının toplumu ilgilendiren meseleler konusunda ne kadar hassas ve sorumlu davranışlarının anlaşılması bakımından önemlidir. Bkz. es-Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, II, 36; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 286; Mahmûd, *Memâlikü'l-Bahriyye*, s. 119; Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 235.

¹⁶⁰ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, III, 143; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIX, 235; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 280; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 256; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 303, 308, 313, 352; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, 464-465; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VII, 88; İbn

İzzeddin Aybek, içte ve dışta birtakım zorluklarla karşılaştıysa da bunların üstesinden gelmeyi başardı. İsyan teşebbüsünde bulunan Araplar'a karşı Bahrî memlûklerin desteğiyle bir takım önlemler aldı. Hatta Eyyübî ailesinden altı yaşındaki Melik el-Eşref Mûsâ (648-652/1250-1254)'nın kendisine ortak yapılmasını kabul etmek zorunda kaldı.¹⁶¹ Eyyübîlerin saldırılarını haksız çıkarmak için bunu sineye çektiyse de Dımaşk ve Hamâ'ya hükmeden Melik en-Nâsır Yûsuf (634-658/1236-1260)'un Memlûkler'e hücumunu, savaşarak bertaraf etmekten başka çaresi yoktu. Gerek Eyyübî yanlısı emîrlere gerekse Bahrî emîrlere yönelik aldığı zecrî tedbirlerle istikrarı sağladı fakat saltanat ihtirası olan eşi Şecerü'd-Durr'un komplosuyla 655/1257'de öldürüldü.¹⁶²

Memlûk Devleti'nin gerçek kurucusu kabul edilen ve devletin temellerini tesis eden sultân ise, Melik ez-Zâhir Baybars (1260-1277)'tir. O, Ayn Câlût

Tağrıberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, I, 20-21; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 38; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 287; el-Aynî, *İkdü'l-Cümân Asru'l-Memâlik*, I, 34; Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Age*, s. 256-257; Oliver-Atmore, *Medieval Africa*, s. 16; Hitti, *Syria*, s. 201; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 12-15; Mahmûd, *Memâlikü'l-Bahriyye*, s. 120; Lapidus, *İslâm Toplumları*, s. 482; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 192; Mustafa Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011, s. 396; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 2; Ayaz, *Memlûkler*, s. 28; Ayaz, "Vezir-Ümera İlişkileri", s. 128; Özbek, "Memlûklerde Meşrûiyet", XXXII-53, s. 157, 161. Şecerü'd-Durr, es-Sâlih'in vefatından sonra yaklaşık üç ay kadar işleri idare ettiği için Memlûk Devleti'nin ilk Sultânı olarak da kabul edilir. Ancak Şecerü'd-Durr'un kısa bir süre saltanat sürmesi akabinde, Atabek Aybek'le evlenerek saltanatı Aybek'e bırakmasıyla Memlûk Devleti resmen kurulmuştur. Nitekim bir Cumartesi günü Aybek'in sultânlığı için resmî seremoni yapıldı. Hükümlerlik sancakları açılıp emîrlere iki sıra halinde dizilerek sadakat göstermişlerdi. Saltanat alâmetlerinden olan hil'at giydirilip ata bindirildi ve "El-Melikü'l-Muiz" lâkabı verilerek diğer hükümdarlar gibi Kal'atü'l-cebel'de tahta oturtulmuştu. Bu önemli seremoninin Şecerü'd-Durr için yapıldığına dair bir bilgiye ulaşılabilmiştir. Dolayısıyla Memlûk Devleti İlk Sultân Aybek'le resmen kurulmuştur denilebilir. Bkz. Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, III, 192; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIX, 234-235; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 256; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 280; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 308; el-Makrizî, *el-Sülûk*, I, 359, 470; el-Makrizî, *el-Hitât*, II, 237; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 36; Polat, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, s. 157; Özbek, "Memlûklerde Meşrûiyet", XXXII-53, s. 161.

¹⁶¹ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, III, 143; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 274; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 256; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 308, 347; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, 358; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, I, 22; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 289; Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Age*, s. 256-257; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 16.

¹⁶² Bkz. Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, III, 185, 192; Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, XLII, 24; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 281; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 258; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 347, 352, 353; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, 470; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, I, 21-28; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 38; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 290, 292; el-Aynî, *İkdü'l-Cümân Asru'l-Memâlikî*, I, 53, 67-68, 141; Tekindağ, *Memlûk Sultanlığı*, s. 28-29; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 17-22; Mahmûd, *Memâlikü'l-Bahriyye*, s. 122; Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 24; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 192; Ayaz, *Memlûkler*, s. 31, 32; Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 249; Durmuş, *İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, s. 13; Dumlupınar, *Memlûk-Haçlı İlişkileri*, s. 56; Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 46.

zaferinin akabinde Sultân Kutuz'u öldürerek yerine saltânat makamına oturdu.¹⁶³ Sultân Baybars, memlûk komutanlara topraklar (iktâ) tahsis ederek bölge halkının pek alışkın olmadığı yeni memlûk yönetim sistemini tahkim etti. Güçlü ve hızlı posta sistemi (berîd teşkilâtı) ile kale ve garnizonlar kurarak devleti Gazze'den Toroslar (Çukurova)'a kadar genişletip kontrolü sağlamayı başardı. Bizans ve Altınorda Devleti ile ittifak yaparak kontrol ettiği topraklara doğru yönelen İlhanlı yayılmasını da engellemiş oldu.¹⁶⁴

Satın aldıkları memlûk askerlerle sistemi güçlendirmeye çalışan Memlûkler, başlangıçtan itibaren her daim kuzey-doğu sınırını emniyet altında tutmaya çaba göstermişlerdir. Bu nedenle Memlûkler'le Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri arasında sürekli bir teyakkuz hâli mevcuttu.¹⁶⁵ Bu nedenle VIII/XIV. yüzyılın ortalarında Memlûk toprakları içinde kurulan yarı bağımsız Dulkadiroğulları (1339-1521) ve Ramazanoğulları (1352-1608) beylikleri ile tampon bölge siyaseti devreye girmiştir. Aynı zamanda bahsi geçen bu iki beylik, Memlûk Devleti'nin Anadolu sınırındaki savunma sisteminin iki önemli ayağını oluşturmuştur.¹⁶⁶ Anadolu Selçuklu Devleti'nin sınır güvenliğini sağlamaya dönük takip ettiği uç beyliği siyasetinin,¹⁶⁷ tampon bölge oluşturma siyasetiyle takviye

¹⁶³ Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, XLII, 53-55; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, III, 207-208; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 291, 293; Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Age*, s. 264; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, II, 458.

¹⁶⁴ Çalık, *Sultan Baybars*, s. 54-55, 81, 101; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 38. Baybars ve Kalâvün Memlûklerin tarihine damgasını vurmuş en etkili iki sultândır. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 298; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, s. 12; Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 29; Tekindağ, *Memlûk Sultanlığı*, s. 30-31; Ayaz, *Memlûkler*, s. 35, 42.

¹⁶⁵ Kâzım Yaşar Koprman, "Memlûk Kaynaklarına Göre XV. Yüzyılda Kastamonu ve Çevresi", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Ankara 2005, s. 282. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin güçlenmesiyle birlikte bölgede hüküm süren Dulkadiroğulları Beyliği üzerinde Osmanlı-Memlûk nüfuz mücadelesi başlamıştır. Bkz. Altan Çetin, *Memlûk Devleti'nin Kuzey Sınırı*, Ankara 2009, s. 86.

¹⁶⁶ Çetin, *Kuzey Sınırı*, s. VII, 1, 28; Ayaz, *Memlûkler*, s. 81, 82; Kâzım Yaşar Koprman, "Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Ankara 2005, s. 163-167; Koprman, "Osmanlı-Memlûk Çatışması ve Safevîler", s. 367; Kâzım Yaşar Koprman, "Mısır Türk Sultanlığı (Memlûkler)", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Ankara 2005, s. 61; Özbek, "Ayn Calut", V, 132; Ayaz, "Memlûkler Döneminde Tarsus", *Tarsus-Bildiriler-*, s. 53, 68. Memlûkler, özellikle Sultân Baybars döneminde Moğol tehlikesinden kaçan Türkmenleri Ayntap, Antakya, Halep ve Trablus'a hatta Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Çukurova bölgesine yerleştirerek hem onlara yurt bulmuş hem de buralardan gelecek tehlikeleri bertaraf ederek kendilerini güvenceye almıştı. Bkz. Çalık, *Sultan Baybars*, s. 67; Koyuncuoğlu, *İbn İyâs*, s. III; Çetin, *Kuzey Sınırı*, s. VII.

¹⁶⁷ Müslüman Türk Devletlerinde sınır boylarını korumak ya da akınlar ve fetihler yapmak amacıyla "uç" adıyla bir teşkilât kurulmuştu. Anadolu Selçukluları'nın üç yönde kurduğu bu yapılanma,

edilerek Memlûkler tarafından da taklit edildiği ya da benimsenerek uygulandığı anlaşılmaktadır.

Memlûklerin iktidar olduğu VII/XIII. yüzyıl İslâm dünyasında varlığını sürdüren devletlerden bir diğeri, Cengiz Hân (599-624/1204-1227)'in¹⁶⁸ Moğol Devleti hinterlandında bulunan topraklar üzerinde, vefatından sonra kurulan Altın Orda Devleti (1242-1502)'dir. Henüz hayatta iken ele geçirdiği topraklarını oğulları arasında paylaştıran Cengiz Hân, nüfusunun büyük bir bölümünü Kıpçakların oluşturduğu; Seyhun Irmağı ile Balkaş Gölü'nün batısındaki Kıpçak Bozkır'ı, Harezm, Kuzey Kafkaslar, Kırım ve İdil-Bulgar Devleti'nin topraklarını Batu Hân (603-653/1205-1256)'a vermişti. 1242'de Batu Hân tarafından kurulduğu kabul edilen Altın Orda Devleti,¹⁶⁹ Memlûk Devleti ile münasebetleri bakımından önemi haiz devletlerdendir. Nitekim Memlûk Devleti'nin denge siyaseti kurmasına verdiği katkı nedeniyle özel bir yere sahipti. Şöyle ki; Moğolların Anadolu'daki bazı Türkmen Beylikleri ve Kilikya Ermenileriyle hatta bazı Avrupalı Hıristiyan

güneyde Çukurova Ermenilerine ve Kıbrıs Krallığına, kuzeyde Trabzon Rum İmparatorluğuna ve batıda Bizans İmparatorluğuna karşı kurulmuş uç beylikleriydi. Bkz. Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1971, s. 94-95; Osman Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyetin Yayılışı*, İstanbul 1981, s. 41; Muhammet Şahin, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara 2010, s. 95; İlhan Şahin, "Kuruluştan Fetret Devrine Kadar Osmanlı Devleti", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, Çağ Yay., İstanbul 1992, X, 133-134; Mustafa Çetin Varlık, "Anadolu Beylikleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, İstanbul 1992, VIII, 484-486; Kâzım Yaşar Kopruman, "Beyliklerden Türkiye'nin Siyasî Birliğine", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Ankara 2005, s. 304; Kâzım Yaşar Kopruman, "Karamanoğulları", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Ankara 2005, s. 49; Feridun Emecen, "Uç Beyi", *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 38-39. Malatya, Tarsûs ve Ayntâb bölgesi Memlûkler için aynı şekilde Mısır'ın anahtarı hükmündeki uç bölgeleriydi. Bkz. Çetin, *Kuzey Sınırı*, s. VII-VIII.

¹⁶⁸ Moğol İmparatorluğu'nun kuruluş tarihi ile ilgili farklı tarihler verenler olmakla birlikte Safedî'nin verdiği 599/1204 tarihi esas alınmıştır. Bkz. es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek (764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I-XXX, neş. Almanya Müsteşrikler Cemiyeti, tah. Muhammed b. Muhammed, Muhammed b. İbrâhîm b. Abdîrrahmân vd., Wiesbaden 1381-1465/1962-2004, XI, 197.

¹⁶⁹ Bkz. René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul 2006, s. 289, 303; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 179; Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", *DİA*, İstanbul 1989, II, 539; Nadir Devlet, "Altın Ordu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, İstanbul 1992, IX, 103-106; Cevat Ezgi, "Canı Bek Han Devrinde (1342-1357) Altınordu Hanlığında Bilim Hayatı", *Divân*, İstanbul 1996, II, 151; Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 226. Cengiz Hân hayatta iken, torunu Batu Hân'a verilen bu bölge, daha önce 1222 yılında büyük oğlu Cuci/Tuşi (1222-1227) Hân'a verilmişti. Bu nedenle Cuci/Tuşi Hân tarafından kurulduğunu kabul edenler de vardır. Bkz. el-Cüveynî, Alaeddîn Ata Melik (681/1283), *Tarih-i Cihan Gûşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2013, s. 95, 247; Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, XLII, 7; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlîki*, s. 234; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 288-289; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri*, s. 172; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 178-179, 192; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I-II, Konya 1989, I. 62; Mehmed Açıkgozoğlu, *İslam Devletleri Tarihi*, İstanbul 1977, s. 142.

devletleri ve Bizansla kurduğu ittifak¹⁷⁰ karşısında Memlûkler de; İlhanlı Devleti'nin Anadolu ve İran coğrafyasına hâkim olması nedeniyle, Türkistan coğrafyası yerine daha kuzeyde bulunan Altın Orda Devleti'yle bir ittifak kurma, ticarî ve siyasî ilişkileri geliştirme yoluna giderek etkinliğini artırmak istiyor ve en azından ticarî faaliyetlerinin güvenliğini sağlamaya çalışıyordu.¹⁷¹ İzlenen bu denge politikasının, dinî, siyasî ve ticarî sonuçları bakımından ve Memlûk askerî sistemini beslemesi açısından oldukça başarılı olduğu söylenebilir.¹⁷²

Altınorda Devletinin kuruluşundan on beş yıl sonra Batu Hân'ın vefatıyla yerine geçen kardeşi Berke Hân (1257-1266),¹⁷³ Müslümanlığı kabul eden ilk hükümdardı.¹⁷⁴ Memlûk sultânı Baybars ile 1261'de bir ittifak kurarak İlhanlılar'ı

¹⁷⁰ Durmuş, *İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, s. 37-39; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 240; Bahattin Keleş, "Memlûklerde Ticaret", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, V, 440.

¹⁷¹ Memlûkler İlhanlılar'a karşı Altın Orda Devleti ile Suriye'de bulunan Haçlılar'a karşı da Bizans ve Venedik ile hatta Ceneviz ve diğer Avrupalılar'la siyasî ve iktisadî bir takım ittifaklar yaparak denge siyaseti izlemişlerdir. Bkz. Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 235, 236; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, II, 454; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri*, s. 172; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 240; Akkuş, *İlhanlıların Dini Siyaseti*, s. 124; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 192-193; Durmuş, *İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, s. 37-39; Ayaz, *Memlûkler*, s. 79-80; Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, s. 29-30, 162, 163; Maria Pia Pedani, "Bahri Memlûklerle Venedikliler Arasındaki Ticari Anlaşmalar", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, V, 423-424; David Ayalon, "Mamlûk", *E.I.*, Leiden 1991, VI, 315; Lebîb, "Mısır'ın Ticaret Politikası", II-4, s. 142. Ancak bu anlaşmaların sağladığı deniz ticaretindeki yoğunluk, kara ticaret yollarının güvenliği konusunda; Memlûk sultânı Seyfeddîn Kalâvûn (678-689/1279-1290)'un Ermenistan Kralı III. Leon ile 684/1285'te, Sultân Muhammed b. Kalâvûn (698-741/1299-1341)'un ise İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd Hân ile 720/1320'de akdettikleri ticaret anlaşmalarıyla birlikte azalmıştı. Bu son anlaşmayla da Altın Orda topraklarından başlayıp, Doğu Anadolu sınırları ve İlhanlılar'ın kontrolündeki topraklardan Memlûkler'e ulaşan kara yollarındaki ticari faaliyetlerin emniyeti sağlanmış oluyordu. Bkz. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 217, 323; Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, s. 170; Keleş, "Memlûklerde Ticaret", V, 440; Zengin, *Türk Memlûkleri*, s. 145, 146; Ayalon, "Mamlûk", *E.I.*, VI, 315.

¹⁷² el-Aynî, *İkdü'l-Cümân Asru'l-Memâlik*, I, 90; David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, çev. Abdullah Mesut Ağır, Ankara 2015, s. 121-122; Ayaz, *Memlûkler*, s. 80; Zengin, *Türk Memlûkleri*, s. 8. Ayrıca Memlûkler, hayatî önemi haiz bulunan Doğu Karadeniz bölgesi ile var olan münasebetlerin devamı ve geliştirilmesi için başta Sinop olmak üzere, Karadeniz limanlarını elinde tutan İsfendiyaroğulları Beyliği ile ilişkilere ehemmiyet vermişlerdi. Zira Memlûk Devleti'nin ihtiyacı olan kölelerin celbi buralardan yapıyordu. Bkz. Zengin, *Türk Memlûkleri*, s. 144; Humpreys, "Memlûkler ve Latin Doğu", XI-1, s. 376; Koprman, "Kastamonu ve Çevresi", s. 285; M. Fuad Köprülü, "Altınordu'ya Ait Yeni Araştırmalar", *Belleten*, 1941, V/19, s. 428; Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", V, 326-327.

¹⁷³ Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, XLII, 14-15; Saray, "Altın Orda Hanlığı", II, 539; Devlet, "Altın Ordu", IX, 106. Altın Orda-Memlûk ticarî ilişkileri Berke Hân döneminde başlamıştı. Bkz. el-Adevî, *İbn Battûta*, s. 73; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 235; Keleş, "Memlûklerde Ticaret", V, 439.

¹⁷⁴ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 149 (1 no'lu dipnot); en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, 244; el-Makrizî, *es-Sülûk*, II, 45; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VII, 194; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 235; Lapidus, *İslâm Toplumları*, s. 564; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri*, s. 172, 182; Yiğit, *Memlûkler*, s. 142; Çalık, *Sultan Baybars*, s. 39; Açıkgozoğlu, *İslâm Devletleri*, s. 142; Akkuş, *İlhanlıların Dini Siyaseti*, s. 124; Humpreys, "Memlûkler ve Latin Doğu", XI-1, s. 376; Devlet, "Altın Ordu", IX, 106;

mağlup edip Moğol tehlikesini bertaraf etti ve isyanları sonlandırarak dirliği sağladı.¹⁷⁵ Özbek Hân (1315-1341) zamanında Altınorda Devleti sadece Avrasya coğrafyasında siyasî etkisini yaymakla kalmamış aynı zamanda göçebe ve yerleşik hayatın bir sentezini oluşturmuş, şehirleşme, ticaret, posta teşkilatı, ilim, sanat ve kültür gibi diğer alanlardaki siyaseti ve başarılarıyla da ortaçağ tarihine damgasını vurmuş bir Türk-Moğol-İslâm Devleti olarak tarih sahnesinde yerini almıştı.¹⁷⁶

İbn Kesîr'in öğrenimini tamamladığı ve meslek yaşamını devam ettirdiği Memlûk dünyasının siyasî, askerî, sosyal ve kültürel zemininin keşfedilmesinde etkili olduğu düşünülen, Memlûklerle ilişkileri bakımından da önemli olduğu değerlendirilen devletlerden bir diğeri, XIV. yüzyılın ilk yıllarında varlığı sona erecek olan Anadolu Selçuklu Devleti (1077-1308)'dir. Anadolu'nun Türkleşme sürecinde kurulan bu devlet, Büyük Selçuklu Sultânı Melikşâh (1072-1092) tarafından Kızılırmak'ın batısındaki toprakların fethi için görevlendirilen Kutalmışoğlu Süleyman Bey'in kurduğu;¹⁷⁷ ilk başta Büyük Selçuklu Devleti'ne¹⁷⁸

Özgülendi, "Moğollar", XXX, 228; Saray, "Altın Orda Hanlığı", II, 540; Özgür Türker-S. Serkan Ükten, "Haçlılar, Moğollar ve Ortadoğu'da Haçlı-Moğol Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2014, LIV-1, s. 342. Berke Hân'ın İslâm'a girmesinde Seyfeddin el-Buhârî (659/1261)'nin büyük rolü olmuştur. Berke Hân'ın müslüman olmasıyla birlikte İslâmiyet hızla yayılmaya başlamış, bir mescid inşâ edilerek cuma namazı kılınmıştı. Altın Orda askerleri de Berke Hân'ın müslüman olmasından sonra İslâm'ı kabul ettikleri söylenir. Bkz. İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VII, 194; el-Aynî, *İkdü'l-Cümân Asru'l-Memâlik*, I, 91; el-Adevî, *İbn Battûta*, s. 73; Devlet, "Altın Ordu", IX, 141.

¹⁷⁵ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, 244-245; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlik*, s. 235-236; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 11; Ayaz, *Memlûkler*, s. 80; Şahin, *Türk Tarihi*, s. 50; Devlet, "Altın Ordu", IX, 107; Durmuş, *İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, s. 39, 73.

¹⁷⁶ İlyas Kamalov, "Altın Orda Hanlığı'nda Hanedan Kadınlar", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Ankara 2011, s. 593.

¹⁷⁷ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, ty, s. 8; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1944, s. 88, 89, 105, 106, 130; Hitti, *Syria*, s. 175; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 1; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 23, 40; Yurdaydın, *İslâm Tarihi*, s. 79; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1989, s. 214-215; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 2013, s. 106; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri*, s. 36; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 2006, 264, 276; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 421; Balcıoğlu, *Mezhep Cereyanları*, s. 77; David Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, çev. L. Ece Sakar, İstanbul 2011, s. 9, 10; Açıkgözoğlu, *İslam Devletleri Tarihi*, s. 119; Yasemin Yayla, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Yapı (1520-1566)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2001, s. 35; Coşkun Alptekin, "Türkiye Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, 1992, VIII, 213, 215. İznik'in Süleyman Bey tarafından 1075'te fethedildiğinden hareketle bu devletin kuruluş tarihinin 1075 olduğunu söyleyenler de vardır. Bkz. Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 109; Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1971, s. 33, 40-41; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 214-215; Yazıcı, *Türk-İslâm Devletleri*, s. 276; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 422; Polat, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, s. 56. Kafesoğlu ise İznik'in 1078'de fethedildiğini söyleyerek kuruluşun bu tarihte gerçekleştiğini belirtmektedir. Bkz. İbrahim

bağlı, yaklaşık son elli beş yılında ise Moğolların baskısı ve hâkimiyeti altında varlığını devam ettirmiş bulunan Konya merkezli Müslüman bir Türk devletidir.¹⁷⁹

XIII. yüzyıl, Memlûkler'in Anadolu Selçukluları ile ticarî ilişkilerinin en canlı olduğu bir yüzyıldı. Zira 1272 yılında Papa X. Grégoire, Batılı tüccarların Memlûk Devleti'ne gemi sanayinde kullanılan kereste, inşaat malzemesi ve beyaz köle satmasına yasak getirmişti.¹⁸⁰ Bu ambargo nedeniyle, Memlûk Devleti'nin, inşaat sektörü ve gemi yapımında kullanılan kereste ile özellikle memlûk sistemin belkemiği olan köle ihtiyacı, Anadolu Selçukluları imkânları devreye konularak

Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1972, s. 63; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 76, 78, 85.

¹⁷⁸ Büyük Selçuklu Devleti, ilk Sultân Tuğrul Bey (1040-1063)'in siyasî faaliyetleri sayesinde geniş bir coğrafyada hâkimiyetini sağlamıştı. Ayrıca da 1055'te ordusuyla Bağdât'a girdikten sonra, Fatimîler'in desteklediği Büveyhîler'in baskısına maruz kalan Bağdât'taki Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh (1031-1075)'a bağlılık bildirerek, zımnen hilafet kurumunun hamiliğini de uhdesine almıştı. 1058'de seremonik bir törenle, Halife de kendisini "Doğunun ve Batının Hükümdarı" ilân etti. Ve Halife'nin siyasî hakları Sultân'a devredilmiş, böylece Tuğrul Bey, Sultân unvanıyla İslâm dünyasının siyasî liderliğini de üstlenmiş oldu. Benzer bir şekilde 1064'te Sultan Alp Arslan (1064-1072)'a, "Melikü'l-Arab ve'l-Acem" unvanı ve 1087'de Sultân Melikşâh (1072-1092)'a da aynı unvan verilmişti. Ancak ne var ki Sultân Melikşâh (1072-1092) sonrası Büyük Selçuklu Devleti parçalanarak Anadolu Selçukluları, Suriye Selçukluları, Kirmân Selçukluları, İrâk ve Horasân Selçukluları olarak tarih sahnesinde yerlerini almışlardı. Büyük Selçuklu Devleti'nin dağılmasıyla ortaya çıkan devletlerden en uzun ömürlü olanı Anadolu Selçuklu Devleti olmuştu. Bkz. el-Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 334; Bernard Lewis, *The Arabs in History*, New York 1993, s. 160; Saunders, *A History of Medieval Islam*, s. 147; Hitti, *İslam*, s. 98; Lapidus, *İslâm Toplumlari*, s. 217; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu*, s. 95, 213; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 197-218; Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 102-122, 174; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 3; İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara 1996, s. 144; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, Ankara 2009, s. 27, 154; Âdem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi-4 Abbâsîler Dönemi*, İstanbul 2011, s. 443-444, 446-447; Şahin, *Türk Tarihi*, s. 38-41, 43-44, 86.

¹⁷⁹ Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 130, 131; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 423; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 1; Açıkgözoğlu, *İslâm Devletleri*, s. 119-127. İznik yaklaşık yirmi yıl merkez olarak kaldıktan sonra, I. Kılıçarslan (1092-1107) zamanında I. Haçlı Seferi akabinde Konya başkent olmuştu. 1240 yılında meydana gelen Babaî İsyanı'nı güçlükle bastıran Anadolu Selçuklu Devleti, 1243'te gerçekleşen Köseadağ bozgunuyla Moğol hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Bkz. Lapidus, *İslâm Toplumlari*, s. 420; Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, 55-56; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 105, 172; Yurdaydın, *İslâm Tarihi*, s. 79, 85; Balcıoğlu, *Mezhep Cereyanları*, s. 152-156; Cahen, *Anadolu*, s. 94-95; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 228-229; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 10; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 422, 431; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri*, s. 41; Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi*, s. 18; Yazıcı, *Türk-İslâm Devletleri*, s. 290-291; Akkuş, *İlhanlıların Dini Siyaseti*, s. 234, 249, 251; Ayaz, *Memlûkler*, s. 79.

¹⁸⁰ Bkz. Keleş, "Memlûklerde Ticaret", V, 437. 1291 yılında Akka'nın fethiyle Haçlılar'ın Suriye'den çıkartılması üzerine Papalık yine benzer bir yasak getirmişti. Ancak batılı tüccarlar özellikle de Venedikliler ve Cenevizliler, çeşitli yollarla ticaretlerini sürdürdükleri için ambargo istenen sonucu vermedi. Venedikliler, demir, bakır ve gümüş gibi madenî malzemeler, Cenevizliler ise memlûk ticaretini kontrol ediyorlardı. Bu anlamda batılılar Hint baharatı ve benzeri malzemelere, Memlûkler ise Avrupa'nın altınına ve harp aletleri ile malzemelerine muhtaçtı. Bkz. Yiğit, *Memlûkler*, s. 233; Durmuş, *İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, s. 47; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 209; Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, s. 58, 73, 111, 115; Kopruman, "Mısır Memlûkleri", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Ankara 2005, s. 702-703; Lebîb, "Mısır'ın Ticaret Politikası", II-4, s. 142, 143.

temin edilmeye çalışılmıştı. Bu yüzden Memlûkler için olduğu kadar bölgede faaliyet gösteren dünyanın birçok ülkesinin tüccarları için de kuzey ve güney limanları ile karayolu ticaretinin güvenliği önem arz ediyordu. Nitekim Selçuklular'ın aldıkları bu önlemler sayesinde artık Anadolu'nun her tarafında; Mısır, Suriye ve Irak'lı tüccarlar ile diğer ülkelerin tüccarları da rahatlıkla ticarî faaliyetlerini emniyet içerisinde sürdürüyorlardı.¹⁸¹

VII/XIII. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'daki Türkmen beyleri, Moğollar'ın baskı ve müdahalelerine maruz kalan Anadolu Selçuklu Devleti'yle bağlarını keserek bağımsız hareket etmeye başlamışlardı.¹⁸² 1246'da II. Gıyasettin Keyhüsrev'in vefatından sonra devlet adamları arasındaki rekabet ve çekişme beraberinde Moğol baskısı ve zulümlerini getirdi. Henüz Müslüman olmamış Moğollar'ın baskı ve dayatmaları neticesinde bunalan Selçuklu yönetimi,

¹⁸¹ İbn Battûta Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh el-Levatî et-Tancî (770/1369), *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, çev. Muhammet Şerif Paşa, sad. Mümin Çevik, İstanbul ty, s. 203, 213-215; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1986, s. 120-121; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 209, 240; Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, s. 154; Keleş, "Memlûklerde Ticaret", V, 432. Anadolu coğrafyası Türkiye Selçukluları döneminde bölgenin en işlek ve en güvenli ticaret yollarına sahipti. Şöyle ki, Haçlı seferleri sebebiyle doğuda özellikle Suriye bölgesinde meydana gelen karışıklıklar ve Memlûk ticaretini çökertmeye yönelik papalığın teşvikiyle denizlerde uygulanan abluka ve ambargolar, Akdeniz havzasındaki yoğun ticareti felce uğratmıştı. Diğer taraftan Moğol istilası, Orta Asya ve Kuzey Karadeniz bölgesinin Akdeniz havzasıyla mal takasına/barter ticaretine büyük darbe vurmuştu. İşte tam da dünya ticaretinin zora girdiği bir zamanda, II. Kılıçarslan (1155-1192)'ın son yıllarından itibaren durumun ehemmiyetini farketmiş bulunan Anadolu Selçuklu yönetimi topraklarını, uluslararası/kıtalararası transit merkezine dönüştürmeyi başarmışlardı. Nitekim Anadolu, günün şartlarında inşa edilen konforlu kervansaraylarıyla, doğudan batıya ve kuzeyden güneye bağlantılı, Bağdat, İran, Gürcistan ve İstanbul'a kadar uzanan uluslararası ticaret yolları ve konaklama merkezleriyle tanınmaktaydı. Hatta Memlûk sultânı Baybars'ın, Anadolu'ya yaptığı bir seferinde Karatay Kervansarayı'nda konakladığı ve bu kervansarayı beğendiği anlatılmaktadır. Altın Orda ile Memlûk devleti arasında köprü vazifesi gören Anadolu topraklarındaki bahsi geçen ticaret yolları ve kervansaraylar yanında kereste ticareti açısından Alanya limanı da önem arz etmekteydi. Bkz. Çetin, *Selçuklu Müesseseleri*, s. 170-173, 179-182; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 154; Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 63, 91, 99-100; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 209, 240; Durmuş, *İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, s. 48, 51; Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. XII, 111; Zengin, *Türk Memlûkleri*, s. 13, 145; Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, s. 52-53, 151, 155, 156; İsmet Kayaoğlu, "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticarî Hayat", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1981, XXIV-1, s. 360, 361; M. Fuad Köprülü, "Baybars I", *İA*, İstanbul 1979, II, 360.

¹⁸² Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 477-478; Akkuş, *İlhanlıların Dini Siyaseti*, s. 243; Çetin-Çağ, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 71, 78; Açıkgözoğlu, *İslâm Devletleri*, s. 145, 179-185; Şahin, "Osmanlı Devleti", X, 133; Salim Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, VI, 707; Alptekin, *İslam Tarihi*, VIII, 316, 325. Büyük Selçuklular güç kaybederken Anadolu, el-Cezîre ve Suriye'deki bakiyyeleri siyasi ve kültürel anlamda bir canlanma içindeydi. Öyle ki Türkler artık Anadolu ve Yakın Doğu'nun yegâne hâkim unsuru idiler. Bkz. İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1997, XIX-30, s. 4; Türker-Ükten, "Haçlılar", LIV-1, 332.

Moğollar'ın vassalı olarak kalmaktansa çözümü Memlûkler'e yanaşmakta bulmuştu. Bu nedenle Anadolu'ya davet edilen Memlûk Sultânı Baybars, 1277'de ordusuyla gelip Elbistan'da Moğol ordusuna ağır bir yenilgi daha yaşattı. Ancak Moğol korkusuyla olacak ki Selçuklu yöneticileri ve Anadolu'daki Türk beyleri yeterince kendisine destek veremediler. Yeterli desteği göremeyen Sultân, toprak kazançlarından vazgeçerek Şâm'a geri döndü.¹⁸³ Baybars'ın çekilmesinden hemen sonra Anadolu'ya giren İlhanlı hükümdarı Abaka Hân (1265-1282) ise, korkunç bir katliam yaptıktan sonra görevlendirdiği kendi valileriyle bölgede hâkimiyetini sürdürmeye devam etti.¹⁸⁴ Fiilen yönetme gücünü kaybeden Anadolu Selçuklu Devleti, İbn Kesîr yedi yaşlarında iken 1308 yılında II. Mesud'un ölmesiyle de hukuken sona ermiş oldu.¹⁸⁵

İlhanlılar'ın baskı ve dayatmalarına boyun eğen Anadolu Selçuklu Devleti'yle siyasî anlamda bağıni koparan Türkmen Beyleri, bu defa gazâ ve cihâd fikri etrafında Türkmenleri teşkilatlandırmaya başlamışlardı. Nitekim bağımsız hareket etmeye başlayan Türkmen Beyleri'yle birlikte Anadolu Beylikleri olarak bilinen dönem de başlamış oldu.¹⁸⁶ VIII/XIV. yüzyıl ve sonrasında Memlûkler siyasî tarihinde rolü olan en önemli Anadolu Beylikleri; şüphesiz Osmanlı-Memlûk ilişkileri bakımından denge siyaseti izlenmesinde rol oynayan Karamanoğulları

¹⁸³ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 224; Akkuş, *İlhanlıların Dini Siyaseti*, s. 240-241.

¹⁸⁴ Akkuş, *İlhanlıların Dini Siyaseti*, s. 1240-1241. 1277-1335 yılları, Moğol emirlerinin Anadolu'daki hâkimiyetlerini sürdürdükleri yıllardı. Bkz. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 237.

¹⁸⁵ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 105; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 483; Durmuş, *İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, s. 30; Şahin, *Türk Tarihi*, s. 94; Alptekin, *İslâm Tarihi*, VIII, 143, 331-334, 358; Ülkü, *İslâm Tarihi*, III, 338.

¹⁸⁶ Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, 57-60; Akkuş, *İlhanlıların Dini Siyaseti*, s. 235. Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesiyle Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da kurulan beyliklere İlk Beylikler Devri; Moğollar'a karşı yorgun ve zayıf düşen Türkiye Selçuklularının inkırazından sonra Osmanlı Devleti'nin de zuhuruna zemin hazırlayan Batı Anadolu'da kurulan beyliklere ise İkinci Beylikler Dönemi denilebilir. Bkz. Çetin, *Kuzey Sınırı*, s. 91; Çetin-Çağ, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 71; Yazıcı, *Türk-İslâm Devletleri*, s. 276, 292.

Beyliği (1256-1483),¹⁸⁷ Dulkadiroğulları Beyliği (1339-1521) ve Ramazanoğulları Beyliği (1352-1608)¹⁸⁸ ile Osmanlı Uç Beyliği (1281-1299)'dir.¹⁸⁹

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra İslâm topraklarında hâkimiyet kurmuş olan İlhanlı Devleti (1256-1344), Memlükler'in dış tehdit olarak gördüğü devletlerin en başında gelmekteydi. Mısır hariç olmak üzere İslâm coğrafyasının pekçok bölgesinde derin izler bırakmış olan İlhanlı Devleti, 654/1256 yılında Cengiz Hân'ın torunu Hülâgu tarafından, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun İslâm coğrafyasındaki bir uzantısı¹⁹⁰ olarak kuruldu. Aynı yıl İslâm dünyası için en büyük tehdit olan ve Alamut Kalesi'ne yerleşik İsmailîler, Moğollar tarafından ortadan kaldırıldı. İslâm dünyası için olumlu sayılabilecek bu gelişmenin yanında uzun süre hafızalardan silinmeyecek olan çok müessif bir olay yaşandı. 656/1258'de Bağdat işgal edilerek halife başta olmak üzere pek çok insan öldürüldü.¹⁹¹ 658/1260 yılında ise Suriye Eyyübî emîrliklerine son verildi. İlhanlılar'ın İran, Anadolu,

¹⁸⁷ Karamanoğulları da kendilerini Anadolu Selçuklularının vârisi ve halefi olarak kabul etmiş, bir taraftan Memlükler'le, Moğollar'la ve Akkoyunlular'la, diğer yandan Avrupa Hıristiyan devletleriyle ittifak kurarak Osmanlılar'a karşı mütemadiyen bir rekabet içinde olmuşlardı. Ancak bu amaç uğrunda gayretleri, iddiadan öteye geçmemiş bir netice elde edilememişti. Bkz. Lapidus, *İslâm Toplumları*, s. 420; Kopruman, "Karamanoğulları", s. 53; Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", VI, 707.

¹⁸⁸ Bu iki beylik Yavuz Sultan Selim (1512-1520)'e kadar Memlüklerin himayesinde idiler. Bkz. Yiğit, *Memlükler*, s. 153-156; Ayaz, *Memlükler*, s. 58, 59, 62-63, 76, 77, 82, 83; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 49.

¹⁸⁹ Anadolu'da bu beyliklerin dışında yaklaşık yirmi ayrı beylik daha bulunmaktadır. Bu beylikler hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1969, s. 1-198; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 39-128; Yurdaydın, *İslâm Tarihi*, s. 87; Yazıcı, *Türk-İslâm Devletleri*, s. 292; Ortaylı, *İdare Tarihi*, s. 166; Karaman, *Hukuk Tarihi*, s. 270; Açıkgözoğlu, *İslâm Devletleri*, s. 179-185; Varlık, "Anadolu Beylikleri, VIII, 483-596, X, 23-129.

¹⁹⁰ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 61; el-Adevî, *İbn Battûta*, s. 71; Allsen, *Mogol Eurasia*, s. 24; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 177. 1251'de Hân olan Môngke/Mengü (1251-1259), kardeşi Hülâgu'yu İran, Maverannehir, hatta Suriye ve Mısır'ı işgal etmek ve yönetmek üzere görevlendirmişti. Bkz. el-Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 488; Gegory Abû'l-Farac Bar Hebraeus (684/1286), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1950, II, 554; Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, XLII, 7; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 391; Holt, *Haçlı Devletleri*, s. 107-108; Bertold Spuler, "İlhanlılar", *İA*, İstanbul 1987, V-2, s. 967; Durmuş, *İlhanlı Memlük Münasebetleri*, s. 4.

¹⁹¹ el-Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 19-20, 520-522, 599-602; Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, XLII, 6, 7-8, 13, 18, 27-28; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 103-104; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, III, 194; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, 256-258; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 259; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 52; el-Aynî, *İkdü'l-Cümân Asru'l-Memâlik*, I, 167-168; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, I, 94; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 403; en-Nuaymî, Abdulkâdir b. Muhammed ed-Dımaşkî (978/1570), *ed-Dârisü fî Târîhi'l-Medâris*, I-II, tah. İbrâhîm Şemsüddîn, Beyrût 1410/1990, I, 49-50; Lewis, *The Arabs in History*, s. 168; Allsen, *Mogol Eurasia*, s. 18; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 61; Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Age*, s. 261-262; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 392, 393.

Kafkasya ve Bağdât'a hâkim olmaları nedeniyle hilafet kurumu Mısır'a nakledilerek Memlûk Devleti himayesine alındı. Mısır Memlûkleri ile Şâm Eyyübîleri'nin kutuplaşması doğudan gelen Moğollar'ın bölgeye girmesiyle sona ermiş,¹⁹² İslâm toplumlarında hem Moğollar'a hem de Haçlılar'a karşı birlikte hareket etme eğilimi baş göstermişti. Bu eğilimle birlikte görece güç birliği yapılmış, birleşme sağlanmış ve cihâd ruhu yeniden tetiklenmişti.¹⁹³

İlhanlı Devleti'nin kurulduğu coğrafya, Sasanîler ve Abbasîler'in merkezî kuvvetlerinin bulunduğu çok güçlü devlet tecrübesi ve zengin tarihsel kültüre sahip, aynı zamanda yazım geleneği bulunan İslâm kültür ve medeniyetinin de hâkim güç olduğu topraklardı. Bu nedenle Yakındoğu coğrafyasında hükümranlığını sürdürebilmek için daha dikkatli olmak, dâhiyane bir politika izlemek ve stratejik davranmak mecburiyetinde olan Moğollar, bir taraftan da çok önemsedikleri yasa hükümlerini uygulamakla yükümlüydüler. Gayrimüslim olan idareci zümrenin, halkı Müslüman olan bir toplumu Moğol ideolojisine göre yönetme çabasının, kolay bir iş olmadığı kuşkusuzdur. Nitekim işin doğası gereği, toplumda ikili/dichotomic bir yapının oluşmasına da neden olmuş, bu durum giderek beraberinde huzursuzluk ve istikrarsızlığı da getirmiştir.¹⁹⁴ Yönetici hanedanlar ile yerel elitlerden; kent

¹⁹² Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, XLII, 60-62; Holt, *Haçlı Devletleri*, s. 107; Cécile Morrisson, *Haçlılar*, çev. Nermin Acar, Ankara 2005, s. 81; Tekindağ, *Memlûk Sultânlığı*, s. 30; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 193; Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 39-40; Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 266, 271; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 9-10; Aksoy, *Ebü Şâme el-Makdisî ve Hadisçiliği*, s. 3; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 20; Aycan-Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, s. 83; Ülkü, *İslâm Tarihi*, III, 138, 139; Holt, "Devlet Yapısı", s. 242.

¹⁹³ Moğollar'a karşı I. Alaaddin Keykubat (1221-1237)'ın, elçiler aracılığıyla ve evlilik bağlarıyla Eyyübîler'le ittifak kurma ve işbirliği çabalarının olduğu da burada belirtilmelidir.

¹⁹⁴ el-Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, s. 85; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 174-175; Nilgün Dalkesen, "İlhanlı Hanedanlığı'nda Siyaset ve Kadın", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Ankara 2011, s. 533-534. İlhanlı hâkimiyetinde olan bölgelerde olduğu gibi, Memlûk Devleti'nde de -Sultân Baybars dönemi (1260-1277)- Cengiz yasası ve töre uygulanmaktaydı. Moğollar Cengiz Hân Yasası'yla yönetilmeyi gurur vesilesi sayıyordu. Ancak Moğol hâkimiyetinde yaşayan Müslüman halk için ise durum hiç te böyle değildi. Her ne kadar Altınorda ve İlhanlı bölgelerinden gelen memlûklerin bazı anlaşmazlıklar ve mirasla ilgili meselelerinde Türk-Moğol örfüne göre uygulamalar yapılmış olsa da, Cengiz yasası daha ziyade askerî bir ideal olarak -sosyal ve kültürel alanlarda- kendi aralarında uygulanan bir yasa olmanın ötesine geçemedi. Baybars döneminde Cengiz yasasından kaynaklı yasaklar memlûk sisteminde tertip ve düzen için önemli görülüyordu ve töre bir mezhep gibi algılanıyordu. Bkz. İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VII, 162-163; es-Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, II, 133; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 298; Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 25; Dumlupınar, *Memlûk-Haçlı İlişkileri*, s. 21; Durmuş, *İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, s. 84; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 8; Haşim Karakoç, *Kâdı Beyzâvî ve Nizâmu't-Tevârih'inin Edisyon ve Tahlili*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 1998, s. 14; Muhammet Yazıcı, *İbn Teymiyye'nin Mecmû'u Fetâvâ İsimli Eserinde Ehl-i Bid'at Fırkalarına Bakışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk

bürokratları, tüccarlar ve ilim adamları arasında kurulan ittifaklar da bu duruma çare olamamıştır. En nihayet Moğollar'ın Fars-İslâm kültürü içerisinde erimesi ve Gazân Hân (694-703/1295-1304) ile birlikte Moğol elitlerinin İslâm'a girmesiyle ikilik kısmen ortadan kalkmış oldu.¹⁹⁵

694/1295 yılında Gazân Hân'ın Müslüman olmasıyla birlikte Moğolların pek çoğu İslâmiyeti kabul etmişti. Müslüman olduğu gün İbn Kesîr'in ifadesiyle halka pek çok ihsanlarda bulunduğu, altın ve gümüş dağıttığı ayrıca Emîr Tüzün'ün de çabasıyla Hanefî Mezhebi'ni tercih ettiği nakledilmektedir.¹⁹⁶ Nihayet İlhanlı Devleti, İbn Kesîr'in Tatarlar'ın en hayırlı hükümdarlarından biri olarak tanıttığı¹⁹⁷ Ebû Saîd Bahadır Hân (716-736/1316-1335)'ın 736/1335 yılında vefatıyla fiilen son bulmuştu.¹⁹⁸

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1998, s. 52; Köprülü, "Baybars I", II, 361; Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 466. Yasa, Name-i Huzur, Büyük Yasa, Name, Tüzük ve Tüzükât adlarıyla da bilinen Cengiz Yasaları için ayrıca bkz. el-Cüveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, s. 84-90, 591; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 478-479; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 97-98; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XI, 198-199; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 727, XVII, 161-162; es-Sübkî, *Tabakât*, I, 331; İbn Tağrıberdî, *en-Nüccâm*, VII, 163; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, IV, 310-312; Saffet Bilhan, *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarları Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat*, Ankara 1988, s. 25-26; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, 62. Moğollar, bölgeye geldiklerinde yazım geleneğine sahip idarî zümre ile ilim-sanat erbabını dışlamamışlardı. Ancak Memlûk Devleti'nde olduğu gibi Moğollar/kılıç ehli, askerî aristokrasiyi temsil ederken; diğer yanda çoğunluğu bölgenin müslüman halkından olan kalem ehli, idarî, malî vb. alanlarda sivil bürokrasiyi oluşturmaktaydı. Memlûkler Devleti'yle kısmî benzerlik varsa da durum biraz farklıydı. Nitekim askerî aristokrasiyi ile Müslüman halk arasında, Haçlı ve Moğol saldırılarına karşı inanç birliği ve büyük oranda ideal birliği vardı. İlhanlı topraklarında bir tarafta askerî bürokrasi, yasa/Cengiz Yasası hükümlerini önemserken, diğer tarafta ise sivil bürokrasi ve çoğunluğu Müslüman halk kesimi, şeriat hükümlerini daha önemli görüyordu. Dolayısıyla bu durum devlette uyum ve ahengin bozulmasına ve çift başlılığa da yol açmaktaydı. Her ne kadar bazı bölgelerde -Celayirliler Irak'ta- Cengiz Yasası ile şeriat kurallarını birleştirme çalışmaları yaptıysa da bu ikilik, ancak Moğollar'ın İslâm'ı benimsemesiyle son bulmuştu. Bkz. Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 191; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, 223.

¹⁹⁵ Bkz. Lapidus, *İslâm Toplumlari*, s. 385-387. 728/1328 yıllarında Emîr Çoban ile Ebû Saîd arasında vukubulan ve savaşa neden olabilecek bir anlaşmazlıktan dolayı; İlhanlılar'ın Anadolu valisi konumundaki Timurtaş Çoban'ın da Ebû Saîd ile arası bozulmuştu. Timurtaş'ın canını bağışlatmak için Mısır'a Sultân en-Nâsır Muhammed'e sığınması, ilişkilerin geldiği boyutu göstermesi bakımından önemlidir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 289-290, 303-304.

¹⁹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 676.

¹⁹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 382-383.

¹⁹⁸ Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, IV, 118; el-Cezerî, *Târîhu Havâdisi'z-Zemân*, II, 863, 872; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 382, 386; Allsen, *Mogol Eurasia*, s. 40, 56; Lapidus, *İslâm Toplumlari*, s. 387; Balcioğlu, *Mezhep Cereyanları*, s. 165; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 41; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 212, 220; Yiğit, *Memlûkler*, s. 141; Fatma Akkuş, *Ak Koyunlu-Memlûk Münâsebetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 26; Durmuş, *İlhanlı Memlûk Münâsebetleri*, s. 42; Akkuş, *İlhanlıların Dini Siyaseti*, s. 221-222, 228, 423; Şahin, *Türk Tarihi*, s. 46; Ülkü, *İslâm Tarihi*, III, 217; Ayaz, *Memlûkler*, s. 77; Spuler, "İlhanlılar", V-2, s. 970; Özgüdenli, "Moğollar", XXX, 228; Nadir Devlet,

Bölgede Moğollarla işbirliği yollarını denemek isteyen Haçlılar, kaybolan otoritelerini yeniden kazanmak ve birlikte tasarlanan bir eylemin başarı şansının yüksek olması ihtimalini düşünerek İran'a yerleşmiş olan İlhanlı Hükümdarı Argûn Şâh (683-690/1284-1291) ile Papa IV. Nicolaus (687-691/1288-1292) arasında gidip gelen elçiler vasıtasıyla sürekli temas halindeydiler.¹⁹⁹ Hatta Ermeniler, Gürcüler, Kıbrıs Kralı ve Hospitalier Şövalyeleri tarafından her zaman desteklenen Haçlı orduları, 1299-1302 tarihleri arasında Suriye'ye yönelik muhtelif seferler düzenlemelerine rağmen herhangi bir başarı elde edememişlerdi.²⁰⁰ Bölgede her ne kadar Latin Krallıkları Moğollara mesafeli durduysa da Antakya ve Trablusşam hâkimi VI. Bohemond (1251-1286) Moğollarla müttefikti. Aynı şekilde Moğollar'ın Suriye'ye yönelik akınlarında, Ermeniler ve Hospitalier Şövalyeleri açıkça Moğollara destek vermişlerdi.²⁰¹ Bu ittifak ve Haçlı ordularıyla bahsedilen temasın siyasî ve iktisadî sebepleri olduğu kadar dinî sebeplerinin olduğu da kuvvetle muhtemeldir. Zira Moğol Hükümdarlarından bir kısmının anneleri ve eşlerinin Hıristiyan olmaları ve onların bu dine hoşgörülü davranmaları ilişkileri sıcak tutmuş olmalıdır.²⁰²

"İlhanlılar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, İstanbul 1992, IX, 74; Türker-Ükten, "Haçlılar", LIV-1, s. 340. Bu tarihte fiilen dağılan İlhanlı Devleti, 1344 yılında Hasan Küçük'ün vefatıyla da hukuken sona ermiş oldu. Bkz. Açıkgözoğlu, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 146.

¹⁹⁹ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 63. Moğol sarayına, Papalık elçilik heyeti dışında Kuzey Çin'in de 1368 yılına kadar karşılıklı elçilik heyetleri gönderdiği bilinmektedir. Roma ve Karakorum ya da Tebriz arasındaki diplomatik ilişkilerin hangi amaca yönelik yapıldığı çok açık olmamakla birlikte bu ilişkilerin, Memlûk Devleti'nin Suriye'de bulunan Haçlı kontluklarına ve bölgedeki diğer Hıristiyan gruplara karşı fetih ve yıldırma seferleri nedeniyle gerçekleştirildiği, ayrıca da Yunan ve Roma Kiliselerinin yeniden birleştirilmesinin sağlandığı 1274 Lion Konseyi sonrasında bölge Hıristiyanlarını koruma refleksiyle Moğollar'la bir işbirliği arayışı olduğu kanaatine varılmıştır. Bkz. Humpreys, "Memlûkler ve Latin Doğu", XI-1, s. 377; Çalık, *Sultan Baybars*, s. 95; Türker-Ükten, "Haçlılar", LIV-1, s. 336-339.

²⁰⁰ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 219; Morrisson, *Haçlılar*, s. 87; Çalık, *Sultan Baybars*, s. 92. Tam da bu seferlerin akabinde 1304'te Olcaytu Hân (704-716/1304-1316), Mısır ve Suriye bölgesini istila etmede kendilerine yardımcı olmaları hususunda papaya, İngiltere ve Fransa krallarına elçiler göndermişti. Ancak bölgeye yönelik yaptıkları hücumlarda herhangi bir başarı elde edemeyen Haçlılar, iç işlerindeki bazı karışıklıkları da bahane ederek bu teklife olumlu cevap vermemişlerdi. Bkz. Yiğit, *Memlûkler*, s. 75.

²⁰¹ Morrisson, *Haçlılar*, s. 84; Ayaz, *Memlûkler*, s. 84; Humpreys, "Memlûkler ve Latin Doğu", XI-1, s. 377.

²⁰² Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 556; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 43; Saunders, *A History of Medieval Islam*, s. 179-180; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 394-396; Holt, *Haçlı Devletleri*, s. 108; Durmuş, *İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, s. 8; Akkuş, *İlhanlıların Dini Siyaseti*, s. 217-220. Moğol Hükümdarı İlhan Abaka (1265-1282)'nın 1268'de Papa'ya mektup göndermesi ve Bizans İmparatoru VIII. Mikhail Palaiologos (1259-1282)'un kızı Despina ile evlenmesi, yine daha önce geçtiği üzere II. Andronikos'un kızını Gazân Mahmûd Hân'a vererek ittifak kurmak istemesi, Gazân

Bu dönemde bölgede çok etkili olmasalar da, yukarıda belirtildiği gibi Moğollar'la işbirliği içinde olan Haçlı kontlukları varlıklarını sürdürmekteydi. Haçlı kontluklarıyla birlikte en imtiyazlı Hıristiyan bir topluluk olarak Marunîler'den de burada bahsedilmesi gerekmektedir. Kuzey Lübnan'da birçok bölgede ruhanî liderlerinin²⁰³ idaresi altında belli bir özerklik içinde yaşayan Marunîler, Latin Krallıkları ile birlikte Haçlıların tekrar bölgeye gelebilme ümidiydiler. Memlük sultânı Seyfeddîn Kalâvûn (678-689/1279-1290) tarafından 688/1289 yılında Trablus fethedilip²⁰⁴ ardından diğer bir sultân Eşref Halîl (689-692/1290-1293)'in 690/1291'de Akkâ'yı fethiyle kıyılarda köprübaşı konumundaki Haçlı kontluklarının başka bir deyişle Latin Krallığı'nın İslâm coğrafyasından sökülüp atılmasıyla birlikte bölgedeki Latin dinî varlığı, II. Urbanus (1088-1099)'un 1095 yılında Clermont'ta ilk Haçlı seferi için yaptığı çağrıdan²⁰⁵ yaklaşık iki yüz yıl sonra nihayet bulmuş ve Suriye toprakları Memlükler'in hâkimiyetine girmiş oldu.²⁰⁶ Bu fetihlerle Cebele bölgesinde Cird ve Kisrevân dağlarındaki²⁰⁷ Marunîler'in Batı ve

Hân'ın ölmesi üzerine Olcaytu Hân ile evlendirilmesi, Hıristiyan dünyası ile Moğolların bir yakınlaşma arayışı içinde olduğunu göstermektedir ya da işbirliğinin yolunu açması bakımından bu evliliklerin önemsendiği anlaşılmaktadır. Bkz. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 323; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 192; Durmuş, *İlhanlı Memlük Münasebetleri*, s. 40, 42; Murat Keleş, "Trabzon Rum Devletinde Kadına Dair Diplomatik Bir Usul: Evlilik İttifakları", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Ankara 2011, s. 343.

²⁰³ Bu liderlerine "Mukaddam" deniliyordu. Mukaddamlık, aileden aileye tevarüs edebilen ve toplumun dünyevi işlerine yönelik idari yani politik bir yapıydı. Mukaddamlar, Trablus Nâibliğine bağlıydılar. Bkz. Ramazan Işık, "Marunileri Memlukler Döneminde Fransisken Misyoner Rahiplerin Katolikleştirme Faaliyetleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2005, IX-1, s. 207.

²⁰⁴ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, IV, 23; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXXI, 32-34; el-Birzâlî, *el-Muktefâ*, I-2, s. 160; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 616; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 325; Lewis, "Egypt and Syria", I-A, s. 217; Yiğit, *Memlûkler*, s. 145; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 21; Durmuş, *İlhanlı Memlük Münasebetleri*, s. 41; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 41; Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı", XXV, 12.

²⁰⁵ Holt, *Haçlı Devletleri*, s. 28; Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi*, s. 27; Ebru Altan, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, TTK Yay., Ankara 2003, s. 1; Morrisson, *Haçlılar*, s. 22, 23; Hitti, *Syria*, s. 176; Breisach, *Tarihyazımı*, s. 177; Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 28, 30; Polat, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, s. 60, 61, 73.

²⁰⁶ Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, XLII, 278-280, 282; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, IV, 24-25; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXXI, 124-127; el-Birzâlî, *el-Muktefâ*, I-1, s. 504, I-2, s. 208, 231-233; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 631, 633-634; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 270-271; el-Cezerî, *Târîhu Havâdisi'z-Zemân*, I, 45; Lewis, "Egypt and Syria", I-A, s. 218; Holt, *Haçlı Devletleri*, s. 112; Yiğit, *Memlûkler*, s. 64, 145, 233; Mahmûd, *Memâlîkü'l-Bahriyye*, s. 136; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 74; Morrisson, *Haçlılar*, s. 82-83. Altan, *İkinci Haçlı Seferi*, s. 124; Ayaz, *Memlûkler*, s. 37; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 31; Durmuş, *İlhanlı Memlük Münasebetleri*, s. 41; Dumlupınar, *Memlûk-Haçlı İlişkileri*, s. 23.

²⁰⁷ Kuzey Lübnan'da batı dağlar silsilesi içerisinde yer alan bu dağlardan adını alan Kisrevân ve Cird bölgesinde, çoğunluğu Rafizî olduğu bilinen Şîî gruplarla, Dürziler ve Hıristiyan Marunîler

Roma Kilisesiyle bağlarının kesildiği anlaşılmaktadır. Frankların bölgeden uzaklaştırılmasıyla devletin güvenliği açısından Marunîler benzeri yerleşik Hıristiyanların yabancı unsurlarla ilişkileri kontrol altına alınmış oluyordu.²⁰⁸ Her ne kadar Franklar yerleşik olarak bölgeden atıldıysa da Haçlı ordularının saldırılarının tamamen kesildiğini de söylemek oldukça zordur. Nitekim Frank donanmasının İskenderiye'ye²⁰⁹ saldırmak amacıyla Kıbrıs'a geldiği, 1365 yılında Kıbrıs Latin Krallığı'nın denizden İskenderiye'deki Müslümanlara karşı saldırı girişimleri hatırlanmalıdır. İskenderiye ele geçirilmiş, büyük bir tahribat yapılmış ancak beş gün sonra şehri terk etmek zorunda kalmışlardır. Haçlı ordusu geldikleri Kıbrıs adasına geri dönmüştür.²¹⁰

Memlükler, Latin Krallığı ve Marunîler'in Franklarla olan ilişkilerinin, siyasî ve dinî boyutlarıyla bölge Müslümanlarına verdikleri zararı bildiklerinden, kendi güvenlikleri için bazı önlemlerin alınmasını gerekli görmekteydiler. Zira Marunîlerle birlikte Nusayrîler gibi diğer benzeri gruplar, her zaman Haçlılar'ın geri dönüş ümidi olmuşlardı. Bu sebeple Memlükler; 691/1292, 699/1300 ve 705/1305 yıllarında Lübnan'da dağlık yerlerde yaşayan bu zümrenin tam anlamıyla dirençlerini kırmak için, Kisrevân ve Cird bölgesine karşı çeşitli seferler

yaşıyordu. Bkz. Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 229; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 730, XVIII, 49, 575; ez-Zehabî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 238; el-Cezerî, *Târîhu Havâdisi'z-Zemân*, I, 110; Hitti, *Syria*, s. 195, 196.

²⁰⁸ Bkz. Işık, "Marunileri Katolikleştirme Faaliyetleri", IX-1, s. 205-208.

²⁰⁹ Mısır'a bağlı Reşit kentinin batısında, henüz Araplar tarafından fethedilmeden önce VII/XIII. yüzyılda Mısır'a başkent olmuş gelişmiş ticarî bir liman şehri idi. İskenderiye'nin Zülkarneyn İskender (MÖ 356-MÖ 323) tarafından Bahru'r-Rûmî'nin kıyı şeridinde kurulmuş olduğu ve 700/1300'lü yıllardaki durumundan çok daha gelişmiş kadim bir şehir olduğu nakledilmektedir. Aynı şekilde 1360'larda da İskenderiye, doğu ile batı arasında önemli bir ticarî merkez hüviyetini korumaktaydı. Bkz. el-Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, s. 143; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 337; es-Sehâvî, *el-İlân bi't-Tevbîh*, s. 280. Daha geniş bilgi için ayrıca bkz. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 337-341.

²¹⁰ Daha geniş bilgi için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 704-706; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-2, s. 3, 21-22; Holt, *Haçlı Devletleri*, s. 113; Yiğit, *Memlükler*, s. 218; Morrisson, *Haçlılar*, s. 87; Keleş, *Memlükler'de Kültürel Hayat*, s. 21; Ayaz, *Memlükler*, s. 47; Çalık, *Sultan Baybars*, s. 70; Ayalon, *Memlük*, s. 62; Lebîb, "Mısır'ın Ticaret Politikası", II-4, s. 147; David Ayalon, "Memlükler ve Deniz Kuvvetleri: İslâm Âlemi ile Hıristiyan Avrupa Arasındaki Mücadelenin Bir Safhası", çev. Salih Özbaran, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1971, XXV, 44, 49. Sultân Barsbay (1422-1438) tarafından 1426 yılında Kıbrıs'a üçüncü defa sefer düzenlenerek Kıbrıs Kralı esir alınmış ve kral Kâhire'ye getirilmiş ancak yıllık vergi ödemek şartıyla serbest bırakılmıştı. En nihayetinde Kıbrıs 1571 yılında Türkler tarafından fethedilmiştir. Son Haçlı ordusu ise, 1443'te Macaristan'ın yardımına gelip te Türkleri Niş'te yenilgiye uğrattıktan bir yıl sonra ancak Varna'da 1444'te Osmanlı Sultanı II. Murad (1421-1444 ile 1446-1451) tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bkz. Lapidus, *İslâm Toplumları*, s. 421; Morrisson, *Haçlılar*, s. 85, 88; Yiğit, *Memlükler*, s. 145-146; Ayaz, *Memlükler*, s. 59, 84; Polat, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, s. 51.

düzenlemişlerdi. En son 5 Ocak 1306'da bu topluluk bozguna uğratarak isyan girişimlerine ağır bir darbe indirildi.²¹¹ Bu seferlerin Nusayrîler, Rafizîler ve Dürzîler'e²¹² karşı yapıldığı da söylenmektedir.²¹³ Muhtemelen Latin Krallıklarının ortadan kaldırılmasıyla birlikte Marunîler'in isyanlarını bastırmak ve savaşma güçlerini kırmak aynı zamanda söz konusu bölgede yaşayan ve Franklar'la öteden beri işbirliği içinde bulunan Nusayrî, Rafizî ve Dürzî benzeri topluluklara²¹⁴ da bir gözdağı vermek, ayrıca dirençlerini kırmak düşüncesi de öngörülmüş olmalıdır. Zira sonraki yıllarda Cebele bölgesinde etkin olan Nusayrîlerin, İslâmı henüz yeni kabul etmiş ama Şiîliği tercih eden Moğollar'dan da cesaret alarak ayaklanma girişimlerinde buldukları bilinmektedir.²¹⁵

²¹¹ el-Birzâlî, *el-Muktefâ*, I-2, s. 288, II-1, 103, 284, 290; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 736-739, XVIII, 26-29, 49, 50; Morrisson, *Haçlılar*, s. 136.

²¹² Kısmen Hıristiyanlık'tan da etkilendiği anlaşılan ve Lübnan, Filistin, Lazkiye, Hatay, Fırat boyu, Hama, Humus ile Halep bölgelerinde yaşadıkları bilinen; aşırı Şiî fırkalarından Nusayrîler hakkında, Şiî fırkalarından olan Zeydiyye'nin on sekiz alt kollarından sonuncusuna verilen bir isim olduğu ya da aşırı Şiî grupların pek çoğuna birden verildiği düşünülen Rafizîler hakkında ve Lübnan dağlarında yaşayan ve çeşitli inanışlardan etkilendiği anlaşılan Dürzîler hakkında daha geniş bilgi için bkz. el-Makrizî, *el-Hitât*, II, 351; Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm İslâm Mezhepleri*, Ankara 1983, s. 103-104, 156-176; Neşet Çağatay-İ. Agah Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1985, s. 216-218; Hasan Reşit Tankut, *Nusayriler ve Nusayrîlik Hakkında*, Ankara 1938, s. 18-41; Yazıcı, *İbn Teymiyye'nin Bid'at Fırkalarına Bakışı*, s. 260-261; Ebû Halef Sa'd el-Kummî-Ebû Muhammed en-Nevbahî, *Şiî Fırkalar Kitâbü'l-Makâlât ve'l-Fırak Fıraku'ş-Şia*, çev. H. Onat vd., Ankara 2004, s. 78, 98; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti*, s. 109, 120-124; Lapidus, *İslâm Topluları*, s. 425; Cevad Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, çev. M. M. söylemez-M. Ümit-C. Hakyemez, Ankara 2011, s. 114-118, 391-394, 401-402; Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*, İstanbul 2014, s. 451-454; Fr. Buhl, "Nusayrîler", *İA*, IX, 365-370; J. H. Kramers, "Rafizîler", *İA*, IX, 593; İlyas Üzümlü, "Nusayrîlik", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 270-274; Mustafa Öz, "Rafizîler", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 396-397; Mustafa Öz, "Dürzîler", *DİA*, İstanbul 1994, X, 39-48.

²¹³ el-Birzâlî, *el-Muktefâ*, II-1, s. 292-293; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 648, 730, XVIII, 49, 50; el-Makrizî, *es-Süülük*, II, 234, 389; Işık "Marunileri Katolikleştirme Faaliyetleri", IX-1, s. 206.

²¹⁴ Balcıoğlu, *Mezhep Cereyanları*, s. 80; Morrisson, *Haçlılar*, s. 44, 45; Aycan-Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, s. 85, 98, 99; Safinur Ecer, *İbn Teymiyye'nin Filozoflara Yöneltilmiş Eleştiriler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005, s. 15; Tekin, *İbn Teymiyye'de İctihad*, s. 27-28. Şiî gruplarından İsmailîler'in de Haçlılar ve Franklar'la hatta Moğollar'la işbirliği yaptıkları kayıtlarda geçmektedir. İsmailîler, İslâm toplumu içerisinde düşmanla işbirliği yaparak en büyük zararı veren bir fırka olarak bilinmektedirler. Nitekim Sultân Baybars'ın, -işbirliği yapmalarını engellemek adına- ödeyecek oldukları vergilerde indirime giderek bu fırka ile iyi ilişkiler kurmaya çaba gösterdiği anlaşılmaktadır. Her yıl ödeyecek oldukları miktar yüz yirmi bin dirhem iken 668/1269 yılından itibaren iki bin dinar olarak kararlaştırılmıştı. Bkz. Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, XLII, 124; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXXII, 196; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 158, 184; el-Makrizî, *es-Süülük*, II, 66; Çalık, *Sultan Baybars*, s. 98; Kıyıcı, *İbn-i Teymiyye'de Akıl-Nakil İlişkisi*, s. 3.

²¹⁵ Bu fırka, Sünnî Müslümanlara saldırıyor ve Hz. Ali'nin Tanrı, Hz. Muhammed'in de Hâcib olduğunu kabul etmeyenleri öldürüyordu. Bölgede katliamlara başlayan bu grubun isyan girişimleri, Sultân en-Nâsır'ın ordusuyla gelip de 1317'de liderlerinin öldürülmesiyle ancak durdurulabilmişti. Bkz. el-Birzâlî, *el-Muktefâ*, II-2, s. 298-299; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 168-169; İbnü'l-İmâd, VIII, 78-79.

BÖLÜM 1

BİR MEMLÜK AYDINI İBN KESİR

1.1. MEMLEKETİ, SOYU VE AİLESİ

İbn KesİR, Şâm yakınlarındaki Busrâ'nın²¹⁶ doğusunda buraya bağlı bir köy olan Müceydelü'l-karye'de²¹⁷ 701/1301 yılında dünyaya gelmiştir.²¹⁸ İsmâil b. Ömer

²¹⁶ Busrâ, öncelerden beri bilinen meşhûr bir yer idi. Nebatîler'e başkentlik yapmış ve Gassânîler'e merkez olmuş; halkı Arap olan, bölgeye hâkim coğrafi konumu ve panayırılarıyla ünlü ticaret merkezi olması dolayısıyla stratejik önemi haiz bir şehir idi. Ancak Emevîler döneminde Dımaşk'ın başkent olmasıyla önemi azalmıştı. Hz. Muhammed'in gençlik yıllarının başlarında 12 yaşlarında iken amcası Ebû Tâlib ile birlikte çıktıkları ticârî bir yolculukta konakladıkları ve burada Râhip Bâhirâ ile görüştüğü yer idi. Halife Hz. Ebû Bekir zamanında 13/645'te Hâlid b. Velid tarafından barış yoluyla İslâm topraklarına dâhil olan Şâm bölgesinin ilk şehri Busrâ; Kur'ân'da Rûm Sûresi'nde bilgisi verilen Sâsânî-Bizans Savaşı (614)'nın yapıldığı yer ve Hz. Muhammed'in 'nübüvvetin nûrunun düştüğü ilk yer', 'Hicâz diyarında develerin boyunlarını aydınlatacak bir ateş Busrâ'da çıkmadıkça kıyamet kopmayacaktır' gibi nitelendirmesiyle bahsettiği yerleşim merkezi olarak da bilinmektedir. Günümüzde Suriye sınırları içinde bulunan Busrâ şehri, Yermük Nehri'nin kaynağına yakın bir yerde Cebelü Dürüz'ün batı tarafında deniz seviyesinden 850 m. yükseklikte verimli bir ova üzerinde kurulmuştu. Bkz. Rûm Sûresi/30, 2-3; Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm İbnî'l-Muğîre b. Berdizbeh el-Buhârî (256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, İstanbul 1315/1897, V, 227 (17/5), VIII, 100 (92/24); İbn KesİR, *el-Bidâye*, III, 538, 413, 435 vd., IX, 549-550, 602; İbn KesİR, *Kitâbü'n-Nihâye*, I, 13; İbn KesİR, *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri*, XII, 6333; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 441-442; Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 252, 253; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*; III, 362; el-Himyârî, *er-Ravzu'l-Mi'târ*, s. 109; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 16; Paksoy, *İbn KesİR*, s. 31-32.

²¹⁷ Müceydelü'l-karye, Şâm'ın güneydoğu bölgesinde; Havrân'ın kazası ancak Der'a adlı şehirle de bağlantısı bulunan Busrâ'ya bağlı Busrâ'nın da doğu tarafında şirin bir köy idi. Bkz. İbn KesİR, *el-Bidâye*, XVIII, 41, 42; Muhammed ez-Zühaylî, *İbn KesİR ed-Dımaşkî*, Dımaşk 1995, s. 50, 55-56., XX, 132. Kehhâle ve İbn Akîl, bu köyün ez-Zehebî'nin *Tabâkâtu'l-Huffâz*'ında da belirttiği gibi *Cendel* olabileceğini söylemektedir. Bkz. Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l- Müellifîn Terâcümü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, Beyrût 1993, I, 373; Ebû Abdırrahmân b. Akîl, "İbn KesİR ve Kitâbühu el-Bidâye ve'n-Nihâye", *Mecelletü'l-Faysal*, Riyâd 1978, XVIII, 116. Mîcdel ya da Mecdel olduğunu söyleyen de vardır. Bkz. Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. KesİR (774/1373), *Kitâbü Fedâilü'l-Kur'ân*, tah. Ebû İshâk el-Hüveynî el-Eserî, Kâhire 1416, s. 5 (muhakkikin önsözü); ez-Zühaylî, İbn KesİR, s. 55, 56.

²¹⁸ İbn KesİR, *el-Bidâye*, XVIII, 15, 42; Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. KesİR (774/1373), *Cüz'un ft Bey'i Ümmehâti'l-Evlâd*, tah. Ömer Süleymân el-Hefyân, Beyrût 1427/2006, 28-29 (muhakkikin

b. Kesîr b. Dav' b. Der', Şihâbüddîn İmâdüddîn İbnü'l-Hatîb Ebü'l-Fidâ Ebû Hafs el-İmâm el-Hafız el-Busravî ed-Dımaşkî el-Kaysî el-Kuraşî eş-Şâfiî künyesi²¹⁹ ile de tanınmaktadır. Ancak Ebü'l-Fidâ lakabı ile şöhret bulmuştur. Hamiyet sahibi, fedâkâr; kendini, nefsinin, malının ve mülkünü, tüm müktesebatını uğruna feda eden kimsenin babası anlamına gelen bu ifade; onun amacı, çalışmaları ve kişiliği ile de uyumlu bir künye olsa gerektir.²²⁰ Her ne kadar Ebü'l-Fidâ künyesi ile meşhur olduğu bilirse de özellikle ülkemizde ve dünyada İbn Kesîr ismi öne çıkmış bulunmaktadır.

el-Kuraşî künyesinin, soyu Fihri b. Malik. b. Nadr olarak bilinen Kurayş'a dayandığı için verildiği belirtilmektedir. Yine Kays b. Ayân b. Mudar'a kadar uzandığı da zikredilmektedir. Arap asıllı olan İbn Kesîr'in babası, Kurayş'ın kollarından asîl ve soylu bir kabile olan Benî Hasla kabilesine mensuptu.²²¹ İbn Kesîr, babasından bahsederken Kurayş ailesinden geldiğini, şecere kaydını hocası Mizzî (742/1341)'nin bizzat gördüğünü hatta soylarını araştırdığını, hayretle

önsözü); Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. Kâdî Şühbe ed-Dımaşkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, tah. Abdülâlim Hân, Haydarabât 1399/1979, III, 113; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, XI, 98; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, II, 414, 415; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 27; el-Hâfiz Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî (945/1538), *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I-II, tah. Ali Muhammed Ömer, Kâhire ty, I, 112; eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli* I, 153; Carl Brockelmann, "İbn Kesîr", *İA*, İstanbul 1987, V/II, 762; Abülvehhâb İbrâhîm Ebû Suleymân, *Kitâbü'l-Bahsi'l-İlmî*, Mekke 1983, s. 567; Donald Presgrave Little, *An Introduction to Mamlûk Historiography*, Wiesbaden 1970, s. 69; Abdurrahmân Utbe, *Mea'l-Mektebeti'l-Arabiyyeti Dirâsetün fi Ümmehâti'l-Mesâdiri ve'l-Merâci'l-Muttesuleti bi't-Türâs*, Beyrût 1984, s. 205; Ali Ebû Zeyd, "İbn Kesîr", *el-Mevsûatü'l-Arabiyye*, Dımaşk 2006, XVI, 102; Abdülkerim Özaydın, "İbn Kesîr", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 132; Ahmed Ürkmez, "el-Bidâye ve'n-Nihâye'sinden Hareketle İbn Kesîr ve Hadis Hocaları Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2010, VIII-2, 129. İbnü'l-İmâd, Irwin, Laoust, Kal'acî, Şâkir Mustafa, el-Azâvî, Zeydân, Kehhâle ve el-Hüveynî, 700'de doğduğunu belirtmektedir. Bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 397; Robert Irwin, "İbn Kathîr", *Encyclopedia of Arabic Literature*, ed. Julie Scott Meisami, Paul Starkey, New York 1999, I, 341; M. Henry Laoust, "İbn Kathîr", *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1971, III, 52; Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr (774/1373), *Müsnedü'l-Fârûk Emîri'l-Mü'minîn Ebî Hafs Ömer İbnü'l-Hattâb ve Ekvâlihi alâ Ebvâbi'l-İlm*, tah. Abdü'l-Mu'tî Kal'acî, 1992, s. 40 (muhakkikin önsözü); Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 139-140; Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabiyyi ve'l-Muerrihûn*, Beyrût 1993, IV, 83; el-Muhâmî Abbâs el-Azâvî, *et-Ta'rîf bi'l-Muerrihûn fi Ahdi'l-Moğol ve't-Türkmân*, Bağdat 1957, s. 192; Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-Arabiyye*, Beyrût ty, s. 202; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, I, 373; İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, s. 5 (muhakkikin önsözü). Bilmen, 703 yılında doğduğunu belirtmektedir. Bkz. Ömer Nasuhî Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*, İstanbul 1974, II, 570. el-Kattân ve el-Bağdâdî ise, 705 yılında doğduğunu kabul eder. Bkz. el-Kattân, *Mebâhis*, s. 395; İsmâil Bâşâ el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Arifîn fi Esmâi'l-Müellifîn ve Âsâri'l-Musannifîn*, İstanbul 1951, I, 215.

²¹⁹ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 113; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 397; İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 373-374; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 27.

²²⁰ Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 34-35.

²²¹ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 470; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 49-51; Ergül, *Taberî ve İbn Kesîr*, s. 24; İşıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 15; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 27; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 35.

karşılıyıp takdir ettiğini söylemektedir. Bu sebeple kendi soyu her mevzubahis olduğunda Mizzî'nin el-Kuraşî nisbesini kullandığından bahsetmektedir.²²²

İbn Kesîr'in annesi Meryem bnt. Ferec b. Müferrec b. Ali (728/1327)'dir. İbn Kesîr, annesi hakkında çok ayrıntılı bilgi vermemekle birlikte hicretin 728'ci senesi vefat edenlerin sonunda beş cümle ile vefatı ve İbn Teymiyye'nin kabrinin bulunduğu mezarlığa defnedildiğinden bahsetmektedir. Müceydelü'l-karye'den olan müellifin annesi Meryem, eşinin hatiplik görevi nedeniyle Busrâ'nın doğusundaki başka bir köyde yaklaşık on iki yıl kalmıştı.²²³

Müellifin babası Ebû Hafs Ömer b. Kesîr (703/1303), çeşitli yerleşim merkezlerinde görev yaptıktan sonra en nihayet huzurlu ve şirin bir yer olarak bilinen İbn Kesîr'in de dünyaya geldiği Müceydelü'l-karye'ye yerleşmiştir. Hatîp olarak atandığı ve eşiyile mutlu bir yaşam sürdürdükleri anlaşılan bu köyde, ömrünün sonuna dek görevini başarıyla icra etmiştir.²²⁴ İbn Kesîr, babası Ömer b. Kesîr'in²²⁵ 640 yıllarında Busrâ'nın batısında Busrâ ile Ezriât²²⁶ arasında bulunan Şirküvîn köyünde doğduğunu *Târîh*'inde belirtmektedir.²²⁷ İbn Kesîr, babasının Busrâ'da dayıları Ukbe Oğulları'nın yanında eğitimini alarak birçok ilimde kendisini yetiştirdiğini, onun önce Hanefî fikhını tahsil ettiğini sonrasında ise Şâfî fikhını öğrendiğini ve o mezhebe geçtiğini söylemektedir. Ömer b. Kesîr'in, Bağdât'lı Abdurrahmân b. İshâk Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî (337/948)'nin²²⁸ gramer (nahiv)

²²² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 40; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 49-50.

²²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 41, 309; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 59-60.

²²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 41; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelu's-Sâfî*, VIII, 313-314; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 59-60.

²²⁵ es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, II, 296; İbn Kesîr, babası öldüğünde (Cemâziyelevvel 703/Aralık 1303) tam olarak hatırlayamamakla birlikte, kendisinin üç yaşlarında olduğunu söylemektedir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 41; Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 132; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 15; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 37.

²²⁶ Dimaşk'ın güneyinde Busrâ'nın kuzeybatısında kalan Ezriât, Havrân'a bağlı Nevâ gibi küçük bir kasaba idi. Ammân'a 54 mîl, Sanemeyn adlı yerleşim merkezine ise 18 mîl uzaklıkta Müceydelü'l-karye'nin kuzeybatı tarafına düşen bir yer idi. Bkz. Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 253; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*; III, 361; el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ*, s. 19; İbn Battûta, *Seyahatname*, s. 93.

²²⁷ İbn Tağrîberdî, *el-Menhelu's-Sâfî*, VIII, 313. Busrâ'ya bağlı bu köye 'Kurâş' da denildiği bilinmektedir. Bkz. es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, II, 296; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 40-41; Yâkût el-Hamevî *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 323; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 37.

²²⁸ Bağdât'ta dünyaya gelen ve Recep ayında Dimaşk'ta hayata gözlerinin yuman müellif, devrin önemli dilbilimcilerindendir. Bkz. Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan el-Endelüsî ez-Zübeydî (379/989), *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, tah. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Kâhire 1973, s. 119; Aydın Yıldırım, *Endülüs'te Arap Dili Çalışmaları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2007, s. 27.

konusunda telif ettiği meşhûr *el-Cümel*'ini²²⁹ ezberlediği, nahiv, lügat gibi Arapça dil bilimleri ve şiirle ilgilendiği bilinmektedir.²³⁰ Aslında İslâm'ın ilk dönemlerinden beri süregelen bir geleneğin Memlûkler devri eğitiminde de önemsenerek devam ettirildiği söylenebilir. Bu geleneği takip eden İbn Kesîr'in de eğitiminde şiire önem verdiği ve eserlerini yazarken sık sık şiire yer verdiği görülmektedir.²³¹

İbn Kesîr, babasının aynı zamanda iyi bir hatîp, şair ve edîb olduğunu ve başta İmâm en-Nevevî (676/1277) ve Tâcüddîn el-Fezârî (690/1291) olmak üzere dönemin meşhur âlimlerinden ilim öğrendiğini ifade etmektedir. Onun verdiği bilgilerden hareketle babasının, ilim tahsili esnasında İbn Zemlekânî (727/1327) ile arkadaşlık ettiği de anlaşılmaktadır.²³² 703/1303 yılında İbn Kesîr üç yaşlarında iken babası Müceydelü'l-karye'de vefat etmiştir. Köyün kuzey tarafındaki zeytinliğin yanında bulunan mezarlığa defnedilmiştir.²³³

İbn Kesîr, üvey annesinden üç, öz annesinden üç olmak üzere altı erkek kardeşi ve birkaç kız kardeşi²³⁴ olduğunu söylemektedir. Bunlar sırasıyla üvey

²²⁹ Dil ve gramer alanının üstadlarından Sibeveyh'in *el-Kitâbı* ile benzer özellikler taşıyan *el-Cümel* içinde çokça beyitleri de bulunan Arap grameri ile alakalı bir çalışmadır. Aynı zamanda bu eserle ilgili pekçok şerhin yapıldığı da bilinmektedir. Bkz. Yıldırım, *Endülüs'te Arap Dili Çalışmaları*, s. 27, 35, 39, 40, 48.

²³⁰ İbn Hacer, *ed-Dürer*, III, 185; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, VIII, 313-314; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 59; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 140; İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, s. 6 (muhakkikin önsözü); Polat, *İbn Kesîr*, s. 39.

²³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 21, 22, 220, 221, 311, II, 247, 267, 388, III, 102, 103, 108, IV, 13, 19, 24, 25, V, 24, 25, 27, 28, 44, 113, VI, 42, 43, 44, 46, VII, 39, 40, 41, 99, 100, 103, IX, 299, 300, 322, XII, 108, 111, XVIII, 43, 44, 173; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 115, 123, 128, 133, 138, 159, 164, II, 16, 79, 172, III, 306, 369, IV, 115, 147, V, 70, 75, 126, VI, 98, n100, 123, 127; İbn Hicci (816/1413), hocası İbn Kesîr'in Arap dilcileriyle lügatçileriyle çok esaslı derin tartışmalara girecek kadar bilgisi olduğunu, şiir yazdığını, onunla yaptığı bütün görüşmelerde ve ilmî toplantılarda -altı yıl boyunca- son derece istifade ettiğini belirtmektedir. İbn Hacer (852/1449) de benzer bir şekilde onun Arap belâğatçılarıyla geç saatlere kadar tartıştığını ve onlara çeşitli örneklerle dersler verdiğini ayrıca da çok güzel şiir yazdığını söylemektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 261; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 115; Takıyyüddîn Ebî Bekr b. Ahmed İbn Kâdî Şühbe el-Esedî, ed-Dımaşkî (851/1448), *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, I-III, tah. Adnan Derviş, Dımaşk 1977-1994, III, 417; İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, I, 39; Polat, *İbn Kesîr*, s. 49, 51; ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 110; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 76-77; Polat, *İbn Kesîr*, s. 49, 51; Savut, *İbn Kesîr*, s. 84.

²³² Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 40-43; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, XIV, 82-84; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 59; Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 132; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 38; Ergül, *Taberî ve İbn Kesîr*, s. 25, s. Savut, *İbn Kesîr*, s. 54.

²³³ es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, II, 296; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 42; İbn Hacer, *ed-Dürer*, III, 185; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 60; İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, s. 5 (muhakkikin önsözü).

²³⁴ İbn Kesîr'in yaşadığı dönem dâhil ortaçağ İslâm dünyasında kadınlar hakkında kaynaklarda verilen bilgiler, neredeyse, saraylı kadınlar, askerî-sivil devlet erkânı ve bürokratların eşleri ile ilim ve kültür hayatının içindeki kadınlarla sınırlı kalmıştır. Toplumun aristokrat kesimi dışında alt

annesinden; İsmâîl, Yûnus ve İdrîs, öz annesinden; Abûlvehhâb, Abdülazîz ve Muhammed'dir. İbn Kesîr, kendisiyle birlikte yedi erkek ve sayısına kayıtlarda rastlanamayan ikiden fazla kız kardeş'ten (ki hepsi ablasıydı) oluşan kalabalık bir ailenin çocuğu idi. İbn Kesîr doğmadan önce en büyük ağabeyi İsmâîl, Şâmiyetü'l-Berrâniyye Medresesi'nde yatılı öğrenciyken okulun damından düştükten birkaç gün sonra vefat etmiştir. Babası bu duruma çok üzölmüş hatta şiir yazarak, mersiyeler dizerek duygularını ifade etmiştir. İbn Kesîr gibi çok zeki olduğu anlaşılan ağabeyi, Kur'an'ı ve dönemin önemli eserlerinden *et-Tenbîh* adlı eseri şerhiyle birlikte ezberlemiş idi.²³⁵ Babası Ebû Hafs, ilk çocuğu İsmâîl adını son çocuğuna vererek bir anlamda ağabeyin tamamlayamadığı ilmî çalışmaları, en küçük çocuk olan müellif İsmâîl b. Kesîr'in tamamlamasını istiyor gibiydi. Nitekim öyle de olmuştur.

İbn Kesîr, medrese yıllarında ilmi birikimine önemli katkıları bulunan hocası Mizzî (742/1341)'nin kızı Ümmetü'r-Rahîm Zeynep ile evlenerek onun damadı olmuş ve aralarındaki hoca talebe ilişkisini akrabalık bağıyla bir adım ileriye taşıyarak ona olan muhabbetini pekiştirmiştir.²³⁶ Müellif, eşi Zeynep'in Kur'an hafızı olduğunu ve annesi Ümmü Fâtıma Aişe bnt. İbrâhîm b. Sıddîk (741/1340)'dan eğitim alarak hafızlığını tamamladığını söylemektedir.²³⁷ Daha önce de belirtildiği gibi dönemin kız çocuklarının gidebileceği okullar az da olsa vardı. Ancak genelde okumuş kız çocuklarının eğitimlerini daha çok birinci derece yakınlarından ya da hemcinslerinden aldıkları bilinmektedir.

İbn Kesîr'in kayınvalidesi Aişe (741/1340) de, âlim, zühd ve takva sahibi kadınlardan olduğu bilinen meşhûr eş-Şeyha es-Sâliha Ümmü Zeyneb Fâtıma bnt. Abbâs b. Muhammed el-Bağdâdî (714/1314)'den eğitim alarak hafızlığını tamamlamıştır. Müellif, hocası Mizzî'nin eşi olan kayınvalidesi Aişe'den övgüyle

tabakadan ve kırsalda yaşayan kadınlar hakkında bilgi bulmak oldukça zordur. Bkz. Yiğit, "Memlükler Zamanında (1250-1517) Kadın", XL-2, s. 132.

²³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 41, 42; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, VIII, 314; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 60; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 140; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 15; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 27-28, 33-34.

²³⁶ Laoust, "Ibn Kathir", *The Encyclopaedia of Islam*, III, 52; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 40.

²³⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 140-141, 421; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 40.

ve minnetle bahsetmektedir.²³⁸ İbn Kesîr, ayrıca hicrî 742 yılı olaylarından bahsederken kayınpederi Mizzî ile ilgili de bilgi vermektedir.²³⁹

İbn Kesîr, kendisi gibi ilim aşığı ve ilim yolunu tercih eden pek kıymetli evlâtlar yetiştirmiştir. Kız çocukları hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak ilimle meşgul olan, bir kısmı eğitim ve yönetim bürokrasisinde de görev alan beş erkek çocuğu olduğu bilinmektedir. Bunlar: İzzüddîn Ömer (783/1381), Zeynüddîn Abdurrahmân (792/1389), Şihâbüddîn Ahmed (801/1398), Bedruddîn Muhammed (803/1401) ve Tâcüddîn Abülvehhâb (840/1436)'dır.²⁴⁰

1.2. ÇOCUKLUK YILLARI

İbn Kesîr, çocukluk yıllarının önemli bir bölümünü, Busrâ'ya bağlı Müceydelü'l-karye'de geçirmiştir. Bugün Suriye'nin güneydoğusunda bulunan bu köy, aynı zamanda annesinin de doğduğu yerdir. Havrân'ın²⁴¹ kazası ancak Der'a²⁴² adlı şehirle de bağlantısı bulunan Busrâ'ya bağlı olan bu yeri İbn Kesîr, helâl yiyeceklerin bulunabildiği şirin ve huzurlu bir köy olarak tanıtmaktadır. Ayrıca

²³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 141-142; 421, 427-428; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 35.

²³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 427-428; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 40; Polat, *İbn Kesîr*, s. 41.

²⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 276; İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, I, 248, 404, II, 58, 184, IV, 60; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, I, 75; Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed Şemsüddîn es-Sehâvî (902/1496), *ed-Dav'ü'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, I-XII, Beyrût 1412/1992, I, 243, V, 98, VII, 138-139; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IX, 57; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 215, 222; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 35-37. en-Nedvî, İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'de XVIII, 276'da bahsettiği tüccârın, büyük oğlu İzzüddîn Ömer b. Kesîr'in dayısı olduğunu söylerken; metinde geçen "el-Veled Ömer" ifadesinde kastedilenin büyük oğlu olduğu hakkında bir kapalılığın olduğunu da belirtmektedir. Bkz. en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 35-36. Oldukça orijinal bir çalışma yapan Kadir Paksoy, Müfessirin öğrencileri arasında gösterdiği üç oğlundan ortanca olan Muhammed b. İsmâil b. Ömer b. Kesîr'in 759'da Dımaşk'ta doğduğunu belirtmektedir. Küçük oğlu Abülvehhâb b. İsmâil b. Ömer b. Kesîr'in de, 830 yılında seksen yaşlarında iken öldüğünü ifade etmektedir. Ancak daha önce İbn Kesîr'in çocuklarından bahsederken 840/1436 olarak doğru verdiği vefat tarihini, ikinci ve üçüncü defa 830/1426 olarak sehven hatalı verdiği düşünülmektedir. Bkz. es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, V, 98; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 41, 60, 61-62; Savut, *İbn Kesîr*, s. 28.

²⁴¹ Havrân; Dımaşk'ın güney taraflarında temerküz etmiş bulunan; Busrâ, Ezriât, Nevâ, Beysân, Bânyâs, Aclûn, Sarhed, Busrâ, Der'(Der'a) gibi bağlı yerleşim merkezleri bulunan bir şehir idi. Bkz. Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 253; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*; III, 361-362 el-Himyeri, *er-Ravzu'l-Mi'târ*, s. 206.

²⁴² Havrân'ın güneybatı tarafında olan bu yerleşim merkezini el-Ömerî, Havrân'ın kazası olarak belirtmekte olup herhangi bir bilgi vermemektedir. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*; III, 363.

ebeveyninin burayı ikamete uygun bir yerleşim mahalli olarak çok beğendiğinden bahsetmektedir.²⁴³

İbn Kesîr, ev ortamından çıkıp çevre ile tanışmaya başladığı Müceydelü'l-karye'de köy âleminde anne ve babasının desteğiyle şefkat ve sevgi dolu kolları arasında yaşamını idame ettirmeye çalışmaktaydı. Yaşanan olayları bile kavramakta güçlük çektiği bu dönemde henüz üç yaşlarında bir çocukken babasını kaybetmiştir. Bu nedenle babasını pek hatırlayamadığını belirten İbn Kesîr,²⁴⁴ Müceydelü'l-karye'de ya da Busrâ'da birkaç yıl daha ikamet ettikten sonra²⁴⁵ 707/1307'de yedi yaşlarındayken ağabeyi Kemâlüddîn Abülvehhâb (750/1349) ile birlikte buradan ayrılıp Dimaşk'a göçmüştür. Dimaşk'ta ilk yerleştikleri ev, et-Tuyûriyyûn adlı yerin yanında bulunan eski Kuyumcular Çarşısının bitişiğindeki Ebi'l-Heycâ Yolu olarak bilinen Derbü Sükûn (Derbü Süûr)'daydı.²⁴⁶ Annesi'nin ve diğer aile fertlerinin köyde ya da Busrâ'da kaldıklarına dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. Diğer kardeşlerinden önemli bir kısmının âlimler zümresine dâhil olduğunu bildiğimize göre, eğitimlerini köy ya da kasaba ortamında tamamlayamayacakları açıktır. Bu nedenle annesi ve diğer kardeşleriyle birlikte göç etmiş olabilecekleri düşünülmektedir.

Yukarıda bahsi geçen bu göç hadisesi, İbn Kesîr'in hayatını değiştiren çok önemli bir dönüm noktasıdır. Ancak bundan daha da önemlisi yaşamındaki bu dönüşüme pozitif katkı sağlayan ağabeyinin yaklaşımıdır. Zira onun yetişmesinde (bakımı ve eğitiminde) ağabeyi Kemâlüddîn Abülvehhâb'ın katkısı büyük, emeği

²⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 41; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 50, 60.

²⁴⁴ İbn Kesîr, babası Ömer b. Kesîr'i pek hatırlamadığını söylese de *el-Bidâye*'de ondan bahsetmektedir. Onun birçok ilimde kendisini yetiştirdiğini, önce Hanefî fikhını tahsil ettiği, sonrasında ise Şâfiî fikhını öğrendiği ve o mezhebe geçtiğini belirtmektedir. Babasının başta İmâm en-Nevevî ve Tâcüddîn el-Fezârî olmak üzere dönemin meşhur âlimlerinden ilim okuduğundan da bahsetmişti. Ayrıca İbn Kesîr'in verdiği bilgilerden babasının, ilim tahsili sırasında İbn Zemlekânî ile arkadaşlık ettiği de anlaşılmaktadır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 40-43; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, VIII, 314; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, XIV, 82-84; Savut, *İbn Kesîr*, s. 54.

²⁴⁵ ez-Zühaylî, Busrâ'da bir müddet bulunduğu için İbn Kesîr'in el-Busravî künyesiyle isimlendirilmiş olduğunu belirtmektedir. Bkz. ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 50.

²⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 42, 77; İbn Kesîr, *Cüz'un fî Bey'i Ümmehâtî'l-Evlâd*, s. 29 (muhakkikin önsözü); ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 60; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 570; Yiğit, *Memlûkler*, s. 256, 266; Aktan, *İslâm Tarihi*, s. 22; Polat, *İbn Kesîr*, s. 39; Bayram, *İbn Kesîr*, s. 2; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 9; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 15; Savut, *İbn Kesîr*, s. 54.

çoktu.²⁴⁷ Bundan dolayıdır ki İbn Kesîr, hayatında iz bıraktığı anlaşılan ağabeyine olan vefası, sevgisi, muhabbeti ve ona verdiği değeri göstermesi bakımından, çocuklarından birinin ismini daha önce de geçtiği üzere Abülvehhâb olarak vermiştir.

1.3. İLK ÖĞRENİM YILLARI

İslâm'ın ilk günlerinden itibaren her ne kadar küttâp²⁴⁸ benzeri eğitim kurumları, varlığını geliştirecek sürdürmüş olsa da; câmiîlerde, ilim adamlarının dükkânlarında ve özellikle evlerde yapılan eğitim ve öğretimi yadsımamak gerekmektedir.²⁴⁹ İslâm toplumlarının en şaşalı dönemleri dâhil evlerdeki eğitim-öğretim çalışmalarından asla vazgeçemedikleri anlaşılmaktadır.

²⁴⁷ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, II, 415; Bayram, *İbn Kesîr*, s. 2; Şen, *İbn-i Kesîr Tefsirinde Hıristiyanlık*, 7; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 9; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 15, 23; Savut, *İbn Kesîr*, s. 54.

²⁴⁸ İslâmın ilk dönemlerinden itibaren ilk öğretimin yapıldığı eğitime tahsis edilmiş mekânlar küttâp denilmekteydi. Bkz. George Makdisi, *The Rise of Colleges Institutions of Learning in Islam and The West*, Edinburgh 1981, s. 19.

²⁴⁹ Bkz. Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti*, s. 128. Burada sözkonusu ev ortamındaki öğretimden maksat, liyakatli ve eğitim-öğretimde uzman olan kişilerin hem kendi çocuklarına hem de çevreden gelen çocuklara bir plân dâhilinde, belli bir müfredât, düzen ve takvim içerisinde verdiği eğitim ve yaptığı öğretimdir. Evde öğretimin elbette farklı nedenleri bulunmakla birlikte en önemlisi, ilim adamlarının kendi tercihleriyle evinde çocuklara eğitim-öğretim vermek istemeleridir. Nitekim İbn Hazm (456/1064) kendi evini çocukların eğitim-öğretimi için tahsis etmişti. Kendisi çocuklara ders verirken oğlu ve kızı da babalarına yardımcı oluyordu. Keza Memlûk dönemi ilim adamlarından Ebû Zekeriyâ Yahyâ İmâm Muhyiddîn en-Nevevî (676/1277), evine gelen çocukları, dindarlığı, iffetli oluşu ve güvenilirliği ile çok beğendiği, övgü ile bahsedip takdir ettiği Kâdî Emînüddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Şemsüddîn el-Eşterî (681/1282)'ye gönderirdi. O da bu çocuklara kendi evinde ders verirdi. Yine İbn Sinâ (428/1036)'nın evine gelen öğrencilerine *el-Kânûn* ve *eş-Şifâ* adlı eserlerini okuttuğu, ayrıca İmâm el-Gazâlî (505/1111)'nin evinin öğrencilerle dolup taşıdığı bilinmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 586-587; Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 60-63; Bayraktar, *Öğretmen/Öğrenci Münâsebetleri*, s. 98; Gözütok, *İlim*, s. 127, 128, 130. İslâm tarihinde yukarıda bahsedilen öğretim mekânları dışında yaygın olmamakla birlikte medreselerde çocuklara öğretim verildiği de vakidir. Ayrıca medreselere birleşik olarak inşa edilmiş küttâplar olduğu gibi ribât, hastane, mescid ve türbelere bitişik inşa edilmiş öğretim mekânlarının da oluşturulduğu bilinmektedir. Yemen'de Sâbıkıyye Medresesi kurulduğunda (VII/XIII. yüzyıl sonları) yetimlere Kur'ân öğretilmesi için bir öğretmenin atandığı kayıtlarda geçmektedir. Osman b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Atiye es-Serrâcî (892/1487)'nin gönüllü olarak Kâhire'deki Seyfiyye Medresesi'nde çocuklara ders verdiği ve Şâm'daki Gazâlîyye Medresesi'nde Selâhüddîn el-Kutbî (980/1572)'nin çocuklara eğitim ve öğretimde bulunduğu da nakledilmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 329, 330; es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, V, 137; Ömer Rıza Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ fi Âlemi'l-Arab ve'l-İslâm*, I-V, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1379/1959, II, 26-27; Gözütok, *İlim*, s. 134-135, 138-140; Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine", V, 749.

İbn Kesîr de ilk öğreniminin önemli bir bölümünü, daha küçük yaşlardayken ev ortamında babası mesabesinde gördüğü ağabeyi Kemâlüddîn Abülvehhâb'dan almıştır. O kendisinin ilk öğretmenidir. Muhtemelen doğduğu yer olan Müceydelü'l-karye'de ev ortamında başladığı eğitimine, Dımaşk'a göçtüklerinde de devam etmişti.²⁵⁰ İlk dinî bilgileri ve ilmihal bilgileri diyebileceğimiz ilk fıkıh eğitimini de aynı zamanda ondan almıştır.²⁵¹ 707/1307 yılında Dımaşk Nûriyye Medresesi'ne²⁵² yakın bir eve yerleşerek aile dışında da öğrenimini devam ettirmiştir. Muhtemelen Nûriyye Medresesi'nin çocuklara tahsis edilmiş bulunan kütübünde okumuştur.²⁵³ Bu dönemde okuma-yazmayı, Kur'ân tecvidini, temel matematik bilgisi ve dil bilgisi derslerini alarak temel eğitimini burada tamamladı. Öğrenme kabiliyeti ve hafızası çok güçlü olan İbn Kesîr, aynı zamanda Kur'ân'ı ezberleyerek on yaşlarında iken hâfızlığını da tamamladı.²⁵⁴

İbn Kesîr'in de ilk öğreniminin önemli bir bölümünde devam ettiği müstakil yahut diğer kurumlar bünyesinde oluşturulan ilk kademe temel eğitim ve öğretimin verildiği kütüplarda; başlangıçta okuma-yazma ve basit matematik işlemleri öğretiliyorsa da, daha sonraları bu mekânlar; gelişerek yüksek öğretime hazırlayıcı temel eğitim ve öğretimin yapıldığı kurumlara dönüşmüşlerdi. Memlûkler döneminde yukarıda bahsi geçen dersler yanında ahlâk kuralları, âdâb-ı muâşeret diye bilinen edep ve görgü kuralları, ilmihal bilgileri ve şiir gibi dersler de müfredâtta yer almaktaydı. Bu dönemde okutulan dersler her ne kadar öğretmenlerin ihtisas alanlarına göre çeşitlilik arz etse de genelde aşağıda belirtilen derslerin okutulduğu anlaşılmaktadır. Bunlar; başta Kur'ân ve Hadis gibi İslâm'ın temel kaynaklarının öğretimi olmak üzere, okuma-yazma, tecvit, hüsnuhat, gramer

²⁵⁰ ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 50, 58; Ergül, *Taberî ve İbn Kesîr*, s. 25.

²⁵¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 397; İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 374; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 40; Polat, *İbn Kesîr*, s. 39; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 15, 23; Savut, *İbn Kesîr*, s. 54.

²⁵² Dımaşk Nûriyye Medresesi, 563/1168'de Eyyübî hükümdarı Nûreddîn Mahmûd Zengî (541-569/1146-1174) tarafından yaptırılmış olan bir medresedir. İlk yaptırılan Dâru'l-hadîs olarak da bilinmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 487; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 466; Ahmet Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul 1983, s. 112, 121, 123; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 71 (1 no'lu dipnot); Bahattin Kök, "Nûreddîn Zengî, Mahmud", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 262; Nebi Bozkurt, "Dâru'lhadîs", *DİA*, İstanbul 1994, VIII, 528.

²⁵³ Ebû Zeyd, "İbn Kesîr", XVI, 102; Özeydin, "İbn Kesîr", XX, 132.

²⁵⁴ 711/1311 yılında hafız olduğu bilinmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 326, 699; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 143; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 40; Özeydin, "İbn Kesîr", XX, 132; Ebû Zeyd, "İbn Kesîr", XVI, 102.

(sarf-nahiv), lügât, filoloji, retorik/belâgât, edebiyat, şiir, hitâbet, aruz, tarih, tıp, eczacılık, zooloji, coğrafya, mantık, matematik, astronomi ve müzik gibi derslerdi.²⁵⁵

İbn Kesîr'in çocukluk yıllarında öğrenimine devam ettiği kütâplardaki dersler, güneşin doğuşuyla başlar ve ikinci vaktine kadar devam ederdi. Ayrıca isteyen bu eğitim esnasında hâfızlık da yapabiliyordu.²⁵⁶ Nitekim İbn Kesîr gibi çocukların önemli bir kısmı bu yaşlarda Kur'ân'ı ezberliyordu.

İbn Kesîr'in eğitimine başladığı yıllarda Memlûk toplumunda çocukların eğitimlerine devam edebilecekleri imkânlar çoktu. Evlerde birebir eğitim alabildikleri gibi, küçük gruplara verilen eğitim ve öğretim fırsatları da bulunmaktaydı. Bu seçeneklerin dışında kütâplarda, câmiî, medrese ve hastane bünyesinde kurulan mekâtibu'l-eytâm'larda eğitimlerine devam edebiliyorlardı. Mekâtibu'l-eytâm'larda yetim çocuklarıyla birlikte ihtiyaç sahibi ve memlûk (asker) çocukları da eğitim alabiliyorlardı.²⁵⁷ Aynı dönemde çeşitli kütâpların yanında mektebü sebîl (sebîl-kütâp) adıyla ilk kademe okullarının da yaygın olarak inşâ edildiği bilinmektedir. Bunlardan Sultân en-Nâsır Kalâvûn'un yaptırdığı mektebü sebîl'de eğitim alan çocukların yazlık ve kışlık giyecekleri ile günlük yiyeceği ve otuz dirhemlik harçlıklarının tamamı devlet tarafından karşılanmaktaydı.²⁵⁸

Kütâplarda yahut ev, dükkân, kitapçı ve kütüphane gibi özel mekânlarda çocukların eğitimine başlama yaşı ortalama yedi idi. Ancak ailelerin pek çoğu İbn Kesîr örneğinde olduğu gibi daha küçük yaşlarda çocukların eğitimine evde başlar

²⁵⁵ Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, çev. Servet Sezgin, İstanbul 1972, s. 291; Bayraktar, *Öğretmen/Öğrenci Münâsebetleri*, s. 97; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 85; Gözütok, *İlim*, 142-147; Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti*, s. 129; Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine", V, 749; Mahfuz Söylemez, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2011, s. 109-110.

²⁵⁶ Muhammed Kemaleddîn İzzeddîn Ali, *el-Hareketü'l-İlmiyye fî Mısır fî Devleti'l-Memâlikî'l-Çerâkise Dirâse ani't-Târîh ve'l-Müerrihîn (784-922/1382-1517)*, Beyrût 1409/1989, s. 66; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 30.

²⁵⁷ İzzeddîn Ali, *el-Hareketü'l-İlmiyye fî Mısır*, s. 37-38; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 30.

²⁵⁸ Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 347; Hunke, *İslâm Güneşi*, s. 290; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 31. 1320'lerden sonra Mısır'da sebil-kütâp tarzındaki yapıların iki katlı olarak inşâ edildiği, alt katın su sebili, üst katın ise mektep olarak kullanıldığı ve sonraki yıllarda bu yapıların daha da geliştirildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 69-70. Bazen de özel şahıslar ya da özel şahısların vakfettiği okullarda, yetimlerin iâşe bedelleri ve diğer masrafları, bu şahıslarla veya akrabaları tarafından vakfın mütevellisince karşılanmaktaydı. Şâm nâibi Tengiz'in eşi Sittü Süteyte bnt. Emîr Seyfeddîn Kirkây el-Mansûrî tarafından Bâbu'l-Havvâsîn'de mescid, türbe, kadınlara özel ribât ve yetimlere özel kütâptan oluşan bir külliye yaptırmıştı. Bu okulda kurrâ öğretmenler görevlendirilmişti. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 329-330.

veya okula gönderirdi. Öğrenim süresi de çocuğun kabiliyet ve yeteneklerine göre değişiklik gösterirdi. Hâfızlık çalışması gibi özel bir durumları olanlar hariç olmak üzere, ergenlik çağına gelen çocuğun kütûpla ilişiği kesilirdi. Ayrıca her kütûbın belirli bir kontenjanı vardı ve bunlar vakfiyelerde belirtilmekteydi.²⁵⁹

Çocukların eğitimi için okuma yazma ile birlikte Arap dili ve edebiyatı özellikle de şiir konusu çok önemli görülür bunun için özel gayret gösterilirdi.²⁶⁰ Nitekim Kur'ân öğretmek için özel öğretmenler hatta yazı yazmayı öğreten hat öğretmenleri görevlendirilirdi. Belli başlı şiir metinleri üzerinden yazmayı öğretirlerdi. Ancak okumayı öğrenme, yazı yazmayı öğrenmeden öncelikliydi. Bir çocuk okumayı öğrendikten sonra yazmaya geçmekteydi.²⁶¹ Müellifimiz İbn Kesir de henüz küçük yaşlarda babasının yolundan giderek şiirle ilgilenirken; bu alana ve diğer ilim dallarına temel teşkil etmesi bakımından alması gereken güzel yazı, dil, edebiyat ve hitâbet eğitimini de sürdürmeye devam etmekteydi.

Yukarıda bahsi geçen derslerin yanında temel eğitim ve öğretimde alınmasına ihtiyaç duyulan diğer dersler, öğreticilerin kendi evlerinde verildiği gibi câmiî, medrese vb. eğitim kurumlarının çocuklara tahsis edilen kısımlarında da verilmekteydi.²⁶² İbn Kesir de diğer çocuklar gibi buralarda verilen derslere iştirak ederek eğitimini sürdürmeye çalışmıştır.

²⁵⁹ Bayraktar, *Öğretmen/Öğrenci Münâsebetleri*, s. 97; İzzeddîn Ali, *el-Hareketü'l-İlmîyye fî Mısır*, s. 38; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 30; Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine", V, 749. Bahsi geçen vakfiye örnekleri için ayrıca bkz. İzzeddîn Ali, *el-Hareketü'l-İlmîyye fî Mısır*, s. 38-39 (3 no'lu dipnot).

²⁶⁰ Gözütok, *İlim*, s. 129; Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti*, s. 129. Bu şekilde yetişen pek çok ilim adamından biri olan Ahmed b. Abdullâh b. Süleymân Ebu'l-Alâ et-Tenûhî el-Maarî (449/1057), daha küçük yaşlarda iken Arap dili ve edebiyatı yanında şiir konusunda da özel olarak eğitim almıştı. On bir yaşına geldiğinde ise şiir yazmaya başlamıştı. Bkz. Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî (597/1201), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, I-XIX, tah. Muhammed A. Atâ-Mustafâ A. Atâ, Beyrût 1415/1995, XVI, 22; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XV, 745-746; Gözütok, *İlim*, s. 130.

²⁶¹ Bkz. İbn Battûta, *Seyahatname*, s. 81.

²⁶² Memlûkler döneminde câmiîlerde çocuklara ders veren öğreticilerden bazıları; Ebû Hasan Ali b. İsâ b. Mûsâ el-İskenderî (694/1295), Şeyh es-Sâlih el-Mukri' İbnu'l-Mukayyer el-Bağdâdî (699/1299), Huyûtî namıyla bilinen Ebûbekir b. Eyyûb b. Yakûb es-Sincarî (707/1307), İbrâhîm b. Abdullâh el-Hamevî (773/1371), İbrâhîm b. Hasan b. Ömer b. Hamûd el-Be'lî (776/1374) ve Nüreddin Ebû Yûsuf b. Saiğ'dir. Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 23, 442; el-Birzâlî, *el-Muktefâ*, II-1, s. 26-27; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 495; Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali İbnü'l-Cezerî ed-Dımaşkî eş-Şâfî (833/1429), *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ'*, I-II, tah. Gotthelf Bergstraesser, Beyrût 1427/2006, I, 23; İbn Battûta, *Seyahatname*, s. 81; Gözütok, *İlim*, s. 132, 133.

İbn Kesîr'in yetişmesinde; fikrî, zihnî, kültürel, ilmî ve akademik gelişimi ile entelektüel kişiliğinin oluşmasında ve bürokrasideki başarılarının arkasında siyasî-sosyal-kültürel ortamın etkisi olduğu kadar dev bir eğitim-öğretim kadrosunun da çok önemli katkısının olduğu muhakkaktır. Başarılı bir çalışma yapan Nedvî'ye kadar çeşitli kaynaklarda sıklıkla bahsedilen yaklaşık on beş kadar ilim adamı, İbn Kesîr'in hocası olarak takdim edilmekte ve malumât aktarılmaktadır. Nedvî'nin yaptığı çalışma ile birlikte bu sayının kırk küsur olduğu anlaşılmaktadır.²⁶³ Bu eğitim kadrosunun kısa hayat öykülerine değinilecektir. Bu hocalarından kimlerin ilk öğrenim yıllarında, kimlerin daha sonraki yükseköğretiminde katkı verdiğini kesin bir yargıyla tespit etmenin zorluğunu takdir etmekle birlikte, vefat tarihleri yahut başka bir kaynağa dayanarak olabildiğince ayırt etmeye özen gösterilmiştir. Burada İbn Kesîr'in ilk öğrenim yılları olarak isimlendirilen, medrese eğitimi öncesinde temel eğitim ve öğretimini aldığı hocaları ile birlikte ilgili derslerden bahsedilecektir. Ancak ilk sırada ağabeyi Abülvehhâb'ı ele aldıktan sonra diğer hocaları, vefat tarihleri dikkate alınarak kronolojiye uygun olarak verilecektir.

İbn Kesîr'in yaşamında özel bir yeri olan Kemâlüddîn Abülvehhâb²⁶⁴ hem ağabeyi, hem babası aynı zamanda da ilk öğretmeni olmuştur. İlmihal bilgileri de diyebileceğimiz ilk fıkıh bilgilerini ondan öğrendi.²⁶⁵ Henüz küçük yaşta yetim kalan İbn Kesîr, ilim ve mürüvvet sahibi Abülvehhâb'ın yanına yerleşir yerleşmez; ağabeyi, kardeşindeki öğrenme isteği ve yatkınlık yanında keskin hafıza, üstün zekâ ve hızlı kavrama kabiliyetini hemen fark etmişti. Daha küçük olmasına rağmen temel fıkıh bilgileri ile bazı alet ilimlerini öğrenmesini sağlayarak ilim dünyasına ilk adımını atmasında İbn Kesîr'in elinden tutmuştu.²⁶⁶ Ancak bu kadarla yetinmeyip medrese eğitimi sırasında da ona rehberlik ettiği ve yardımcı olduğu anlaşılmaktadır. Temel eğitim ve öğrenimin bir kısmını ağabeyinin yanında aldıktan kısa bir süre sonra ya da eş zamanlı olarak aşağıda bahsedilen diğer hocalarla

²⁶³ en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 10. Nedvî'nin İbn Kesîr'in hocaları hakkında çalışmasında aktardığı bilgiler için ayrıca bkz. en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 40-61.

²⁶⁴ İbn Kesîr, *Bidâye*, XVIII, 42; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 34, 40.

²⁶⁵ İbn Tağrîberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, II, 415; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 50, 58; Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 132; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 58; Bayram, *İbn Kesîr*, s. 4; Ergül, *Taberî ve İbn Kesîr*, s. 25; Polat, *İbn Kesîr*, s. 48; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 9; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 15.

²⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 42; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 397-398; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, II, 415; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 34, 40; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 42.

tanışarak onların rehberliği ve yönlendirmeleriyle; bir taraftan çocukluğunu akranlarıyla birlikte eğitim ortamlarında geçirirken, belki de hiç aklının ucundan geçirmediği aydın, bilim adamı ve bürokrat kişiliğine katkı sağlayacak bilgileri derleyerek yol almaktaydı.

İbn Kesîr'in öğrenim gördüğü medresedeki hocalarından biri hadis dersi öğretmeni, Muhammed b. İbrâhîm b. Tarhân b. Muhammed Bedruddîn b. İzzeddîn es-Süveydî es-Sa'dî el-Ensârî (711/1311)'dir. 635/1238'de Havrân'da doğan Sa'dî, Bağdât'ın meşhûr âlimlerinden ders alarak öğretmenlik yeterliliğini elde etmiş ve Dımaşk'a yerleşerek öğrenci yetiştirmekle meşgul olmuştur. İbn Kesîr'in daha küçük yaşlarda hadis ilmine ilgi duymasına vesile olmuş, muhtemelen de genç yaşlarda rivâyet ilimlerine yönelmesinde rolü olan ilk hadis öğretmenidir.²⁶⁷

Memlûkler devrinde ilk öğrenim çağındaki öğrencilerin yazı yazması hatta güzel yazı (hüsnühat) derslerini alması önemseniyordu. Zira özel kişiler ya da resmî dairelerde kâtiplik, muhasebe işleri veya kitap istinsahı gibi meslek kollarında istihdam imkânları bulunduğundan, ailelerin de önem verdiği bir konuydu. Daha sonraki meslek yaşamından da anlaşılacağı üzere İbn Kesîr de Necmeddîn Mûsâ b. Alî b. Muhammed el-Halebî el-Cîlî ed-Dımaşkî (716/1316)'nin derslerine önemle ve özenle devam ederek yazı yazmayı öğrenmişti. İbn Busays adıyla da bilinen Necmeddîn el-Cîlî, Dımaşk'ın en ünlü yazı ustalarından biri idi. Yaklaşık elli yıl kadar bu mesleği sürdüren ünlü hattâtın, İbn Kesîr'e de öğretmenlik yaptığı, hatta ona yazı yazmanın ötesinde güzel yazıyı (hüsnühattı) da öğrettiği anlaşılmaktadır.²⁶⁸

Yine bu yaşlarda müellif, Arapça dilinin kurallarını, inceliklerini ve sanatlarını iyi bir nahivci olan Abdullâh ez-Zerbendî (723/1323)'den²⁶⁹ öğrenerek,

²⁶⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 42; İbn Hacer, *ed-Dürrer*, III, 294; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 40; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 50.

²⁶⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 159; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, IX, 165-166; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 149; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 50.

²⁶⁹ İbn Kesîr'in, Zerbendî'den de gramer okuduğu var sayılmaktadır. Müellif, hocası Zerbendî'nin aklını kaybetmesinden sonra Mısır'a göçtüğünü ve burada akıl hastanesine yatırıldığını ancak iyileşemediğini, Hristiyan olduğuna ilan edip asker kıyafeti giyerek kaleye saldırması sonucunda casus zannedilerek sultanın emri ile idam edildiğini anlatmaktadır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 229-230; ez-Zehbî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 263; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 145; Ebû Zeyd, "İbn Kesîr", XVI, 102. Muhtemelen Zerbendî, aslında Hristiyan ya da Hristiyanlığa eğilimleri olan bir dilbilimci idi. Aklî melekelerini kaybetmesiyle birlikte bilinçaltında gizlediği inancı açığa çıkmış olmalıdır.

zamanla ileriki yıllarda dil üstâdlarıyla akademik tartışmalara girecek kadar uzmanlaştığı bilinmektedir. Onun gramer bilgisinde ilk öğretmeni olduğu, ancak medrese yıllarında da Belâğât benzeri detaylı gramer konularında ondan ders almaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Dımaşk'ın ünlü Emeviyye Câmîi'nde her mezhebe ait birer mihrap bulunmaktaydı. Namaz vakitlerinde bu mihraplarda namaz ibadeti edâ edilirdi. Ayrıca da tefsir, hadis, fıkıh, okuma yazma, sarf-nahiv vb. çeşitli dersler verilirdi. Mihrapların yanında az önce bahsi geçen dersler için köşeler, kubbe altları gibi belirlenmiş mekânlarda eğitim faaliyeti devam ettirilmekteydi.²⁷⁰ Nitekim Zerbendî'nin de, Emeviyye Câmîi'nin bitişiğinde bulunan Kellâse denilen yerde Arapça okuttuğu bilinmektedir.²⁷¹ İbn Kesîr'in, burada ondan sarf-nahiv benzeri dersleri alarak dil ve gramer bilgisi eğitimini tamamladığı anlaşılmaktadır.²⁷²

İlk öğrenim yıllarında İbn Kesîr'in, Kur'ân ve Kur'ân ilimleri alanında derslerini takip ettiği iki öğretmeni olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, Muhammed b. Ca'fer b. Fer'ûş el-Lebbâd (724/1324)'dır. Kur'ân hıfzını tamamladıktan sonra yahut eşzamanlı olarak Dımaşk'ın Kur'ân öğreticilerinden olan Lebbâd'dan tashih-i hurûf, telaffuz ve güzel okuma gibi dersler alarak eksiklerini tamamlamış olmalıdır. Bu öğretmeni, Dımaşk'ta doğmuş ve orada vefat etmiştir. Zühd ve takvâ sahibi özelliğiyle de bilinen Lebbâd, kendisine ait kalacak bir evi olmadığı için câmîilerde gecelemekteydi. Kendini Kur'ân öğretmeye adayın Lebbâd, ömrünün yaklaşık kırk yılını câmîilerde çocuklara ve yetişkinlere Kur'ân öğretmekle geçirmiştir.²⁷³ İbn Kesîr'in, Ba'lebekkî'nin derslerine devam ederken aynı zamanda Lebbâd'dan da kıraât ilmini uygulamalı olarak öğrenmeye çalıştığı söylenebilir.²⁷⁴

İbn Kesîr'in ilk öğrenim yıllarındaki diğer Kur'ân öğretmeni ise, hafızlığını tamamlayarak kendisinden icazet aldığı Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b.

²⁷⁰ Hatim Mahamid, "Memlûkler Dönemi Suriye'de Yükseköğretim Müesseseleri ve Camiler", çev. Harun Yılmaz, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, XLI, 268.

²⁷¹ ez-Zehabî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 263.

²⁷² Ebû Zeyd, "İbn Kesîr", XVI, 102.

²⁷³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 246; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 51-52; Gözütok, *İlim*, s. 132.

²⁷⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 246; Kal'acî, *Mukaddime Câmîu'l-Mesânîd*, s. 144-145; Ebû Zeyd, "İbn Kesîr", XVI, 102; Gözütok, *İlim*, s. 131.

Ebi'l-Hasen b. Huseyn b. Ğaylân el-Ba'lebekkî el-Hanbelî (730/1330)'dir.²⁷⁵ Hanbelî mezhebine mensûb olan bu hocası, aynı zamanda Dâru'l-Bittîhi'l-Atîka'da Selâîn Mescidi'nin imâmlık görevini de yürütmekteydi. Hadis rivâyetinde de bulunmuş olan hocasını, sürekli Kur'ân okuyan, seçkin, sâlih ve âbid bir şahsiyet olarak takdim eden İbn Kesîr, 711/1311 yılında on yaşlarında iken, arkadaşı Nüreddîn Ali b. Ebi'l-Heycâ el-Kerekî ed-Dımaşkî (766/1364) ile birlikte, onun yanında Kur'ân'ı hatmettiğinden bahsetmektedir.²⁷⁶ Bu bilgiden hareketle Kur'ânı ezberleyerek hafız olduğu kabul edilmektedir. Yahut hıfzını kıraât kurallarına uygun olarak Ba'lebekkî'ye arz ederek belgesini ondan almış olması da muhtemeldir.

Ayrıca İbn Kesîr, matematik derslerini Şeyh el-Hâdirî (?)'den aldığını belirtmektedir. Müellif, Alâaddîn Ali b. Meâlî el-Ensârî el-Hâsib el-Harrânî (705/1305)'nin kısa biyografisi verirken; matematik ile ilgili bilgileri öğrendiği ilk hocası Şeyh el-Hâdirî'nin de hesap ilmini, Hâsib el-Harrânî'den aldığını ve pek çok kimsenin de ondan yararlandığını zikretmektedir.²⁷⁷ Daha sonraki bölümlerde de bahsedileceği üzere küttâpların neredeyse tamamında, basit matematik işlemlerinin öğretilmesine öncelik veriliyordu.

1.4. MEDRESE YILLARI

İbn Kesîr, Memlûkler döneminin eğitim faaliyetleri bakımından en parlak olduğu bir dönemde yaşamıştır. Onun eğitimi için, uygun ortam hazırды. Mısır ve Suriye bölgesini Eyyübîler'den devralan Memlûkler Devleti'nin daha ilk yıllarında bile her iki bölgede çok sayıda medrese ve benzeri eğitim kurumları mevcuttu. Her biri bir kültür merkezi gibi işlev gören câmiî, medrese, hânkâh, zâviye ve ribât gibi kurumların da hızla inşâ edilerek ilim adamlarının ve ilim öğrenmek isteyenlerin desteklendiği ve teşvik edildiği, hocaların ve öğrencilerin iâşe-ibâte yanında diğer

²⁷⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 326, 699; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 144.

²⁷⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 326, 699; Ebû Zeyd, "İbn Kesîr", XVI, 102; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 40; Ergül, *Taberî ve İbn Kesîr*, s. 25; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 42, 55; Polat, *İbn Kesîr*, s. 40; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 9; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 15, 23.

²⁷⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 59; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 145.

ihtiyaçlarının da cömertçe karşılandığı²⁷⁸ bir ortamda dünyaya gelen İbn Kesîr, kaderin ona sunduğu bu imkânı değerlendirmiş, yaşamı boyunca ilmî çalışmalarından geri durmamıştı. Güçlü hafızası sayesinde çok sayıda hadisi ezberleyerek hadis hafızı²⁷⁹ olduğu bilinen müellif, aynı zamanda İbn Teymiyye, Kâsım b. Asâkir (723/1323), Mizzî ve Zehebî gibi devrinin önde gelen hadisçilerinden de sema²⁸⁰ ve icazet yoluyla hadis almıştır.²⁸¹

İbn Asâkir (571/1175) ile başlayıp İbnü's-Salâh (643/1245), Ebu Şâme (665/1266), Nevevî (676/1277) gibi önemli şahsiyetlerin ders verdiği Dâru'l-hadîs denilen kurumlarla şekillenen; Mizzî, Zehebî, İbnü'l-Kayyim (751/1350) ve diğer büyük üstadların zirveye taşıdığı Şâm Hadîs Okulu, İbn Kesîr'e çok sayıda hoca ve okul seçeneği sunmuştu.²⁸² Ayrıca çok sayıda âlim-entelektüel, sanatçı ve yetenekli bürokrat sayesinde ilim, kültür, düşünce, sanat ve siyaset alanlarında ciddî birikimin oluştuğu ve yoğun faaliyetlerin bulunduğu iki merkezden biri olan Dımaşk'ta yükseköğretime başlamış, burada eğitimini tamamlamış ve ilmî çalışmaları ile iktidarın kendisine tevdi ettiği görevlerine burada devam etmiştir.²⁸³

1.4.1. Hocaları ve Eğitimleri

²⁷⁸ Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine", V, 750; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 87.

²⁷⁹ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 397; Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 85-86; ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 110; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 44. Metin ve senedleriyle yirmi bin, yüz bin yahut iki yüz bin hadisi ezberleyip aynı zamanda bunların râvilerinin hayat hikâyelerini cerh ve ta'dil yönleri ile bilen; hadis nakil ve rivâyetleri konusunda uzman âlimlere hadis hafızı denir. Bkz. Ergül, *Taberî ve İbn Kesîr*, s. 26, Komisyon, *Dinî Terimler*, s. 114.

²⁸⁰ Sema', hadis alma yollarından biridir. Hadis âlimi olan bir şeyhin, derlediği hadislerini okuması, öğrencinin de hocasından bizzat duyarak hadisleri alması demektir. Hoca ister ezberinden isterse yazılı kitabından okusun asıl olan hocanın okuması ve öğrencinin dinlemesidir. Yine öğrenci, işittiğini ister not alsın defterine yazsın isterse yazmasın durum aynıdır. Bkz. Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 61-62; Komisyon, *Dinî Terimler*, s. 327-328; Abdullah Aydın, "Semâ", *DİA*, İstanbul 2008, XXXVI, 457.

²⁸¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 298; Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 85-86; ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 110; Ergül, *Taberî ve İbn Kesîr*, s. 26, 27; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 12; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 15, 22; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 43.

²⁸² Ürkmez, "Hadis Hocaları", s. 130. Şâm, Nüreddîn Zengi ve Salâhaddîn Eyyûbî zamanında en parlak dönemini yaşamıştı. Bu durum Memlûkler dönemine kadar böyleydi. Memlûk Devleti'nin kuruluşu sonrasında saltanat merkezinin Mısır oluşu ve hilafetin Bağdât'tan Mısır'a taşınması gibi etkenlerle Mısır Şâm'ın önüne geçmişti. Bkz. Aksoy, *Ebü Şâme el-Makdisî ve Hadisçiliği*, s. 3.

²⁸³ Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 341; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 59, 78; Aycan-Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, s. 89; Polat, *İbn Kesîr*, s. 35.

İlk dinî bilgileri ve temel fıkıh eğitimini, daha önce de değinildiği gibi ağabeyi Kemâlüddîn Abülvehhâb'dan alan İbn Kesîr, ağabeyi yanında yukarıda bahsi geçen diğer hocalarından aldığı derslerle birlikte temel eğitimini başarıyla tamamladıktan hemen sonra yükseköğretim olarak değerlendirilen medrese eğitimine başlamıştı. İşte bu yıllarda Bahâuddîn b. Asâkir ed-Dımaşkî (723/1323), İshâk b. Yahyâ el-Âmidî (725/1325), İbn Kâdî Şühbe (726/1326), İbn Teymiyye, Burhânüddîn el-Fezârî (729/1329), Alemüddîn el-Birzâlî (739/1339), Mizzî, Zehebî ve Şemsüddîn el-İsfahânî (749/1348)²⁸⁴ gibi devrinin ünlü bilginlerinden tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, kıraât, tarih ve dil ilimlerini öğrenmişti. Öğrenme arzusu ve yeteneği, keskin zekâ ve güçlü hafızası olan İbn Kesîr'in²⁸⁵ ilmî düşünce ve fikrî yapısının gelişmesinde derin izler bırakan ve zihin dünyasının oluşmasında emeği geçen hocalarının önemli bir kısmı hakkında kronolojiye uygun olarak aşağıda bilgi verilecektir.

İbn Kesîr'in medrese yıllarında rivâyet ilimlerine yönelmesi ve hadis ilminde üstâd olmasında önemli katkısı bulunan Şerefüddîn Îsâ b. Abdirrahmân b. Ahmed el-Mut'im Ebû Muhammed el-Makdîsî el-Hanbelî (719/1319), onun hadis hocalarındandır. Aynı zamanda âlî isnâd²⁸⁶ sahibi bir muhaddis olan Îsâ el-Makdisî, 626/1299 yılında doğmuştu. Eğitimini Bağdât'ta tamamlamış ancak Dımaşk'a yerleşmiş bulunan müellif, İbnü'z-Zebîdî'den Buhârî'nin *Sahîh*'ini sema' yoluyla almıştır.²⁸⁷

İbn Kesîr'in fıkıh ve ferâiz alanlarındaki hocası Ruknüddîn Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Yûsuf b. Süleymân b. Hâmid el-Becelî eş-Şâfî'î (722/1322), 650/1252

²⁸⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 232-233, 260, 275, 304, 316, 317, 408, 427, 500; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 570; Yiğit, *Memlûkler*, s. 266; Özeydın, "İbn Kesîr", XX, 132; Ebû Zeyd, "İbn Kesîr", XVI, 102.

²⁸⁵ en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 40; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 115; Özeydın, "İbn Kesîr", XX, 132; Ebû Zeyd, "İbn Kesîr", XVI, 102; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 21.

²⁸⁶ Alî isnâd; Hz. Peygamber'den nakledilen bir hadisin rivâyet edenleri arasında kişi sayısının az olmasıdır. Bu şekilde arada kopukluk olmaksızın daha az kişi ile râvi zincirinin Hz. Muhammed'e ulaşması demektir. Bkz. el-Hüseynî, *fî Mustalâhi'l-Hadîs*, s. 50; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 83.

²⁸⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 198; İbn Hacer, *ed-Dürer*, III, 204; İbn Tağrıberdî (874/1470), *el-Menhelu's-Sâfi*, II, 415; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 94; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 56; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 50. Ebû'l-Meâlî'nin babası Abdurrâhmân b. Abdillâtîf el-Bağdâdî (697/1297) de Dımaşk el-Mustansırıyye Medresesi'nin şeyhi idi. Bkz. ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 226.

yılında Dımaşk'ta doğmuştu. Emeviyye Câmîi'nde kendine ait bir ders halkası²⁸⁸ vardı. Tayyibiyye ve Esediyye medreselerinde müderrislik yapmış ve Emeviyye Câmîi'nde hatiplik görevlerinde de bulunan Becelî, fıkıh ilminde ve özellikle ferâiz konusunda İbn Kesîr'in eğitimine ciddî katkıları olmuştur.²⁸⁹

İbn Kesîr'in diğer bir hadis hocası, Bahâuddîn Ebû Muhammed el-Kâsım b. Bedreddîn Ebû Ğalib b. Muzaffer b. Necmeddîn Mahmûd b. Hibetillâh b. Asâkir ed-Dımaşkî (723/1323)'dir. Meşhûr Dımaşk tarihçisi İbn Asâkir (571/1175)'in soyundan gelen hadisçi, 629/1231 yılında Dımaşk'ta doğmuş, genç yaşlarda ilim tahsilini tamamlamış, yaklaşık beşyüz şeyhten hadis almış ve nakletmiştir. Birzâlî'nin hocası ve Mizzî ile de arkadaş olan Kâsım b. Asâkîr, aynı zamanda iyi bir doktordur. Kendisine ait köşkünde hastaları ücretsiz tedavi eder, bir taraftan da hadis dersleri verirdi. Vefatından önce köşkünün Dâru'l-hadîs olarak hizmet vermek üzere vakfetmişti. İbn Kesîr, Muhaddis Nasîruddîn b. Tuğrul'un içinde 570 hadis şeyhinin bulunduğu yedi ciltlik bir eser (meşyehâ) yazdığını ve bu çalışmayı hocası Kâsım b. Asâkîr'e okuyarak icazet aldığını belirtmektedir. Aynı şekilde Birzâlî de tekrarlar çıkarılacak olursa 23 ciltlik hadis hocalarını içeren bir eseri ve yine tekrarlar çıkarılacak olursa 550 cüzü bulan hadis kitabını okuyarak ondan icazet almıştı.²⁹⁰

Müellifin başka bir hadis hocası Şemsüddîn Ebû Nasr Muhammed b. İmâdüddîn Muhammed b. Hibetillâh eş-Şîrâzî (723/1323)'dir. 629/1231 yılında Şîrâz'da doğan Şemsüddîn eş-Şîrâzî, Mizzî'nin de hocasıdır. Mısır ve Şâm bölgesini rihletü'l-ilm (ilim yolculuğu) gayesiyle dolaşarak hadis almıştı. Âlî isnâd sahibi bir

²⁸⁸ İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren kapalı ya da açık çeşitli mekânlarda bir öğreticinin etrafında toplanan ve halka yahut hilâl şeklinde oluşturulan meclislere halka (halaka) denilmekteydi. Kısaca herhangi bir dersi veren müderrisin/profesörün kürsüsü şeklinde de tanımlanabilir. İster ders yapmak isterse zikir ibadeti için oluşturulan bu meclislerin varlığı Hz. Muhammed döneminden beri Memlûklere kadar süregelen bir gelenektir. Daha gelişmiş küttâp ve medreselerin inşâsından sonra da ders halkaları özellikle câmîilerde varlığını devam ettirmişti. Yine bu ders halkaları câmîiler, mescidler, hânkâhlar, ribâtlar ve zâviyelerde de oluşturulmuştu. Günümüzde bile İslâm dünyasında bu gelenekten vazgeçilmediğini söyleyebiliriz. Bkz. Makdisi, *The Rise of Colleges*, s. 17, 18; Bayraktar, *Öğretmen/Öğrenci Münâsebetleri*, s. 94; Atmaca "Memlûkler Döneminde Halep İlmî Hayatında Ders Halakaları", II-3, s. 46.

²⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 220; İbn Hacer, *ed-Dürer*, II, 115; Kal'acî, *Mukaddime Câmîu'l-Mesânîd*, s. 149; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 53; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 51.

²⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 232-233; İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 374; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 110; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 185-186; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 50-51; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 51.

hadisçi olan Şemsüddîn eş-Şîrâzî, bir resmî görev almadan ilim halkalarında ders vermeyi kendine şiar edinmişti. 95 yıl verimli bir ömür geçirdikten sonra Mizze'de vefat eden muhaddis, İbn Kesîr gibi birçok hadisçinin yetişmesine katkıda bulunmuştur.²⁹¹

İmâm en-Nevevî'nin talebelerinden Kâdî Muhyiddîn Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. İshâk b. Halîl eş-Şeybânî eş-Şâfî (724/1324), İbn Kesîr'in diğer bir hocasıdır. 628/1230'da dünyaya gelen Şeybânî, Emeviyye Câmîî ve Sârimiyye Medresesi²⁹² başta olmak üzere bazı medreselerde müderrislik yapmıştır. İbn Kesîr, kadılık görevinde bulunmuş olan hocası Şeybânî'nin, alçakgönüllüğüyle de tanındığını zikretmektedir. İbn Kesîr, bu hocasından sema' ve arz yoluyla Dârekutnî'nin *Sünen*'ini ve başkaca hadis kitaplarını aldığını da belirtmektedir.²⁹³

642/1244'te Diyarbakır'da doğup Dimaşk'a yerleşen Afîfüddîn İshâk b. Yahyâ b. İshâk b. İbrâhîm b. İsmâîl el-Âmidî ed-Dimaşkî el-Hanefî (725/1325) de İbn Kesîr'in hocası olarak bilinmektedir. Âmidî, Zâhiriyye Dâru'l-Hadîsi yanında başka medreselerde de müderris olarak çalışmıştır. Âmidî'nin hadisleri derlediği ve âlî isnâdlı rivâyetleri olan bir *Mu'cem*'i de bulunmaktadır.²⁹⁴ Muhtemelen İbn Kesîr bu *Mu'cem*ini ona okumuş ve icazet almıştır.

Keza diğer bir hadis hocası, Ebu'r-Râbi' Sadruddîn Süleymân b. Hilâl b. Şibl el-Caferî ed-Dimaşkî eş-Şâfî (725/1325)'dir. Harrân'lı bir aileye mensup fakat 642/1244 yılında Dimaşk'ta doğmuş olan hadisçi Nevevî ve Fezârî gibi meşhûr ilim adamlarından fıkıh ve hadis eğitimini almıştır. İdarî görevlerde de bulunan Ebu'r-Râbi', 83 yaşında Dimaşk'ta vefat etmiştir.²⁹⁵

Yine genç yaşlarında kendini ilim yoluna vermiş olan hadis hafızı Şemsüddîn İbnü'z-Zerrâd Muhammed b. Ahmed b. Ebü'l Heycâ ed-Dimaşkî es-

²⁹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 235; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 48; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 153; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 51.

²⁹² Sârimiyye medresesi; Sârimüddîn Özbek tarafından yaptırılmıştı. Bâbü'n-Nasr ve'l-Câbiye dâhilinde doğu tarafında Azrâviyye Medresesi'nin güneyine düşmektedir. Bkz. en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 246-447; Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 119.

²⁹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 248; İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 374, IV, 414; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 155; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 47; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 51.

²⁹⁴ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 260; İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 358; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 152-153; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 53; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 52.

²⁹⁵ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 261-262; İbn Hacer, *ed-Dürer*, II, 165; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 121; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 52.

Sâlihî (726/1326), İbn Kesîr'in başka bir hocasıdır. 646/1249 yılında Dımaşk'ta doğmuş, pek çok hadis ezberlemiş ve sonraki nesillere bu birikimini aktarmak için birçok öğrenci yetiştirmiştir. İbn Kesîr'in de ondan sema' ve arz yoluyla Ebû Avâne ve Ebû Ya'lâ'nın *Müsned*'leri ile başkaca bazı kitapları almıştır.²⁹⁶

Bir diğer fıkıh ve hadis hocası, 653/1255'te Havrân'da doğmuş ancak ilim öğrenmek gayesiyle Dımaşk'a yerleşmiş bulunan İbn Kâdî Şühbe Abülvehhâb b. Muhammed b. Abülvehhâb Kemâlüddîn Ebû Muhammed b. Kâdî el-Esedî eş-Şâfîî (726/1326)'dir. Evlenmeyerek yoğun ilmî çalışmalarla meşgul olan İbn Kâdî Şühbe, aynı zamanda İbn Kesîr'in de hocası Tâcüddîn el-Fezârî'den ve Fezârî'nin kardeşi Şeyh Şerefüddîn'den iyi bir fıkıh, hadis, dil ve nahiv eğitimi alarak; İbn Kesîr gibi donanımlı birçok talebe yetiştirmiştir. Nahiv ve diğer dil ilimlerinde de hayli yetkin olan ve daha çok Emeviyye Câmîi'ndeki rağbet edilen ders halkalarında öğretimine devam ettiği anlaşılan hadisçi, resmî bir görev almamıştır. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i gibi bazı hadis kaynaklarını ondan okuyarak icazet alan İbn Kesîr'in hem hadisçilik formasyonu hem de tarihçilik yönüyle gelişimine en çok katkısı bulunan hocalarından sayılmaktadır.²⁹⁷

Dönemin birçok ilim adamı gibi Fıkıh, hadis ve tefsir ilimlerinde uzmanlaşmış olan Kemâlüddîn Ebü'l-Me'âlî Muhammed b. Ali b. Abdülvâhid ez-Zemlekânî el-Ensârî es-Simâkî (727/1327), İbn Kesîr'in diğer bir hocasıdır. Zemlekânî, 667/1268 yılında Dımaşk'ta doğdu. Dımaşk'ın çeşitli eğitim kurumlarında üstlendiği ders görevleri yanında bürokraside de hazine nâzırlığı, beytü'l-mâl vekâleti, Meliku's-Saîd Dîvânı başkanlığı ve kadılık²⁹⁸ gibi üst düzey

²⁹⁶ İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 374, III, 376; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 130; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 57; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 52-53.

²⁹⁷ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, VII, 186-187; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 275; es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, X, 124; İbn Hacer, *ed-Dürer*, II, 431; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, II, 350-351, III, 113; Kal'acî, *Mukaddime Câmîu'l-Mesânîd*, s. 158; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 53.

²⁹⁸ 724/1324 yılında Halep kadîsi olarak atandı. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 287, 664; İbn Hacer, *ed-Dürer*, IV,76; es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, IX, 190 Kal'acî, *Mukaddime Câmîu'l-Mesânîd*, s. 156-157; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 53-54.

görevlerde bulundu.²⁹⁹ 727/1327 yılında yeni bir göreve atanmak üzere Mısır'a giderken yolda vefat etti.³⁰⁰

Zemlekânî, İbn Kesîr'in zihninde derin izler bırakan diğer hocası İbn Teymiyye ile müteaddit defa tartışmalarda bulunmuş bazen de ona hak vermiş, hatta onu öven bir beyit bile kaleme almıştır.³⁰¹ Ancak İbn Teymiyye'nin talâk ve ziyaretler gibi mevzularda verdiği fetvaları doğru bulmayarak ona bir reddiye yazarak karşıt görüşlerini belirtmiştir.³⁰² Bu tartışmaların temelindeki faktörün İbn Teymiyye'nin Hanbelî fıkıh ekolüne, Zemlekânî'nin ise Şafiî fıkıh ekolüne bağlı bir metodolojik yaklaşım ve düşünsel farklılığın olduğu varsayılabilir.

İbn Kesîr, 727/1327 yılı olaylarından bahsederken onun biyografisine *Târîh*'inde genişçe yer vermiş, bir taraftan ders verme üslûbunu beğendiğini, etkili bir dil kullandığını ve parlak bir zekâyâ sahip olduğunu ifade edip övgüler yağdırırken diğer taraftan da Mısır'a yeni bir görev verilmek üzere çağrılması konusunda İbn Teymiyye'ye kötü niyet beslemesinden dolayı bedduasına maruz kalarak vefatı neticesinde amacına ulaşamadığını söylemektedir.³⁰³ Burada İbn Kesîr, akademik olarak hocası Zemlekânî'yi överken bürokrasideki görev ahlâkı bakımından ona eleştiriler yöneltmektedir. İbn Kesîr, onun halk nazarındaki konumunu,³⁰⁴ bürokrasideki sorumluluklarını ve üstlendiği görevleri,³⁰⁵ hatta Dımaşk nâibu's-saltanasına hitaben gelen her bir mektubu okuyuşunu bile *Târîh*'inde kaydetmiştir.³⁰⁶ Medresetü's-Şâmiyye el-Berrâniyye,³⁰⁷ Medresetü'l-

²⁹⁹ el-Birzâlî, *el-Muktefâ*, II-2, s. 90; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, VI, 238; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 729, 659, XVIII, 33, 34, 39, 47, 53, 64-65, 76, 105, 126, 166, 242, 243, 286, 289; es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, IX, 190-193; İbn Hacer, *ed-Dürer*, IV, 74-76; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, IX, 195; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 284.

³⁰⁰ Dımaşk'taki Dâru'l-Hadîs (Dâru's-Sünneti'n-Nebeviyye)'in şeyhliğine atanmak üzere Mısır'a çağrılmıştı. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 287.

³⁰¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 53, 54, 298.

³⁰² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 286; İbn Hacer, *ed-Dürer*, IV, 75; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, IX, 195; es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, IX, 190; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 140.

³⁰³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 287.

³⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 53-54.

³⁰⁵ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 126, 280, 282, 286, 287, 664.

³⁰⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 123-124, 135, 136.

³⁰⁷ Medresetü's-Şâmiyye el-Berrâniyye; Melik en-Nâsır Sâlahaddîn el-Âdil'in kız kardeşi Eyyûbî Emîresi Sittü's-Şâm bnt. Necmeddîn Eyyûb b. Şâdî b. Mervân tarafından kurulmuştur. Ayrıca Medresetü'-Şâmiyye el-Cevvâniyye de var ki, yine aynı kişi tarafından Mâristân en-Nûriyye'nin güney tarafındaki bir evin vakfedilmesi ve medreseye dönüştürülmesi ile kurulmuştu. Bkz. en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 208, 227; Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 118.

Azrâviyye³⁰⁸ Medresetü'z-Zâhiriyye³⁰⁹ Medresetü'r-Ravâhiyye³¹⁰ ve Medresetü'l-Mesrûriyye'de³¹¹ uzun süre müderrislik yapmış bulunan, aynı zamanda Dımaşk bölgesinin en ünlü Şâfiî fıkıhçısı olarak da bilinen³¹² Zemlekânî'nin ilmî düşüncesinden ve birikiminden oldukça istifade ettiği anlaşılan İbn Kesîr, onu temsil etmenin ötesinde kendisini yetiştirerek yetkin bir ilim adamı ve örnek bir bürokrat olmuştur.

İbn Kesîr, gençlik yıllarındayken en çok etkisinde kaldığı Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm Ebû'l-Mehâsin Abdillâh b. Ebi'l Kâsım b. Hâdır Şeyhülislâm İbn Teymiyye el-Harrânî el-Hanbelî (728/1328)'den³¹³ de ders almıştır. İlmî bakışı, zihin dünyası ve yaklaşımına yön verenlerden en önemlisi İbn Teymiyye'dir. Ondan hadîs ve fıkıh yanında metodoloji olarak bilinen usûl ile edebiyatın alt dalları olan gramer ve lügat gibi alanlarda da oldukça yararlanmışır.³¹⁴

İbn Teymiyye'nin onun yaşamında çok özel bir yeri vardır. Bunun içindir ki, *el-Bidâye*'nin son iki cildinde onlarca sayfayı İbn Teymiyye'ye ayırmış, âdetâ 693/1294 yılından 728/1328 yılına kadar gelişen olayları İbn Teymiyye merkezli ele

³⁰⁸ Medresetü'l-Azrâviyye; Şâfiî ve Hanefilere vakfedilmiş ve Dârussaâde denilen alanda infazların yapıldığı Bâbu'n-Nasr dâhilinde, Selâhaddîn Eyyübî (565/1169-582/1186, ö.1193)'nin kardeşi Nüreddîn'in kızı 'Azra tarafından 580 yılında inşâ ettirilmiştir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 679; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 283; Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 118.

³⁰⁹ Medresetü'z-Zâhiriyye (Berrâniyye); Bâbu'n-Nasr dışında Hâtûniyye Medresesi'nin doğusunda, Hüsâmî Hânkâhî'nin ise batısında ve Tâcir İbnu's-Sabâb es-Seffâr tarafından yaptırılan Dâru'l-Kur'ân es-Sabâbiyye'nin yakınında idi. Melik ez-Zâhir Ğâzî b. el-Melik en-Nâsır Selâhaddîn b. Eyyüb tarafından VII/XIII. asrın başlarında inşâ ettirilmiştir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 505; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 257; Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 116. Mısır'da da aynı isimle 686-688 yıllarında yaptırılan bir medrese bulunmaktadır. Bkz. İbn Tagrıberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, V, 358 (3 no'lu dipnot).

³¹⁰ Medresetü'r-Ravâhiyye; Tüccâr Zekıyyuddîn Ebü'l-Kâsım b. Revâha Hibetullâh b. Muhammed el-Ensârî tarafından Bâbu'l-Ferâdis dâhilinde inşâ ettirilmiştir. Şâfiilere vakfedilmiş bulunan bu medrese, Emeviyye Câmîi bitişiğindeki Urve Mescidi'nin doğusunda, Cîrûn Medresesi'nin kuzeyinde, ed-Doleiyye Medresesi'nin batısında ve eş-Şerîfiyye Medresesi'nin güneyinde kalıyordu. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 156; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 199; Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s.119.

³¹¹ Medresetü'l-Mesrûriyye; Şiblû'd-Devle Kâfûr el-Hüsâmî tarafından vakfedildiği bilinmektedir. Kâhire'deki Mesrûr Çarşısı'nın sahibi ve hilâfet makamı hâdimlerinden et-Tavâşî Şemsüddîn el-Havâss Mesrûr'un inşâ ettirdiği de söylenir. en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 455; Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 119.

³¹² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 485; es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, IX, 190-193; İbn Hacer, *ed-Dürer*, IV,74-76; İbn Tagrıberdî, *en-Nücûm*, IX, 195; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 284; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 53.

³¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 304; İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 144-145; eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*, II, 63; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 49; İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, s. 8 (muhakkikin önsözü); Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı*, s. 5.

³¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 297-298.

almıştır.³¹⁵ Hatta İbn Kesîr, hocası hakkındaki menkıbelerini kaleme aldığı bir kitap yazdığını belirtmektedir. Onunla ilgili hazırlanmış olduğu biyografinin özetini de şu sözlerle vermektedir: "İbn Teymiyye, büyük âlimlerden biri olup isabet ettiği de hata ettiği de olmuştur".³¹⁶ Bu yaklaşımıyla o, objektif bir tutum sergilediğini göstermiştir. En zor zamanlarında İbn Teymiyye'nin yanında yer alarak ona destek olmuş ve onu savunmuştur. Nitekim İbn Kesîr, özellikle boşanma konusunda İbn Teymiyye'nin görüşlerine yakın fetva verdiği iddiasıyla, çeşitli haksızlıklara da maruz kalmıştır.³¹⁷

İbn Kesîr'in ilim hayatı ve anlayışında son derece etkisi olduğu anlaşılan İbn Teymiyye'nin yaşamı ve kişiliğine değinmek yerinde olacaktır. 661/1263 yılında Harrân'da doğan İbn Teymiyye'nin çocukluk yılları, ilimle meşgul olan bir aile ortamında geçti. Ancak Moğolların işgalleri dolayısıyla babası ile birlikte 667/1269 yılında Dımaşk'a göç etmek zorunda kaldı. Bu yüzden de Moğollara karşı büyük kin ve nefret duymaktaydı. Babasının müderris olarak çalıştığı Sükkeriyye medresesinde³¹⁸ ilk eğitimine başlayan İbn Teymiyye, iki yüz kadar hocadan ders okudu, hadis aldı ve ilim öğrendi.³¹⁹

³¹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII; 665-667, 711-712, 718-731, 735-740, XVIII, 33, 49-55, 83-86, 161, 166, 176-184, 202-203, 206, 256, 297-303; Polat, *İbn Kesîr*, s. 41.

³¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 302, 304.

³¹⁷ İbn Kesîr, *Cüz'un fî Bey'i Ümmehâti'l-Evlâd*, s. 29 (muhakkikin önsözü); İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 374; İbn Kâdî Suhbe, *Tabakâtü's-Sâfiyye*, III, 115; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 28; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 49; İbn Kesîr, *Muhtasar İbn-i Kesîr Tefsîri*, I, 9 (çevirenin önsözü).

³¹⁸ Bâbu'l-Câbiye dâhilinde Kassâin'de bulunan Sukkeriyye Medresesi ile birlikte bir de hânkâh bulunmaktaydı. Bânisi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak buranın başına meşihat olarak İbn Teymiyye'nin babasının atandığı bilinmektedir. Ayrıca İbn Kesîr'in verdiği bilgilere göre bu medresenin tekrar restore edildiği anlaşılmaktadır. 739/1338 yılında Sukkeriyye Medresesi'nin restorasyon işi tamamlandı. Şekli ve yapısı gayet güzel olan bu medrese Dârüzzehab'in karşısında bulunuyordu. Masraflarının karşılanması için de birçok mülk buraya vakfedildi. Hadis şeyhliğine meşhûr İslâm tarihçisi Hâfız Şemsüddîn ez-Zehabî atandı. Buraya ayrıca aylık yedi dirhem para, nafaka olarak da yarım rıtl ekmeğe verilen otuz muhaddis tayin edildi. Hadis şeyhine ise aylık otuz dirhem para ve bir rıtl ekmeğe tahsis edilmişti. Kur'ân okumak ve okutmak üzere otuz kişi ve hadis okumak üzere okuyucular getirilmişti. Ayrıca bir imâm ve birkaç nâib de atanmıştı. Kur'ân ve hadis okuyucularına da aylık yirmi dirhem para ve sekiz okiye ekmeğe verildi. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 592, XVIII, 409-410; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 56.

³¹⁹ Yazıcı, *İbn Teymiyye'nin Ehl-i Bid'at Fırkalarına Bakışı*, s. 7; Yazıcı, *İbn Teymiyye'nin Bid'at Fırkalarına Bakışı*, s. 7, 52; Aycan-Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, s. 87-88, 90; Adnan Gedikoğlu, *Kur'an Ayetleri Bağlamında İbnü'l-Mutahhar el-Hillî ve İbn Teymiyye'ye Göre İmâmet Anlayışı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008, s. 13. İbn Teymiyye'nin hocaları arasında başta babası Abdülhalîm olmak üzere, Şeyh Şemsüddîn b. Ebî Ömer, Şeyh Zeynüddîn İbnü'l-Müneccâ, Mecdüddîn b. Asâkir, İbn Ebü'l-Yüsr et-Tenûhî, Kâsım el-İrbilî, Ebü'l-Ferec b. Kudâme el-Makdisî, Şemsüddîn b. Atâ, İbn Abdüddâim, Zeyneb bnt. Mekki gibi âlimler sayılabilir. Bkz. Ferhat Koca, "İbn Teymiyye", *DİA*, İstanbul 1999,

Felsefe, mantık, matematik ve cebir gibi pozitif ilimlerle bir uzman kadar ilgilenen³²⁰ ve bu alanlarda araştırmaları bulunan İbn Teymiyye, VIII/XIV. asrın şöhret bulmuş Hanbelî fıkıh ve hadîs âlimlerindendi. Babasının analitik yöntemini ilim hayatı boyunca kendine rehber edinerek bir anlamda kendi mantık sistemini kurduğu ve Selefi düşünceyi sistemleştirdiği söylenebilir. Açık, anlaşılır ve fasîh bir konuşma tarzı olan İbn Teymiyye, on dokuz yaşlarında ders okuttu ve fetva verdi. Büyük yankılar ve derin tesirler uyandıran yaklaşık üç yüz cilt kadar eser telif etti. Nitekim bugüne uzanmış tezahürlerini Vehhâbilik olarak göstermişti. İbn Teymiyye sonrası Selefilik ile Vehhâbilik hareketi, İbn Teymiyye'nin kalıcı tesirinin en büyük ve somut göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca İslâm dünyasında ortaya çıkan birçok ıslâh, yenilik ve tecdîd hareketlerinin de esin kaynağı olduğu söylenebilir.³²¹

İbn Teymiyye, gerek hayattayken, gerekse vefatından sonra en fazla eleştiri alan ve tartişılan âlimlerden birisidir.³²² Öğrenme kabiliyeti, güçlü hafızası, cesareti, etkili konuşması ve ikna kabiliyeti ile dikkatleri çekerken, keskin dili ve üslubundaki sert tavrı ile de eleştiri oklarını üzerine toplayan İbn Teymiyye, pek çok büyük âlime

XX. 391; Berat Sarıkaya, *İslâm Düşüncesinde Tevhid: İbn Teymiyye Örneği*, İstanbul 2013, s. 4; Savut, *İbn Kesîr*, s. 56.

³²⁰ es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 521; Muhammed Ahmed b. Ebû Zehra (1974), *İbn Teymiyye Hayâtuhu ve Asruhu Ârâuhu ve Fıkhuhu*, Kâhire 1991, s. 21; Aycan-Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, s. 88, 90; Gedikoğlu, *İmâmet Anlayışı*, s. 14.

³²¹ ez-Zehabî, *Kitâbü Tezkireti'l-Huffâz*, IV, 1497; eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli'*, II, 64; es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 521; Aycan-Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, s. 88, 91; Gedikoğlu, *İmâmet Anlayışı*, s. 13, 16; Tekin, *İbn Teymiyye'de İctihad*, s. 22; Koca, "İbn Teymiyye", XX. 394; Sarıkaya, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 5, 8, 154-156, 159. Selefilik ve vehhâbilik hakkında bkz. Fiğlalî, *İslâm Mezhepleri*, s. 51-55, 75-96; Hüseyin Atay, *İslâm'ın İnanç Esasları*, Ankara 1992, s. 136-137. Yine bahsi geçen ıslah ve tecdîd hareketleri ve öncüleri hakkında bkz. Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 385-448.

³²² İbn Teymiyye dönemi ve sonrası Hanbelîler'le Eş'arîler arasındaki temel tartişma, itikadî konulara yaklaşımdaki farklılıktan kaynaklanmaktaydı. İtikadî konularda Hanbelîler, zahirî anlamı olduğu gibi kabul etmekteydiler. Bu nedenle kelâmî tartişmaların kapısı aralanmış ve Eş'arîler'ce tescim ve teşbih/Allah'a cisim isnat etme ile itham edilmişlerdir. Hanbelî ekolünün ana rotasını/eksenini teşkil eden Selefi düşünce'nin banisi/savunucusu İbn Teymiyye'nin, Eş'arîler'e yönelttiği eleştirilerin arka planında bu tartişmaların etkisinin olduğu söylenebilir. Eş'arî kelâmının aklı önermeler ve mantık kurallarına dayanması sebebiyle İbn Teymiyye, mantık ve felsefe ilimlerine yönelerek kendini yetiştirdi. Bu ilimler üzerine yaptığı araştırmalar esnasında filozof ve mantıkçıların hatalarına da vakıf olmuştu. İbn Teymiyye'nin öğrencilik yılları, Hanbelîler adına el-Cevziyye, es-Sukkeriyye ve daha sonraları el-Ömeriyye Medreselerince yürütölen bu tartişmaların yoğun olarak yaptığı bir vasatta geçmişti. Bkz. es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, IX, 35-42; Ebû Zehra, *İbn Teymiyye*, s. 30-31; Yazıcı, *İbn Teymiyye'nin Bid'at Fırkalarına Bakışı*, s. 22; Kıyıcı, *İbn-i Teymiyye'de Akıl-Nakil İlişkisi*, s. 9; Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı*, s. 15; Aycan-Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, s. 90, 91; Gedikoğlu, *İmâmet Anlayışı*, s. 14; Sarıkaya, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 7, 107; Savut, *İbn Kesîr*, s. 57.

ağır eleştiriler yöneltmişti. İbn Teymiyye'nin bu kişilik yapısının temelinde burada üzerinde durulmasına gerek olmayan başkaca nedenleri olabileceği gibi Moğol istilası ve yukarıda belirtilen zorunlu göçün etkili olduğu varsayılabilir.³²³

Memlûk bürokrasisinde herhangi bir görev almamış bulunan İbn Teymiyye, 683/1284 yılında babasının vefatından sonra eğitim gördüğü Sükkeriyye Medresesi'nde ve Emeviyye Câmîi'nde yirmi iki yaşlarında ders vermeye başladı. Daha sonra da 695/1296 yılında Dımaşk Hanbeliyye Medresesi'nde ders verdi.³²⁴ Böylece eğitim ve telif faaliyetini hapis hayatı dâhil ömrünün sonuna kadar sürdürmüştü.

Geniş halk kitleleri ve yöneticiler nezdinde etkin nüfuzu olduğu anlaşılan,³²⁵ görüşleri dinî ve siyasî tartışmalara da konu olan İbn Teymiyye, Moğol istilasında halkı cihada teşvik etmesi,³²⁶ Kisrevân Şîîleri'ne karşı yapılan seferlere bizzat katılması,³²⁷ Moğollarla savaşması için Sultân en-Nâsır b. Kalâvûn (üçüncü saltanat dönemi: 710-742/1310-1341)'u ikna etmek üzere Kâhire'ye gitmesi,³²⁸ Dımaşk'ın savunulmasında halkı organize edip cesaretlendirmesi ve ardından da Dımaşk'a girip katliam yapmaması için Moğol hükümdarı Gazân Hân'la görüşmeye giden heyetin bizzat başında bulunması,³²⁹ bazı yanlış tutum ve davranışlar karşısında sorumluluk bilinciyle hareket edip cesaretle olayların üzerine gitmesi ve

³²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 293; Ebû Zehra, *İbn Teymiyye*, s. 18, 20; Gedikoğlu, *İmâmet Anlayışı*, s. 13; Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı*, s. 15; Savut, *İbn Kesîr*, s. 56. İbn Teymiyye'nin eleştirisine muhatap olan ilim adamlarından sadece biri Takî b. el-Ahnâî el-Mâlikî'dir. Kabirleri ziyaret konusunda İbn Teymiyye'ye yönelttiği eleştiriler karşısında el-Ahnâî'nin cahil olduğunu ve ilimdeki sermayesini kıt olduğunu söylemişti. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 293.

³²⁴ Ebû Zehra, *İbn Teymiyye*, s. 27; Yazıcı, *İbn Teymiyye'nin Bid'at Fırkalarına Bakışı*, s. 7, 8, 22; Sarıkaya, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 5; Tekin, *İbn Teymiyye'de İctihad*, s. 22; Koca, "İbn Teymiyye", XX, 393.

³²⁵ Koca, "İbn Teymiyye", XX, 391.

³²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 704, 719-723, 727, 730, 736-739, XVIII, 28-29; Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı*, s. 13. İbn Teymiyye, Moğollarla savaşmak konusunda tereddütler yaşayan toplumu, hukukî gerekçelerini izah ettiği eserleriyle ve yaptığı konuşmalarıyla ikna etmişti. Bkz. İbn Kesîr, XVII, 727, 730-731, 736, XVIII, 28-29; Koca, "İbn Teymiyye", XX, 392; Aycan-Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, s. 92-93.

³²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 736-739, XVIII, 26-29, 49, 50; Koca, "İbn Teymiyye", XX, 392; Sarıkaya, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 5-6.

³²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 737-738, XVIII, 27; Koca, "İbn Teymiyye", XX, 392; Aycan-Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, s. 93.

³²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 719, 728, XVIII, 27; Koca, "İbn Teymiyye", XX, 392; Aycan-Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, s. 92; Tekin, *İbn Teymiyye'de İctihad*, s. 25-26.

sonuçlandırması ³³⁰ onun aksiyoner bir kişiliğe sahip olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

İbn Teymiyye yazdığı *el-Akâdetu'l-Vâsitiyye* adlı eserindeki görüşleri nedeniyle bir takım tartışmalara sebep olmuş, heyet huzurunda eser incelenerek önce kabul görmüş ancak daha sonra ortaya çıkan gelişmeler neticesinde tekrar alevlenen çekişmeler Şâfîî kâdisının istifasına neden olunca, kadı ile birlikte İbn Teymiyye de Sultân tarafından Mısır'a çağırılmıştı. Yapılan mahkeme sonunda bir buçuk yıl hapsedilen İbn Teymiyye, akabinde Sultân en-Nâsır b. Kalâvûn iktidarına kadar İskenderiye'de sürgünde kalmıştı.³³¹

Tasavvufun zühd ve ahlâk kısmını kabul etmekle birlikte mutasavvıflara yönelttiği eleştiriler sebebiyle çok tepki aldı. O *hulûl*,³³² *ittihâd*,³³³ *vahdet-i vücûd*³³⁴ gibi kavramları savunan Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc (309/922) ve Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (637/1239) gibi mutasavvıfları tenkit ederek; *hatm-i*

³³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 719, 726, 727-728; Gedikoğlu, *İmâmet Anlayışı*, s. 15; Tekin, *İbn Teymiyye'de İctihad*, s. 25. Moğol saldırısı karşısında Şâm yöneticilerinin şehri terketmesiyle oluşan güvenlik riskine karşı şehrin yönetimini eline alan İbn Teymiyye, asayişî sağlamak için ekipler kurarak içki içilen mekânlara baskınlar dahi düzenlemişti. Ayrıca halkın her kesiminin her daim savaşa hazırlıklı olması gerektiği düşüncesiyle bu karmaşık dönemde medreselerde hocaların ve öğrencilerin birlikte savaş eğitimi için talim yerlerinin belirlenmesi kararı bizzat İbn Teymiyye tarafından alınmıştı. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 727-728, 730-731; Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı*, s. 12. Yine İbn Teymiyye, arkadaşlarıyla birlikte Mescidü'n-Nârenc/Mescidü't-Târîh yakınında bulunan bir nehrin ortasındaki insanların korkutulduğu bir kaya parçasının parçalanıp şüphe tohumları ekilmesinin önüne geçilmiş oldu. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 46.

³³¹ el-Birzâlî, *el-Muktefâ*, II-1, s. 301, 303, 305; ez-Zehebî, *Kitâbü Tezkireti'l-Huffâz*, IV, 1497; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 711, 712, XVIII, 53-55, 75; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 274-275; Ebû Zehra, *İbn Teymiyye*, s. 56-61, 71-73; Güleç, *Zehbî*, s. 43; Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı*, s. 14, 16-20; Sarıkaya, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 6, 7; Gedikoğlu, *İmâmet Anlayışı*, s. 16; M. Yaşar Kandemir, "Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahmân", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 220; Savut, *İbn Kesîr*, s. 58. 712/1313'te Şâm'a dönen İbn Teymiyye burada eserlerini telifle ilgilendi. Ancak yine yasaklı olduğu konularda fetva verip görüşlerini alenî bir şekilde serdetmesi nedeniyle dikkatleri üzerine çekti ve tekrar hapsedildi. Nafaka bağlanarak kalede zorunlu ikamete tabi tutulduğu bu son hapis hayatında vefat etti. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 75-76, 202, 206, 267; Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı*, s. 21.

³³² Hulûl; Allah'ın kendisinin veya sıfatlarının yarattığı varlıklardan birine ya da tamamına geçtiğine ve onların vücuduna yerleştiğine inanmak. Bu düşünce taraftarlarına hulûliyye fırkası denilmektedir. Bkz. Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, s. 24-25; Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, s. 217; Komisyon, *Dinî Terimler*, s. 144.

³³³ İttihâd; tasavvufî bir inanış olarak, İnsan ruhunun saf hale gelip Allâh'ın nuru ile tanışmasından sonra ikilik dairesinden çıkıp bir ve tek olduğunu, dolayısıyla kulluk ve ilahlığın ortadan kalkarak kul ve Allâh'ın bir ve tek olduğunu savunmaktır. Bu görüşü savunanların oluşturduğu zümreye itihadiyye fırkası denilmektedir. Bkz. Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, s. 274.

³³⁴ Vahdet-i vücûd; evrendeki tüm varlıkların, Allah'ın isim ve sıfatlarının birer görüntüsü olduğuna inanmak. Bkz. Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, s. 88-89; Komisyon, *Dinî Terimler*, s. 376.

velâyet,³³⁵ ricâlu'l-ğayb,³³⁶ tevessül³³⁷ ve hurûfilik³³⁸ benzeri konularda tasavvuf erbabını Kur'ân ve sünnete aykırılıkla itham etmişti. Aslında İslâm tasavvufunun aslından uzaklaştığını belirterek; İbn Fâriz (632/1234), İbn Arabî (638/1239), İbn Seb'în (669/1270), Sadreddîn el-Konevî (673/1274) ve Tilmisânî (690/1291) gibi mutasavvıflarda temayüz eden felsefî sûfizme karşı sert eleştirilerde bulunup mücadele etmekteydi.³³⁹ İbn Kesîr'in ise hocasının görüşlerinin bir kısmına

³³⁵ Hatm-i velâyet; velîliğin sonuncusu demektir. Pekçok tasavvuf erbabı, hatemu'l-enbiyâ (hatm-i nübüvvet) gerçeğinden hareketle, peygamberlerin sonuncusu olduğu gibi velîlerin de sonuncusunun olması gerektiği görüşündedir. Dolayısıyla nübüvvetin sona erdiği ancak velâyetin devam ettiği görüşü kabul edilmektedir. Bkz. Metin Yurdagür, "Hatm-i Nübüvvet", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 479.

³³⁶ Tasavvufî bir terim olarak ricâlu'l-ğayb; manevî âlemde yüksek bir derecesi olduğu ve bir takım sorumlulukları olduğuna inanılan Allah'ın kullarıdır. Allah'ın bu velîlerine; erenler, abdâl, gavs, kutb, nücebâ, nukebâ ve evtâd da denilmektedir. Bkz. Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatler*, İstanbul 1990, s. 134-138.

³³⁷ Tevessül; Allah'a yakınlaşmak ya da sevgisini kazanmak için yapılan iyi ve güzel davranışları ya da onun sevgili kullarını aracı kılmaktır. Bkz. Fığlalı, *İslâm Mezhepleri*, s. 84; Komisyon, *Dinî Terimler*, s. 365.

³³⁸ Hurûfilik; Harfler ve rakamlardan bir takım anlamlar çıkarmak. Allah'a ait bazı sırların bu harfler ve rakamlarda gizli olduğuna inanmak. İranlı Fazlullah Nâimî et-Tebrîzî el-Hurûfî (796/1394)'nin hurûfilik'in kurucusu olduğu söylenir. Bkz. Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, s. 222-223; Komisyon, *Dinî Terimler*, s. 145-146.

³³⁹ Ebû Zehra, *İbn Teymiyye*, s. 56; Kıyıcı, *İbn-i Teymiyye'de Akıl-Nakil İlişkisi*, s. 260; Yazıcı, *İbn Teymiyye'nin Bid'at Fırkalarına Bakışı*, s. 12, 33; Güleç, *Zehebî*, s. 42, 44; Sarıkaya, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 7; Ecer, *İbn Teymiyye'nin Filozoflara Yöneltilmiş Eleştiriler*, s. 16; Mustafa Kara, "İbn Teymiyye, Tasavvuf İlgili Görüşleri", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 413. İbn Teymiyye'nin eleştirileri ve bahsi geçen kavramlar hakkında geniş bilgi için bkz. Sarıkaya, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 143-152; Kıyıcı, *İbn-i Teymiyye'de Akıl-Nakil İlişkisi*, s. 203-281; Tekin, *İbn Teymiyye'de İctihad*, s. 32-35; Ecer, *İbn Teymiyye'nin Filozoflara Yöneltilmiş Eleştiriler*, s. 76-85; Savut, *İbn Kesîr*, s. 58. İbn Teymiyye, dönemin tasavvuf erbabını; Hakk'ın sûfilere, rızık sûfilere ve resim/şekil sûfilere şeklinde sınıflandırmaktadır. O, Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî (547/1152)'nin görüşlerinden yararlanmıştı. el-Bağdâdî'nin görüşlerinin Farâbî (339/950), İbn Sînâ (428/1037) ve İbn Rüşd (594/1198)'ün görüşlerine göre İslâm'a daha yakın bulmaktaydı. Yine İbn Teymiyye, Hasan el-Basrî (110/728), Râbia el-Adeviyye (135/752), İbrâhim b. Edhem (162/779), Şakîk el-Belhî (174/790), Bîşr Hafî (227/841), Serî es-Sakatî (251/865), Hâris el-Muhâsibî (242/857), Ahmed Hıvârî (246/860), Fudayl b. İyâz (249/863), Sehl b. Abdullâh et-Tusterî (283/896), Amr b. Osmân el-Mekkî (297/910), Cüneyd Bağdâdî (297/910), Ebû Bekr eş-Şiblî (334/946) ve Şirâzî (691/1292) gibi mutasavvıfları selef-i sâlihînden saymaktadır. Kur'ân ve Sünnet'e bağlılıklarından dolayı onlardan övgüyle bahsetmektedir. O ittihadiyye'nin panteistik tasavvuf anlayışına karşı çıkarak Kur'ân ve Sünnet'e muğayır gördüğü düşünce ve uygulamalara çok sert tavır göstermekteydi. Bkz. İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, VIII, 3850; Güleç, *Zehebî*, s. 44; Kıyıcı, *İbn-i Teymiyye'de Akıl-Nakil İlişkisi*, s. 187, 252, 254; Kara, "İbn Teymiyye", XX, 413. Keza Abdulkâdir el-Geylânî (561/1166)'nin görüşlerini tasvip ettiği de söylenmektedir. Muhtemelen el-Geylânî'nin Hanbelî mezhebine bağlı olması, İbn Teymiyye'nin el-Geylânî'nin tasavvufî görüş ve düşüncelerini daha dikkatli aktarmasına, eleştiri çekecek sözlerden kaçınmasına ve daha temkinli ve tedbirli davranmasına yol açmış olmalıdır. Bkz. Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, İstanbul 1995, s. 174. Öyle anlaşılıyor ki mezhebî temel yaklaşım ve zihni altyapıdaki uyumun etkisiyle el-Geylânî'nin fikirleri, İbn Teymiyye'ye yakın gelmiş ve benimsemiş olmalıdır. Tasavvuf adı altında şahit olduğu hatalı uygulamalara karşı sert ve keskin bir dil kullanırken, el-Geylânî gibi az önce belirtilen mutasavvıflar hakkında daha itidalli bir dil kullandığı söylenebilir.

katılmakla birlikte ricâlu'l-ğayb ve tevessül gibi tasavvufî konularda ve kerâmetler hakkındaki görüşlerinde, selefi yaklaşımdan ziyade tasavvufî düşünceye daha yakın durduğu anlaşılmaktadır.³⁴⁰ İbn Kesîr'in konu hakkındaki görüşleri üzerinde daha sonra durulacaktır.

İki yıl hapisle cezalandırılmasına ve 728/1328'de orada ölmesine sebep olan "peygamberlerin ve sâlihlerin kabirlerinin ziyaret edilmesi" hakkındaki görüşlerinin³⁴¹ aslında muhaliflerince yanlış aktarılacak iftiraya maruz kaldığını anlatan İbn Kesîr, hocasını savunmaktadır. Onun bu konudaki yaklaşımında, peygamberlerin ve sâlih insanların kabirlerini ziyaretin yasak olduğuna dair bir ifadesinin olmadığını, yalnızca mezarları ziyaret amacıyla uzak bir yerden binekle sefere çıkmanın doğru olmadığını söylediğini belirtir. İbn Teymiyye, uzakta olmayan ve bineğe binmeyi gerektirmeyen yakındaki mezarların ziyaretini yasaklamamış, hatta bunların müstehap ve mendûb olduğunu söylemiştir.³⁴² İbn Teymiyye, sırf bu amaçla yapılan yolculuğun bid'at olduğunu, sünnete ve icmâya uygun düşmeyip harama düşülmüş olacağını belirtmektedir.³⁴³

Haçlılar'ın bölgeye dönük saldırılarının devam ettiği, Moğollar tarafından İslâm medeniyetinin simge şehirlerinin tahrip edildiği; Abbâsî hilafetinin sona ermesiyle de İslâm toplumlarının otoriteden mahrum kaldığı; bid'at, hurâfe, sapkın cereyanlar, isyanlar, mezhebî husûmetlere ilaveten Memlûk devlet bürokrasisindeki kişi ve grup rekabetinin baş gösterdiği; böylece toplumun dengesinin, huzur ve sükûnetinin bozulduğu karmaşık bir dönemde yaşayan İbn Teymiyye,³⁴⁴ "iyiliği emretmek kötülüklerden sakındırmak" düşüncesiyle ve sorumluluk bilinciyle

³⁴⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 278, 280-281. Tarihi bir vakıa olarak kabul ettiği yaşanmış ve kerâmet olarak kayıtlara geçen örnekler için bkz. Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr (774/1373), *Delâilü'n-Nübüvve*, haz. Muhammed b. Abdilhakîm el-Kâdî, Kâhire 1424/2003, s. 493-497; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 680.

³⁴¹ ez-Zehabî, *Kitâbü Tezkireti'l-Huffâz*, IV, 1497; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 267; Yazıcı, *İbn Teymiyye'nin Bid'at Fırkalarına Bakışı*, s. 16; Aycan-Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, s. 98; Gedikoğlu, *İmâmet Anlayışı*, s. 16. Ölümle sonuçlanan bu hapis döneminde, fetva ya da kitap yazmasına bile yasak getirilmişti. Bkz. el-Cezerî, *Târîhu Havâdisi'z-Zemân*, II, 363-364.

³⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 267, 269-270; Sarıkaya, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 132.

³⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 267, 270; Yazıcı, *İbn Teymiyye'nin Bid'at Fırkalarına Bakışı*, s. 15; Ebû Zehra, *İbn Teymiyye*, s. 272-274; Sarıkaya, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 133; Ferhat Koca, "İbn Teymiyye", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 404; Savut, *İbn Kesîr*, s. 59. İbn Teymiyye, aslında şu üç ana konu çerçevesinde fikirleriyle öne çıkan bir ilim adamıydı: Bid'at ve hurafelerle mücadele, diğer din mensuplarını taklit ve Kur'an'a uymayan tasavvufî bazı geleneklerle mücadele. Bkz. Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı*, s. 44-46.

³⁴⁴ Ferhat Koca, "İbn Teymiyye", XX, 401; Sarıkaya, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 8.

hareket etmiş; ancak dilini tutmak nedir bilmeyen ve sözünü esirgemeyen tavrı ile inandığı şeyleri söylemekten, kendince yanlış olduğuna inandığı görüş ve tutumları şiddetle eleştirmekten çekinmemiştir. Öyle ki bu yaklaşımı karşısında sevenlerini, taraftarlarını, hatta kendisini himaye eden devlet ricâlini bile karşısına almayı göze almaktan kaçınmamıştır.³⁴⁵

İbn Teymiyye'nin Hanbelî mezhebine mensup olmasına rağmen Şâfiî düşüncesinin etkisinde kaldığı da fark edilmektedir. Şöyle ki İbn Kesîr'in sünneti, Hz. Peygamber'e 'Kur'ân dışı gelen vahiy' anlamına gelen *gayri metlûv vahiy* olarak değerlendirmesi, İbn Teymiyye ile paralellik arz etmektedir. İbn Kesîr'in bu yaklaşımının İbn Teymiyye'den geçtiği düşünülse de bu anlayışın aslında İmâm eş-Şâfiî'nin yaklaşımı olduğu ve İbn Teymiyye ile İbn Kesîr'in de bunu İmâm eş-Şâfiî'den aldığı anlaşılmaktadır.³⁴⁶

İbn Kesîr'in, hocası İbn Teymiyye'yi her alanda savunmasa bile açık bir şekilde ondan etkilendiği anlaşılmaktadır. İbn Kayyim el-Cevziyye (751/1350) gibi onun taraftarı olmayıp onu hataları ve sevaplarıyla kabul etmiş,³⁴⁷ çalışmalarını, gayretini ve mücadele ruhunu takdir etmiş ama yeri geldiğinde de onu eleştirmekten çekinmemiş hatta bu yüzden İbn Kayyim ve diğerlerinin şiddetli eleştirilerine maruz kalmıştır.³⁴⁸ İbn Kesîr'in, bir taraftan İbn Kayyim gibilerin eleştirilerine maruz kalırken diğer taraftan da talâk konusunda İbn Teymiyye'nin görüşleri doğrultusunda fetva vermekle suçlanmakta ve baskı gördüğü anlaşılmaktadır.³⁴⁹ İbn Kesîr'in bu tavrı, tarafsızlığının

³⁴⁵ Ferhat Koca, "İbn Teymiyye", XX, 404; Gedikoğlu, *İmâmet Anlayışı*, s. 16. Meselâ Mısır' da gerçekleştirilen bir münazarada, Sibeveyh hakkında sarf ettiği sözler sebebiyle İbn Teymiyye'nin hayranı Ebû Hayyân (745/1345), onun görüşlerine muhalefet edip karşı tarafı desteklemişti. Bu münazarada İbn Teymiyye, Sibeveyh'i yalan söylemekle itham edip onun kitabında otuz yerde hata yaptığını söyleyerek rakibini eleştirmişti. Ebû Hayyân, bu münazaradaki tavrından dolayı ya da onun Mücessime'ye benzeyen görüşlerinden dolayı İbn Teymiyye'yle ilişkisini kesmişti. Bkz. Mahmut Kafes, *Ebû Hayyan el-Endelûsî'nin Hayatı ve el-Bahru'l-Muhit İsimli Tefsirindeki Metodu*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1994, s. 8, 9, 35; Cafer Tayyar Doymaz, *Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin Hayatı ve İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab Adlı Eserinin Tahlili*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006, s. 20, 21; Tekin, *İbn Teymiyye'de İctihad*, s. 22.

³⁴⁶ Savut, *İbn Kesîr*, s. 62-63.

³⁴⁷ Onu şu ifadelerle övmektedir: "İbn Teymiyye büyük âlimlerden biri olup icihadlarında hata yaptığı da isabet ettiği de olmuştur." Buhârî'nin rivâyet ettiği bir hadisi aktararak onun hatalarının da affedilebileceğini belirtmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 302; Savut, *İbn Kesîr*, s. 64.

³⁴⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1988, II, 208; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 70; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 107-108; Savut, *İbn Kesîr*, s. 64-65.

³⁴⁹ İslâm hukukuna göre boşanmanın gerçekleşmesi için üç talâk'ın olması gerekmektedir. İbn Teymiyye üç talâk'ın birden verilmesinin *bid'î talâk* olduğunu, dolayısıyla haram talâk olduğunu

ve bilimden yana tavır geliştirmesinin de önemli bir göstergesi ve onu, diğer çağdaşlarından farklı kılan özelliği idi.

Ortaçağın önemli seyyahlarından İbn Battûta, Dımaşk'ta bulunduğu sırada İbn Teymiyye hakkında edindiği izlenimlerini anlatmaktadır. İbn Battûta, İbn Teymiyye'nin Cuma hutbesini dinlediğini belirtir ve onu "kafası karışık âlim", "aklında biraz noksanlık olan biri" olarak tanıtmaktadır.³⁵⁰ Bu değerlendirmenin İbn Battûta'ya ait mi yoksa bölge halkından İbn Teymiyye'ye muhalif olanların yaygın olarak söylediği bir yakıştırma mıdır kesin olarak bilinmemektedir. Ancak İbn Battûta'nın Şâm'da bulunduğunu söylediği tarihte İbn Teymiyye'nin hâlâ hapiste olduğu dikkate alınacak olursa, bu tür yaklaşımların araştırmacıları doğru bir tarih okumasından uzaklaştıracağı açıktır.

İbn Battûta'nın bu ifadelerinden İbn Teymiyye ile bizzat tanışıp görüşmediği, onun hakkındaki değerlendirmelerin daha çok başkalarına ait bilgilerden oluştuğu anlaşılmaktadır. İster kendi kanaati isterse İbn Teymiyye'ye muhaliflerinin nitelendirmesi olsun bu yaklaşımları, kayda geçirilen tarihi bir vakıa olarak kabul etmek yerinde olacaktır. Burada asıl üzerinde durulması gerekenin; dönemin ilmî, fikrî ve mezhebî tartışmalarının toplumun kamplaşmasına ve kutuplaşmasına yol açan sebepler ile sonuçlarının tahlili yahut vakıanın tespit edilmesidir. Nitekim İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'de aktardığı şu bilgi bizi doğrular niteliktedir:

Sıradan Müslümanların yanında fakihlerin çoğu da diğer dinlere mensup kimseleri dahi nefret ettirecek şeyleri, İbn Teymiyye'den naklediyor ve bu gibi şeyleri ona isnâd ediyorlardı. Ancak bütün bunlara rağmen İbn

savunmaktadır. Haram olan talâkın ise vaki olmayacağına hükmederek bir tek talâk hakkının kullanıldığı şeklinde fetva vermekteydi. Yine yemin ile boşanmanın gerçekleşmeyeceğine dair fetva vermesi de hukukçuların hedefi haline gelmesinin sebeplerinden bir diğeri idi. Daha geniş bilgi için bkz. İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 115; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 399; ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 113; Ebû Zehra, *İbn Teymiyye*, s. 348, 352-354, 358-361; Yazıcı, *İbn Teymiyye'nin Bid'at Fırkalarına Bakışı*, s. 14; Aycan-Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, s. 97; Tekin, *İbn Teymiyye'de İctihad*, s. 128-154; Gedikoğlu, *İmâmet Anlayışı*, s. 16.

³⁵⁰ İbn Battûta, *Seyahatname*, s. 82. İbn Teymiyye'nin cuma hutbesinde "benim şimdi minberden indiğim gibi muhakkak Cenab-ı Allah da dünyaya iner" sözü üzerine İbn Zehrâ adında bir Mâlikî âlimi bu sözlere karşı çıkmıştı. Bunun üzerine halk İbn Zehrâ'nın üzerine gidip biraz hırpalamışlardı. Mâlikî ve Şafîî âlimleri durumu Melikü'l-Ümerâ Seyfeddîn Tengiz'e şikâyetle bildirmişler idi. Ayrıca "üç talâkla boşayan kimse bir talâkla boşamış gibidir" ya da "Ravzâ-i Mutahhara'yı ziyaret eden kimse namazları kısaltmaz" gibi sözlerine de itirazlar artınca Tengiz, şer'î bir rapor düzenleyerek Sultân en-Nâsır Muhammed'e göndermişti. Bu rapor neticesinde ikinci defa kalede hapsedilmiş ve bir süre sonra orada ölmüştü. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 299; İbn Battûta, *Seyahatname*, s. 82; Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı*, s. 44; Gedikoğlu, *İmâmet Anlayışı*, s. 16.

Teymiyye'nin cenazesine katılan insanların sayısı yine de oldukça kalabalıktı.³⁵¹

İbn Kesîr'in takdim ettiği ve yukarıda bahsi geçen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla İbn Teymiyye'nin kişilik yapısı ve mîzâcına has üslûbuyla, aşırı bir cesâret ve özgüvenle hareket ettiği gözlemlenmektedir. Doğru bildiği yoldan şaşmayan, özellikle dine sonradan eklenen bid'at ve hurâfelerle mücadelesi yanında din dışı eylemler ve düşman saldırıları karşısında gösterdiği yararlılıklar ile zihinlerde bir aksiyon adamını canlandırmaktadır. Görüş ve düşüncelerinin kimi zaman Mücessime'ye kaydığı, bazen Zahirî düşüncelerle örtüştüğü belirtilerek eleştirilere maruz kalmasını, ayrıca Kur'ân ve sahih hadise aykırı olan tasavvufi ekollere karşı çok sert tavır göstermiş olmasını hem kendisi açısından hem de muhalifleri açısından dönemin şartları içerisinde ve tarihî bağlamında ele almanın daha bilimsel, makul ve mantıklı olacağı belirtilmelidir.

İbn Kesîr'in ilmî düşüncesinin oluşmasında kendisine yol gösteren ve yön veren önemli hocalarından biri de babası ve dedesi fıkıh âlimi olan İbrâhîm b. Abdirrahmân b. İbrâhîm Burhânüddîn el-Fezârî eş-Şâfiî (729/1329)'dir.³⁵² İbn Firkâh olarak da bilinen müellif,³⁵³ 660/1262'de Mısır'da doğdu. On yaşında iken babasının Dımaşk'taki Bâderâiyye Medresesi'nde ders vermeye başlayan Fezârî, ölünceye kadar bu görevi sürdürmüştür.³⁵⁴ 723/1323'de kendisine Şâm Başkadılığı teklif edilmiş ancak tüm baskı ve ısrarlara rağmen kabul etmemiş, bürokratik görevlere mesafeli durmuştur.³⁵⁵ İbn Teymiyye'den farklı düşüncelere sahip olmasına rağmen bu farklılık onu İbn Teymiyye ile çatışmaya sevketmemiştir. Birbirlerine saygıyla yaklaşmış ve ilişkileri koparmamışlardı.³⁵⁶ Fezârî'den övgüyle bahseden İbn Kesîr, ondan daha büyük bir âlim görmediğini, hadis ve fıkıh'ta ondan

³⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 299.

³⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 316-317; İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 34-35. İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 113; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 46.

³⁵³ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, VI, 243; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 316, 317; İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, II, 315; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 138.

³⁵⁴ Muîd olarak babasına yardımcı olduğu zamanlarda ders verdiği de anlaşılan müellif daha sonraki yaşlarda aynı medresede müderris olarak çalışmaya başlamış ve ölünceye kadar devam ettirmiştir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 316, 317; İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, II, 315; Hasan Güleç, "Fezârî", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 539.

³⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 316-317; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 159.

³⁵⁶ Güleç, "Fezârî", XII, 539; Savut, *İbn Kesîr*, s. 66.

çok yararlandığını ifade etmektedir.³⁵⁷ Emeviyye Câmii'nde hatiplik görevi ile birlikte ders halkasında da ders veren Fezâî, rivâyet ilimleri yanında fıkıh ve nâhivde de oldukça iyi bir konumdaydı.³⁵⁸ Gerek hadis ve tefsir gerekse rivâyet ilimlerinden cerh, ta'dîl ve ricâl ilimlerini ondan almış olmalıdır.

Hadis alanında ve tarih konusunda istifade ettiği diğer bir hocası İzzeddîn Ebû Ya'lâ Hamza b. Es'ad b. Muzaffer b. Es'ad b. Hamza İbnü'l-Kalânîsî et-Temîmî ed-Dımaşkî (729/1329)'dir. 649/1251'de Dımaşk'ta doğmuş olan İbn Kesîr'in hocası, hadis, tarih ve fıkıhta derinleşmiş ilim adamıdır. Çeşitli ilim halkalarında dersler vermiş olan İbnü'l-Kalânîsî, kısa bir süre vazifede bulunduğu vezirlik dâhil bürokraside de bazı görevler almıştı.³⁵⁹ Bürokrasinin incelikleri ve devlet yönetimi konularında bu hocasından ve yönetim kademesinde görev almış olan diğer hocalarından etkilenmiş olmalıdır.

623/1226 yılında doğduğu bilinen el-Haccâr Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebû Tâlib İbnü's-Şihne (730/1330),³⁶⁰ İbn Kesîr'in de hadis aldığı ümmî muhaddislerdendir.³⁶¹ İbn Kesîr, Buhârî'nin *Sahîh*'ini altmış defa okuduğunu, çok hadis rivâyet ettiğini, Eşrefiyye Dâru'l-Hadîs'inde ondan 500 cüz hadis dinlediğini belirtmektedir. Ayrıca İbn Kesîr, Buhârî'nin *Sahîh*'ini ondan Zebîdî rivâyetiyle ezberleyerek icazet almıştı. Teklif edildiği halde resmî bir görev kabul etmeyen İbnü's-Şihne, Dımaşk, Kâhire, Hamâ, Ba'lebekk ve Hıms'ı dolaşarak buralarda hadis dersleri vermiştir.³⁶²

Fıkıh, hadis, tarih, kelâm ve nahivde uzmanlaşmış bulunan Endülüs'lü hadis hafızlarından Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Muhammed b. Sehl el-Ezdî el-Ğırnâtî el-

³⁵⁷ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 317; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, II, 316; Savut, *İbn Kesîr*, s. 66.

³⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 316-317; es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, IX, 312-313; İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 34; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 154; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 45-46; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, II, 316, III, 103; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 54.

³⁵⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 320; İbn Hacer, *ed-Dürer*, II, 75; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, IX, 203; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 156; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 277; Kal'acî, *Mukaddime Câmîu'l-Mesânîd*, s. 145-146; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 50; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 54.

³⁶⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 327; İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 142-143; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 55.

³⁶¹ İbn Kesîr 730 yılında Dımaşk Câmii'nde ondan hadis okuduğunu belirtmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 328; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 162; Kal'acî, *Mukaddime Câmîu'l-Mesânîd*, s. 161; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 44. Buradaki ümmiliğin okuma yazma bilmediği şeklinde anlaşılması gerektiği belirtilmelidir. Çok iyi yazı yazamadığı anlamında kullanılmış olmalıdır.

³⁶² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 327-328; İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 142-143; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, II, 415; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 162; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 44-45; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 55.

Endelûsî (730/1330) de İbn Kesîr'in hocası olmuştu. Yöneticiler nezdinde oldukça itibarlı bir şahsiyet olduğu için kendisine Vezîr de denilmekteydi. 724/1324'te hac ibadeti için çıktığı yolculuğunun dönüşünde Dımaşk'a uğramış bir müddet burada kalmıştı. Bu esnada İbn Kesîr, hadis derslerine katılarak onun öğrencisi olmuştur. Onun hadis hafızı olduğunu ifade eden İbn Kesîr, yedi oturumda Müslim'in *Sahîh*'ini ezbere okuduğunu kendisinin de kitaptan takip ettiğini belirtmektedir. Yine bir hac ziyareti dönüşünde Endülüs'e varamadan Kâhire yakınlarında vefat etmiştir.³⁶³

İbn Kesîr'in bir diğer hocası Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Cemâlüddîn b. Şerefüddîn el-Kalânîsî ed-Dımaşkî (731/1331)'dir. Dımaşk'ta doğmuş olan bu hocası fıkıh ve hadis yanında diğer ilim dallarında da uzmanlaşmış bir ilim adamı idi. Dımaşk Kazaskeri ve Hazine Nâzırı olarak bürokraside görev almış bulunan İbnü'l-Kâlânîsî aynı zamanda çeşitli yerlerde dersler de vermiştir.³⁶⁴

Keza başka bir hadis hocası, Bedreddîn Yûsuf b. Ömer el-Mısrî el-Hutenî (731/1331)'dir. Kâhire'de doğup kendini yetiştirmiş bulunan Hutentî, yüze yakın hadis şeyhinden semâ yoluyla hadis alarak hadis hafızı olmuştur.³⁶⁵ Kâhire'de hadis ve fıkıh dersleri veren bu zat, İbn Kesîr'in hadis hocası olduğuna göre İbn Kesîr ya Kâhire'ye gitmiş ya da bu zat ile muhtemelen hacc yolculuğu esnasında karşılaşmış ve Hicâz'da ders almış olmalıdır.

Konya'lı bir Türk aileye mensup Radyyyüddîn İbrâhîm b. Süleymân el-Konevî el-Mantıkî el-Hanefî (732/1332), İbn Kesîr'in usûl ve mantık benzeri dersleri aldığı hocasıdır. Dönemin meşhûr Hanefî fakîhlerinden olan Konevî, bürokrasideki görevlerinin yanı sıra Kaymaziye Medresesi'nde de müderris olarak ders vermiştir.³⁶⁶

Mağrip asıllı Cemâleddîn Ebu'r-Rabi' Süleymân b. Hatîb Mecdüddîn Ömer el-Ezri'î (ez-Züra'î) eş-Şâfî (734/1334) de, İbn Kesîr'in diğer bir hadis hocasıdır.

³⁶³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 326; İbn Hacer, *ed-Dürer*, IV, 178-179; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 34; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 147; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 46; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 54, 55.

³⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 341-342; İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 300-301; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 166-167; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 146; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 52.

³⁶⁵ İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 374, IV, 466-467; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-Sâfî*, II, 415; es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 534; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 170; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 58.

³⁶⁶ İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 27; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 171; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 56.

645/1247'de İbn Kesîr'in de doğduğu köye yakın bir yerde bulunan Ezriât'ta dünyaya gelen el-Ezri'î, ilim öğrenmek düşüncesiyle Dımaşk'a yerleşmişti. Fıkıh ve hadis ilimlerinde uzmanlaşarak Züra'da kâdıllık, Dımaşk'ta ise hem kadılık hem de nâiblik yapmış ve çeşitli mekânlarda dersler vermişti. Yine Şâm'da şeyhu'ş-şuyûh, kâdî'l-kudât gibi bürokratik görevlerde bulunduktan sonra Mısır'a yerleşti. Daha sonra Kâhire Kazaskerliği'ne atanan Ezri'î burada vefat etmiştir.³⁶⁷

Yine genç yaşlarda hadis hafızı olan Ali b. Ömer b. Ebi Bekr el-Vânî el-Halâtî es-Sûfî İbnu's-Salâh (735/1335), İbn Kesîr'in başka bir hadis hocasıdır. Mısır bölgesinin en meşhûr âlî isnâd sahibi muhaddislerinden biri olarak tanınmaktaydı.³⁶⁸ Tıpkı Hutênî gibi İbn Kesîr'in hocası olduğu bilinen bu hadisçiden -az önce de belirtildiği gibi- ya İbn Kesîr Mısır'a giderek ondan hadis almış ya da el-Vânî ile Dımaşk'ta görüşmüş olmalıdır. Veyahut Hicâz bölgesinde buldukları esnada mülaki olmuşlar ve İbn Kesîr ondan burada ders almış olmalıdır.

Hanbelî fakîhlerinden Şemsüddîn Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf en-Nablûsî el-Makdisî el-Hanbelî (737/1337), İbn Kesîr 'in 733/1333 yılında, Kudüs yolculuğu dönüşünde Nablus'ta kendisinden hadis okuduğunu belirttiği bir diğer hocasıdır. Kudüs'te doğup Nablus'a yerleşen Makdisî, orada eğitimini tamamlayarak rivâyet ilimleri konusunda otorite olmuştu. İbn Kesîr, ibadet ve takvasıyla, güzel ahlâkı ve güçlü hitabetiyle tanınan hocasının yanında bir müddet kalarak onun öğrencisi olmuş, ondan hadis dinlemiş ve ona hadis arzetmiştir.³⁶⁹

İbn Kesîr'in öğrencisi olduğu diğer bir hocası, İbn Bârizî adıyla meşhur, Mısır ve Şâm bölgesini gezerek dersler veren, Hamâ'da kâdılkudâtılık da yapmış olan Hibetüllâh b. Abdirrahîm b. Ebî Tâhir İbrâhîm Şerefüddîn İbnü'l-Bârizî el-Hamevî (738/1338)'dir. 645/1248'de dünyaya gelmiş ve birçok ilim dalıyla ilgilenerek kendisini yetiştirmişti. Hamâ'daki Şâfiî fıkıhçılarından ileri gelenlerinden

³⁶⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 368; İbn Hacer, *ed-Dürer*, II, 159-163; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 187; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 52; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 56.

³⁶⁸ İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 374, III, 90; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, II, 415; es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 534; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 58.

³⁶⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 354, 397; İbn Hacer, *ed-Dürer*, II, 304; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 201-202; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 147; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 50.

ve değişik ilimlerle ilgili doksan küsur eseriyle vel d bir âlim olan Hamevî, aynı zamanda  l  isnâd sahibi bir muhaddistir.³⁷⁰

İbn Kesîr'in *Tarihi*'nde de sıklıkla birebir alıntılar yaptığı hocası Şâm tarihçisi Alemüddîn Eb  Muhammed Kâsım b. Muhammed el-Birzâlî eş-Ő f i (739/1339), aslen Endülüs'l  olup ilimle meşgul olan bir ailenin çocuğu idi. 665/1267 yılında Dımaşk'ta doğdu. Yaklaşık bin kadar muhaddisten hadis alan Birzâlî, Emeviyye Câmi'i'nde hadis dersleri vermiş; EŞrefiyye, Zâhiriyye, Nefsiyye ve Nûriyye medreseleri ile Dâru'l-Hadîsi'l-Kavsiye'de de müderris ya da baş müderris olarak görevlerde bulunmuştur.³⁷¹ Hadis ve tarih alanında Şöhret bulmuş, aynı zamanda Zehebî'nin de hocası olan³⁷² Birzâlî, 739/1339 yılında hacca giderken yolda ihramlıyken vefat etmiştir.³⁷³

İbn Kesîr, hadis ve tarih ilimlerinde Birzâlî'den çok yararlanmıŐ, özellikle tarihçilik konusunda hocasından etkilenmiş onun zeyl geleneğini s rd rm Őtur.³⁷⁴ İbn Kesîr'in tarih ve tarihçilik yönüyle Mizzî ve Zehebî'den olduğu kadar usûl ve yöntem olarak Birzâlî'den de kısmen etkilendiği söylenebilir. Ancak tamamen onun usl bunu benimseyip taklit ettiği anlamı da çıkarılmamalıdır. Şöyle ki, Birzâlî'nin *el-Muktef * ve *Mu'cemu'Ő-Şuyûh* adlı eserleri İbn Kesîr'in önemli kaynakları arasında yer almaktadır.³⁷⁵ Birzâlî, Şihâbüddîn Eb  Şâme el-Makdisî (665/1267)'nin *er-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye* adlı eserine, 665-738/1266-1337 yıllarındaki önemli olayları ve kiŐileri, İbn Kesîr de 738-751/1338-1351 yıllarında meydana gelen önemli olayları ve kiŐileri kapsayan

³⁷⁰ İbn Kesir, *el-Bidâye*, XVIII, 405; es-Sübkî, *Tabak t Ő-Şâfiyye*, IX, 155; İbn Tağr berdi, *en-N c m*, IX, 231; ez-Zirikli, *el-A' m*, VIII, 73.

³⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 412-413; İbn Hacer, *Durer*, III, 237; G le , *Zeheb *, s. 46; Ali Yardım, "Birz l ", *DÍA*, İstanbul 1992, VI, 216.

³⁷² Yardım, "Birz l ", VI, 216; G le , *Zeheb *, s. 46.

³⁷³ İbn Kes r, *el-Bid ye*, XVIII, 412-413; ez-Zeheb , *Kit bu Tezkireti'l-Huff z*, IV, 1501; İbn Hacer, *ed-Dürer*, III, 237-239; İbn 'l- m d, *Őezer t*, VIII, 215; es-S bk , *Tabak t Ő-Ő fiyye*, X, 381-382; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-M errih n*, s. 142; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 183.

³⁷⁴ İbn Hacer, *ed-Dürer*, III, 238; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-M errih n*, s. 204; Polat, *İbn Kesîr*, s. 41.

³⁷⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 408;  zaydın, "el-Bidâye" VI, 131-132; Bkz. Donald Presgrave Little, *An introduction to Mamluk Historiography*, Weisbaden 1970, s. 69-73; Polat, *İbn Kesîr*, s. 87. Irwin, "İbn Kathîr", I, 341. 20 Cildi aŐtıęı anlaşılan *Mu'cemu'Ő-Şuyûh* adlı eserinde  c bin kadar hocasının biyografisinden bahsettiği önemli bir çalışmadır. Bu eserin bir kısmı zamanımıza ulaşmış bulunmaktadır. Bkz. Yiğit, *Meml kler*, s. 337; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 183; Polat, *İbn Kesîr*, s. 76.

bir zeyl yazmıştır.³⁷⁶ İbn Kesîr, yaptığı çalışmayı bir eksikliği tamamlamak veya bir gediği kapamak olarak gördüğünden; hocalarının çeşitli sebeplerle tamamlamadığı bir eseri, olduğu gibi nakletmekten çekinmiyor, aynı zamanda ilim adamları arasında yaygın olarak süregelen bir geleneği de devam ettirmiş oluyordu.³⁷⁷

Yine İbn Kesîr'in en çok yararlandığı hadis hocalarından Hâfız Cemâlüddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî eş-Şafîî (742/1341), aynı zamanda onun kayınpederidir.³⁷⁸ 654/1256'de Halep'te doğan Mizzî, küçük yaşta ailesiyle birlikte Dımaşk'ın Mizze köyüne yerleşti. Şâm'ın en meşhur hadis hafızı olarak bilinen ve özellikle ricâl ilminde öne çıkan Mizzî;³⁷⁹ Nevevî (676/1277), İbnü's-Sâbûnî (680/1281), İbn Hallikân (681/1282), Ebü'l-Ferec İbn Kudâme (682/1283), Kastallânî (686/1287) ve Dimyâtî (705/1305) gibi âlimlerden ders alarak hadis alanında uzmanlaşmıştır.³⁸⁰

İbn Teymiyye, Birzâlî ve Zehebî ile Mizzî'nin birbirlerinden hem ilmî bakımdan yararlandıkları hem de arkadaşlık ilişkilerini geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Mizzî'nin de bu ilişkiye hadisçilik yönüyle olumlu katkı sunmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.³⁸¹ İbn Kesîr, bu hocalarının her birinin üstün özelliklerini özümseyerek akademik formasyonunu geliştirmiş olmalıdır. Nitekim üstlendiği görevler, yaptığı ilmî faaliyetler, tamamladığı telifatı ve yetiştirdiği öğrencileriyle de bunu ispatladığı görülmektedir.

³⁷⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 408, 412; İbn Hacer, *ed-Dürer*, III, 238; es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 527; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 204; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 53; Yiğit, *Memlûkler*, s. 337; Polat, *İbn Kesîr*, s. 76.

³⁷⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 408; Savut, *İbn Kesîr*, s. 68.

³⁷⁸ İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 374; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 113; eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli'*, II, 353; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 165; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 45-46; İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, s. 8 (muhakkikin önsözü); Erdoğan Köycü, *el-Mizzî'nin Hadis İlmindeki Yeri*, Ankara 2013, s. 15; Kandemir, "Mizzî", XXX, 220.

³⁷⁹ es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 521; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 61-62; Köycü, *el-Mizzî'nin Hadis İlmindeki Yeri*, s. 14, 16; Kandemir, "Mizzî", XXX, 220.

³⁸⁰ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân (681/1282), *Ve Feyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ'i'z-Zemân*, tah. İhsân 'Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrût 1398/1978, I, 5; eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli'*, II, 353; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 148; Kandemir, "Mizzî", XXX, 220; Savut, *İbn Kesîr*, s. 69.

³⁸¹ Cemâlüddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî (742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I-XXXV, tah. Beşâr Avvâd Marûf, Beyrût 1403/1983, I, 20 (muhakkikin önsözü); I, 20-21 (muhakkikin önsözü); eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli'*, II, 353-354; Köycü, *el-Mizzî'nin Hadis İlmindeki Yeri*, s. 55-56; Kandemir, "Mizzî", XXX, 220.

İbn Teymiyye ile dost olduğu için³⁸² olsa gerek ki Mizzî, Cehmiyye³⁸³ mensuplarının düşüncesine reddiye yazmak maksadıyla *Sahîhu'l-Buhârî*'deki 'Ef'âlu'l-İbâd' bölümünün bir kısmını okuduktan sonra, Şâfiî fakîhleriyle fikir ayrılığına düşmüştür. Bu yüzden kendisi Şâfiî kâdısı tarafından birkaç gün hapsedilmiştir.³⁸⁴

İbn Kesîr, Mizzî 'den küçük yaşlardan itibaren hadis ve isnâd, cerh ta'dîl ve tahrîc³⁸⁵ gibi hadis ilimleri alanlarında ders almış, onun takdirini kazanmış hatta hafız olan kızı Zeynep ile evlenerek ona daha da yakınlaşmıştır.³⁸⁶ Bu yakınlık ve muhabbetinin yazdığı eserlere de yansıdığı görülmektedir. Nitekim İbn Kesîr, birçok yerde hocasına atıflar yapmış, ondan övgü ile bahsetmiş, hadis ilminde öncü ve otorite olduğunu vurgulamıştır.³⁸⁷

Hadis usûlü alanında kütüb-i sitte ve râvilerine dair hazırlanan *Tuhfetü'l-Eşrâf bi Ma'rifeti'l-Etrâf* ve *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* adlı eserlerini telif eden Mizzî,³⁸⁸ 742/1341 yılında tâûn salgınında hayatını kaybetmiştir. 718/1318

³⁸² 699/1299'da Gazân Hân'la görüşmeye gittiklerinde, İbn Teymiyye'nin oradaki cesareti ve Gazân Hân'a hitaben yaptığı etkili konuşmasından sonra el-Mizzî, onu daha çok sevmişti. Onun istikameti, takip ettiği selefî çizgi ve olaylar karşısında tutum ve davranışları, yakınlık ve dostluklarını pekiştirmişti. el-Mizzî'nin İbn Teymiyye ile dostluk ve arkadaşlığı hakkında bkz. el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 19-23 (muhakkikin önsözü); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 54.

³⁸³ Cehmiyye, Ebû Muhris Cehm b. Safvân er-Râsihî (128/745-46)'nin taraftarlarının fırkasıdır. İslâm tarihinde ilk ortaya çıkan fırkalardan olan bu fırka, insanın eylemlerinde hiçbir şekilde kudretinin olmadığı, Mutezile gibi Kur'an'ın hadis (sonradan yaratılmış bir söz) olduğu, cennet ve cehennem ehlinin belirlenmesinden ve orada uzunca bir müddet kaldıktan sonra yok olacağı ve Allah dışında hiçbir varlığın kalmayacağı gibi görüşleri savunmaktadır. Bkz. el-Makrizî, *el-Hutat*, II, 351; el-Kummî-en-Nevbahtî, *Şii Firkalar*, s. 61-62; Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, s. 103-104; Atay, *İslâm'ın İnanç Esasları*, s. 125; Şerâfettin Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 234-236.

³⁸⁴ el-Birzâlî, *el-Muktefâ*, II-1, s. 302; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 54; eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli'*, II, 354. İbn Kesîr verdiği bilgiye göre, el-Mizzî'yi zindana atturan Şâfiî kâdısı İbn Sasrâ, el-Mizzî'nin düşmanı idi. el-Mizzî, İbn Teymiyye'nin çabaları sonucu zindandan çıkabilmişti. Bkz. el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 21-22 (muhakkikin önsözü); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 54; eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli'*, II, 354; Köycü, *el-Mizzî'nin Hadis İlmindeki Yeri*, s. 55.

³⁸⁵ Hadis edebiyatının önemli bir türü olarak tahrîc; hadisin dayandığı asıl kaynağı ya da kaynakları göstermek anlamına gelmektedir. Bu, ya hadisi müelliflerden kimlerin rivâyet ettiğini açıklamak ya da hangi kitabın hangi bölümünde geçtiğini tespit etmek suretiyle olur. Tahrîc yöntemiyle diğer ilim dallarına ait literatürün hadis ilmi açısından denetlenmesi sağlandığı gibi hadislerin tespiti, bunların isnadı ve metnin sihhat bakımından değerlendirilmesi de sağlanmaktadır. Bkz. Mehmet Görmez, "Tahrîc", *DİA*, İstanbul 2011, XXXIX, 419.

³⁸⁶ Laoust, "İbn Kathir", *The Encyclopaedia of Islam*, III, 52; Bayram, *İbn Kesîr*, s. 4; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 10; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 15, 23; Kandemir, "Mizzî", XXX, 220; Polat, *İbn Kesîr*, s. 41.

³⁸⁷ İbn Kesîr, *el-Bâisü'l-Hasîs*, s. 115-116, 174; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 95, 181, 289; Savut, *İbn Kesîr*, s. 70.

³⁸⁸ el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 148; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 183; Güleç,

senesinden vefatına kadar Dımaşk'ın en büyük Dârul'-Hadîsi'l-Eşrefiyye medresesinde baş müderris olarak görev yapmıştır.³⁸⁹

Kıraât ve hadis hocalarından bir diğeri, Ömer b. Ebî Bekr el-Bestî ed-Dımaşkî (742/1342)'dir. 664/126 yılında Dımaşk'ta doğan Bestî, İbn Teymiyye ve Fahrüddîn İbnü'l-Buhârî'den ders alarak rivâyet ilimlerinde uzman olmuştur. İbn Kesîr, kıraâtî güzel, ahlâkî, zühd ve takvasıyla bilinen ayrıca da zikir ve hadis meclislerine sıklıkla katılan bu zattan İbnü'l-Buhârî'nin *Muhtasarü'l-Meşîha* adlı eserini ezberleyerek icâzet almıştır.³⁹⁰

Özellikle rivâyet ilimleri, hadis ve tarih alanlarında çokça istifade ettiği, tarihçilik anlayışında da katkısı bulunan hocalarından biri de Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz et-Türkmanî ez-Zehebî (748/1348)'dir. Dımaşk'ta 673/1274 yılında doğan³⁹¹ ve Memlük devrinin önemli tarihçilerinden olan Zehebî, babası kuyumculukla uğraşan Türkmen bir ailenin çocuğu idi. Fıkıh, kıraât, nâhiv, hadis, ricâl ve tarih ilimlerinde eğitimini tamamladı ancak hadis, ricâl ve tarih alanında derinleşerek otorite kabul edildi.³⁹² Son yıllarında görme yeteneğini kaybeden Zehebî, 748/1347 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir.³⁹³

Dönemin birçok ilim adamı gibi Zehebî de yirmi yaşlarından itibaren Ba'lebek, Hamâ, Humus, Trablus, Kâhire, Mekke, Medine ve Kudüs gibi şehirlere ilim öğrenmek

Zehebî, s. 49; Kandemir, "Mizzî", XXX, 220-221.

³⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 427; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 148; Güleç, *Zehebî*, s. 49.

³⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 442; İbn Hacer, *ed-Dürer*, III, 157; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 147; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 52-53; Ergül, *Taberî ve İbn Kesîr*, s. 28; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 57.

³⁹¹ İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 521; Güleç, *Zehebî*, s. 30-31; Diyarbakır'ın Silvan İlçesinde (Meyafarikîn) doğduğu da söylenir. Bkz. Güleç, *Zehebî*, s. 30-31.

³⁹² İbn Hacer, *ed-Dürer*, III, 336-338; es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 522; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 162; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 185; Güleç, *Zehebî*, s. 56, 60; Polat, *İbn Kesîr*, s. 75; Savut, *İbn Kesîr*, s. 71. ez-Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ* adında 23 cilt olarak neşredilen meşhur bir biyografi çalışması, *Tarihü'l-İslâm* adıyla otuz altı ciltlik eseri ve bu çalışmanın kaynakları arasında da yer alan, iki cilt olarak çalışılan ve 744/1344 yılına kadarki önemli olay ve yıllara göre tertip edilmiş *Düvelü'l-İslâm* adlı eseriyle de tanınmaktadır. Bkz. es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 522; Yiğit, *Memlükler*, VII, 278; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 186, 187; Polat, *İbn Kesîr*, s. 76.

³⁹³ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 500; İbn Hacer, *ed-Dürer*, III, 338; es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 521-522; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 185; Güleç, *Zehebî*, s. 34.

maksadıyla yolculuklar yapmıştır. Bu yolculukları vesilesiyle bin iki yüz kadar ilim adamıyla görüşmüş ve onlardan ilim almıştır.³⁹⁴

İbn Kesîr'in; "onun vefatı ile hadis şeyhlerinin ve hafızlarının sonu geldi" dediği³⁹⁵ Zehebî'nin, başkalarının yazdığı kitaplar üzerindeki çalışmaları³⁹⁶ ile birlikte yaklaşık iki yüz otuz beş çalışması³⁹⁷ bulunmaktadır. Bunlardan biri, arkadaşı ve hocası İbn Teymiyye'nin görüşlerini eleştirdiği reddiyesidir.³⁹⁸ Bu çalışmalarını sürdürürken ayrıca Ümmüs-Sâlih, Tenkîziyye, Fâdiliyye ve Dâru'l-Hadîsi'n-Nefisiyye medreselerinde de ders okutmuştur.³⁹⁹

İbn Kesîr'in fıkıh ve fıkıh usûlü derslerini aldığı bir diğer hocası, Şemsüddîn Mahmûd b. Abdirrahmân b. Ahmed el-İsbehânî (749/1348)'dir. 674/1276 yılında İsbahân doğumlu hocası öncelikle kendi babasından olmak üzere diğer ilim adamlarından ders alarak 725/1325 senesinde Ravâhiye Medresesi'ne müderris olarak atanmıştı. Aynı zamanda Emeviyye Câmii'nde hatiplik görevi de yapan İsbahânî, Şâfiî fıkıhında kendi döneminin otoritelerindendi. İbn Kesîr, İsbahânî'den usûl okumuştur. Fıkıh, tefsir, nahiv, mantık ve kelâm alanlarında eser telif etmiş bulunan İsbahânî, veba salgını nedeniyle 749/1348 yılında Kâhire'de iken vefat etmiştir.⁴⁰⁰

İbn Kesîr'in hadis aldığı ve hadis arz ettiği başka bir hocası, İbnü'l-Habbâz Şemsüddîn Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. Sâlim b. Berekât ed-Dımaşkî el-

³⁹⁴ Bkz. Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 185; Güleç, *Zehebi*, s. 35-40; Savut, *İbn Kesîr*, s. 71.

³⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 500; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 54. es-Süyûtî, *ez-Zehebî'nin* alandaki en iyilerden olduğunu anlatırken: "en iyi hadîçiler dört kişi ve diğerleridir. Bu dört kişi ise, el-Mizzî, *ez-Zehebî*, el-İrâkî ve İbn Hacer el-Askalânî'dir." demektedir. Bkz. es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 522.

³⁹⁶ *ez-Zehebî* (748/1348); Hatib el-Bağdâdî (463/1071), İbn Asâkir (571/1175), İbnü'l-Esîr (630/1233), Ebû Şâme (665/1266) gibi müelliflerin tarihleri ile Şeyhülislâm el-Ensarî (481/1088)'nin *el-Fârûk fi's-Sıfât* ve İbn Teymiyye (728/1328)'nin *Minhâcü'l-İtizâl* isimli eserini özetlemiştir. Bkz. Güleç, *Zehebi*, s. 54-56; Savut, *İbn Kesîr*, s. 72.

³⁹⁷ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 185. Sadece tarih alanında 148 eseri olduğu söylenmektedir. Bkz. Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 185; Polat, *İbn Kesîr*, s. 76. Bu eserler için ayrıca bkz. Güleç, *Zehebi*, s. 63-72.

³⁹⁸ *ez-Zehebî* nasihat ve tenkit içeren bu risaleye, *er-Risâletü'z-Zehebiyye ilâ İbn Teymiyye* ismini vermişti. Bkz. Güleç, *Zehebi*, s. 64.

³⁹⁹ İbn Kesîr *el-Bidâye*, XVIII, 500; es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 521; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 185.

⁴⁰⁰ İbn Hacer, *ed-Dürer*, IV, 327-328; İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, I, 39; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 114-115; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, II, 555; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 281, 397; Kal'acî, *Mukaddime Câmîu'l-Mesânîd*, s. 153; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 95; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 56; Polat, *İbn Kesîr*, s. 40.

Hanbelî (756/1355)'dir. Yüz elliden fazla şeyhden hadis aldığı bilinen İbnü'l-Habbâz'dan Mizzî, Zehebî ve Sübkî de hadis dinlemişti. İbn Kesîr ezberlediği *Sahîhu'l-Müslim* yanında başkaca hadis eserlerini de bu hocasına arz etmiştir.⁴⁰¹

Bunların dışında yine İbn Kesîr'in hocalarından olduğu bilinen Afîfüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer es-Sıkkilî ed-Dımaşkî el-Hanefî (725/1325),⁴⁰² Melik el-Kâmil Nâsiruddîn Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Melik Saîd b. Sultân (727/1327),⁴⁰³ Ziyâüddîn Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Radıyyüddîn ed-Dımaşkî İbnü'l-Hamevî (727/1327),⁴⁰⁴ Necmüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ömer b. Abdirrahmân b. Abdi'l-Vâhid b. Muhammed b. el-Müslim (729/1329),⁴⁰⁵ Tâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Sâlim b. Abdillâh el-Lahmî el-İskenderânî (734/1333),⁴⁰⁶ Şemsüddîn Muhammed b. Şeyh İmâdüddîn Ahmed b. Abdülhâdî el-Makdisî el-Hanbelî (744/1343)⁴⁰⁷ Kâdî İzzüddîn b. Bedreddîn b. Cemâa (767/1365),⁴⁰⁸ İbnü'd-Devâlibî el-Bağdâdî, Ebü'l-Feth ed-Debûsî,⁴⁰⁹ İlmüddîn el-Câvelî⁴¹⁰ ve Ebû Mûsâ el-Karâfî⁴¹¹ dışında henüz kaynaklarda isimleri geçmeyen ya da geçtiği halde araştırmacıların tespitine muhtaç ilim adamlarının olması da muhtemeldir.

1.4.2. Eserleri

İbn Kesîr'in gençlik dönemi, çok verimli ve ilimde hızla yol aldığı yıllardı. Güçlü hafızası ve ezber kabiliyeti ile keskin bir zekâ ve muhakeme yeteneği, onun gelişmesini ve yetişmesini hızlandırmıştır. Nitekim 718/1318 yıllarında Şîrâzî

⁴⁰¹ İbn Hacer, *ed-Dürer*, III, 384-385; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 310-311; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 55.

⁴⁰² Beyhâkî'nin *es-Sünen*'inin bir bölümünü İbnü's-Salâh'tan en son rivâyet eden kişidir. İbn Kesîr de eserin bir bölümünü sema yoluyla hocasından dinlemişti. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 258; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 151; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 47.

⁴⁰³ İbn Kesîr *el-Bidâye*, XVIII, 284; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 48-49.

⁴⁰⁴ İbn Kesîr *el-Bidâye*, XVIII, 283; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 51-52.

⁴⁰⁵ İbn Kesîr *el-Bidâye*, XVIII, 315; İbn Hacer, *ed-Dürer*, III, 114-115; es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, XXII, 163-164; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 44.

⁴⁰⁶ en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 50.

⁴⁰⁷ İbn Kesîr *el-Bidâye*, XVIII, 466-468.

⁴⁰⁸ İbn Kesîr *el-Bidâye*, XVIII, 256; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 48.

⁴⁰⁹ İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 374; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-Sâfî*, II, 415; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 95; İbn Kesîr, *el-Bâisü'l-Hasîs*, s. 15 (muhakkikin önsözü); en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 58. İbn Kesîr'in bu hocasının adı Yunus b. İbrâhîm ed-Debûsî (729/1328) de olabilir. Bkz. en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 58 (2 no'lu dipnot).

⁴¹⁰ en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 47; Ebû Zeyd, "İbn Kesîr", XVI, 102.

⁴¹¹ İbn Kesîr, *el-Bâisü'l-Hasîs*, s. 15 (muhakkikin önsözü); en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 58.

(476/1083)'nin *et-Tenbîh* adlı eserini ezberlemiş ve hocasına sunmuştur.⁴¹² Hemen ardından fıkıh usûlü ile ilgili *Muhtasaru İbni'l-Hâcib* adlı eseri ezberlemiştir. Şemsüddîn Mahmûd b. Abdurrahmân el-İsbehânî'ye okuyup icâzet almıştır.⁴¹³

İlim adamı, aydın ve geleceğin bürokratu olma yolunda hızla ilerleyen İbn Kesîr, daha genç yaşta *el-Bidâye*'nin de planlarını da zihninde kurguladığı yıllarda, eserler telif etmeye başlamıştır. Nitekim 718/1318'de, Ebû İshak eş-Şirazî'nin *et-Tenbîh* adlı eserinin tahrîc ve tahlilini yapmıştır. Hocası Burhânüddîn el-Fezârî, çalışmasını incelediğinde hayret ve takdirle karşılaşmış ve onu tebrik etmiştir.⁴¹⁴ İbnü'l-İmâd (1089/1679) *Şezerâtu'z-Zeheb*'te onun küçük yaşlarda iken *Ahkâmü't-Tenbîh* adında bir çalışma yaptığını bahseder.⁴¹⁵ İbn Kâdî Şühbe de yine küçük yaşlarda onun *Kitâbü'l-Ahkâm alâ Ebvâbi't-Tenbîh* adlı bir kitap telif ettiğini söylemektedir.⁴¹⁶ Farklı kaynaklarda farklı isimlerle verilen bu çalışmayı daha sonra genişleterek *İrşâdü'l-Fakîh ilâ Ma'rifeti Edilleti't-Tenbîh* adıyla ilim dünyasına kazandırdığı anlaşılmaktadır.⁴¹⁷ 728/1329 yılında yirmi dokuz yaşlarındayken tâûn hastalığının yayılmasına aracılık ettikleri gerekçesiyle sokak köpeklerinin yakalanarak öldürülmeleri konusunu içeren *el-Cüz' fî Katli'l-Kilâb* adlı risâlesini yazdığı da bilinmektedir.⁴¹⁸

⁴¹² Ergül, *Taberî ve İbn Kesîr*, s. 26; Polat, *İbn Kesîr*, s. 40; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 21, 22; Savut, *İbn Kesîr*, s. 54.

⁴¹³ İbn Kesîr *el-Bidâye*, XVII, 302; İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, I, 39; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 95; İbn Akîl, "el-Bidâye ve'n-Nihâye", XVIII, 118; Polat, *İbn Kesîr*, s. 48; Savut, *İbn Kesîr*, s. 54. İbn Tağrıberdî ve İbn Kâdî Şühbe, İbn Kesîr'in *Muhtasaru İbni'l-Hâcib* adlı eserin hadislerinin tahririni yaptığını belirtmektedir. Bkz. İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 114; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, XI, 99; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, II, 415.

⁴¹⁴ İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, I, 39; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Arifîn*, V, 215; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 114; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 51, 167; Ergül, *Taberî ve İbn Kesîr*, s. 26, 27; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 10; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 42; Savut, *İbn Kesîr*, s. 50. *Tahrîcu Ehadîsi Edilleti't-Tenbîh/Tahrîcu Ehadîsi't-Tenbîh/Tahrîcu Edilleti't-Tenbîh* adlı eserin de esasen aynı olduğu düşünülmektedir. Bkz. İbn Akîl, "el-Bidâye ve'n-Nihâye", XVIII, 117. İbn Kesîr de *el-Bidâye*'de *Şerhu't-Tenbîh* ve *Tahrîcu Edilleti't-Tenbîh* olarak isimlendirmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 87; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 159, 179; İbn Akîl, "el-Bidâye ve'n-Nihâye", XVIII, 118.

⁴¹⁵ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 396; İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, I, 39; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 178.

⁴¹⁶ İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, III, 416; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 114; ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 111; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 178; Polat, *İbn Kesîr*, s. 40, 48.

⁴¹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 87; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 159, 178-179; Savut, *İbn Kesîr*, s. 50.

⁴¹⁸ Bkz. el-Cezerî, *Târîhu Havâdisi'z-Zemân*, II, 332, 603; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 665-666, XVIII, 478, 505, 558; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, II, 547-548; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, X, 250; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, VIII, 106-107; es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, X, 139-140; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, I, 720-721; Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 133; Paksoy, *İbn*

Yine İbn Kesîr'in, telif ettiği başka bir çalışma da *Kitâbü'l-Ahkâmi'l-Kebîr*'dir. Müellif, diğer çalışmalarında bu eserine pek çok defa atıflarda bulunmuştur.⁴¹⁹ Askalânî, bahse konu eserin tamamlanmadığını, İbnü'l-İmâd ve İbn Kâdî Şühbe, hac konusuna kadar yazıldığını söylemektedir.⁴²⁰ Harun Savut ise araştırmasında müellifin bu eserini tamamladığını, ancak bir kısmının kaybolmuş olabileceğini belirtmektedir.⁴²¹

763/1362'te ise *Câmiu'l-Mesânîd ve's-Sünen* adlı eserini tamamladığı anlaşılmaktadır. Müellifin vefatından sonra 789/1388'de bu önemli eseri çoğaltılmıştı.⁴²² *el-Bidâye*'ye yaptığı bazı ilâveleri hariç tutarsak, İbn Kesîr'in en son te'lif ettiği çalışmanın kendi dönemine kadar yazılmış olan hadis müsnedlerini, yazarlarının harf sırasına göre tasnif ettiği ve bugün mukaddime ile birlikte 38 cilt olarak basılmış olan *Câmiu'l-Mesânîd* adlı eseri olduğu söylenebilir.⁴²³

Tefsir ve hadisçiliğiyle öne çıkan ancak tarihçi ve önemli bir Şâfiî fakîhi olan İbn Kesîr, gençliğinde henüz on sekiz yaşlarında iken başladığı anlaşılan yazım çalışmalarını, yaşamının sonuna yakın gözlerinin ferî kalmayınca kadar sürdürmüştür. Biyografi kitaplarında özellikle tarih ve tefsîr alanında hazırlamış olduğu çalışmalarıyla devrinin kutbu olarak takdim edilmektedir. Hatta onunla ilgili; "tarih ilminin onunla birlikte zirveye ulaştığı" ve "tarihçilerin pîri" gibi tanımlamaların yapıldığına rastlanmaktadır. Henüz hayatta iken İslâm dünyasında hüsn ü kabûl gören eserlerinin, yaygın olarak okunduğu da anlaşılmaktadır.⁴²⁴ Kaynaklar bölümünde sunulan İbn Kesîr hakkında yapılan

Kesîr, s. 97; Polat, *İbn Kesîr*, s. 47, 69; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 27, 30; Gedikoğlu, *İmâmet Anlayışı*, s. 15; Savut, *İbn Kesîr*, s. 52, 53.

⁴¹⁹ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 109, 531, 631, 727, II, 83, 224, 242, 249, 259, 402, III, 29, ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 157, 158.

⁴²⁰ Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 374; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 399; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 114; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 50.

⁴²¹ Savut, *İbn Kesîr*, s. 77.

⁴²² İbn Akîl, "el-Bidâye ve'n-Nihâye", XVIII, 117.

⁴²³ Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr (774/1373), *Câmiu'l-Mesânîd ve's-Süneni'l-Hâdî li Akvemi Sünen*, I-XXXVII, tah. Abdü'l-Mu'tî Emîn Kal'acî, Beyrût 1415/1994; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 398; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 187; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 20. İbn Kesîr *Câmiu'l-Mesânîd*'i, *Kütüb-i Site* yanında *Musnedü Ahmed*, *Musnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*, *Musnedü'l-Bezzâr* ve et-Taberânî'nin *Mu'cemü'l-Kebîr*'indeki hadislerinden derleyerek tamamlamıştı. Bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 398 (4 no'lu dipnot); eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*, I, 153; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 73, 79-111, 117-123.

⁴²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 658-659; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 398; İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 374; İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, I, 39-40; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 195; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-*

çalışmalarda, müellifin eserleri hakkında bilgiler verilmektedir. Bir kısmı *el-Bidâye* ve *Tefsir*'i gibi on dört cildi bulan, diğer bir kısmı da bir veya birkaç cilt halinde ya da daha küçük hacimli risâleler şeklinde olmak üzere toplamda altmış civarında olduğu anlaşılan eserlerinin listesi aşağıda verilmektedir:⁴²⁵

Târîh ve Tabakât Alanındaki Eserleri

1. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*.
2. *en-Nihâye fî'l-Fiten ve'l-Melâhim*.
3. *Tabakâtü'l-Fukahâi 'ş-Şâfiyye*.
4. *Menâkıbü'l-İmâm eş-Şâfi*.
5. *el-Fusûl fî Sîreti'r-Resûl*.
6. *Şemâilü Resûlillâh ve Delâilü Nübüvvetihi ve Fedâilühû ve Hasâisuhû*.
7. *el-Kevâkıbü'd-Derârî fî't-Târîh*.
8. *et-Tekmîl fî'l-Cerh ve't-Ta'dîl ve Ma'rifeti's-Sikât ve'd-Duafâ' ve'l-Mecâhîl*.
9. *Mevlidü Resûlillâh*.

Tefsir Alanındaki Eserleri

10. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*.
11. *Fedâilü'l-Kur'ân*.

Hadis Alanındaki Eserleri

12. *Câmiu'l-Mesânîd ve's-Süneni'l-Hâdî li Akvemi Sünen*.
13. *el-Bâisü'l-Hasîs Şerhu İhtisâri Ulûmi'l-Hadîs*.
14. *Müsnedü'l-Fârûk Emîri'l-Mü'minîn Ebî Hafs Ömer İbni'l-Hattâb ve Akvâlühu alâ Ebvâbi'l-İlm*.
15. *Tahrîcü Ehâdîsi Edilleti't-Tenbîh/Ahkâmü't-Tenbîh*.
16. *Tuhfetu't-Tâlib bi Ma'rifeti Ehâdîsi Muhtasari İbni'l-Hâcib*.
17. *Müsnedü'ş-Şeyhayn*.
18. *Risâle fî Ehâdîsi'l-İşrâk*.

Fıkıh Alanındaki Eserleri

19. *İrşâdü'l-Fakîh ilâ Ma'rifeti Edilleti't-Tenbîh*.
20. *el-İctihâd fî Talebi'l-Cihâd*.
21. *Kitâbü'l-Ahkâmi'l-Kebîr*.

Mesânîd, s. 165; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 78-79; Yiğit, *Memlûkler*, s. 262-263, 266; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 99; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 10, 11, 100; Polat, *İbn Kesîr*, s. 47, 48, 113.

⁴²⁵ Eserler hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'ş-Şâfiyye*, III, 114; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 398-399; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Arifîn*, I, 215; eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*, I, 153; es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 534; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 148-183; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 203-207; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 199-216; İbn Kesîr, *el-Bâisü'l-Hasîs*, s. 16-18 (muhakkikin önsözü); en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 88-147; Şeleş, *İbn Kesîr*, s. 93-96; İbn Akîl, "el-Bidâye ve'n-Nihâye", XVIII, 116-118; Bayram, *İbn Kesîr*, s. 5-6; Ergül, *Taberî ve İbn Kesîr*, s. 30-32; Şen, *İbn-i Kesîr Tefsirinde Hıristiyanlık*, s. 9-11; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 63-90; Polat, *İbn Kesîr*, s. 52-70; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 13-20; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 35-43; Savut, *İbn Kesîr*, s. 75-79.

22. *Cüz'ün fî Bey'i Ümmehâti'l-Evlâd.*

Akâid Alanındaki Eserleri

23. *Kitâbü'l-Akâid.*

24. *Şuabü'l-Îmân.*

Kayıp Eserleri

25. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî.*

26. *Ahkâmu's-Suğrâ.*

27. *Ehâdîsü'l-Usûl.*

28. *Menâkıbü İbn Teymiyye.*

29. *Müsnedü Ebî Bekr es-Sıddîk.*

30. *Sîretü Ebî Bekr es-Sıddîk.*

31. *Sîretü Ömer İbni'l-Hattâb.*

32. *Fedâilü Ş-Şeyhayn.*

33. *Sîretü Menglîboğa.*

34. *ez-Zeyl alâ Târîhi İbn Ebi Şâme.*

35. *Muhtasaru Kitâbi'l-Medhal ilâ Kitâbi's-Sünen li'l-Beyhâkî.*

36. *el-Mukaddimât.*

37. *Kitâbü'l-Ezkâr ve Fedâilü'l-Amâl.*

38. *Kitâbü's-Sıyâm.*

39. *Kitâbü's-Semâ/Mes'eletü's-Simâi'l-Eğânî bi'l-Elhân/Risâle fî's-Simâ.*

40. *Sıfatü'n-Nâr.*

41. *el-Musannefu fî Tahrîmi'l-Cem'i beyne'l-Uhteyn.*

42. *el-Cüz' fî'r-Radd alâ Hadîsi's-Sicill.*

43. *el-Cüz' fî Hadîsi's-Sûr.*

44. *el-Cüz' fî'r-Radd alâ Kitâbi Ref'i'l-Cizye/Butlanu Vâdi'l-Cizyeti an Yahûdi Hayber.*

45. *el-Cüz' fî's-Salâti'l-Vustâ.*

46. *el-Cüz' fî's-Salâti ale'n-Nebî fî't-Teşehhüdi'l-Âhir.*

47. *el-Cüz' fî'z-Zebîha elletî lem Yüzker İsmullâhi Aleyhâ.*

48. *el-Cüz' fî Mîrâsi'l-Ebeveyn mea'l-İhve.*

49. *el-Cüz' fî Katli'l-Kilâb.*

50. *el-Cüz' fî Keffâreti'l-Meclis.*

51. *el-Cüz' fî Fadli Yevmi Arafe.*

52. *el-Cüz' fî Tathîri'l-Mesâcid.*

53. *el-Cüz' fî Fethi'l-Kunstantîniyye.*

54. *el-Cüz' fî Dühûli Mü'mini'l-Cin el-Cenne.*

55. *el-Cüz' fî'l-Ehâdîsi'l-Vârideti fî'l-Mehdî.*

56. *el-Cüz' fî'l-Ehâdîsi'l-Vâride fî Fadli'l-Eyyâmi'l-Aşera min Zilhicce.*

57. *el-Cüz' fî Tekzîbi'l-Hadîs Zekerahu'l-Hatîb fî Târîhihi an İbn Ömer.*

58. *el-Cüz' fî Mes'eleti heli'l-İhvânu Tüsemma İhve.*

59. *el-Cüz' fî İsnâdi Hadîsi's-Şefâa.*

60. *Sîretü Ömer b. Abdülazîz.*

61. *Ehâdîsü't-Tevhîd ve'r-Radd ala's-Şirk.*

62. *Tabakâtü İmâdi'd-Dîn.*

Yaşadığı devrin önde gelen âlimlerinden, seçkin bir müderris ve velûd bir müellif olan İbn Kesir'in yüzlerce öğrencisi olduğu muhakkaktır.⁴²⁶ Ancak bunlardan büyük bir kısmı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Bu yeni araştırmacıların müstakil olarak detaylı incelemesi ve çalışması gereken bir konudur. Onun öğrencilerinden olup da ilim adamı sınıfına giren âlimlerden çocukları dâhil bazılarının isimleri aşağıda verilmektedir:

1. Şemsüddîn Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Ali b. Hasen b. Hamza ed-Dımaşkî el-Hüseynî eş-Şâfî (765/1364)⁴²⁷
2. İzzüddîn Ömer b. İsmâîl b. Ömer b. Kesîr (783/1381)⁴²⁸
3. Zeynüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. Ömer b. Kesîr (792/1390)⁴²⁹
4. Şemsüddîn Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Mûsâ b. Muhammed b. Sened b. Naîm el-Lâhmî (792/1390)⁴³⁰
5. Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Yunînî el-Be'li el-Hanbelî (793/1391)⁴³¹
6. Muhyiddîn Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Yûsuf b. Ya'kûb b. Ahmed b. Yahyâ er-Rahbî (794/1392)⁴³²
7. Bedruddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh ez-Zerkeşî el-Mısrî eş-Şâfî et-Türkî (794/1391)⁴³³
8. Şihâbüddîn Ahmed b. İsmâîl b. Ömer b. Kesîr (801/1398)⁴³⁴

⁴²⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 399; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 80.

⁴²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 689-690; İbn Hacer, *ed-Dürer*, IV, 61; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 352; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 286; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 193; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 59. en-Nedvî, el-Hüseynî'nin İbn Kesîr'in çağdaşı olması nedeniyle onun öğrencisi olamayacağını belirtir. İkisinin birbirinden hadis dinleyip faydalandıklarını, dolayısıyla bazı kaynaklarda geçen "ondan hadis dinlemiştir" ya da "hadis almıştır" ifadelerinin bizi yanıltmaması gerektiğini savunur. Bu alış-verişin öğrenci hoca ilişkisinden ziyade arkadaş ilişkisi olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz. en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 58, 85.

⁴²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 276; İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, I, 248; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, I, 75; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 59.

⁴²⁹ İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, I, 404; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 215.

⁴³⁰ İbn Hacer, *ed-Dürer*, IV, 270-271; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 557-558; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 80.

⁴³¹ İbn Hacer, *ed-Dürer*, IV, 56; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 566; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 80. İbn Hacer, vefat tarihini 783 olarak vermektedir. Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, IV, 56.

⁴³² İbn Hacer, *ed-Dürer*, IV, 430; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 575; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 81.

⁴³³ İbn Hacer, *ed-Dürer*, III, 397-398; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 572-573; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 81; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 60.

⁴³⁴ İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, II, 58; es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, I, 243.

9. Bedruddîn Muhammed b. İsmâîl b. Ömer b. Kesîr (803/1401)⁴³⁵
10. Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed b. Aneka el-Beskerî el-Medenî (804/1401)⁴³⁶
11. Sa'düddîn b. Yûsuf b. İsmâîl b. Yûsuf eş-Şâfiî el-Kâdî en-Nevevî (805/1402)⁴³⁷
12. Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Ömer es-Selâvî el-Harîrî ed-Dımaşkî (813/1410)⁴³⁸
13. Ebû Zeyd ve'l-Hasan Ali b. Zeyd b. Alvân b. Sabra b. Mehdî b. Harîz el-Yemenî er-Ridmâvî ez-Zebîdî (813/1410)⁴³⁹
14. Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İsmâîl b. Halîfe b. Abdî'l-Âl (815/1412)⁴⁴⁰
15. Şerefüddîn Mes'ûd b. Ömer b. Mahmûd b. Enmâr b. Antâkî en-Nahvî (815/1412)⁴⁴¹
16. Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hiccî b. Mûsâ b. Ahmed b. Saîd (Sa'd) el-Husbânî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (816/1413)⁴⁴²
17. Şemsüddîn Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Ahmed b. Meâlî el-Hubtî (825/1422)⁴⁴³
18. Şeyh İbnü'l-Cezerî Şemsüddîn Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (833/1429)⁴⁴⁴

⁴³⁵ İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, II, 184; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IX, 57; es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, VII, 138-139; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 222; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 60.

⁴³⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IX, 73; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 81.

⁴³⁷ es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, III, 254; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IX, 78; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 341; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 81; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 60-61.

⁴³⁸ es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, II, 280; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IX, 149; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 82; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 61.

⁴³⁹ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IX, 152; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 82.

⁴⁴⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IX, 162; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 82.

⁴⁴¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IX, 170; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 82.

⁴⁴² İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, III, 18-20; es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, III, 254; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 28; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IX, 173-175; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, IV, 10-13; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 110; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 194; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 80, 82-83; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 61.

⁴⁴³ es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, VII, 107-108; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IX, 248; es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 549; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 83.

⁴⁴⁴ İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 374; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IX, 298-299; es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, IX, 255; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 45; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 84; Bayram, *İbn Kesîr*, s. 3; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 48; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 12; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 20; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 62; Polat, *İbn Kesîr*, s. 4.

19. Tâcüddîn Abülvehhâb b. İsmâîl b. Ömer b. Kesîr (840/1436)⁴⁴⁵
20. Abdu'lazîz b. Osmân b. Yûsuf İbnü'l-Mecd et-Tebrîzî⁴⁴⁶

1.5. GEZİLERİ VE HACC YOLCULUĞU

İbn Kesîr, 707/1307 yılında ailesiyle birlikte Dımaşk'a göç etmiştir. Bu, onun eğitimi için ilk yolculuğu olduğu söylenebilir.⁴⁴⁷ Böylece o bir ömür boyu sürecek olan bilimsel faaliyetleri ve çalışmaları için ilim-kültür, sanat dünyasına yelken açmış oluyordu. Henüz küçük yaşlarda başladığı bu yolculuğu onun, ilim-kültür, siyaset, bürokrasi ve halk kitlelerinin yoğunluklu ilişki içinde olduğu ve Memlûk Devleti'nin ikinci önemli merkeziyle de ilk temasıydı. Nelerin olup bittiğini tam olarak kavrayamayacak yaşta olsa da Dımaşk'a niçin göç ettiklerini idrak edecek kadar durumun farkında ve bilincinde olmalıdır.

İlim uğrunda çıktığı yolculukta ilk durağı ve zihin dünyasının oluşmasında dönemin şartlarına göre müthiş imkânlar sunan Memlûk Dımaşk'ı, köyleri ve bağlı şehirleriyle geniş bir alana yayılmış bir yerleşim bölgesi idi. Kenân ili olarak bilinen ve Rakka, Nasîbeyn ve Hz. Yûnus Peygamber'in şehri Ninova ile Dicle ve Fırat nehirlerini de içine alan Şâm bölgesinin⁴⁴⁸ en önemli şehirlerinden biriydi. Bir rivâyete göre Nûh Tufanı'ndan sonra ilk imar edilen üç şehirden -Harran, Dımaşk ve Bâbil- biri olan Dımaşk,⁴⁴⁹ şehir merkezi olma özelliğini İslâm ile tanışmaya

⁴⁴⁵ İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, IV, 60; es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi*, V, 98; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 61-62.

⁴⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 658-659; İbn Hacer, *ed-Dürer*, II, 377; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 85.

⁴⁴⁷ Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 132.

⁴⁴⁸ Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Abdillâh b. Asâkir eş-Şâfî (571/1176), *Târîhu Medîneti Dımaşk*, I-LXXX, tah. Muhibbüddîn Ebî Saîd, Beyrût 1415/1995, I, 8; el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ*, 585-586; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 348; ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 42; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 64; Şâm denildiğinde akla şu beş bölge gelmekteydi: 1. Dımaşk ve Trablus'un bulunduğu bölge 2. Halep, Humus ve Antakya bölgesi, 3. Gazze ve er-Remle'nin bulunduğu Filistin bölgesi, 5. Taberiyye ve Yermûk bölgesi. Bkz. el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ*, s. 335; ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 42. Şâm bölgesi hakkında daha bilgi için ayrıca bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, I, 7-11; el-Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, s. 205-208; ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 41-52.

⁴⁴⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, I, 11-12; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 351; el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ*, s. 237. Dımaşk b. Kânî b. Mâlik b. Erfehsez b. Sâm b. Nûh (A.S.)'ın bu şehri ilk defa inşâ ettirdiği rivâyet edilmektedir. Demâşık b. Nemrûd b. Ken'an'a nisbetle isimlendirildiği de söylenir. Ebû Bekir el-Harezmi'nin dünyanın dört cennetinden bir olarak gördüğü bu yerde Âdem peygamberin oğullarından Kâbil'in Hâbil'i burada öldürdüğü de söylenir. Bkz. İbn Asâkir, *Târîhu*

kadar sürdürmüştü. İlim merkezi olma özelliği ise başkent olduğu Muâviye (41-60/661-680) döneminden beri vardı. Tâbiîn (sahabeyi gören nesil) ve tebeuttâbiîn (tâbiîni gören nesil) döneminde fıkıhçılarıyla, hadisçileriyle ve kurrâ hâfizlarıyla meşhur bir merkezdi. Abbâsîler döneminde her ne kadar Bağdât öne çıktıysa da buradaki bilimsel faaliyetler kendi mecrasında sürdürülmekteydi. 187/803 yılında Kaysî-Yemenî ve Mudarî-Yemenî çatışmasına sahne olan Dımaşk, Halife Mütevekkil (232-247/847-861) zamanında 244/858'de iki ay kadar da olsa yeniden başkent olmuştu.⁴⁵⁰ 290/903-294/906 yılları arasında ise Karmatîler'in saldırılarıyla boğuşmak zorunda kalan⁴⁵¹ Dımaşk, daha sonra Eyyübî hükümdârı Nureddîn Zengî (541-569/1146-1174) dönemi ve Memlûkler devrinde de özellikle Kur'ân, hadis ve fıkıh alanlarında ilim-kültür ve eğitim merkezi özelliğini korumuştur.⁴⁵²

Ancak Memlûk Devleti zamanında Dımaşk bölgesi, Mısır kadar şanslı ve güvenli değildi. Zira Mısır, yönetimin ana karargâhının Kâhire'de olması bakımından bazı avantajlara ve ayrıcalıklara sahipti. Dımaşk ve çevresi ise, uzunca bir süre Haçlı ve Mogol işgaliyle boğuşmak zorunda kalmıştı. Aynı zamanda Memlûkler'in önemli ikinci merkezi, kalesi ve askerî lojistiği olan bölge, iç politikadan kaynaklanan birçok saldırıyla baş etmek zorundaydı. Muhteşem eserlerin bulunduğu Dımaşk bölgesi, istikrâr yerine, sık sık başgösteren anarşi ve sosyal çalkantılardan zarar görmüştü.⁴⁵³ Geçici Moğol işgali ya da işgal girişimleri⁴⁵⁴ nedeniyle Dımaşk defalarca boşaltılmış, halk Mısır'a göç etmek zorunda kalmıştı. Kâhire'deki nâibu's-saltana ile eş değer olan, bazen de onun ötesinde bir konumda bulunan Dımaşk nâibu's-saltanası, bölgede sultân adına sultân gibi iş görmekte ve kararlar almaktaydı. Bundan dolayı da Memlûkler için son derece stratejik bir öneme sahipti. Çevredeki bağlı nâibliklerle işbirliği yapıp

Medîneti Dımaşk, I, 13; el-Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, s. 189; el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ*, s. 237; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 542.

⁴⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 463, VII, 77; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, II, 17, 40; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 437; Apak, *İslâm. Tarihi*, s. 132-133, 264-265.

⁴⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 436, 439, 444; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, II, 59-60; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 719-720, 731; Apak, *İslâm. Tarihi*, s. 358-361.

⁴⁵² es-Sehâvî, *el-İlân bi't-Tevbîh*, s. 279-280; S. Leder, "Damascus, medieval", *Encyclopedia of Arabic Literature*, ed. Julie Scott Meisami, Paul Starkey, London 1998, I, 180.

⁴⁵³ Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, I, 309; Polat, *İbn Kesîr*, s. 26.

⁴⁵⁴ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, IV, 45-46, 48; el-Birzâlî, *el-Muktefâ*, II-1, s. 27-28, 30-31, 43, 120-124; el-Aynî, *İkdü'l-Cümân Asru'l-Memâlîk*, I, 267, III, 461; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 404; eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli'*, II, 3-4.

merkezî yönetimi devirdikleri bile olmuştu.⁴⁵⁵ Bu nedenle de bölge umeranın nüfuz mücalesi alanına dönüşmüş siyasî istikrarsızlık ve huzursuzlukların merkezi haline gelmişti. Bu huzursuzluk sultân değişimlerinde dahi yaşanmaktaydı. Memlûk sultânı seçilir seçilmez tamamen ipleri eline alıncaya kadar genellikle bölgede bir tedirginlik olurdu.⁴⁵⁶

Tüm bu olumsuzluklara rağmen Dımaşk'ın; siyâsî, sosyo-ekonomik, kültürel, dînî, ilmî ve entelektüel bir merkez olmanın kendisine kazandırmış olduğu avantajları da yok değildi. Bu nedenledir ki, sultânlar Dımaşk'a çok önem vermişler, buraya ciddî yatırımlarda bulunmuşlardı. Sultânların çeşitli vesilelerle geldikleri bu merkezde uzun süre kalabilecekleri de gözönünde bulundurularak buraya saray inşâ etmişlerdi. Dımaşk iç kalesi, Kâhire'deki Mansûrâ kadar detaylı ve büyük olmasa da yine belli sayıda memlûkun hazır kıta bekletildiği korunaklı içinde câmiîsi dahi bulunan bir yerdi. İç kaleye de Dımaşk nâibinden başka ayrıca güçlü ve yetkileri bulunan bir vali atanarak doğrudan merkezî yönetime bağlı çalışması sağlanmaktaydı.⁴⁵⁷

1.5.1. İlmî Çalışmalar Kapsamındaki ve Ziyaret Maksatlı Gezileri

İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren Hz. Peygamberin öğrenme ile ilgili "hikmet/hikmetli söz mü'minin yitiğidir, onu nerede bulursa alır."⁴⁵⁸ "ilim Çin'de de olsa talep ediniz/bulup alınız"⁴⁵⁹ ve "ilim öğrenmek gayesi ile yola çıkan

⁴⁵⁵ Yiğit, *Memlûkler*, s. 193. Polat, *İbn Kesîr*, s. 26.

⁴⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 453-454, 543-544.

⁴⁵⁷ Clot, *Kölelerin İmparatorluğu* s. 183; Polat, *İbn Kesîr*, s. 27. Dımaşk hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, 463-470; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 225-236.

⁴⁵⁸ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî (209/824-269/882), *Sünenü't-Tirmizî*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul ty, V, 329 (İlim 19, 2688); Abdurrahman b. Ali İbnü'd-Deybe eş-Şeybânî ez-Zebîdî eş-Şâfiî (944/1537), *Teysîru'l-Vusûl ilâ Câmiî'l-Usûl min Hadîsi'r-Rasûl*, ter. İbrahim Canan, Akçağ Yay., İstanbul ty, XI, 243; Osman Keskiöğlü, *Müslümanların İlim ve Medeniyete Hizmetleri*, Ankara 1983, s. 6; Bayraktar, *Bilim ve Teknoloji Tarihi*, s. 10.

⁴⁵⁹ İbn Adıyy ve Beyhâkî'nin Enes b. Mâlik'ten, et-Taberânî'nin ise İbn Mes'ûd ve İbn Abbâs'tan rivâyet ettikleri bu hadisin uydurma yahut isnâdının zayıf olduğuna dair her ne kadar ciddi eleştiriler olsa da, ilmi teşvik eden diğer hadisleri destekler mahiyette olduğu için burada zikrettik. Bkz. el-İmâm Ebû Hâmid el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Dâru Temel, İstanbul 1985, I, 15; İmâm Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, ter. Ali Arslan, Akit Yay., I, 72; Bayraktar, *Bilim ve Teknoloji Tarihi*, s. 10; Gözütok, *İlim*, s. 20.

kimse dönünceye kadar Allâh yolundadır"⁴⁶⁰ şeklindeki sözleri, Müslüman ilim adamlarının seyahatlerinin ilham kaynağı olmuştur. İlim uğrunda yapılan seyahatlerin tarihine bakıldığında, ilk Müslüman nesillerden itibaren bu yolculukların önemsendiği ve öncelendiği görülmektedir. Hz. Muhammed'in az önce bahsi geçen sözleri, teşvikleri ve görevlendirmeleri sayesinde pekçok sahabenin fetihler öncesi ve sonrası öğrenmek ya da öğretmek gayesiyle uzak diyarlara gittikleri ve oralarda yerleşerek sonraları oluşacak ilim merkezleri için öncülük ettikleri bilinmektedir.⁴⁶¹

III/IX. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle hadisçilerin Hz. Muhammed'in hadislerini toplamak, tasnif ve tertip etmek gayesiyle yaptıkları yolculuklar, diğer ilim dalları için de *er-rihle*, *rihletü'l-İlm* ya da *er-rihle fî talebi'l-ilm* (ilim talebi seyahatleri) ve *âdetü'r-rihle* (gezi âdeti) şeklinde süreklilik arz eden bir geleneğe dönüştüğü anlaşılmaktadır. Ömürlerinin önemli bir kısmını harcadıkları bu seyahatler, ya bir ilim merkezinden başka bir ilim merkezine taşınma ya da bir ilim adamından diğerine gitme şeklinde gerçekleştirilen bir gelenektir.⁴⁶²

VIII/XIV. yüzyılda da bu seyahatlerin yoğun bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Küçük yaşlardan itibaren dersi ve hocasını seçme özgürlüğü de sunan bu durum aynı zamanda ilim adamlarının bulunduğu merkezlerde eğitim turizmini de canlı tutuyordu. Öyle ki akademik formasyonunu belirleyen bir ölçüt gibi kabul edilerek "doğuya seyahat etmiştir" şeklinde ifadelerin *tabakât* ve *terâcim* kitaplarında yer aldığı görülmektedir.⁴⁶³ Hatta bunun batı dünyasındaki Aydınlanma

⁴⁶⁰ et-Tirmizî, *Sünen*, V, 301 (İlim 19, 2649); ez-Zebîdî, *Teysîr*, XI, 240; Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 326; Bayraktar, *Öğretmen/Öğrenci Münâsebetleri*, s. 279.

⁴⁶¹ Nitekim bu ilim merkezlerine öncülük eden; Medine'de Abdullâh b. Ömer, Mekke'de Abdullâh b. Abbâs, Yemen'de Muâz b. Cebel, Basrâ'da Ebû Mûsâ el-Eşârî, Kûfe'de Abdullâh b. Mesûd ve Mısır'da Abdullâh b. Amr İbnü'l-Âs bunlardan en önemlileridir. Bkz. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 327-328.

⁴⁶² Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, s. 171; Ian Richard Netton, *Fârâbî ve Okulu*, çev. Mehmet Vural, Ankara 2005, s. 7, 53; Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 69.

⁴⁶³ Gözütok, *İlim*, s. 35; Harun Savut, *Memlük Müfessirleri*, Ankara 2016, s. 16, 28. İslâm dünyasındaki erken dönem örneği olarak; on yaşlarında başladığı hadis çalışmalarına ömrünü adanmış ve hemen bütün İslâm beldelerini dolaşarak okuyup araştırıp öğrenerek hadis toplayan Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (256/870) verilebilir. Yine geç dönemin tipik bir örneği olarak da; İbn Kesîr'in de çağdaşı Mağrip'li Büyük Seyyah İbn Battûta (770/1369) sayılabilir. Bkz. Netton, *Fârâbî*, s. 54.

Çağı ve sonrasında gelişen, Avrupalıların öğrenme amaçlı 'tur'larına da ilham kaynağı olduğu belirtilmelidir.⁴⁶⁴

Yukarıda bahsedilen amaçlar doğrultusunda İbn Kesîr, çeşitli şehirlere yolculuklar yaptı. Bu anlamda Kudüs (Beytü'l-Makdis), Nablus, Ba'lebekk, Kâhire ve Mekke ziyaretleri, hem ilim alma ve müzakerelerde bulunma hem de ziyaret gayesiyle yaptığı yolculuklar olarak görülebilir.⁴⁶⁵ Bu yolculukları ziyaret maksatlı, ibadet maksatlı ya da ilmî çalışmalara matuf geziler şeklinde kategorik bir sınıflandırmaya çalışmak ya da ayırt etmek oldukça zor görünmektedir. Zira İslâm âlimleri her fırsatı değerlendirmek hususunda oldukça fedakâr davranmış, zamanlarını bilimsel çalışmalarla son derece etkin ve verimli değerlendirmişlerdi.

İslâm dünyasında ilim adamları, araştırmacılar, antika toplayıcıları ya da İbn Battûta gibi gezginlerin Mekke, Medine ve Kudüs şehirlerine yaptıkları yolculuklarının yalnızca ibadet amaçlı yolculuk olmadığı açıktır. Bu amaçla yapılan seyahatlerde fikrî ve ilmî düşüncenin geliştiği merkezlere uğrayarak ufuklarının açılması farklı anlayış ve yaklaşımlardan etkilenme, hadis alma gibi kendilerinin gelişimine katkıda bulunacak çalışmaları da ihmal etmiyorlardı. Bu çalışmaları ibadetlerinin bir parçası sayıyorlardı. Ayrıca İbn Kesîr gibi velûd âlimler, tarihçiler, coğrafyacılar, nebâtâtçılar, diğer araştırmacılar ile hadis ve eski eser toplayıcıları, Hazar Denizi ve Atlantik Okyanusu arasındaki bölgeleri baştanbaşa dolaşüyor; Şâm ve Bağdât'a uğrayıp devrin en önemli âlimleriyle görüşüp istifade ediyor; Kâhire'de Ezher, Tunus'ta Kayrevân, Fas'ta Zeytûne Câmîi'nde karşılaşıyorlardı.⁴⁶⁶

İbn Kesîr'in, Ka'be'nin bulunduğu Mekke; Mescidu'l-Aksâ'nın bulunduğu Kudüs (Beytü'l-Makdis);⁴⁶⁷ Hz. Ya'kûb Peygamber'in kazdığı rivâyet edilen kuyusu ile bilinen Nablus;⁴⁶⁸ yeterli vakıf gelirleri olan câmîi, bîmâristân, medrese, zâviye,

⁴⁶⁴ Netton, *Fârâbî*, s. 53.

⁴⁶⁵ ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 96; Ebû Zeyd, "İbn Kesîr", XVI, 102.

⁴⁶⁶ Hunke, *İslâm Güneşi*, s. 293.

⁴⁶⁷ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*; III, 374.

⁴⁶⁸ Hz. İsa Peygamber'in Nablûs'daki bu kuyunun bulunduğu yerde saklandığı, orada bulunan Samirî ırkıdan Kizîrum isimli bir kadından su istediği rivâyet edilmektedir. Ayrıca Âdem peygamberin burada rabbine secde ettiği, Yahudilere göre İbrâhîm peygamberin oğlu İshâk'ı kurban etmek üzere geldiği yerin de buradaki dağ olduğu söylenir. 700/1300'lü yıllarda üzerinde kilise olduğu bilinen Şâm bölgesinin şehirlerinden Filistin'e bağlı ve er-Remle'ye bir günlük mesafede olan bu şehir Dimaşk'ın güneybatı ve Kudüs'ün kuzeyine düşmektedir. Bkz. el-Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, s. 203, 205, 277; el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ*, s. 25, 441, 571.

ribât ve hânkâhları yönüyle zengin ve düzenli bir şehir görünümünde olan Ba'lebekk⁴⁶⁹ ve Amr b. Âs döneminden itibaren ilim merkezi özelliğini sürdürmüş bulunan ve Memlûk Devleti'nin saltanat merkezi Kâhire'ye yaptığı yolculukları, öncelikle ziyaret maksatlı gezileri olarak görülmelidir.⁴⁷⁰ Kuşkusuz bir ilim adamının bu ziyaretleri esnasında bilimsel faaliyetlerden uzak durmayacağı açıktır. İşte İbn Kesîr'in de her fırsatta bunu değerlendirmiş olduğu muhakkaktır. Nitekim İbn Kesîr, 25 Recep 733/11 Nisan 1333'te Şeyh Şemsüddîn b. Abdülhâdî ve diğer ili adamları ile birlikte Kudüs'te bulunduğunu, bu ziyareti dönüşünde Nablus'ta Hanbelî fakîhlerinden Şemsüddîn Ebû Muhammed en-Nablûsî el-Makdisî (737/1337)'den hadis okuduğunu söylemektedir.⁴⁷¹

1.5.2. Hacc Yolculuğu

İlim adamlarının Mekke ve Medine'ye yaptığı yolculukları, her ne kadar ibadet (hacc ya da umre ziyareti) maksadıyla yapılmış olsa da ilim öğrenme ve Hz. Peygamber'in hadislerini edinme arzusu içlerinde hep vardı.⁴⁷² İbn Kesîr, diğer âlimler gibi bu arzuyu da içinde taşıyarak 731/1331 yılında muhtemelen ilk hacc seyahatini Şâm'ın önde gelen ilim adamları ile diğer seçkinlerin bulunduğu bir grupta birlikte yapmıştır. Şeyh Muhammed b. eş-Şeyh Ali b. Ebi'l-Kâsım b. Ömer es-Selâvî/es-Selâmî (736/1335)'nin⁴⁷³ kâtibi olarak görevli olduğunu söyleyen İbn

⁴⁶⁹ Dımaşk'ın kuzeyinde bulunan ve kadîm bir şehir olduğu bilinen, Dımaşk kalesine benzer sağlam bir kalesi de olan bu yerleşim merkezinin Hz. Süleymân peygamber zamanında kurulduğu söylenmektedir. Suyu, ağaçları ve meyveleriyle de bilinen bu yerde Süleymân peygamberin sarayının bulunduğu, Melike Belkıs'a mehir olarak verildiği, İbrâhîm peygamberin makamının burada olduğu, İlyâs peygamberin diyarı olduğu, ayrıca buranın adının aslında Bek olduğu ancak İsrâiloğullarının Ba'l adını verdikleri bir putu yaptıktan sonra Ba'lebekk adıyla bilindiği de söylenir. Hz. Ömer döneminde 14/tarihinde barış yoluyla fethedildi. Bkz. el-Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, s. 156; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 364; el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ*, s. 109.

⁴⁷⁰ ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 96; Ebû Zeyd, "İbn Kesîr", XVI, 102. İbn Kesîr'in Kâhire'ye gidip gitmediği konusunda; ez-Zühaylî, ve Ebû Zeyd'in verdiği bilgi dışında başka bir kaynaktan yahut müellifin kendi eserlerinde bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak Mısır'da yaşamış ed-Debûsî gibi bazı âlimlerden hadis aldığı, bizzat müellifin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu bilgilerden hareketle -müellifin hocaları bölümünde de değinildiği gibi- ya İbn Kesîr Mısır'a gitmiş ve orada hadis almıştır. Ya da bu âlimler hacc yolculuğu benzeri bir amaçla Dımaşk'a geldiklerinde onlardan ilim almıştır. Veyahut İbn Kesîr, hacc yolculuğu için gitmiş olduğu Mekke'de bu âlimlerle görüşüp onlardan ilim almış olmalıdır.

⁴⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 354, 397.

⁴⁷² Netton, *Fârâbî*, s. 53.

⁴⁷³ el-Cezerî, *Târîhu Havâdisi'z-Zemân*, II, 896.

Kesîr, bu hacc yolculuğunu, benzeri görülmemiş muhteşem bir yolculuk şeklinde takdim etmektedir. 8 Şevval/14 Temmuz Pazartesi günü yola çıkan İbn Kesîr'in de içinde bulunduğu kafilede dört yüz fakîh ve Dâru'l-hadîs dışında dört medresenin görevlileri bulunmaktaydı. Ayrıca Mısır'dan ve diğer bölgelerden de hemen bu sayıya yakın ilim adamının bulunduğu kafileler de yola çıkmışlardı.⁴⁷⁴

İbn Battûta, hacc yolculuklarının nasıl yapıldığını çok tatlı bir anlatımla nakletmektedir. O günün şartlarında oldukça yorucu ve günlerce süren bu yolculuk sırasında, geçtikleri güzergâhtan tutun da konakladıkları ve ziyaret ettikleri yerleri, hatta kafilede bulunanlardan kaybolan bazı kimselerin sonradan yaşadığını öğrendiklerini, arkadaşlarıyla karşılaşmalarını ve ziyaret edilen tüm mekânların tarihi malumatı ile özelliklerine varıncaya kadar birçok ayrıntılı bilgiyi sunmaktadır.⁴⁷⁵ Daha pekçok tarihçinin eserlerinde aktardığı benzer bilgiler ve tasvirler, Dimaşk ve diğer bölgelerdeki ilmî, fikrî ve kültürel durumun hangi seviyede olduğunu göstermesi bakımından da çok önemlidir.

1.6. GÖREVLERİ

İbn Kesîr, kâtip, hatîp, öğretim üyesi/müderris, müftü, kurrâ (kırâat âlimi) ve mahkeme heyeti üyesi unvanlarıyla birçok görevde bulunmuştur.⁴⁷⁶ Elbette üstlendiği bu görevlerin bir kısmının süresi, sorumluluk alanı bilinmekle birlikte diğer bir kısmının hangi tarihlerde olduğu, görevin ne şekilde hangi sorumluluklarla ifa edildiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak ulaşılabilen kaynaklardaki bilgiler bir araya getirilerek bu görevler tanımlanmaya, müellifin görev ve sorumluluk alanları tespit edilmeye çalışılmıştır.

⁴⁷⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 336-337; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 96; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 46-47; Polat, *İbn Kesîr*, s. 42.

⁴⁷⁵ İbn Battûta, *Seyahatname*, s. 93-135.

⁴⁷⁶ Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 132; Polat, *İbn Kesîr*, s. 42; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 10; Savut, *İbn Kesîr*, s. 54.

1.6.1. Müderrislik

Cami merkezli eğitim modelinden medrese merkezli eğitim modeline geçildiği dönemlerden itibaren diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi Memlûkler'de de eğitim sisteminin bel kemiği, zamanın yükseköğretim kurumu olarak kabul edilen örgün eğitimin icra edildiği medreseler; medreselerin de ana omurgası müderrisler olmuştur. Eğitim ve öğretime verilen önemin gereği olarak ders verebilecek müderris bulunduğunda, hemen bir medrese inşa ediliyordu. Bu mümkün olmuyorsa da mevcut yapılardan en uygun olanı eğitim verilebilecek hale getiriliyordu.

Yönetimde etkin bir role sahip olan ve bürokratik örgüt içerisinde üçüncü grup denilen erbâbü'l-vezâifi'd-diniyye'den olan müderrisler, ders görevlerine ilâveten eş zamanlı olarak bürokraside de görev aldıklarından bu meslek erbabı, sultânın da önem verdiği bir zümre idi. Bu nedenle Sâlihiyye,⁴⁷⁷ Haşebiyye ve Mansûriyye⁴⁷⁸ gibi önemli bazı medreselerin müderrisleri bizzat sultân tarafından atanmaktaydı.⁴⁷⁹

İbn Kesîr de Dımaşk'ın en ünlü medreselerinde önemli görevler üstlenmiştir. Ayrıca müderrislik ve eğitim sistemi içerisinde aldığı diğer görevlerine ilâveten yaygın eğitim olarak nitelendirilebilen câmiî ve büyük mescidlerdeki ders görevleri de bu başlıkta ele alınacaktır.

İbn Kesîr, ilk görevine Dımaşk Necîbiyye Medresesi'ne⁴⁸⁰ atanmasıyla başlamıştır. Düzenli olarak sürdürdüğü ilk görevidir ve Cemâlüddîn b. Kâdî ez-

⁴⁷⁷ Sâlihiyye Medresesi, Şâm'da Ümmü Sâlih Türbesi'yle bilinen Tayyîbiyye ve Cevheriyye el-Hanefiyye Medresesi'nin batısında; Şâmiyye el-Cevvâniyye Medresesi'nin doğu tarafında bulunmaktaydı. Yanındaki bahsi geçen türbeden dolayı Ümmü's-Sâlih Medresesi olarak da bilinmektedir. Eyyûbî Hükümdârlarından Melik es-Sâlih İsmâil b. el-Melik el-Âdil Ebî Bekir (648/1250)'in vakfetmesiyle kurulmuştu. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 310; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 239; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 73 (1 no'lu dipnot). Burada Samira Kortantamer'in kastettiği medresenin es-Sâlih Necmeddîn Eyyûb (637/1240-647/1249) tarafından Kâhire'de inşa edilen es-Sâlihiyye Medresesi olması da muhtemeldir. Bkz. el-Makrizî, *el-Hitât*, II, 374; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 263; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 45; Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 116.

⁴⁷⁸ Mansûriyye Medresesi, Halife el-Mustansır (623/1226-640/1242) tarafından yaptırılmıştı. Bu medreseye en iyi tabiplerden biri atanmış ve yanına on müslüman öğrenci verilmişti. Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 111.

⁴⁷⁹ Kortantamer, "Bürokrasi", II, 45.

⁴⁸⁰ Necîbiyye medresesi Dımaşk'ın en ünlü medreselerindendi. Şeyh Muhyiddîn Abdullâh b. İbrâhîm b. Merzûk (662/1263)'un evinin Cemâlüddîn Akkûş en-Necîbî (677/1278) tarafından satın alınarak

Zebedânî (776/1375)'nin Zâhiriyye el-Cevvâniyye Medresesi'ne tayin edilmesi üzerine onun yerine müderris olarak atanmıştır. Şâfiî Mezhebi mensuplarına tahsis edilmiş olan Necîbiyye Medresesi'ne atamasının yapılmasıyla birlikte ilk dersini 11 Cemâziyelevvel 736/27 Aralık 1335'te vermiştir.⁴⁸¹ Her ne kadar Kadir Paksoy, bir çalışmada bu görevi bir müddet sürdürdüğünü ileri sürse de⁴⁸² yapılan incelemede böyle bir bilgiye rastlanılmadığından uzun süreli bir görev olduğu sanılmaktadır.

Zehebî'nin vefatı üzerine 16 Zilkade 748/17 Şubat 1348'de Dimaşk Ümmü's-Sâlih (Sâlihiyye) Medresesi'ndeki⁴⁸³ meşîhat⁴⁸⁴ görevi de İbn Kesîr'e verilmiştir. Bu medresede verdiği ilk dersi resmî bir törenle başlamış ve bu ilk ders takdim töreni ilim adamları, kadılar ve kalabalık bir halk topluluğunun katılımıyla gerçekleşmiştir.⁴⁸⁵ İbn Kesîr, ayrıca Zehebî'nin Dâru'l-Kur'ân ve'l-Hadîsi't-Tenkîziyye'de⁴⁸⁶ yürüttüğü derslerini de uhdesine alarak devam ettirmiştir.⁴⁸⁷ İbn

vakfedilmesiyle kurulmuş bir medresedir. Aynı zamanda bitişiğinde Eyyûbî Hükümdârî Nûreddîn Mahmûd Zengî (541/1146-569/1174) tarafından 563/1168 yılında inşâ edilmiş olan en-Nûriyye Medresesi bulunmaktaydı. İbn Kesîr'in yedi yaşlarında iken Dimaşk'a geldiğinde yerleştiği ev de, her iki medreseye çok yakındı. Bkz. en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 74, 358; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 144; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 71 (1 no'lu dipnot). Emîn Kal'acî, İbn Kesîr'in Dimaşk'a geldiğinde en-Necîbiyye Medresesi'ne yerleştiğini söylemektedir. Ancak bunun daha sonraki medrese yıllarında gerçekleşmiş olabileceği daha muhtemel görünmektedir.

⁴⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 383; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 360-361; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 31, 71, 78; Âl Şeleş, *İbn Kesîr*, s. 77; Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 132; Bayram, *İbn Kesîr*, s. 5; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 45; Polat, *İbn Kesîr*, s. 42, 50; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 10; Savut, *İbn Kesîr*, s. 69.

⁴⁸² Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 45.

⁴⁸³ Sâlihiyye Medresesi, daha önce de geçtiği üzere Şâm'da Ümmü's-Sâlih Türbesi'yle de bilinen Eyyûbî hükümdârlarından el-Melik es-Sâlih İsmâîl b. el-Melik el-Âdil Ebî Bekir (648/1250)'in vakfetmesiyle kurulmuş olan medresedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 310, 500; el-Aynî, *İkdü'l-Cümân Asru'l-Memâlik*, I, 47; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 239; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 73 (1 no'lu dipnot).

⁴⁸⁴ Şeyhlik anlamına gelen meşîhat Memlûkler döneminde genellikle medreselerin başmüderrislik makamına verilen isim olarak kullanılmıyordu. Daha sonra Osmanlı döneminde de bu isim şeyhülislâmlık makamı ya da din işleri dairesi anlamlarında kullanılmıştır. Bkz. Mehmet İpşirli, "Bâb-ı Meşîhat", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 362-363; Mehmet İpşirli, "Şeyhülislâm", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 91, 94.

⁴⁸⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 500; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 114; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, III, 417; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 28, 239; ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 112; Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Luğa*, s. 203; Bayram, *İbn Kesîr*, s. 5; Şen, *İbn-i Kesîr Tefsirinde Hıristiyanlık*, s. 8; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 73; Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 132; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 45; Polat, *İbn Kesîr*, s. 42-43, 50; Aktan, *İslâm Tarihi*, s. 22. İbn Kesîr'in mahdumu Bedruddîn Muhammed b. Ömer b. Kesîr kendisinden sonra bu medreseye atanarak babasının görevini devralmıştı. İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, II, 184.

⁴⁸⁶ Bu medrese, Bezûriyye çarşısındaki Süveyd Hamamı olarak da bilinen Şehîd Nûreddîn Hamamı'nın doğu tarafındaydı. Dimaşk nâibi Tengiz'in bu hamamı yıktırarak Dâru'z-Zeheb olarak bilinen yanındaki ev ile birlikte Medreseye dönüştürüldüğü bilinmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*,

Kesîr'in ez-Zehebî'nin en gözde öğrencisi olarak, onun yerini doldurabilecek bir yeterliliğe ve donanıma sahip olduğu, bu görevlendirmelerden de anlaşılmaktadır.

Yine başka bir görev, 756/1355'te Takıyyüddîn es-Sübki'nin vefatından sonra Dımaşk'ın en meşhur Dâru'l-hadîs'i olarak bilinen Dâru'l-Hadîsi'l-Eşrefiyye'l-Cevvâniyye'ye⁴⁸⁸ meşihat olarak atanmasıdır.⁴⁸⁹ Hocası İbn Teymiyye karşıtlarının etkili çalışmaları neticesinde atamanın iptal edilmesiyle bu görevi kısa sürmüştür.⁴⁹⁰ Nitekim İbn Teymiyye'nin görüşleri paralelinde fetva verdiği iddiasıyla onun eğitim bürokrasisindeki yükselişini çekemeyenler tarafından Dımaşk nâibine

XVIII, 290; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 91; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 73 (3 no'lu dipnot). Adından da anlaşıldığı gibi öncelikli olarak Kur'ân ve hadîs ilimlerinin öğretildiği bu tür eğitim-öğretim kurumlarına genellikle "Dâru'l-Kur'ân ve'l-Hadîs" adı verilir. Yalnızca kuraât, i'câz, sebeb-i nuzûl, tefsir usûlü, müşkilu'l-Kur'ân gibi Kur'ân ilimlerinin öğretildiği eğitim kurumlara "Dâru'l-Kur'ân"; yalnızca isnâd, cerh ve ta'dîl, ricâl ilmi, hadis usûlü gibi hadis ilimlerinin öğretildiği eğitim kurumlarına ise "Dâru'l-Hadîs" denilirdi. Hadis okutulan yer anlamına da gelen "Dâru'l-Hadîs" adı verilen bu müesseselere "Dâru's-Sünne", "Dâru's-Sünneti'n-Nebeviyye" veya "Dâru's-Sünneti'l-Muhammediyye" adı da verilmiştir. Bkz. Bozkurt, "Dâru'l-hadis", VIII, 527. İbn Kesîr'in İbnü'l-Esîr'den naklettiğine göre; Dımaşk'ta ilk Dâru'l-hadîs'i inşâ ettiren kişi, Eyyübî hükümdarı Nüreddîn Mahmûd Zengî'dir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 487; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 74; Bozkurt, "Dâru'l-hadis", VIII, 528.

⁴⁸⁷ İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, II, 548; III, 417; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 28; Şeleş, *İbn Kesîr*, 77; Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 132; Ebû Zeyd, "İbn Kesîr", XVI, 102; Bayram, *İbn Kesîr*, s. 5; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 45; Polat, *İbn Kesîr*, s. 50; Aktan, *İslâm Tarihi*, s. 22. ez-Zehebî'nin vefatından sonra bir müddet Sadruddîn el-Maliki'nin yürüttüğü bu görevi İbn Kesîr, 749/1348 yılında ondan devralmıştır. Bkz. İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, II, 548.

⁴⁸⁸ Dâru'l-Hadîsi'l-Eşrefiyye, Dımaşk kalesinin doğu kapısı yakınında, Asrûniyye Medresesi'nin batısında, Hanefiler'e tahsis edilmiş Kaymazıyye Medresesi'nin kuzeyinde bulunan ve Emîr Sârimuddîn Kaymaz b. Abdillâh en-Necmî'nin vakfettiği bir evin hamam vb. müştemilâtıyla birlikte yeniden restore edilmesiyle kurulmuştu. Bu restorasyon işinin Melik el-Eşref olarak bilinen Cezîre ve Dımaşk Eyyübî hükümdarı Ebû'l-Feth Muzafferuddîn Mûsâ İbnü'l-Meliki'l-Âdil Seyfuddîn el-Eyyübî (597-635/1200-1237) tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Böylece Dımaşk'ın en büyük hadîs ihtisas medresesindeki bu restorasyon, iki yılda tamamlanmış olup masraflarının karşılanması için Melik el-Eşref tarafından buraya yeterli sayıda vakıf gelirleri bağlanmış idi. Eyyübîler döneminde kurulan bu medresede; İbnü's-Salâh, Ebû Şâme, Şihâbüddîn el-Makdîsî, İmâm en-Nevevî ve İbn Kesîr'in de hocalarından İbn Zemlekânî, Mizzî ve Zehebî gibi meşhûr ilim adamları hocalık yapmıştı. Bkz. ez-Zehebî, *Kitâbü Tezkireti'l-Huffâz*, IV, 1461; Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 696, XVII, 201-202, 231-232; İbnü'l-İmâd, *Şezerrât*, VII, 308; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, II, 143 (414 no'lu hâmiş ve 10 no'lu dipnot); en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 28; Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 116; Şeleş, *İbn Kesîr*, 74-75; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 74 (1 no'lu dipnot); Gözütok, *İlim*, s. 248; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 45; Polat, *İbn Kesîr*, s. 43.

⁴⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 15, 16 (1 no'lu dipnot); İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 114; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, III, 417; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 28; ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 111; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 74; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 45.

⁴⁹⁰ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 115; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 28; ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 111; Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Luğa*, s. 203; Şen, *İbn-i Kesîr Tefsirinde Hıristiyanlık*, s. 8; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 74; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 30; Polat, *İbn Kesîr*, s. 34, 43. en-Nedvî, bu görevin 763 yılında yaklaşık üç hafta kadar sürdürmüş olabileceğini söylemektedir. Ona göre Tâcüddîn es-Sübki'nin Mısır'a gitmek üzere ayrılması ile birlikte bu görevi üstlenen İbn Kesîr, Bâhâuddîn es-Sübki'nin Mısır'dan Dımaşk'a gelip görevi devralmasına kadar yürütmüştü. Bkz. en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 74-75.

şikâyet edildiği, ardından aleyhinde şahitlik yapıldığı ve bu yüzden bazı sıkıntılar çektiği de bilinmektedir. İbn Kesîr'in Eşrefiyye'deki görevinin kısa süreli olması onun bu sorumluluğu sürdürecektir liyakâtte olmaması şeklinde asla düşünülmemelidir. Her ne kadar az önce bahsedilen İbn Teymiyye karşıtlarının faaliyetleri sebep olarak gösterilse de yoğun görevleri olan müellifin vekâleten üstlendiği ek bir sorumluluk olarak da değerlendirilmelidir.

İbn Kesîr'in, Fâdılye Medresesi'nde⁴⁹¹ de ders verdiği bilinmektedir.⁴⁹² Buradaki ders görevinin ne kadar sürdüğü ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak İbn Kesîr'den sonra bu kadroya Şemsüddîn Muhammed el-Mevsîlî (774/1373)'nin atandığı kayıtlarda geçmektedir.⁴⁹³ İbn Kesîr ile aynı yıl vefat eden Mevsîlî bu görevi kendisinden devraldığına göre; İbn Kesîr'in, görme kabiliyetinin zayıflaması gibi nedenlerle yürütmeye zorlandığı bazı ders görevlerini, ömrünün son birkaç yılında bırakmış olması muhtemel gözükmektedir.

Bunların dışında İbn Kesîr'in İbn Hişâm Mescidi ve Tengiz Câmîi'ndeki yürüttüğü dersler⁴⁹⁴ yanında 28 Şevval 767 Temmuz 1366 tarihinde Emeviyye Câmîi'nde⁴⁹⁵ uhdesine aldığı tefsir dersleri de bu bağlamda değerlendirilmelidir.

⁴⁹¹ Bu medrese, Kâdî el-Fâdıl Abdurrahîm b. Ali b. el-Hasan b. el-Hüseyn b. Ahmed tarafından Emeviyye Câmîi'nde Kellâse denilen yerde eğitim-öğretim yapılabilecek şekilde donatılmış ve Dâru'l-hadîs (ders halkası) olarak vakfedilmiş bir mekândı. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 392; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 67.

⁴⁹² İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, I, 53; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 72; Ebû Zeyd, "İbn Kesîr", XVI, 102.

⁴⁹³ İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, I, 53; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 72.

⁴⁹⁴ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 17 (muhakkikin önsözü).

⁴⁹⁵ Şâm Ümeyye Câmîi olarak kaynaklarda geçen Emeviyye Câmîi aynı zamanda Dımaşk'ın en yoğun eğitim-öğretim, ibadet ve ilmi faaliyetlerinin yanında çeşitli kutlamaların da yapıldığı önemli bir merkez konumundaydı. İhtişamını, gösteriş ve güzelliğini Emevî, Abbâsî, Eyyübî ve Memlükler döneminde kaybetmediği anlaşılan bu eserin planını, şehrin fatihi Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın yaptığı söylenmektedir. Muâviye b. Ebî Süfyân (40-60/661-680)'ın yapılmasını arzu ettiği ancak 87/706'da Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715) tarafından yapımına başlanan câmîi, Süleymân b. Abdülmelik zamanında 96/715'te bitirilebilmişti. İbn Kuteybe 88/709'da inşa edildiğini söylese de, bu bilgiyi mezkûr tarihte namaz kılınmaya başlandığı şeklinde yorumlayabiliriz. Yıkılan bir kilisenin arazisi üzerine, Medine'deki Mescidü'n-Nebî ve eski kilisenin planına uygun bir şekilde inşa edilmişti. Dikdörtgen şeklindeki avlunun üç tarafı eğitim-öğretim ve diğer faaliyetlere uygun olarak revaklarla çevrilmişti. İnşâsı biter bitmez kısa sürede eğitim faaliyetlerini merkezi haline gelmişti. İbn Kesîr de ömrünün son yıllarında buranın öğretim kadrosuna dâhil olmuştu. Kur'an'da Tîn sûresinin ilk ayetinde bahsedilen "tîn" den maksadın Emevî Câmîi'nin üzerinde inşa edildiği bu mâbed olduğu ve Hz. Muhammed'in İsrâ yolculuğunda buraya gelip namaz kıldığı da nakledilmektedir. Daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe (276/889), *el-Meârif*, tah. Servet Ukkâşe, Kâhire 1388/1969, s. 565; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, II, 236-238, 248, 250-255, 257-265; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 285, II, 285-296; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, I, 239-244; Fatih

Emeviyye Câmîi'nde ders vermeye başlaması ise, Dîmaşk nâibi Seyfeddîn Menglî Boğâ (774/1373)'nin⁴⁹⁶ bir halkayı tefsir çalışmalarına vakfetmesi neticesinde olmuştur. İbn Kesîr maaş karşılığında burada müderris olarak görevlendirilmiştir. Öğrenciler her mezhepten on beşer kişi olacak şekilde seçilmiş ve kayıtlı öğrencilerin de maaşa bağlandığı bilinmektedir.⁴⁹⁷

Medreselerde önemli ilim adamlarının verdiği ilk derslerin törenle başlatıldığı gibi aynı geleneğin câmîilerde verilen ders halkaları için de açılış mahiyetinde sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Kesîr'in bu maksatla Emeviyye Câmîi'ndeki belirtilen halkanın açılışında el-Fâtiha suresinin tefsirini yaptığı ilk ders, geleneğe uygun olarak, Melikü'l-umera Nâib Seyfeddîn Menglî Boğâ, kadılar, ileri gelen devlet erkânı ve geniş bir halk topluluğunun katılımıyla gerçekleşmiştir.⁴⁹⁸

1.6.2. Hatiplik

Hatiplik, özellikle Cuma günleri, bayramlar ve önemli zamanlarda bölgenin ileri gelenlerinden uygun bir şahsiyetin halka hitâp etmesi şeklinde icra edilen, Müslümanlar nezdinde Hz. Peygamber döneminden itibaren çok değer verilen önemli bir görevdir. Hatipler, Kur'ân, hadis ve temel İslâm kültürünü bilen, bürokrasi deneyimi olan, etkili konuşma sanatının inceliklerine vakıf, diksiyon ve

Erkoçoğlu, "İmar Faaliyetleri", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2011, s. 234-236; Söylemez, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", s. 95-96.

⁴⁹⁶ Atabek Seyfeddîn Menglî Boğâ Abdullâh es-Seyfî (774/1373), Safed, Trablus, Halep ve Dîmaşk'ta nâiblik görevlerinde bulunmuştu. Haleb'in durumunu düzeltmek için bir müddet orada görevlendirildi. Heybetli, vakar sahibi ve son derece saygın bir kişiliğe sahipti. Çeşitli ilim dallarında da bilgi sahibi olan Menglî Boğâ, işlerin ve sorunların çözümü konusunda son derece maharetliydi. Bu yüzden de Sultân el-Eşref onu Mısır'a görevlendirmek üzere davet ettiyse de o bunu kabul etmemişti. Bkz. İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, XI, 100; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-2, s. 10; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 172.

⁴⁹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 719; Kal'acî, *Mukaddime Câmîu'l-Mesânîd*, s. 166; Mahamid, "Yükseköğretim Müesseseleri ve Camiler", XLI, 266. Memlükler devrinde eğitim-öğretim alanında para kazanmak veya geçimini bu yolla sağlamak isteyenler, evinde ya da başka bir mekânda özel okullar açarak ücret karşılığında da eğitim verebiliyordu. Ancak sultânlar, devlet adamları ve tüccarların desteklediği bazı vakıflarla ya da ilgili kuruma bağlanan akarların gelirleriyle işletilen mektep, medrese ve diğer mekânlardaki eğitim ise ücretsizdi. Bkz. Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 29, 30.

⁴⁹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 719; Ebû Zeyd, "İbn Kesîr", XVI, 102; Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 132; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 46; Polat, *İbn Kesîr*, s. 47, 50; Savut, *İbn Kesîr*, s. 79-80.

hitabeti düzgün kişiler arasından seçilerek atanmaktaydı.⁴⁹⁹ Aslında halifenin Cuma hitabını bizzat kendisinin yapması esas iken meşguliyetlerinin fazla oluşu vb. sebeplerle bu iş için, halife adına vekâleten hatipler de görevlendirilmekteydi.⁵⁰⁰ Siyasî yönü de bulunan cuma hutbelerinde, bizzat sultânın atadığı hatiplerce halife ile birlikte sultânın da adının zikredilmesi, egemenlik ve meşruiyetin en önemli manevî unsurlarındandı.⁵⁰¹ Zira tam bağımsız bir sultân olmanın en temel şartları; hutbe, sikke ve hil'attı. Tahta oturan bir sultânın halife tarafından meşrûiyetinin kabul edildiğinin ilk işaretinden biri de hutbede adının zikredilmesi idi.⁵⁰² Dolayısıyla hatiplik -özellikle de merkezî câmiîlerdeki- stratejik öneme sahip bir görevdi.

Memlükler devrinde en önemli hatiplik, Kâhire'deki sultânın bulunduğu Kal'âtu'l-cebel'deki câmiî hatipliği idi. Mustâîn (862-866/1457-1461)'e kadar bu câmiîde Halife hutbe okurdu.⁵⁰³ Halife el-Mustâîn'den sonra hatîpler atanarak bu vazife icra edilir olmuştu. Aynı şekilde Dımaşk'taki içkale câmiî hatipliği yanında özellikle Emeviyye Câmiî hatipliği de önemli görülmeteydi.

İbn Kesîr de Dımaşk'ta Emîr Bahâuddin İbnü'l-Mercânî (759/1358)⁵⁰⁴ tarafından yaptırılan Mizze⁵⁰⁵ Câmiî'nde hatiplik yapmıştır. Bu görevini, 16

⁴⁹⁹ Keleş, *Memlükler'de Kültürel Hayat*, s. 42.

⁵⁰⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, I, 332, 333; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 358

⁵⁰¹ Mehmet Altan Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Akara 1983, s. 13; Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", VI, 729, 743, 757; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 70.

⁵⁰² Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, s. 13; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 71.

⁵⁰³ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 390; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 45.

⁵⁰⁴ Emîr Bahâuddin İbnü'l-Mercânî et-Turkumânî (759/1358), aslında bir mescid olan Fevkânî Câmiî'nin yönetimiyle ilgilenmekteydi. Burayı 748/1347 yılında yeniden inşâ ederek bir anlamda restorasyonunu tamamlamıştı. Burada da ilk hutbe okuyan kişi İbn Kesîr olmuştu. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 591. Yine İbn Kesîr hacc yolculuğunu anlatırken, Şâm kfilesindeki önemli iki ismi kaydederken bu zatın adını da vermektedir. Bu bilgiden hareketle bu Emîr'in önemli bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 337. Emîr Bahâuddin'in babası Mekke Minâ'daki Mescidü'l-Hayfî yaptıran kişidir. İbnü'l-Mercânî 720/1320'de bu mescidin de bakım ve onarımını üstlenerek masrafları karşılamıştı. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 479; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 341.

⁵⁰⁵ Mizze, Dımaşk'ın batı tarafında o tarihlerdeki şehir merkezine yaklaşık 3 km. (yarım fersah) uzaklıkta ve etrafı verimli bahçelerle çevrili büyük bir köydü. Ancak bugün Şâm'ın şehir merkezine dâhil olmuş durumdadır. Ayrıca Hz. Muhammed'in sahabe Dihyetu'l-Kelb'in mezarının burada olduğu söylenir. Bundan dolayı bu köye, İbnü'l-Kays'ın şiirinde de geçtiği üzere Mizzetü'l-Kelb de denilmekteydi. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, 122; Köycü, *el-Mizzî'nin Hadis İmindeki Yeri*, s. 17. Nuaymî, 965/1557'de Mizze'de Mercânî'nin restore ettirdiği bu câmiî dışında başka bir câmiînin kalmadığını söyler. Bkz. en-Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 434-435

Muharrem 746/19 Mayıs 1345'ten itibaren üstlenmiştir.⁵⁰⁶ İbn Kesîr yine Bahâuddîn Mercânî'nin ilgilendiği, önceleri mescid olan ancak daha sonra restore edilerek büyük bir câmiîye dönüştürülen Fevkânî Câmîî'nde de ilk hutbeyi 748/1347 yılında kendisinin okuduğunu belirtmektedir.⁵⁰⁷

1.6.3. Müftülük

Memlükler döneminde Dâru'l-adl müftüleri, adliye sarayında askerî kadılardan sonra gelen ve şer'î meselelerde fetva vermek üzere atanmış bulunan bürokratlardı. Adliye teşkilâtında Şâfiî, Hanefî, Malikî ve Hanbelî mezhebinden olmak üzere dört müftü kadrosu olurdu. Kalkaşendî, bu müftülerin askerî kadıların görevlerine benzer bir vazifeye atandıklarını, mezâlim oturumlarında askerî kadılarınla birlikte bulduklarını ve onlar gibi sultânla birlikte sefere katıldıklarını belirtmektedir.⁵⁰⁸

el-Müftî'l-Bâri'⁵⁰⁹ *el-Fakîhü'l-Müftî*⁵¹⁰ unvanları ile de tanınan İbn Kesîr'in, fetva makamı olarak kabul edildiği ve bu sorumluluğunu, halka yönelik sürdürdüğü gibi sultân dâhil olmak üzere devlet ricâlinin belli konulardaki başvuruları üzerine de yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim 767/1365'te Haçlılar'dan oluşan bir ordunun İskenderiye'ye girerek yaptıkları tahribatı⁵¹¹ tazmin edebilmek amacıyla

⁵⁰⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 479; Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 132; Polat, *İbn Kesîr*, s. 42, 50; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 10.

⁵⁰⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 591.

⁵⁰⁸ el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 36; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 387; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 191.

⁵⁰⁹ Şâkir Mustafâ, *et-Târîhu'l-Arabî*, IV, 83. İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 373-374; Polat, *İbn Kesîr*, s. 49.

⁵¹⁰ ez-Zehabî, *Kitâbü Tezkireti'l-Huffâz*, IV, 1508; İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 373-374; Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 132; Polat, *İbn Kesîr*, s. 49.

⁵¹¹ Aralarında Hospitalier Şövalyeleri'nin de bulunduğu Kıbrıs Kralı I. Peter (760-770/1359-1369) komutasındaki Haçlılar, İskenderiye'ye saldırdığında şehri yakıp yıkarak Müslümanları katletmiş dört bin kadar çocuk ve kadını da esir almışlardı. Yaklaşık beş gün kadar kaldıktan sonra şehri terk etmişlerdi. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 704-706; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-2, s. 3, 21-23; Holt, *Haçlı Devletleri*, s. 113; Yiğit, *Memlûkler*, s. 218; Morrisson, *Haçlılar*, s. 87; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 21; Ayaz, *Memlûkler*, s. 47; Çalık, *Sultan Baybars*, s. 70; Ağır, "Memlûkların Doğu Akdeniz Siyaseti", s. 142 Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, s. 93, 107, 154; Ayalon, *Memlûk*, s. 62; Lebîb, "Mısır'ın Ticaret Politikası", II-4, s. 147; Ayalon, "Memlûkler ve Deniz Kuvvetleri", XXV, 44, 49; Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı", XXV, 17; Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 497, 498, 499; Işık, "Marunileri Katolikleştirme Faaliyetleri", IX-1, s. 205-208.

Sultân el-Melikü'l-Eşref Şabân (764-778/1363-1376)'ın yayımladığı bir menşûrla⁵¹² Suriye'deki Hıristiyanların mallarının dörtte birine el konulması istenmişti. Bu menşûrun gereğinin yerine getirilmesi için de hukukî dayanağının bulunması gerektiğinden bu hususta İbn Kesîr'den fetva istenmişti. Ancak İbn Kesîr, bunun hukuka ve hakkaniyete uygun düşmeyeceği şeklinde görüş beyan etmişti. Yine 770/1368-69'da Kıbrıs Frankları'nın saldırılarını⁵¹³ devam ettirmeleri üzerine savunma ile ilgili hazırlıkları tamamladıktan sonra Dımaşk Nâibi Emîr Mencek,⁵¹⁴ halkın cihâda katılmasının gerekliliği hususunda ondan fetva istemişti.⁵¹⁵ Bunun üzerine İbn Kesîr, *el-İctihâd fî Talebi'l-Cihâd* adında bir çalışma hazırlayarak yayınlanması sağlanmıştı. O bu çalışmasında; Müslümanları Haçlılar'a karşı gayrete getirecek ve vatanlarını savunma hususunda malî ve bedenî cihâdın önemi ve farziyetini ortaya koyacak âyet ve hadîsleri, öncelikle zikretmişti. İlgili ayetler çerçevesinde Tebük seferi, Irak, Şâm ve Kudüs'ün fethi gibi İslâm tarihinden çeşitli örnekler vererek toplumun bilinç ve duyarlılığını tarihî olaylarla da bağlantı kurarak canlı tutmaya çalışmıştı.⁵¹⁶

⁵¹² Menşûr; halife yahut sultânın emirleri ve talimatlarının (onay, olur ve tensipleri) yazılı olduğu emirname veya fermanlara denir. Bkz. Dehmân, *Mu'cemü'l-Elfâzi't-Târîhiyye*, s. 146.

⁵¹³ 767/1365 yılında I. Peter (760-770/1359-1369)'in İskenderiye'yi işgal girişimi Kıbrıs Frankları'nın geri çekilmesiyle son bulmuştu. Ancak bu saldırıların ardı arkası kesilmemişti. 769/1367 yılında Trablüşşam'a hücum edilmiş bir başarı elde edilememişti. Daha sonra 770/1368-69 ile 824/1422 yıllarında yine Müslümanlar'ın gemilerine saldırılar devam etmiş, Suriye ve Mısır limanlarına hücum hazırlıkları yapılmaya başlanmıştı. Bkz. el-Makrizî, *es-Sülûk*, VII, 63; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-2, s. 3, 21-23; Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 498-499.

⁵¹⁴ Seyfüddîn Mencek el-Yûsûfî en-Nâsîrî, aslen Sultân en-Nâsır Kalâvûn'un memlûklerindendi. Mısır'da emirliğe kadar yükseldi. 748/1347'de kısa bir süre Dımaşk'ta hâcîp olarak çalıştı. Mısır'a dönerek vezirliğe atandı. Ardından da 751/1350'de tutuklanarak hapsedildi. Sultân en-Nâsır Hasan'ın ilk saltanat devresi (749-752/1348-1351) sonunda özgürlüğüne kavuştu ve Safed naipliğine atandı. 755/1354'te Trablus naipliğine, 757/1356'da önce Halep naipliğine atandı. Daha sonra 759/1358 yılında Dımaşk naipliğine getirildi. Sultân olmak için yaptığı bazı faaliyetleri ve mücadelelerinden dolayı azledildi ve Mısır'a çağrıldı. Yola çıktıktan sonra Mısır'a gitmekten vazgeçip birkaç yıl kendini gizledi. İsyân girişiminde bulunan Dımaşk nâibi Baydemir Şabân ile birlikte hareket ettiklerinden her ikisi de hapsedildiler. Hapisten çıkar çıkmaz 766/1365'te Tarsûs ve 769/1367'de Trablus'ta naiplik görevinde bulunduktan sonra 776/1374'te Mısır'da vefat etti. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 560, 565, 586, 591-592; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 461-462; el-Makrizî, *es-Sülûk*, IV, 238; Zeynüddîn Abdülbâsıt b. Halîl b. Şâhîn ez-Zâhirî (920/1514), *Neylü'l-Emel fî Zeyli'd-Düvel*, tah. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, Beyrût 1422/2002, I, 191, 205-206, 235, 238, 264, 275, 307, 311, 333, 401. 421.

⁵¹⁵ Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 132-133; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 11.

⁵¹⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 10; el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Arifîn*, I, 215; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 176; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 116-117; Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 134; Şen, *İbn-i Kesîr Tefsirinde Hıristiyanlık*, s. 9; Polat, *İbn Kesîr*, s. 63; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 30.

İbn Kesîr'in, bürokrasideki bu sorumluluğunu süreklilik arz eden bir kamu görevi olarak üstlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim 759 yılında Mısır'dan Dımaşk'a nâib olarak atanan Emîr Mencek'in Rebve'de yaptığı denetlemelerde; yöneticiler, kadılar ve İbn Kesîr'in aralarında bulunduğu müftüler de çağrılmıştı. Bu görevin icrası esnasında; görüntüyü bozan yapıların yıkılması ve atıklarının içme suyuna karıştığı tespit edilen hamamların mühürlenmesi gibi çevre kirliliğini önleyici tedbirler alındığı bilinmektedir.⁵¹⁷

1.6.4. Kâtiplik

Hız. Peygamber döneminden itibaren, Dört Halife dönemi, Emevîler, Abbasîler, Karahanlılar, Fatımîler ve İlhanlılar'da olduğu gibi Memlûkler'de de özel hayat ve devlet bürokrasisinde işlerliğini sürdüren kâtiplik kurumu, İbn Haldûn'un ifadesiyle belli bir medeniyet düzeyi ve sanat zevkinden yoksun bedevî kültürle yönetilen devletler için söz konusu olmayan,⁵¹⁸ üst düzey önemli bir idârî kurumdu.

Söylenmek istenen hususu, verilmek istenen mesajı en etkili şekilde ve en doğru bir ifade kullanmak suretiyle anlatılmak isteneni yazan, özel görev ve sorumluluklarla yetkilendirilerek oluşturulan bu vazifeye, insanların en üst tabakasından son derece nitelikli, iyi bir eğitim almış, donanımlı, sözün inceliklerini bilen, kıvrak zekâyâya sahip, idarî deneyimi olan kişilerden seçilerek atanmaktaydı. Bu kişiler sultânın toplantılarında bulunmak ve yapılan görüşmeler ve alınan kararlar hakkında evrak tanzim etmek gibi bir sorumluluğu bulunduğu için; vazife ahlâkına sahip, görev bilinci yüksek, yaptığı işin yöntemlerini, alınan karar ve verilmiş olan hükümlerin amaçlarını ve ne ifade etmek istediklerini bilen, ayrıca sultânla birlikte olmanın gerektirdiği protokol kurallarını bilen ve edebî-ahlâkî nitelikleri olan; zerâfet, nezâket ve ferâset sahibi, sır tutan ve güvenilir bir kişi olması beklenirdi.⁵¹⁹

⁵¹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 587.

⁵¹⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, I, 524-533, 541; İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 580-587, 596; Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti*, s. 94-95.

⁵¹⁹ el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, IV, 30; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, I, 305-307; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 335-336; Bahattin Keleş, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, V, 312; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 116-118.

Sır Kâtipliği, Memlûk bürokrasisinde en önemli görevlerden biri olarak görülmektedir. Devlet bürokrasisinde üst düzey bir görev olarak nitelendirilebileceği gibi sivil hayatta da çok önemli özel bir görev olarak da görülebilir. Gayrimüslimlerin de tercih edildiği⁵²⁰ bu görevde İbn Kesîr, sultânın kâtibi olarak görev icra etmiş⁵²¹ ayrıca başka zamanlarda özel şahısların kâtipliğini de yapmıştı.⁵²² İkinci bölümde de bahsedileceği üzere sır kâtipliği aynı şekilde eyâletlerdeki nâibliklerde de mevcuttu. İbn Kesîr'in Dımaşk nâiblerine kâtiplik yapıp yapmadığı hususunda bir bilgiye raslanmamıştır. Müellifin mevcut eserlerinde buna dair bir bilgiye de ulaşılamamıştır. Ancak önemli belgeleri bizzat gördüğünü birçok defa belirttiğinden, onun Dımaşk eyalet merkezinde bu görevi üstlenmiş olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Memlûk Devleti'nde merkezî bürokrasi ile eyâletler arasında yaşanan olaylara tanıklık etmiş ve kalem erbabı arasından sultâna en yakın bürokratlardan biri olarak İbn Kesîr, bölgede gelişen siyâsî, ekonomik, sosyal ve kurumsal değişiklikler ile kurumlar arası ilişkiler ve kurumların halk kesimleriyle etkileşimlerine eserinde yer vermişti.⁵²³ Bu görev vesilesiyle İbn Kesîr, her tarihinin ulaşamayacağı resmî arşiv belgelerini görme imkânını bulmuştur. *el-Bidâye*'de yaşadığı dönemle ilgili bilgi verirken devlet arşivindeki çeşitli tutanaklardan, sultânların fermanlarından,⁵²⁴ mahkeme kayıtlarından,⁵²⁵ resmî yazışmalardan,⁵²⁶ devlet adamlarının birbirine veya sultâna yazdıkları mektuplardan⁵²⁷ yararlandığı anlaşılmaktadır. İbn Kesîr'in bu belgeleri referans göstermesi tarihçilik açısından yazdıklarının sağlamlığı ve

⁵²⁰ Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 195.

⁵²¹ İbn Kesîr, 18 Şa'bân 709/21 Ocak 1310 Salı günü hac dönüşünde Sultân en-Nâsır'ın Dımaşk'a giriş yaptığını anlatmaktadır. Sultân en-Nâsır'ın hacc dönüşü Dımaşk'a girişini anlattığı ifadesinde kendini sultânın kâtibi olarak tanımlamaktadır. İbn Kesîr'in on yaşlarında iken mi bu görevi icra ettiği yoksa daha sonraki bir zamanda icra ettiği için mi bu ifadeyi kullandığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak kesin olan şey, bu görevi icra ettiği hususudur. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 88-89; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 172.

⁵²² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 336-337. 731/1331 yılında 8 Şevval/14 Temmuz Pazartesi günü Şâm'dan yola çıkan bu yolculuk boyunca İbn Kesîr, Şeyh Muhammed b. eş-Şeyh Ali b. Ebi'l-Kâsım b. Ömer es-Selâvî/es-Selâmî (736/1335)'nin kâtibi olarak görev yapmıştı. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 336-337; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 96. İbn Kesîr'in kâtipliğini yaptığı diğer bir isim de Şeyh el-İmâm el-Mukri' Seyfüddîn Ebû Bekir el-Harîrî'dir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 383.

⁵²³ Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 19.

⁵²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 206, 267, 583, 591-592, 604-605, 706, 713, 717.

⁵²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 454, 458.

⁵²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 241-242.

⁵²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 565, 575, 584, 631.

kıymetini bir kat daha artırmaktadır.⁵²⁸ Ayrıca İbn Kesîr sıradan bir devlet memuru olmanın ötesinde dikkatli bir bürokrat olduğu, aydın ve tarihçi gözüyle şahit olduğu olayların; elinden geçerek ilgili arşive aktarılan bilgi, belge ve tutanakların kıymetini ve değerini bilecek kadar bilinçli olduğu, ayrıca göz şahidi olarak inceleme fırsatı bulunduğu evrakın öneminin farkında olduğu da anlaşılmaktadır.

1.6.5. Mahkeme Üyeliği ve Kadılık

İbn Kesîr'in dikkat çeken önemli görevlerinden birisi de mahkeme heyeti üyeliğidir. Aslında bu görev; kayıtlara geçen önemli davaların görüldüğü, üst düzey devlet adamı ve memurların yargılandığı, sultân adına yargılamaların yapıldığı yüksek statülü bir sorumluluktur. Bu mahkeme, saltanat nâibi ve askerî-adli yargıçlar ile müftülerin de katılımıyla devlet erkânının neredeyse tamamının bulunduğu; merkezde sultânın başkanlık ettiği Divânü'l-mezâlim'in yereldeki şubesi olarak görülmelidir. Zira nâib sultân adına iş gördüğü için onun başkanlık ettiği bu mahkeme sultanın başkanlık ettiği oturumlarla aynı kabul edilirdi. Nâib huzurunda kurulan ve aslında mezâlim oturumları olarak bilinen bu mahkemeye Dârussaâde adı verilen yerde toplandığı için Dârussaâde Yüksek Mahkemesi de denilmektedir.

Makam ve nüfuz sahiplerinin zulüm ve adaletsizliklerine engel olmak gayesi ile kurulan sözkonusu mahkeme Mısır'daki Mezâlim Mahkemesi'nin Dımaşk şubesidir. Hz. Ömer döneminden beri var olduğu bilinen; Emevîler, Abbâsîler, Selçuklular, Zengîler ve Eyyübîler döneminde de kurulan bu mahkeme, Kâhire'de Dâru'l-adl adlı divânda gerçekleştirilirdi.⁵²⁹ Dımaşk'ta ise Dârussaâde adlı bir mekânda Yüksek Mahkeme olarak adlandırılan mezâlim duruşmaları icra edilirdi. Ancak ilk defa Memlûk Sultânı Baybars döneminde, Dâru'l-adl adıyla ayrı bir bina olarak inşâ edilmiş bulunan Kâhire'deki adalet sarayında gerçekleştirilmeye başlanmıştı. Bu mahkemede görülen davalar diğerlerinden farklı idi. Sultân veya

⁵²⁸ Ziya Polat, *İbn Kesîr*, s. 89; Savut, *İbn Kesîr*, s. 80. Dımaşk Nâibi Emîr Seyfeddîn Argûn Şâh (750/1349)'ın öldürülmesi hakkında: "Rebiulevvel ayının yirmi dördünde Cuma gecesi olunca Emir Seyfeddîn Argûn Şâh boğazlandı, fakat intihar ettiğine dair tutanak tutuldu." şeklinde aktardığı bilgiler, onun gizli belgelere de ulaşabilecek bir konumda ya da uygun bir görevde olduğunu göstermektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 513; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 534.

⁵²⁹ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 484.

sultân nâibinin bulunmadığı zamanlarda başkanlık yapmak üzere mahkemeye atanan kadının (yargıcın) statüsü de bu sebeple diğer kadılardan farklı bir görevlendirmeydi. Dolayısıyla burada görev yapan İbn Kesîr gibi bürokratların statüleri de farklılık arz etmekte, diğerlerinden bir kademe daha üstün kabul edilmekteydi.⁵³⁰

Mezâlim Mahkemesi olarak bilinen Yüksek Mahkeme Heyeti, herhangi bir şikâyet söz konusu olmaksızın, gerekli görüldüğünde re'sen kendiliğinden harekete geçerek, kamu davası addedip suç unsuru bulunan olaylara karışan sivil ya da askerî kişiler hakkında dava açabilmekteydi.⁵³¹ Bazen de durumu fark eden ya da adaletin gerçekleşmesine katkı vermek isteyen aydın ve sorumluluk sahibi şahsiyetlerin bizzat Mezâlim Mahkemesi'ne başvurusuyla dava dosyası hazırlanır, gerekli görüldüğü takdirde de duruşma yapılarak dava sonuçlanırdı. Nitekim görev kabul edip sorumlu davranan Nevevî, Sultân Baybars'ın talimatıyla konulan bazı vergilerin hukukî olmadığı gerekçesiyle, gördüğü bir adaletsizliğin düzeltilmesini sağlamak amacıyla bizzat yüksek mahkemeye başvurmuştu.⁵³² Dönemin şartlarına göre adaletin gerçekleşmesinde son derece ileri bir uygulama sayılabilecek bu sorumluluk ve cesaret, ilim adamlarına itibar kazandırdığı gibi bu anlayışın, bu zihniyetin ve bilincin oluşmasına fırsat verdikleri için de memlûk sultânlar ve umera, hüsn ü kabul görmüşlerdi.

Yüksek Mahkeme'de duruşmalar genellikle tek celsede yapılır ve karar aynı gün verilirdi. Ancak gerekli görüldüğü takdirde duruşmanın başka bir güne de ertelendiği olurdu. Biraz sonra ayrıntılı bahsedileceği üzere Şâm Şâfiî başkadısı Tâceddîn es-Sübki'nin '*kanunsuz iş yapmak*' ithamıyla yargılandığı dava, üç oturumda yapılmıştı. Bu mahkemelerde kararlar, ilk zamanlar sözlü olarak

⁵³⁰ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 10, 37. Mezâlim Mahkemesi Başkanlığı kadrosunu ilk defa ihdas eden yine Sultân Baybars'tı. Bkz. Yiğit, *Memlûkler*, s. 201.

⁵³¹ Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 186.

⁵³² Yiğit, *Memlûkler*, s. 202. Yine savaşa hazırlanmak düşüncesiyle halktan para ve mal toplamak isteyen Sultân Kutuz'a, Sultân ve memlûk umerasının elinde halkın variyetinden daha çok mal ve imkân bulunduğu sürece halktan katkı talep etmek helâl olmaz diyerek çekinmeden fikrini beyan eden İzzeddîn b. Abdisselâm (660/1261), bir diğer ilim adamıdır. Bkz. Deliser, *Zerkeşî*, s. 7.

verilirken daha sonra yazılı hale getirilmişti. Bazen görülen lüzum üzerine dava dosyasının hakeme gönderilmek suretiyle çözüme kavuşturulduğu da olurdu.⁵³³

Ayrıca bu mahkemede gerçekleştirilen duruşmalarda; muhafızlar, yargıçlar, şer'î konularda mahkeme başkanına yardımcı olacak fıkıhçılar ya da ilgili uzmanlar, zabıt kâtipleri ve şahitler olmak üzere beş grup bulunurdu. Karar mekanizmasında etkili olan ise başkan, yargıçlar ve fıkıhçılardı. Sultân'ın başkanlık ettiği mahkemelerde ise neredeyse devlet erkânının tamamı orada bulunurdu.⁵³⁴ İbn Kesîr'in, bu duruşmalarda hem yargıç hem de uzman (bilirkişi) olarak görev yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Mezâlîm mahkemelerinin yapısından anlaşıldığı kadarıyla İbn Kesîr'in bazı davalarda müftü sıfatıyla görev yapmış olması da ihtimal dahilindedir.

Mısır Mezâlîm Mahkemesi'ne tüm ülke insanları, tüm toprakları kapsayan meseleler için başvurabilirken; Dımaşk'ta bulunan mahkemeye sadece Suriye bölgesindeki halk, bölge sınırları dâhilindeki sorunlar için dava açabilmekte idi. Ülkenin dört bir yanından gelmiş olan daha çok kadınlar, yoksullar ve yetimlerden mağdur olmuş ya da eziyete maruz kalmış zayıf kimseler, öncelikle bulunduğu bölgenin mahkemesine başvururdu. Hangi bölge olursa olsun mahkemeye sultân başkanlık etmediyse buradan çıkan kararın sultân nezdinde temyizi de söz konusuydu. Yargılamalar halka açık yapılır, yargılama sona erdiğinde de salon boşaltılır ve dava karara bağlandığında sonucu bildirmek üzere davalılar çağrılırdı. Eğer sultân duruşmaya başkanlık ettiyse âdet üzere yargılama sonrası boşalan salonda sofralar kurulur yemekler yenirdi.⁵³⁵

İbn Kesîr'in bu Yüksek Mahkemede görülen dava duruşmalarının tümünde görev yapıp yapmadığı kesin olarak anlaşılamamıştır. Ayrıca mahkeme üyelerin değişip değişmediği konusu da müphemdir. Ancak müellifin *el-Bidâye*'de bahsettiği kadarıyla bu yargılamalardan biri 741/1341 yılında yapılmıştır. Davalı Osmân ed-

⁵³³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 484-485, XVIII, 708-712; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 29; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 186; Savut, *İbn Kesîr*, s. 81; Vecdi Akyüz, "Müslüman Türk Devletlerinde Dîvân-ı Mezalim Kurumu", *Türkler*, Ankara 2002, V, 228.

⁵³⁴ es-Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, II, 127; Yiğit, *Memlûkler*, s. 202.

⁵³⁵ el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, IV, 56; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 187.

Dûkâlî/ed-Dekkâkî (741/1341), İttihadiyye (Hulûliyye) fırkasının⁵³⁶ görüşlerini savunarak Mâlikîler'i küfürle itham ettiği, peygamberlerin davranışları hususunda haddi aşan ifadeler kullandığı ve ilâhlık iddiasında bulunduğu gerekçesiyle mahkemeye sevk edilip yargılandığı anlatılmaktadır. Bu mahkeme sonucunda idamına hükmedilen Osmân ed-Dûkâlî, Sûku'l-hayl çarşısına götürülüp boynu vurulmuştu. Malikî, Hanefî ve Hanbelî kadıları yanında İbn Kesîr de, başından sonuna kadar hocaları Mizzî ve Zehebî ile birlikte görev yapmıştı.⁵³⁷ İbn Kesîr'in aktardığı bilgilerden hareketle bu mahkemelerde en az altı kişinin üye olarak görev yaptığını söylenebilir. Sultânın başkanlık ettiği oturumlarda ise bu sayının çok daha kabarık olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Kesîr'in görev yaptığı başka bir duruşma da 755/1354 yılında Hille doğumlu Rafizî olduğu anlaşılan Alî b. Ebü'l-Fadl b. Muhammed b. Hüseyin b. Kesîr (755/1354)'in yargılandığı dava duruşmasıdır. Alî b. Ebü'l-Fadl, Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer ve Hz. Osmân'a küfrettiği ve Emeviyye Câmîi'nde Sünnîlerle birlikte namaz kılmayı reddettiği için Malikî kadısı tarafından önce tutuklanıp hapsedilmişti. Daha sonra kadı huzurunda kırbaç cezasına çarptırılmış ancak yine aynı tutum-davranışları ve söylemleri ısrarla sürdürmeye devam ettiğinden olacak ki kendisi için kurulan dört kâdilkudâtan oluşan mahkemede ikinci defa yargılanarak idama mahkûm edilmiştir.⁵³⁸

⁵³⁶ İttihadiyye, Hallâc-ı Mansûr olarak meşhur olan Ebû Muğîs el-Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc (309/922)'in düşünceleri etrafında şekillenen; ilahî olanın beşerî olana hulûlü (geçiş) ile fenâ, vahdet ya da Allah'ın varlığı ve kudreti karşısında yok olmak olarak özetlenebilecek ittihad fikrini benimseyenlerin fırkasıdır. İlkinde, Allah'ın her mekâna ya da bazı yarattıklarına hulûlü; ikincisinde ise vahdet-i vücûd ya da fenâ fillâh olarak da bilinen Allah'ın zatında birleşmek ya da Allâh'ın zâtı ve kudreti karşısında yok olmak veya kendini yok saymak düşüncesi yatmaktadır. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, II, 140, 142, 145; Hamza, *el-Hareketü'l-Fikriyye fi Mısır*, s. 99-100, 129; Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, s. 24-26; Sarıkaya, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 119-120, 128; Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, s. 274. İbn Teymiyye, hulûl ve ittihad fikrinin Hıristiyanlık'tan kaynaklanan bir düşünce olduğunu savunmaktaydı. Hallâc'ın her ismi anıldığında ondan hulûlcü diye bahsedildi. Muhyiddîn İbn Arabî felsefesine göre tasavvuf anlayışını da, ittihatçı nitelemesiyle şiddetle eleştirmişti. İbn Teymiyye, insanın ibadet ve riyazetle manevî olarak arınarak böyle bir makama ulaşılsa bile, şeriatin kurallarının geçerli olduğunu ve sorumluluğun devam ettiğini savunmaktaydı. Bahsi geçen görüşleri savunan bazı mutasavvıfların ise, şirk ifade eden fikirlere yol açacak söz ve davranışlarıyla bunu açıkça sergilediklerini belirterek karşı çıkmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı*, s. 47; Sarıkaya, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 119-120, 128-132.

⁵³⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 422-423; Laoust, *Les Schimes*, s. 285; Kal'acî, *Mukaddime Câmîu'l-Mesânîd*, s. 173-174; Polat, *İbn Kesîr*, s. 45; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 11; Savut, *İbn Kesîr*, s. 81.

⁵³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 560-561; Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 132; Polat, *İbn Kesîr*, s. 44-45; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 10; Savut, *İbn Kesîr*, s. 81.

Rebîulevvel 743/Ağustos 1342'de Kâdılkudât Takıyyüddîn es-Sübkî (756/1355)'nin, '*Altunboğa en-Nâsırî*⁵³⁹ ile *Kutluboğa el-Fahrî'nin*⁵⁴⁰ yetim mallarına el uzatmalarına göz yummak' ithamı üzerine açılan davada⁵⁴¹ mahkeme heyetinde görev almış ve kadıyı savunmuştu. Siyasî otorite olan saltanat nâibinin emri ve yönlendirmesiyle Takıyyüddîn es-Sübkî'nin aleyhinde yazıldığı anlaşılan bir fetvanın müftülerce imzalanması isteniyordu. Hanefî kadısının bizzat imzaladığı -ki İbn Kesîr bizzat gördüğünü söylüyor- ancak İbn Kesîr ile diğer kadıların imzalamaktan kaçındığı bu karar, imzalar tamamlanmadığı için kesinlik kazanamamıştı. Tam bu esnada Takıyyüddîn es-Sübkî'nin saltanat merkezi Kâhire'ye çağrılmasıyla yargı üyelerinin mutabakatı alınmadan aleyhinde hazırlandığı anlaşılan karar metninin işleme konulması engellenmiş oldu.⁵⁴²

Takıyyüddîn es-Sübkî'nin mahdumu Kâdılkudât Tâcüddîn es-Sübkî (771/1370)'nin de bir yargılanması bulunmaktadır. Emîr Menglîboğa'nın talimatıyla toplanması istenen bu duruşmada İbn Kesîr, mahkeme üyesi olarak görev yapmıştır. 26 Rebîulevvel 766/21 Aralık 1364'te görülen davada '*kanuna aykırı davranmak*' iddiasıyla suçlanan Tâcüddîn es-Sübkî yargılanmıştı. Kendisi Mısır'da iken aleyhine yapılan itham ve isnatlar nedeniyle, bizzat sulân tarafından yazılı bir emîrle hakkında soruşturma açılması istenmiş ve soruşturma başlatılmıştı. Tâcüddîn es-Sübkî, Hanbelî ve Maliki kâdılkudâtlarınca suçlanmaktaydı. Bu suçlama ve ithamlar nedeniyle Dımaşk'ın dinî otoriteleri birbirine girmişti. Hakkında lehinde ve

⁵³⁹ Altınboğa el-Hâcib en-Nâsırî (742/1342), Sultân en-Nâsır Muhammed Kalâvûn döneminde Halep (714/1314 ve 731/131'de), Gazze (732/1330'de) ve Dımaşk (741/1340'da) nâibliği görevlerinde bulunan büyük emîrlerdendi. Bkz. es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, I, 196-197; İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 408-409; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, X, 60; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî*, II, 260-261; Fatih Yahyâ Ayaz, "Memlük Sultanlarından Seyfeddin Ebûbekir ve Alaeddin Küçük Dönemlerinde (741-742/1341) Büyük Emîler Arasındaki Mücadeleler", *Dinî Araştırmalar*, 2007, IX-27, s. 264.

⁵⁴⁰ Kutluboğa es-Sâkî el-Fahrî (743/1342), Sultân en-Nâsır Muhammed Kalâvûn'un memlûklerinden ve 727/1327'den itibaren 741/1340'a kadar Dımaşk nâibliği görevinde bulunmuş emîrlerdendi. Bkz. es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, II, 363; İbn Hacer, *ed-Dürer*, III, 250-251; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, X, 84-85; Ayaz, "Büyük Emîler Arasındaki Mücadeleler", IX-27, s. 253.

⁵⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 434, 454; İbn Hacer, *ed-Dürer*, III, 251. Birkaç ay süren Alâaddîn Küçük'ün saltanatı döneminde 742/1341'de Ahmed b. Nâsır'ın sultân olmasına yardımcı olan Kutluboğa el-Fahrî, verdiği talimatla Dımaşk'taki öksüzlerin mallarından beşyüzbin dinar almış ve karşılığında beytülmale ait olan bir köyü vermişti. 744/1343'te de yine Kâdî es-Sübkî'nin kontrolünde bulunan kayıp mallardan bir kısmının sultân divânına borç olarak aktarılması istenmişti. Takıyyüddîn es-Sübkî'nin şiddetle karşı çıkmasına rağmen divan başkanı ve bazı saray görevlileri gelip yetimler malı ambarının kapısını açtırmış ve elli bin dirhem olarak sultânın vakti gelmiş olan ilgili ödemelerini yapmışlardı. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 434, 466.

⁵⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 454; Özeydın, "İbn Kesîr", XX, 132; Polat, *İbn Kesîr*, s. 45, 52.

aleyhinde olmak üzere iki ayrı tutanak hazırlanmış, farklı günlerde üç oturum olarak devam eden duruşmalar sonunda İbn Kesîr'in, Tâcüddîn es-Sübki lehinde olumlu desteği ve sultân nâibinin çabaları ortamı yumuşatmış, tarafların barışması sağlanarak mahkeme sonuçlandırılmış ve dava düşürülmüştü. İbn Kesîr'in gösterdiği çaba ve gayretler, kolay olmadığı anlaşılan nihaî karar oylamasından önce bilirkişi olarak görüş ve düşüncelerine başvurulması ve duruşmanın seyrini değiştirecek kadar etkili olması dikkat çekmektedir. Nitekim Tâcüddîn es-Sübki lehinde oy kullanması ve etkili duruşu nedeniyle Emîr Mengli Boğa'nın takdirini kazandığı da söylenir.⁵⁴³

Yukarda belirttiğimiz görevlere ek olarak İbn Kesîr'in çeşitli görevlerde de bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi Sahîhu'l-Buhârî'nin ezbere okunması⁵⁴⁴ işini organize etmek ve sonuçlandırmaktır. Bu faaliyet Dımaşk nâibi Baydemir Şabân için yapılmıştır. İsyân girişiminde bulunduğu için 762/1360'de sultân tarafından görevden alınan Baydemir, daha sonra affedilmişti.⁵⁴⁵ Bunun üzerine 766/1365'te yeniden Dımaşk'a gelmesi ve göreve iadesi şerefine bir tören düzenlendi ve bu törende bahsi geçen organizasyon gerçekleştirildi. Dımaşk Emeviyye Câmîi ile birlikte altı yerde daha, günün farklı zamanlarında ve farklı mekânlarda bizzat İbn Kesîr'in gözetiminde ve takibinde gerçekleştirilen Buhârî (256/870)'nin *Sahîh* adlı eserindeki Hz. Muhammed'in hadislerinin baştan sona okunması organizasyonu bir yönüyle görev, sorumluluk ve tören neşvesiyle yapılmıştı. Bir diğer yönüyle de ibâdet havasında icra edilen bu hatimlerle; vefa,

⁵⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 708-709,711; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 29; Özyayın, "İbn Kesîr", XX, 132; Polat, *İbn Kesîr*, s. 45; Savut, *İbn Kesîr*, s. 81.

⁵⁴⁴ İbn Kesîr'in 'daha önceki yıllarda böyle bir uygulama yapılmamıştı' dediği Buhârî hatmi, aslında İbn Kesîr'den önce de Memlükler'de uygulanan bir gelenektir. Kur'an'dan sonra en muteber kitap olarak görülen Buhârî'nin *Sahîh*'i, hadislerinin titizlikle seçilmesi, mükemmel tertibi, içeriğinin zenginliği gibi nedenlerle itibar kazanmıştı. Öyle ki, sevap kazanmak amacıyla okunduğu gibi maddi ve manevi sıkıntılardan, hastalık ve belalardan kurtulmak ve her murada nail olmak arzusuyla da okunur olmuştu. el-Buhârî'nin okuyucularına dua etmesi sebebiyle yaygınlaşıp gelenek haline dönüştüğü anlaşılan bu uygulama günümüze değin süregelmişti. 1281 yılında Moğollar'ın Suriye'ye girmesiyle birlikte Melik Mansûr Kalâvûn, Mısır'dan yola çıkmadan önce *Sahîh*'in okunmasını emretmiş, muhtelif oturumlarla cuma gününe kadar eser okunmuştu. Bu uygulama sonraki yıllarda da devam etmekteydi. Nitekim 1291 yılında Akkâ'nın fethi öncesinde İbn Kesîr'in hocası Fezârî'nin kiraatıyla ve halkın katılımıyla Buhârî hatminin yapıldığı bilinmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 20, 190-191, 699; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, IV, 88; el-Cezerî, *Târîhu Havâdisi'z-Zemân*, I, 43; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 117-118.

⁵⁴⁵ en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 462.

teşekkür ve memnûniyetin ifade edilmesi yanında Allah'ın işlerini kolaylaştırması, zor ve sıkıntılı durumlara düşürmemesi için bir münâcât olduğu da aşîkârdır.⁵⁴⁶

İbn Kesîr'in, üstlendiği görev ve sorumlulukları yerine getirme konusunda son derece hassas ve çok titiz olduğu anlaşılmaktadır. Onun merkezî yönetim aleyhinde olabilecek, birliği ve dirliği bozabilecek her türlü harekete karşı olduğu kadar görev ve sorumluluklarının da bilincinde olduğu hemen fark edilmektedir. Buhârî hatmi hakkında herhangi bir yorum yapmayan İbn Kesîr'in, daha önceki yıllarda uzun bir süre yapılmadığını söylediği bu organizasyonu başarıyla gerçekleştirerek, önemli bir vazifeyi yerine getirmiş olmanın huzuru içinde olduğu anlatımından anlaşılmaktadır.

Yukarıda değinilen vazife ahlâkı yanında İbn Kesîr'i diğer çağdaşlarından ayıran ve farklı kılan diğer bir özelliği de; onun Memlûk Devleti ile olduğu kadar ulemâ ve halkla da pozitif bir ilişki tarzı geliştirmiş olması ve hemen her konuda orta yolu bulan ılımlı bir politika takip etmesiydi. Nitekim 752/1351'de Emîr Bayboğa Arûs'un giriştiği bir isyan girişimi karşısındaki duruşuna bakıldığında İbn Kesîr'in bu yaklaşımı görülebilmektedir. Başarısızlıkla sonuçlanan bu girişime İbn Kesîr'in destek olmadığı, iltifat etmediği ve merkezî hükümetin yanından yer aldığı anlaşılmaktadır. Merkezî yönetimin bazı uygulamalarını onaylamasa bile, sürekli yüzgöz olduğu yerel yöneticiler tarafından eğitim ve yargıdaki görevlerinin elinden alınmasını dahi göze alarak Dımaşk nâibliğinin merkezî iktidardan bağımsız olarak giriştiği hareketlerin hep uzağında durmuştu. Bu tavrında, birlik ve beraberliğe,

⁵⁴⁶ Başta Emeviyye Câmîi olmak üzere yedi ayrı yerde okunarak gün içerisinde bitirilen hatimleri, İbn Kesîr bizzat dinledi. Daha önce böyle bir organizasyon ya da uygulamanın olmadığını söylemesinden İbn Kesîr'in, sanki uygulamayı biraz yadırgadığı sanılmaktadır. Ancak nihayetinde hadis okunduğundan bir sakıncasının olmadığını düşünerek onaylamış gibi de görünmektedir. Ayrıca kendisine tevdi edilmiş bir görev olduğundan vazife ahlâkı gereği yerine getirmiş olmalıdır. Emeviyye Câmîi dışında; gün doğmadan önce İbn Hişâm Mescidi'nde, Nesr kubbesinin altında ve Nûriye Medresesi'nde üç hatim; öğleden sonra ise Tengiz Câmîi'nde, İzziye Medresesi'nde ve Sitt Esmâ bnt. Vezîr b. Sel'ûs'un köşkünde üç hatim olmak üzere tamamlandı. Akşam vaktine yakın Meliku'l-Umerâ Emîr Ali'nin konağında da törenle duası yapıldı. Ayrıca Bâbuzziyâre dâhilindeki Hanbelîler Mihrabı'nda da *Sahîhu'l-Müslim* okunmuştu. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 699; Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 132; Polat, *İbn Kesîr*, s. 43, 50-51; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 11. Emir Seyfeddîn Baydemir Şabân'ın sultân tarafından affedilmesi, tekrar Dımaşk nâibliğine atanması nedeniyle bir vefa, şükür, mutluluk ve memnuniyet göstergesi olarak gerçekleştirildiği anlaşılan ve İbn Kesîr'e verilen bu günübirlik sorumluluğu; Emin Kal'acî ve Kadir Paksoy, yoğun bir programla sürekli yapılan bir hadis dersi gibi sunmaktadır. Yine Paksoy, aynı amaca matuf bir oturumda gerçekleştirilen az önce bahsi geçen *Sahîhu'l-Müslim*'in okunmasını da bir ders gibi sunmaktadır. Oysaki durum yukarıda açıklandığı üzere açıktır. Bkz. Kal'acî, *Mukaddime Câmîu'l-Mesânîd*, s. 168; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 45-46.

dirlik ve bütünlüğe verdiği önem kadar, vefa ve sadakât duygusunun da önemli bir etken olduğu düşünülmektedir. İbn Kesîr'in bu tutumu, halifenin kulağına gitmiş olmalıdır. Nitekim kısa bir süre sonra Memlük sultânı Melik es-Sâlih (752-755/1352-1354) ile birlikte Dımaşk'a gelen Halife Mu'tazîd Billâh Ebü'l-Feth (752-763/1352-1362), onu Demmâğıyye Medresesi'nde huzuruna kabul etmişti. Ayrıca onun ilim adamı duruşunu takdir etmiş, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki bazı hadisleri güzel yorumlamasından dolayı da kendisini kutlamıştır.⁵⁴⁷

1.7. SON YILLARI

Müellifin yaklaşık son altı yılının, görme kabiliyeti zayıflamış olmasının verdiği ızdırap da dâhil olmak üzere başkaca rahatsızlıklarıyla oldukça meşakkatli geçtiği anlaşılmaktadır. Bu zorlukların en önemli nedeni kuşkusuz görme kabiliyetini kaybetmesiydi.⁵⁴⁸ *el-Bidâye*'nin 767/1365 olayları ile nihayete erdiği düşünüldüğünde müellifin bu rahatsızlığının vefatına kadar devam ettiği söylenebilir. İbn Kesîr'in öğrencilerinden İbnü'l-Cezerî (833/1429)'nin verdiği şu bilgiler bunu teyid eder mahiyettedir:

Câmiu'l-Mesânîd ve's-Sünen'i gündüz yazdığımız gibi geceleri de gaz lambasının titreyen ışıkları altında yazıyorduk. Hocam İbn Kesir söylüyor, Ben ve diğerleri birlikte yazıyorduk. Benim de O'nun da gözleri bir hayli zayıflamış idi.⁵⁴⁹

İbn Kesîr'in yaşlılığında bazı sıkıntılarının olduğu anlaşılmalı birlikte görme yetisini kaybetmesi dışında ne tür sorunlar yaşadığı bilinmemektedir. Ancak ihtiyaç duyduğu gıda veya diğer malzemelerin temininde; kuraklık ve fiyatların aşırı artması gibi nedenlerle bir takım zorluklar çekmiş olması da muhtemeldir.

⁵⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 548-549; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 171; Özeydın, "İbn Kesîr", XX, 132; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 11. Bu görüşme esnasında İbn Kesîr, kendi isnâdıyla halifeye bir cüz hadis okumuştur. İbn Kesîr'in kendi isnâdıyla okuduğu hadisler Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki İmâm eş-Şâfiî'den naklettiği hadislerdir. Isnâdında ise şu râviler vardır: İbn Kesîr, İzzuddîn İbnü'l-Ziyâ el-Hamevî, İbnü'l-Buhârî, Zeyneb bnt. el-Mekkî, Ahmed b. Husayn, İbnü'l-Müzhîb, Ebû Bekr b. Mâlik, Abdullâh b. Ahmed, Abdullâh b. Muhammed b. Ahmed. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 548-549.

⁵⁴⁸ İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 374; Bayram, *İbn Kesîr*, s. 3; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 48; Polat, *İbn Kesîr*, s. 4; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 12; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 20.

⁵⁴⁹ İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, I, 40; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 187; Polat, *İbn Kesîr*, s. 48; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 20.

Yaşamını sürdürdüğü bu süreçte 26 Şa'bân Perşembe günü 774/1373'te Dımaşk'ta vefat etmiştir. Vasiyeti gereği Sûfiyye Mezarlığı'nda⁵⁵⁰ hocası İbn Teymiyye'nin kabrinin ayak ucuna ve Mizzî'nin yanı başına defnedilmiştir.⁵⁵¹

⁵⁵⁰ Uzun bir zaman öncesine kadar bu mezarlığın bakımsızlık sebebiyle mezbeleliğe dönüştüğü ve İbn Teymiyye ile birkaç zevâtın mezar yerleri dışında diğerlerinin mezarlarının bile bilinemediğinden bahsedilmektedir. Bkz. ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 190; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 21. 2004 ve 2005 yıllarında Suriye'de bulunan değerli hocam Fatih Erkoçoğlu, bu mezarlığın fotoğraflarını çektiğini söylemiş ve Dımaşk Üniversitesi ana kampüsü içerisinde bulunan üniversite binaları arasında kaldığından bahsetmişti. Bugünlerde ise, Suriye'de patlak veren ve taşeron örgütler üzerinden yürütüldüğü anlaşılın savaş ve iç karışıklıklar nedeniyle ne durumda olduğu konusunda henüz bir fikre sahip değiliz.

⁵⁵¹ İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 374; İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, I, 40; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, XI, 98; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, II, 414, 415; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 115; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 28; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 399; eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*, I, 153; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 228, 339, II, 1521; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Arifîn*, I, 215; es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 534; Laoust, *Les Schîmes*, s. 275; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 188, 190; ed-Dâvûdî, *Tabakatu'l-Müfessirîn*, I, 111, 113; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 570; el-Kattân, *Mebahis*, s. 395; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 203; Irwin, "İbn Kathîr", I, 341; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 29-30; İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, s. 17 (muhakkikin önsözü); Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 133; Bayram, *İbn Kesîr*, s. 3; Ergül, *Taberî ve İbn Kesîr*, s. 30; Şen, *İbn-i Kesîr Tefsirinde Hıristiyanlık*, s.7; Polat, *İbn Kesîr*, s. 48-49; Polat, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, s. 32; Canbek, *İbn Kesîr*, s. 12; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 20.

BÖLÜM 2

BÜROKRATİK YAPI ENTELEKTÜEL BİLİNÇ VE İBN KESİR

2.1. BÜROKRASİ VE İBN KESİR

Döneminin çeşitli ilim dallarında temayüz etmiş bir ilim adamı ve aydın şahsiyet olarak İbn Kesir'in fikrî yapısı ile olaylara bakışını kavramak ve zihin dünyasını keşfetmek için; yaşadığı dönemdeki sosyal ve kültürel ortamın, iktisadî durumun, coğrafyanın, sosyal travmaların ve fikrî-mezhebî tartışmaların bilinmesi kadar önemli bir husus da kuşkusuz üyesi olduğu bürokratik yapının ve ilim adamı-bürokrasi-yönetim ilişkisinin bilinmesidir. Memlûk yönetim yapısına geçmeden önce, bir giriş olması hasebiyle yönetim ve bürokrasi konusuna aşağıda kısaca değinilecektir.

Devlet işlerinin en etkili ve en verimli bir şekilde yürütülmesi maksadıyla, mevcut insan grubunun iş birliği ve koordinasyonunu sağlamaya yönelik faaliyetler olarak tanımlanabilecek yönetim⁵⁵² ile belli karakteristik özelliklere sahip özel bir örgüt ya da yönetsel aygıt olan bürokrasi⁵⁵³ arasında yakın bir ilişki vardır. Benzer bir ilişki, önceden belirlenmiş bir hedefe ulaşmak için planlaması yapılmış ya da maksatlı bir şekilde kurulan bir sosyal gruplama formu olarak organizasyon ile bürokrasi arasında da vardır. Yönetim, organizasyon ve bürokrasi kuramlarındaki

⁵⁵² Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 213; Metin Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği*, Ankara 1974, s. 28.

⁵⁵³ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, haz. H. H. Gerth-C. Wrights Mills, çev. Taha Parla, İstanbul 1987, s. 207; Nicos P. Mouzelis, *Örgüt ve Bürokrasi Modern Teorilerin Analizi*, çev. H. Bahadır Akın, Konya 2003, s. 4, 19.

gelişmeler incelenirken, toplumsal yapının değişmesi ile kuramlardaki değişimler arasında bir bağ olduğu varsayımını da yadsımamak gerekir.⁵⁵⁴

Yönetim işi, belli bir otoriteye bağlı olarak hiyerarşik bir yapı içerisinde bireyler ile grupların iş birliği ve iş bölümü yapmasıyla gerçekleşmektedir. Yöneten siyasî otoritenin toplum yaşamına yönelik getirdiği düzenlemeleri ve kuralları uygulamakla sorumlu örgütlü yapıya, sisteme ya da devlet adına takdir yetkisi kullanabilen yetkili memurlardan müteşekkil idareye bürokrasi denilmektedir.⁵⁵⁵ Siyasî, sosyal ve yönetsel yönleriyle, kamu yönetimi diye de tanımlanabilecek bir örgütlü yapı olan bürokrasi,⁵⁵⁶ insanlık tarihi kadar eskidir. Zira yönetme işi, din-devlet ve ordu gibi alanlarda birbirinden farklı olsa da sürekli vardır.⁵⁵⁷ İnsanoğlu, gelişim sürecinde çeşitli teşekküller oluşturmuş, şehir devletleri ve imparatorluklar kurmuştur. Bu organizasyonları muhafaza etmek ve sürekliliğini sağlamak için de çeşitli organlara, siyasî ve hukuki düzene ve teşkilatlara ihtiyaç duymuştur. Rasyonel bir örgüt biçimi olan bürokrasi de bu toplumsal mekanizmanın (devletin) sürekliliğini sağlayan araçlardan biri olarak görülmelidir.⁵⁵⁸

Yönetim ya da kamu yönetimi, sivil toplum ile devlet arasında köprü vazifesi gören bir organizasyondur. Meslekler ve çeşitli kuruluşlardan oluşan sivil toplum, özel ya da grupsal çıkarları; devlet ise, genel çıkarları temsil etmektedir. Bürokrasi de bu ikisi arasında özelden genel çıkarlara geçişi sağlayan bir geçit yahut aracı konumundadır.⁵⁵⁹ Bürokrasi denilen bu örgütlü yapı, zamanla kendi özel çıkarları ya da ideolojileri doğrultusunda hareket etmeye başlayarak bürokratik oligarşinin, bürokratik mutlakiyetçiliğin (despotizmin) ya da bürokratik emperyalizmin oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Bu haliyle bürokrasi, bir sosyal

⁵⁵⁴ Mouzelis, *Örgüt ve Bürokrasi*, s. 3-4.

⁵⁵⁵ Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 89; Nermin Abadan; *Bürokrasi*, Ankara 1959, s. 8-10; Yayla, *Bürokratik Yapı*, s. 11. Burada belirtilen takdir hakkı veya yetkisi ideal bir bürokraside belli prosedür ve kurallarla en aza indirgenmiş olması önerilmektedir. Üst düzey bir takdir hakkı ise yönetimin bürokratikleşmeye doğru kayması anlamına gelir. Bkz. Mouzelis, *Örgüt ve Bürokrasi*, s. 45, 46.

⁵⁵⁶ Eryılmaz, *Bürokrasi*, s. 2, 6, 12, 20; Abadan, *Bürokrasi*, s. 11.

⁵⁵⁷ Yönetimin varlığı, her zaman bürokrasinin olduğu kanıtlanmaz. Burada kastedilen insanlığın yerleşik hayata geçtikten sonra yönetim içerisinde oluşturduğu bürokratik yapılarıdır.

⁵⁵⁸ Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 206, 207; Eryılmaz, *Bürokrasi*, s. 22, 37, 50; Yayla, *Bürokratik Yapı*, s. 52-53. Bürokrasi siyasî otoritenin genel hedeflerine ulaşmada bir araç mı? Yoksa yasal politika oluşturanların elinde izlenecek genel hedefler dayatan bir güç müdür? Bu bir problem olarak üzerinde durulması gereken bir konudur. Ancak konu ile ilgili olmadığından problemin analizi yapılmadan yetinilecektir. Bkz. Mouzelis, *Örgüt ve Bürokrasi*, s. 9.

⁵⁵⁹ Mouzelis, *Örgüt ve Bürokrasi*, s. 10; Eryılmaz, *Bürokrasi*, s. 22, 23, 50.

sınıf gibi kendi özel çıkarlarını ya da hâkim sınıfın çıkarlarını temsil eder hale gelmiş demektir. Bir başka ifadeyle; “bürokrasi araç olmaktan çıkıp hâkim güç olmuştur.”⁵⁶⁰

Kayıtlı olma, gayri şahsilik, kurallara bağlılık ve nesnellik gibi temel özellikleri bulunan⁵⁶¹ bürokraside farklı uygulamaların teamüle dönüştürüldüğü görülmektedir. Nitekim Abbâsîler devrinde yukarıda bahsedilen benzer bir durum yaşanmıştı. Araplaşmış Farişî Bermekî ailesi, bürokrasideki görev ve memuriyetlerini kendi akrabalarına devretme yoluna giderek, âdeta Çin Mandarinleri'ne benzeyen bir kast oluşturmuşlardı.⁵⁶² Oysaki yönetsel araçlar adı verilen kamusal makamlar ya da görevler, bürokratların kendisine ait şahsî malı değildir. Aynı şekilde bürokratik örgütün bir üyesi konumundaki memurluğun da satılan, kiralanabilen, tahsis edilebilen ve kişiselleştirilebilen bir sorumluluk olmadığı açıktır.⁵⁶³ Yakındoğu'da kökeni Firavun'lara ve Asur Kalde'ye kadar uzanan bu geleneğin⁵⁶⁴ bazı istisnaları bulunmakla birlikte Memlûk bürokrasisinde olmadığı söylenebilir.

Memlûkler dönemi bürokrasisi, Metin Heper'in idealize ettiği altı farklı türden kişiselci (*personalist polity*) devlet yönetiminin var olduğu bürokratik yapıya benzemektedir. Şöyle ki, burada karar mercii olarak hüküm veren aynı zamanda devlet normlarının kaynağı konumundadır. Burada güce dayalı ve güçle sürdürülen Makyevyelyen bir siyaset söz konusudur. Başka bir değerlendirmeyele ideolojik (*ideological polity*) yönetim tarzının var olduğu da söylenebilir. İdeolojik yönetimde devlet normlar çerçevesinde kurumsallaşmıştır. Ancak yönetim yine de bir egemenin (sultânın) elindedir. Bir öncekinden farkı ise, sultânın normlar

⁵⁶⁰Mouzelis, *Örgüt ve Bürokrasi*, s. 34, 72; Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği*, 74; Eryılmaz, *Bürokrasi*, s. 17, 26, 39. Üst yönetici pozisyonundaki kadro, diğer bütün örgütler gibi; hem meşruiyet hem de kişisel çıkar ve beklentilere bağlı olarak, itaat yoluyla iktidar erkine bağlıdır. Bkz. Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 82.

⁵⁶¹ Özgür Önder, *Türk Bürokrasisi ve Bürokratik Elitizm*, Ankara 2013, s. 30, 49-50.

⁵⁶² Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 249; Cahen, *İslamiyet*, s. 101. Her ne kadar Çin Bürokrasisindeki derebeylerin oluşturduğu kast sistemine dayanan bu yapının demokretikleşmesi için alınan bir takım tedbirler kapsamında sınav sistemi getirilmiş olsa da bu çalışmaların M.Ö. 500'lü yıllarından sonra başladığı da belirtilmelidir. Bkz. Abadan, *Bürokrasi*, s. 19.

⁵⁶³ Önder, *Türk Bürokrasisi*, s. 50; Mouzelis, *Örgüt ve Bürokrasi*, s. 19.

⁵⁶⁴ Cahen, *İslamiyet*, s. 101.

üzerinde oynama yetkisinin olmamasıdır. Diğer bir ifadeyle bu yönetim tarzı, *makine model bürokrasi* olarak tanımlanabilir.⁵⁶⁵

*Patrimonyal*⁵⁶⁶ ve *rasyonel* olmak üzere iki tip bürokrasiden söz eden Weber'e göre ilke ve esaslara göre atanmayan ve özgür olmayan memurlara dayanan patrimonyal bürokrasi biçimi, kölelik sisteminin yaygın olduğu dönemlerdeki idarî örgütlenmeyi anlatmaktadır. Bu örgütlerde statüler, kişisel ilişkiler, aileden gelen değerler ve özel işlerle kamu hizmetlerinin birbirine karışması gibi hususlar son derece belirgindir.⁵⁶⁷ Eski Mısır, Bizans, Çin ve Roma bürokrasilerinde var olan gelişkin ve niceliksel olarak büyük⁵⁶⁸ bu yapıların benzeri Memlûk bürokrasisinde de görülebilmektedir. Ancak Memlûk toplumunda devlet bürokrasisi, dinî (*normatif*) ve politik (*rasyonel*) öncelikler ile ihtiyaçlar temelinde oluşturulmuştur. Bu bürokratik yapılanmada eski Mısır bürokratik yapısının etkisi olduğu kadar; İslâm'ın yönetim anlayışının, selefleri Eyyûbîler, Selçuklular, Fatımîler ve Abbasîler ile Memlûk askerî eğitim sisteminin etkisinin olduğunu da rahatlıkla söyleyebiliriz.⁵⁶⁹ Ancak ne var ki Memlûk Devleti'nde gerek emîrler

⁵⁶⁵ Önder, *Türk Bürokrasisi*, s. 27-28. Daha geniş bilgi ve diğer bürokrasi tipleri için ayrıca bkz. Metin Heper, *The State Tradition in Turkey Türkiye'de Devlet Geleneği*, çev. Nalan Soyarık, Ankara 2006, s. 29-32, 56; Önder, *Türk Bürokrasisi*, s. 27-30. Weber'e göre tam gelişmiş bürokratik mekanizmanın üstünlüğü, makineyle yapılan üretimin diğer bütün üretim biçimlerine olan üstünlüğü gibidir. Bkz. Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 204.

⁵⁶⁶ Patrimonyal bürokrasi, tamamen kişiye bağlı olan idarî ve özellikle de askerî personelin gelişmesine dayalı, otorite karşısında toplum ya da grubundaki idarî ve askerî personelin tebaa olduğu, kişisel gücün kullanılmasına dayalı bürokratik yönetim biçimidir. Bkz. Halil İnalcık, *Şâir ve Patron Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir Değerlendirme*, Ankara 2003, s. 9; Eryılmaz, *Bürokrasi*, s. 52; Abadan, *Bürokrasi*, s. 7. Patrimonyal bürokraside memuriyet, adeta kapalı bir lonca haline dönüşmüştür. Genellikle belirli kişi ya da ailelerin uhdesinde yürütülmüştür. Bkz. Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 196.

⁵⁶⁷ Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 81, 83, 366; Önder, *Türk Bürokrasisi*, s. 53; Yayla, *Bürokratik Yapı*, s. 14; Eryılmaz, *Bürokrasi*, s. 51.

⁵⁶⁸ Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 200; Abadan, *Bürokrasi*, s. 17, 19, 23.

⁵⁶⁹ Lapidus, *İslâm Toplulukları*, s. 367; Saunders, *A History of Medieval Islam*, s. 192; Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 214; Çetin-Çağ, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 26-27; Ayaz, *Memlûkler*, s. 89; Özbek, "Memlûklerde Meşrûiyet", XXXII-53, s. 156, 157. Memlûk toplumunda asabiyyenin temel yapısı -İbn Haldûn'un teorisine göre- sadakat, vefa, dayanışma ve menfaat gibi esaslara dayanmaktaydı. Ancak bununla birlikte üstad-memlûk ile hoşdaşlık/hûşdaşlık ilişkilerinin de yönetimde etkili olduğu yadsınamaz. Usta ile memlûk arasında baba-oğul ilişkisi, hoşdaşlar arasında ise kardeşlik ilişkisi vardı. Öyle ki, üstad ile memlûkü savaş alanında öldüğünde, her ikisi bir mezara gömülürlerdi. Bu reel durum Memlûk bürokrasisine de kısmen yansımaktaydı. Patrimonyal devlet ya da baba devlet anlayışı ile patron-kul ilişkisine benzer bir yaklaşımın varlığı hissedilmekteydi. Bu ilişki ve yaklaşım tarzıyla oluşan yönetim erkinde yine de rekabet ve çekişmeler hiçbir zaman eksik olmuyordu. Bkz. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, II, 527; Ayalon, *Memlûk*, s. 9; Cahen, *İslamiyet*, s. 138; Dumlupınar, *Memlûk-Haçlı İlişkileri*, s. 16; Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, s. 166; Altan Çetin, "Memlûk Sultanlarının İn'am ve İhsanlarına Dair", *Akev*

gerekse ilim adamları arasındaki rekabet ve çekememezlik; din, siyaset ve ihtiyaçlar hiyerarşisindeki en zayıf ve kırılabilir nokta olarak dikkat çekmektedir.⁵⁷⁰ Bu durumun, liyakât ve ehliyetli insanların görevden el çektilererek; yerine, yönlendirilmeye daha eğilimli olan ve zaman zaman da yetkin olmayan bürokratların atanmasına yol açtığı anlaşılmaktadır. Öyle ki aynı minval üzere devam eden bu süreç, geç Memlûkler dönemi bürokrasisindeki mevcut bozulma ve yozlaşmanın da zeminini oluşturmuştur.⁵⁷¹

Memlûk devlet yapısı içinde sultânlar, keyfî kararlar verebilen otokratik bir yönetim anlayışına sahip olmakla birlikte, teknik olarak ne mutlak ne de tamamen özgürdür. Sultân siyasetin en tepesindedir ama şeklen de olsa tek yetkili değildir.⁵⁷²

Akademi Dergisi, X-26, 2006, s. 102-104, 105; Fatih Yahyâ Ayaz, "Türk Memlûkler Döneminin Büyük Emirlerinden Yelboğa el-Ömerî (ö.768/1366) ve İdaredeki Nüfuzu", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XVI- 1, 2007, s. 83; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 64.

⁵⁷⁰ Mehmet Evkuran, "Osmanlı Bürokrasisinde Yüksek Siyaset-Ulemâ İlişkileri: Molla Lütfî Örneğinde Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, VII-13, s. 37; Çetin, "Memlûk Sultanlarının İn'am ve İhsanları", X-26, s. 102.

⁵⁷¹ İbn Kesîr'den yaklaşık yarım asır sonra yaşayan Ebü'l-Hayr en-Nehhâs (815-864/1412-1459)'ın bürokrasideki inişli çıkışlı kariyeri, tam da anlatılmak istenene güzel bir örnektir. Nitekim Kâhire'de sıradan bir bakırcı olan Ebü'l-Hayr'ın, Memlûk yönetiminin değişken yönetim yapısı sayesinde bir idarî görevi eline geçirerek Mısır, Suriye ve Halep bölgelerinin tamamını hâkimiyeti altına alacak kadar hızlı yükselbilmişti. Öyle ki devletin en nüfuzlu adamı olmuştu. Ancak düşüşü de, yükselişi kadar hızlı olmuştu. Bütün malî mülkü müsadere edilmiş, canını bile kurtarabileceğinden emin değildi. Mevcut durum, Memlûk bürokratik yapısının iyiye gitmediğini aksine bozulmanın giderek arttığını göstermektedir. Devletin üst düzey makamlarına niteliksiz ve yönetim deneyimi olmayan kişilerin sırf karşılığını verebilecek gücünün olması nedeniyle atandıkları anlaşılmaktadır. Bu devrede adeta makamlar ıktâ olarak görülüyor, nitelikli ve liyakatli kimseler kişisel husumetlere kurban ediliyor ve azlediliyorlardı. On beşinci yüzyılın ortalarında ise rüşvet, suistimal ve sahtekârlık normal bir şey olarak görülür olmuş, devleti yüceltme, âlî menfaatine katkı sağlama, hizmet etme düşüncesi neredeyse hiçbir bürokratin ilgisini çekmez olmuş, devlet bürokrasisi bozulma ve çöküş yoluna girmiş durumdaydı. Bkz. es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, VII, 63-64; Richard T. Mortel "On Beşinci Yüzyılda Memlûk Sivil Bürokrasisinin Gerilemesi: Ebü'l-Hayr en-Nehhâs'ın Kariyeri", çev. Fatih Yahyâ Ayaz, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2005, XIV-2, s. 92, 104. Yine İbn Kesîr'in vefatını takip eden devrede sıradan az eğitilmiş vaizlerin bile kadı ya da başkadı olarak atanması ve bu kadıların hem sultânın hem de valilerin (nâiblerin) oyuncağı haline gelmeleri, bürokrasideki yozlaşma ve bozulmanın adalet teşkilatındaki durumunu göstermesi bakımından önemlidir. İbn Kâdî Şühbe, yeterli olmadığı halde pek çok vaizin atamaları kolaylıkla kabul ettiklerini, ancak 789/1387'de Sultân Berkûk tarafından Mısır'da Şâfiîler'in başkadısı olarak atanan Şeyh Nâsıruddîn Muhammed İbnü'l-Meylâk'ın belli şartlar ileri sürerek ve bu şartların sultân tarafından sıra dışı bir şekilde kabul edildiğini anlatmaktadır. Fakat İbnü'l-Meylâk'ın bu şekilde atanmasının, ilmi olmayan biri olduğu gerekçesiyle diğer mezhep kadılarınca kabul görmediğinden de bahsetmektedir. Bu durum geç Memlûkler döneminde, dindar ya da eğitilmiş kimseler arasındaki bozulmanın hangi boyutta olduğunu göstermektedir. Bkz. İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, I, 219-220; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-2, s. 387-388; Mahamid, "Yükseköğretim Müesseseleri ve Camiler", XLI, 372-373.

⁵⁷² Peter M. Holt, "Memlûk Sultanlığında Devlet Yapısı", çev. Samira Kortantamer, *Belleten*, TTK Basımevi, Ankara 1996, LII-202 (Nisan 1988), s. 234. Bir sultânın seçilmesi, yüksek emirlerin onayı ve halifenin menşûru/ahidnamesi (tensibi/onayı) ile meşruiyet kazanıyordu. Sultân devlet teşkilatının

Yaygın olarak kabul edilen İslâm doktrinine göre Allah'tan sonra gelen hükümdâr halife idi. Bu gerçeklikten hareketle olacak ki Memlûk sultânı Baybars, tıpkı Selçuklu sultânlarının yaptığına benzer bir şekilde 1261'de Abbâsî hanedanından birini Kâhire'de halifelik koltuğuna oturtarak, 1258'de Hülâgu tarafından yok edilen hilafet kurumunu ihya edip himayesine alarak İslâm toplumları nezdinde siyasi otoritesini de sağlamlaştırmış oluyordu.⁵⁷³ Böylece "el-Mustansır" lakabıyla anılan halifenin Memlûk topraklarında ikamet etmesi ile sultân açısından meşruiyet sorunu da çözülmüş oluyordu. Memlûk devlet yapısı içerisinde halife ile birlikte hilafet makamının konumu, şeklen de olsa belirlenmiş oluyordu. Her ne kadar halife sultânın üzerinde görülse de kâğıt üzerinde var olan yetki ve sorumluluklarını bile onun gölgesinde kullanabileceği bir konuma fiilen itilmişti.⁵⁷⁴

başı ve ordu başkomutanıydı. Ancak halifenin sultânlara verdiği "Kasimu Emîri'l-Mü'minîn" unvanına bakılacak olursa, uygulama böyle olmasa da resmî olarak hükümdarlıkta iktidar ortağıydı. Bkz. es-Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, II, 96; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 323; Yiğit, *Memlûkler*, s. 182. Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 59; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 29, 30.

⁵⁷³ Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, XLII, 60-62; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXX, 14-15; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 426, 428; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VII, 98-100; es-Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, II, 53, 95; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 314, 410; Hamza, *el-Hareketü'l-Fikriyye fi Mısır*, s. 21; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 341, 356-357; Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Age*, s. 264-265; Oliver-Atmore, *Medieval Africa*, s. 18; Saunders, *A History of Medieval Islam*, s. 183; Hitti, *Islam*, s. 102; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 304, 320-323; Kazıcı, *İslam Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi*, s. 122-123; Tekindağ, *Memlûk Sultanlığı*, s. 30; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 193; Kortantamer; *Bahrî Memlûk'larda Üst Yönetim*, s. 87; Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 39-40; Ayaz, *Memlûkler*, s. 34, 35, 90; Holt, "Devlet Yapısı", LII-202, s. 227; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 29, 31; Ağır, "Memlûkların Doğu Akdeniz Siyaseti", s. 141; Özbek, "Memlûklerde Meşruiyet", XXXII-53, s. 158. Ancak hilâfet makamı sembolik bir makamdan öteye geçemedi. Hatta sarayda oturan emekli bir memur statüsündeydi denilebilir. Zaten Yavuz Sultan Selim'in bölgeyi kontrol etmesiyle birlikte bu sembolik kurum 922/1516 yılında Mercidabık'ta sonlandırılmış, kurumla birlikte kullanılmayan yetkileri nihayet Ridaniye Savaşı sonrası 1517 tarihinde Osmanlı Sultânı uhdesine geçmiş oldu. Bkz. Braudel, *Akdeniz Dünyası*, II, 3, 7; Yâğî-Şâkir, *Tarihu'l-İslâmi'l-Âlemî*, I, 118-119; Hitti, *Islam*, s. 102; Lapidus, *İslâm Toplumları*, s. 426, 431; Yiğit, *Memlûkler*, s. 44, 159-160, 171; Kortantamer; *Bahrî Memlûk'larda Üst Yönetim*, s. 87; Ayaz, *Memlûkler*, s. 71; Çalık, *Sultan Baybars*, s. 37, 107; Holt, "Devlet Yapısı", LII-202, s. 229; Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı", XXV, 36; Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VII, 45.

⁵⁷⁴ Saunders, *A History of Medieval Islam*, s. 183-184; Tekindağ, *Memlûk Sultanlığı*, s. 30-31; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 306, 320-323; Kazıcı, *İslam Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi*, s. 123; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 24; Kortantamer; *Bahrî Memlûk'larda Üst Yönetim*, s. 87; Ayaz, *Memlûkler*, s. 90; Durmuş, *İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, s. 68; Çalık, *Sultan Baybars*, s. 37, 107; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 22-23; Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, s. 23; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 31, 32. Halife zaman zaman para sıkıntısı çektiği bile olurdu. Bazen sultân emirlere ikta dağıtırken halife'ye de ikta verirdi. Hatta 737/1336 yılında Sultân en-Nâsır Muhammed halifeyi kalede tutuklatmış, yaklaşık bir yıl sonra da Kûs'a sürgüne göndermişti. Bir istisna olarak Memlûk tarihinde ilk defa Halife el-Mustaîn Billâh (1406-1414), 816/1412 tarihinde sultân ilân edildi. Fakat yetkilerini tam olarak kullanamadı. Yedi ay beş gün kadar sadece törenler ve teşekkür ziyaretleri ile vakit geçirdi sonra da azledildi. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 386, 391, 394, 417; İbn Tağrıberdî, *en-*

2.1.1. Memlûk Bürokratik Yapısı

İbn Kesîr'in nasıl bir ortamda yetiştiğini ve içinde bulunduğu bürokratik yapının nasıl işlediğini anlamamıza yardımcı olması için, Memlûk devlet yönetimi ana omurgasını oluşturan kadrolar ve kurumları hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Memlûk yönetiminin; Eyyübîler, Selçuklular ve Mısır'ın köklü geçmişinden etkilenmekle birlikte, kuşkusuz kendine has özgün bir bürokratik yapı oluşturduğu da muhakkaktır.⁵⁷⁵ Yönetim; bürokratik elitler, ilim adamları ile diğer sivil memurların oluşturduğu az sayıda kadro dışında, tamamı memlûk askerlerden müteşekkildi. Devletin gücü ve iktidarın başarısı neredeyse tamamen memlûk sistemine bağlı idi. Devlette hanedan geleneği olmamasına rağmen, merkeziyetçi bir yapı hâkimdi.⁵⁷⁶ Sultânlar, "*Sultânü'l-İslâm ve'l-Müslimîn*" unvanıyla siyasi otoritenin tek kullanıcısı ve en yetkilisiydi.⁵⁷⁷ Ancak Burcî Memlûkler döneminde sultân, daha ziyade eşitler arasında birinci konumundaydı. Dolayısıyla birinci döneme göre merkeziyetçi/monarşik yapıdan kısmen uzaklaşmış idi. Her iki

Nücâm, XIII, 155; es-Süyûfî, *Hüsni'l-Muhâdara*, II, 61; Yiğit, *Memlûkler*, s. 80, 159-161; Ayaz, *Memlûkler*, s. 91; Ülkü, *İslâm Tarihi*, II, 309; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 33, 34.

⁵⁷⁵ Lapidus, *İslâm Toplumları*, s. 367; Ayaz, *Memlûkler*, s. 20, 90; Ayaz, *Saray Ağalığı Üstâdârlık*, s. 24; Yayla, *Bürokratik Yapı*, s. 38; Ayaz, "Vezir-Ümera İlişkileri", s. 124; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 27.

⁵⁷⁶ Lapidus, *İslâm Toplumları*, s. 724; Hodgson, *Dünya Tarihinde İslâm*, s. 119; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 82-83; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 444; Yayla, *Bürokratik Yapı*, s. 39; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 20; Ayaz, *Saray Ağalığı Üstâdârlık*, s. 24; Holt, "Devlet Yapısı", LII-202, s. 227; Cengiz Tomar, "Kılıçtan Kaleme: Memlûklar ve Entelektüel Hayat" *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2002, XII, 249; Ağır, "Memlûkların Doğu Akdeniz Siyaseti", s. 141. Memlûkler'de Eyyübîler gibi bir hanedan yönetimi olmadığı için toprak bütünlüğü korunmuş, bütün eyaletler nâibu's-saltana ile doğrudan sultâna bağlı idi. Sultân seçimini ise, emirler kendi aralarında anlaşarak yapar ya da güçlü olan emir kendini seçtirirdi. Ancak bunun istisnaları da vardı. Sultân Baybars'tan sonra iki oğlu Berke (1277-1279) ile Sulamış (1290-1293) ve Kalâvûn'un oğulları ve torunlarından veliaht tayin edilenler olmuştu. Yine ez-Zâhir Çakmak ve Seyfüddîn İnâl da oğlunu veliaht tayin etmiş idi. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 296, 301, 394, 444; Yiğit, *Memlûkler*, s. 182-185; Ayaz, *Memlûkler*, s. 11; Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, s. 158; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 27, 28; Ayaz, "Yelboğa el-Ömerî", XVI-1, s. 82; Özbek, "Memlûklerde Meşrûiyet", XXXII-53, s. 161-163.

⁵⁷⁷ Yiğit, *Memlûkler*, s. 181; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 18; Özbek, "Memlûklerde Meşrûiyet", XXXII-53, s. 159. Memlûk sultânları tahta çıkar çıkmaz öncelikli yaptıkları iş; gördükleri eksiklik ya da toplumsal-yönetimsel bir zaruretle bürokrasiye bir yenilik getirmek, bozulan kurallara yeni bir ayar vermek ve bazı düzenlemelerde bulunmaktı. Bürokrasi çarkına ayar veriyor ve kendi rengini katıyordu. Bunu yaparken kendi kadrosunu da oluşturmuş oluyordu. Sembolik olarak yetkilerini kullanan halifeden sonra bürokrasinin en tepe ismi, aynı zamanda devlet başkanı sıfatıyla iç ve dış siyaseti yönlendiriyor; ekonomiyi sevk ve idare ediyor, kamu güvenliği ve huzurunu sağlıyor, savaş ve seferlerde orduyu komuta ediyor, yabancı ülkelere elçi gönderiyor ve kabul ediyor, vergileri düzenliyor, ıktâ dağıtıyor, bürokrasideki askerî ve mülkî amirlerle önemli stratejik görevlere atamaları onaylıyor ve görevden alıyordu. Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 57.

dönemin ortak yönü ise yüzyıllar süren bir memlûk oligarşisinin yaratılmış olmasıdır.⁵⁷⁸ Memlûk devlet bürokrasisinin, karmaşık bir yapı arz etse de statüko yanlısı olmayıp gelişmeye ve değişmeye açık bir yönünün olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷⁹ Örneğin vezirlik kurumu ile ilgili yapılan tasarruflara bakıldığında daha iyi görülebilecektir. Keza devâdârlık (devlet sekreterliği), hâciplik ve üstâdârlık (baş kâhyalık/saray ağalığı) gibi görevlerin değişim, gelişim ve bir kamu görevi icra eden kuruma dönüşmesine bakıldığında bu durum daha iyi anlaşılacaktır.⁵⁸⁰

Memlûkler Dönemi'nde idarî kadroda hizmet veren aslında iki grup vardı. Bunlar, *erbâbü's-süyûf* (kılıç ehli) diye adlandırılan aristokrat sınıf; yalnızca memlûk olan askerler ile *erbâbü'l-kalem* dediğimiz elit ve seçkin zümre; ilim adamları, edebiyatçılar veya okuma yazma ile ilgilenen diğer sivillerdir. İdarî yapı merkez ve taşra şeklinde teşkilatlanmıştır. Merkez teşkilatı Kâhire'de; bir kısmı saray ve müştemilâtının bulunduğu Kal'atü'l-cebel'de,⁵⁸¹ diğer bir kısmı da

⁵⁷⁸ Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 83; Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 28, 34; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 20. Aristokrat memlûk sınıfının etnik, kültürel ve sosyal bakımdan farklı olan yerli halkı, iki buçuk asırdan fazla bir süre yönetebilme başarısının arkasında; Memlûkler'in kurdukları güçlü askeri sistem, hilafet kurumunun kendileri tarafından himaye edilmesi ve toplumun bütün kesimlerini büyük oranda kendi idaresine ısındıran Haçlılar'a ve Moğollar'a karşı kazandıkları büyük zaferler yatmaktadır. Ayrıca memlûk elitler, halkın büyük saygı gösterdiği ilim adamlarını da aracı kılarak meşruiyetlerini pekiştirmişlerdir. Bkz. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 83-84; Ayaz, *Memlûkler*, s. 116; Fatih Yahyâ Ayaz, "Türk Memlûkler Döneminde Mısır Halkının Siyasi Olaylara Karşı Tutumu", *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, VII-1, s. 49-52, 91, 92; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 20.
⁵⁷⁹ es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 130-131; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 83; Holt, "Devlet Yapısı", LII-202, s. 246; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 20.

⁵⁸⁰ Daha geniş bilgi için bkz. el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 28-34; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 130-134; Ayalon, *Memlûk*, s. 107-109; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 143-145; Ayaz, *Saray Ağalığı Üstâdârlık*, s. 50-114; Holt, "Devlet Yapısı", LII-202, s. 241-242.

⁵⁸¹ Kal'atü'l-cebel, Memlûk Devleti'nin yönetim merkezi idi. Burası Melik en-Nâsır Selâhaddin Ebi'l-Muzaffer Yûsuf b. Necmeddîn Eyyûb (567-589/1171-1193) tarafından yaptırılmış ve buraya ilk oturma fırsatı kardeşi Melik el-Âdil Ebû Bekir Ahmed b. Necmeddîn Eyyûb (596-615/1200-1218)'e nasîp olmuştu. Geniş bir alanda kurulmuş ve korunaklı bir yer olup, etrafında burcları, sûru, hendeği ve demir kapıları bulunmakta idi. Burada sultân ve ailesine ait geniş saraylar, köşkler, büyük emirlerin ikâmetgahları, câmiî, medrese, hamamlar, geniş meydanlar, kışlalar, ahırlar ile çarşı ve pazarı vardı. en-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn devrinde mükemmel hale getirilen bu yerde, Kasru Eblâk adıyla bilinen ve müştemilatında; üç köşk, yüksek yeşil kubbeli sultânın resmî karargâhı olan Eyvânu Muazzam, Düheyşe adıyla sultânın özel meclisi ve içinde beş bin kişinin ibadet edebileceği câmiî ile birlikte bir saray bulunmakta idi. Bkz. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 282, 330; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII, 242-243; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 485; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, III, 372-373; ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 26-27; Zeynüddîn ez-Zâhirî, *Neylü'l-Emel fî Zeyli'd-Düvel*, I, 87; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 317; Özbek, "Memlûklerde Meşruiyet", XXXII-53, s. 167-168; Ayaz, "Büyük Emîler Arasındaki Mücadeleler", IX-27, s. 258. Daha geniş bilgi için ayrıca bkz. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 330-335.

Kal'atü'l-cebel dışında yapılanmıştır.⁵⁸² Merkezin bulunduğu Mısır bölgesi; sultân ve sultân memlûklerinin bulunduğu Kal'atü'l-cebel'i de içine alan Kâhire Nâibliği, İskenderiye Nâibliği, Vechü'l-kıblî (Yukarı Mısır/Asyût) Nâibliği ve Vechü'l-bahrî (Aşağı Mısır/Demenhûr) Nâibliği'nden müteşekkil idi.⁵⁸³ Memlûkler'in neredeyse merkezle eşdeğer öneme sahip Dımaşk (Şâm) merkezli Suriye bölgesi ise; Dımaşk Nâibliği ve ona yakın konumda Halep Nâibliği, kısmen Dımaşk Nâibliğine bağlı Trablüşşâm Nâibliği, Hama Nâibliği, Safed Nâibliği ile Kerek Nâibliği'nden oluşmaktaydı. Ayrıca bu nâibliklere bağlı alt nâiblikler veya valilikler de vardı. Meselâ; Gazze, Kudüs, Sarhad, Aclûn, Ba'lebekk, Hıms ve Mısyâf nâiblikleri ile Halep'e bağlı Adana, Tarsus, Birecik ve Darende nâiblikleri gibi. Yine bir kısım bedevî Araplar ile İslâm'ın kutsal mekânları olması hasebiyle istisnâ statüsü olan Mekke ve Medine'nin içerisinde yer aldığı Hicaz bölgesi, bizzat sultân tarafından atanan ancak yerelden seçilen emirlerle idare ediliyordu.⁵⁸⁴

Memlûk Devleti merkez teşkilatında 25 emir görev yapmaktaydı.⁵⁸⁵ Bu emirler içinde sultân adına bürokrasiyi yöneten sevk ve idare eden en yüksek makamın sahibi nâibu's-saltana, sultânın vekili ve devlet işlerinin yürütülmesinde

⁵⁸² el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, III, 277-278, IV, 28, 184, Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 90; Keleş, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", V, 309; Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VII, 29. Yönetim kadrosunu; seyfiyye (komutanlar/askerî görevliler), kalemiyye (divân görevlileri) ve ilmiyye (adlî ve dinî görevliler) olarak üç grupta ele alanlar da vardır. Bkz. Ayalon, *Memlûk*, s. 91; Ayaz, *Memlûkler*, s. 91-98; Ayaz, *Saray Ağalığı Üstâdârlık*, s. 25.

⁵⁸³ el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 24-28; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlik*, s. 360-370; Yiğit, *Memlûkler*, s. 195; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 158; Ayaz, *Memlûkler*, s. 102-103.

⁵⁸⁴ el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 197-242; ez-Zahirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 48-52, 132-136; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 392-402; Yiğit, *Memlûkler*, s. 180, 193; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 159-160; Çetin, *Kuzey Sınırı*, s. 21; Ayaz, *Memlûkler*, s. 101-102.

⁵⁸⁵ Bunlar: 1. Nâib, 2. Atabekü'l-Asâkir (Emîru'l-Kebir), 3. Re'su Nevbe', 4. Emîru Meclîs, 5. Emîru Silâh, 6. Emîru Ahûriyye, 7. Devâdâriyye, 8. el-Hüccâbiyye, 9. Emîru Cândâr, 10. Üstâdâriyye, 11. el-Çašnigîriyye, 12. el-Hâzindâriyye, 13. Şeddü's-Şerabhâne, 14. Üstâdâriyyetu's-Sohbe, 15. Mukâddemu'l-Memâlik, 16. Zimâmiyyetü'd-Dûru's-Sultâniyye (saray hadımları başı), 17. Nikâbetu'l-Cüyûş, 18. el-Mihmandâriyye, 19. Şeddü'd-Devâvîn, 20. Emîru Taber, 21. Emîru Âlem, 22. Emîru Şikâr, 23. Hirâsetü't-Tayr, 24. Şeddü'l-Amâir, 25. Valilikler: Kâhire, Fustat, Karafe vâililikleri ile Kal'atü'l-cebel'de görev yapan kal'a ve kule (kale kapısı) vâilileridir. Bkz. el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 16-23; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 334; Yiğit, *Memlûkler*, s. 191-192; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 91, 92; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 135-136; M. Fatih Yalçın, "Bahrî Memlûkler Döneminde Saltanat Nâiblerinin Görevlerinin Sona Ermesi ve Bunun Sonuçları (1250-1382)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, May 2013, VI-5, s. 793; Keleş, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", V, 309-312; Holt, "Devlet Yapısı", LII-202, s. 237, 238. Evlâdunnâs diye adlandırılan memlûk emirlerin çocukları, Kalâvûnlar dönemindeki bazı istisnaları yok sayarsak, üst düzey makamlara gelme şansları hiç yoktu. Ancak memlûklerden rütbece daha aşağı bir birim olan halka askerleri içinde evlâdunnâstan olanlar en elit unsuru teşkil ederlerdi. Bkz. Zengin, *Türk Memlûkleri*, s. 142-143; Dumlupınar, *Memlûk-Haçlı İlişkileri*, s. 17; Ayalon, *Memlûk*, s. 57.

onun sağ kolu idi.⁵⁸⁶ Memlûkler öncesi İslâm devletlerindeki vezirlik makamının yetki ve sorumlulukları, bu dönemde nâibu's-saltana makamına verilmiştir. Sultân adına iş yaptığı için, vezir, sır kâtibi ve kadı hariç memurları doğrudan atama ve azletme yetkisine sahipti. Sultân gibi orduyu denetler, mezâlim meclislerine başkanlık eder, iktâ ile alakalı şikâyetleri dinler, vezirlik ve kadılık gibi atama ile ilgili önerileri genellikle kabul görür ve onaylanırdı.⁵⁸⁷ Memlûkler Devleti'nin idareye kazandırdığı yeni bir makam olan bu görevi ilk defa ihdas eden Sultân el-Melik el-Muiz Aybek (648-655/1250-1257) oldu.⁵⁸⁸

Merkez teşkilatında olduğu gibi sultân yetkisiyle faaliyet yürüten bir saltanat nâibi de Dimaşk'ta bulunuyordu. Bu görevi yürüten kişi Şâm'da Sultândan sonra en yetkili kişiydi.⁵⁸⁹ Bunların dışında yukarıda da belirtildiği gibi üstünlük bakımından protokolde bir derece aşağı görülen Halep, Trablus, Hama, Safed, Kerek ve Gazze gibi şehirlerde de nâiblik kadrosu bulunuyordu.⁵⁹⁰

⁵⁸⁶ Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 205, 207-209, 366, 368; Yiğit, *Memlûkler*, s. 187; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 141; Ayaz, *Memlûkler*, s. 92; Ayaz, *Saray Ağalığı Üstâdârlık*, s. 26; Ayalon, *Memlûk*, s. 91-92; David Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamlûk Army-III", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1954, XVI-1, s. 57; Koprman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VII, 20; Keleş, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", V, 311; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 37; Ayaz, "Büyük Emîler Arasındaki Mücadeleler", IX-27, s. 252.

⁵⁸⁷ el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 16-17; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 366; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 141; Ayaz, *Vezirlik*, s. 32; Ayaz, *Saray Ağalığı Üstâdârlık*, s. 26; Ayalon, *Memlûk*, s. 91, 92; Yalçın, "Bahrî Memlûkler", s. 793; Ayaz, "İbnü's-Sel'ûs", V-1, s. 92. Bahrî Memlûkler döneminde 1250-1299 yıllarında Seyfeddîn Kutûz (657-658/1259-1260), Seyfeddîn Kalâvûn (678-689/1279-1290), Zeynüddîn Ketboğa (694-696/1294-1296) ve Hüsâmeddîn Lâçin (696-698/1296-1299)'in nâibu's-saltana makamından sultânlığa yükseldiği düşünüldüğünde ne derece etkili bir görev olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Bkz. Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, XLII, 305, 313; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXXI, 179, 197; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 355-356; es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, II, 376, 377, 383; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 388, 560, 694-695; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 338, 341; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 272; Tekindağ, *Memlûk Sultânlığı*, s. 34; Yalçın, "Bahrî Memlûkler", s. 795, 802-805.

⁵⁸⁸ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 349; Yiğit, *Memlûkler*, s. 186; Keleş, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", V, 311; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 38. Uzunçarşılı, bu kelimenin pek çok devlet tarafından kullanıldığını hatta Anadolu Selçuklularında bu makamın görüldüğünü, onların da bunu Eyyübîler'den almış olma ihtimalinden bahsetmektedir. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 93. Ancak bir kamu görevi ve bürokratik sistemin başı olarak süreklilik arz eden şekliyle ilk defa Memlûkler döneminde ihdas edildiği anlaşılmaktadır.

⁵⁸⁹ el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 17-18; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 207-209, 366, 368; Yiğit, *Memlûkler*, s. 187; Ayaz, *Memlûkler*, s. 92; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 38; Ayaz, "Büyük Emîler Arasındaki Mücadeleler", IX-27, s. 252.

⁵⁹⁰ Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî fi Mısır ve's-Şâm*, s. 366-368; Dehmân, *Mu'cemü'l-Elfâzi't-Târîhiyye*, s. 149; Ayaz, *Memlûkler*, s. 101; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 93; Keleş, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", V, 311. Yalnızca bir istisna olarak Hamâ, 742/1341 tarihine kadar Eyyübî ailesinden olan Melikler tarafından idare edilmiştir. Bu meliklerin en meşhurlarından biri, tarihçi ve coğrafyacı yönüyle de bilinen Ebü'l-Fidâ el-Hamevî (720-732/1320-1331)'dir. Sultân Kalâvûn onun sultânlık

Rütbe ve bürokrasideki seviyesi bakımından nâibu's-saltanadan sonra gelen ikinci kişi, Atabekü'l-Asâkir'dir.⁵⁹¹ Merkezde olduğu gibi Dımaşk ve Halep gibi diğer nâibliklerde de Atabek bulunmaktaydı.⁵⁹² Ancak merkezde bulunan Atabek'lerden bir kısmının sultân olması, aralarında derece farkının olduğunu ya da merkezde bulunmanın avantajını kullandıklarını göstermektedir.

Bundan sonra önemli bir mevki teşkil eden *hâciplik* gelirdi ki; nâibin bulunmadığı zamanlarda ona vekâlet ederdi. Sultânla görüşmeye gelen şahıs ve heyetleri huzura almak, askerî işleri kontrol etmek ve anlaşmazlıkları çözmek, ayrıca da Mısır'daki Tatarlar arasında dinî meseleler dışındaki örf ve âdetleriyle ilgili sorunları Yasa (Cengiz Yasası) çerçevesinde çözmek gibi görevler hâcibin sorumluluğundaydı. Memlûkler döneminde hâcipliğin askerîleştiği, nâibliğin siyaseten zayıflamasıyla birlikte atabekliğin ve bu makamın nüfûzunun arttığı anlaşılmaktadır.⁵⁹³

Birinci derecede önem arz eden yönetim kadrosu, tamamen kılıç ehli emirlerin kontrolündeydi. Kalem erbabına tevcih edilen üst düzey bürokratik görevlendirmeler, emirlerin etki alanları, yetki ve sorumluluklarına nazaran daha aşağı pozisyonlar olarak görülmekteydi. Merkezde icraî kurumların başı, günümüz parlamenter sisteminde bakanlıklar olarak değerlendirilebilecek; başta güvenlik,

alametlerini kullanmasına müsaade etmişti. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 347; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 319; Yiğit, *Memlûkler*, s. 180; Abdulkemir Özeydin, "Ebü'l-Fidâ", *DİA*, İstanbul 1994, X, 320; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 27. Yine Şâm ve Halep'te vezirlik görevi bulunurken, diğer nâibliklerde bu görevi yerine getiren kişinin nâzır unvanıyla görev icra etmesi, aralarındaki derece farkını göstermesi bakımından önemlidir. Bkz. Ayaz, *Memlûkler*, s. 102.

⁵⁹¹ Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 367; Dehmân, *Mu'cemü'l-Elfâzi't-Târîhiyye*, s. 11; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 142; Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamlûk Army-III", XVI-1, s. 58-59; Ayaz, *Saray Ağalığı Üstâdârlık*, s. 27. Bu kadroda görev yapan asker bütün orduların genel komutanı olduğundan günümüz Genelkurmay Başkanı'nın kadrosuna tekabül etmektedir. Bu nedenle şeref ve itibarlı bir kadroydu. Nâibu's-saltana ile atabeklik bazen bir kişinin uhdesinde olabiliyordu. 767/1375'te Emîr Mencek, bu iki görevi uhdesine almış birlikte yürütmüştü. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 352-353; Ayalon, *Memlûk*, s. 94; Keleş, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", V, 311.

⁵⁹² Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 367; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 142; Yiğit, *Memlûkler*, s. 188; Ayaz, *Memlûkler*, s. 92; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 119, 120; Koprman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VII, 20-21; Keleş, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", V, 311.

⁵⁹³ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 307; ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 111, 114; Yiğit, *Memlûkler*, s. 190; Dehmân, *Mu'cemü'l-Elfâzi't-Târîhiyye*, s. 59; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 143; Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı*, s. 37; Ayaz, *Memlûkler*, s. 92, 93; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 127-128; Ayaz, *Saray Ağalığı Üstâdârlık*, s. 29; Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamlûk Army-III", XVI-1, s. 60; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 39. Nâibu's-saltana makamının kaldırılmasından sonra ise atabeklik rütbe olarak emirler arasında ilk sıraya yükselmiş idi. Bkz. Ayalon, *Memlûk*, s. 93.

savunma, adalet, eğitim, sağlık, bayındırlık, maliye, hazine posta ve genel idare hizmetlerinin düzenli bir şekilde yerine getirilmesinden sorumlu divânlar oluşturulmuştur.⁵⁹⁴ Genellikle kalem ehlinde liyakât sahibi kimselerin atandığı bu divânların başına, bazen de memlûk emirlerden görevlendirmeler yapılıyordu. Memlûkler döneminde yukarıda bahsi geçen hizmetlerin yerine getirilmesi amacıyla ilgili divânların başına görevlendirilmek üzere yirmibeş bürokratik kadro ihdas edilmiştir.⁵⁹⁵

Kurum olarak yukarıda zikredilen bu divânların da yazışmalarını takip eden ve kontrol eden divânü'l-inşâ'dır.⁵⁹⁶ Divânü'l-inşâ'nın başkanlığını ise kâtibü's-sır yapmaktadır. Sır kâtipliği, resmî yazışmalarla ilgilenmek, sultânın mektuplarını okuyup talimatlarına uygun cevaplar yazmak, divânü'l-inşâ'dan gelen hükümleri yazmak ve sultâna gelen bütün evrakı ilgili birimlere havale etmek gibi önemli bir görevdir. Öyle ki, Memlûk sultânlarının aile efradına hatta vezirlerine bile söylemekten kaçındıkları sırlarını bu divânın çalışanlarına çekinmeden söyledikleri

⁵⁹⁴ el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, I, 89, IV, 28-34; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 371, 373, 375, 377; Yiğit, *Memlûkler*, s. 179, 196; Keleş, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", V, 313-315.

⁵⁹⁵ Bu kadrolar: 1. Vezir (Nâziru'd-devle, İstifâu's-sohbe, İstifâu'd-devle), 2. Kâtibu's-sır, 3. Nâziru'l-hâs, 4. Nâziru'l-ceyş, 5. Nâziru'd-devâvîni'l-ma'mûre ve's-sohbe, 6. Nâziru'l-hizâne, 7. Nâziru'l-büyüt ve'l-hâşiye, 8. Nâziru beyti'l-mâl, 9. Nâziru'l-İstiblâtı's-sultâniyye. 10. Nâziru dâri'z-ziyâfe ve'l-esvâk, 11. Nâziru hazâini's-silâh, 12. Nâziru'l-emlâki's-sultâniyye, 13. Nâziru'l-behâr ve'l-kârimî, 14. Nâziru'l-ehra', 15. Nâziru'l-mevârîsi'l-hâşriyye, 16. Nâziru'l-tevâhîni's-sultâniyye, 17. Nâziru'l-hâsîlât, 18. Nâziru'l-mürtece'ât, 19. Nâziru'l-cîze, 20. Nâziru vechi'l-kıblî, 21. Nâziru vechi'l-bahrî, 22. Sahâbe divânü'l-ceyş, 23. Sahâbe divânü'l-bîmâristân, 24. Sahâbe divânü'l-ahbâs, 25. İstifâu's-sohbe'dir. Bu kadroların görev ve sorumluluk alanları için ayrıca bkz. ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 98-115 vd.; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, IV, 28-34; es-Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, II, 130-134; Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Age*, s. 247-248; Yiğit, *Memlûkler*, s. 196-199; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 141-145 vd.; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 100-101.

⁵⁹⁶ Resmî ve özel yazışmaların, kendine özgü kurallar dâhilinde belirli bir incelikle yazılmasına inşâ, bu işlemlerin yürütüldüğü daireye de divânü'l-inşâ denilmektedir. İslâm devletlerinin bürokratik bir yapı oluşturması sonucunda, bu yeni durumun ortaya koyduğu ihtiyaçlar neticesinde ihdâs edilmiş bir kurumdur. Bu kurum bünyesinde görevlendirilecek divân kâtiplerinin, yazı sanatı yanında bürokrasi diline de hâkim olması beklenirdi. İlk defa divânü'r-resâil olarak Emevîler döneminde Muâviye zamanında ortaya çıkmış bu kuruma, Abbâsîler döneminde de divânü'r-resâil, divânü'l-mükâtebat denilmekteydi. Memlûkler döneminde divânü'l-inşâ adıyla bilinen bu divânın başında bulunan bürokrate ise, ilk defa sır kâtibi adı verilmişti. Bu kurumun daha verimli işlemlerini sağlamaya yönelik; yararlanılan kaynaklardan *Nihâyetü'l-Ereb*, *Mesâlikü'l-Ebsâr* ve *Subhu'l-A'şâ* gibi kapsamlı eserler de kaleme alınmıştı. İbn Kesîr'in de Şâm'da bu görevi üstlendiği varsayımından hareketle; merkez dışındaki eyaletlerin valileri tarafından da uygulanan çok önemli bir vazife olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, VII, 5, 13; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, I, 97-99, 102-104; Hamza, *el-Hareketü'l-Fikriyye fî Mısır*, s. 50; Cahen, *İslamiyet*, s. 102; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 378-382; Yiğit, *Memlûkler*, s. 196; Dehmân, *Mu'cemü'l-Elfâzi't-Târîhiyye*, s. 127; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 173-174; İsmail Durmuş, "İnşâ", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 355; Fatih Yahya Ayaz, "Sır Kâtibi", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 116-117.

zikredilmektedir. Devlet işleri ile birlikte devletin sırlarına da vakıf bulunmak gibi önemli bir makam olması dolayısıyla bu görevi icra eden kişinin ve beraberinde çalışan personelinin son derece ketum olması, ağzı sıkı, vakur, sağlam ve güvenilir olması görevin bir gereği idi. Ayrıca bu görevi ifa eden kâtiplerden Türkçe, Fransızca veya başka batı dillerini de bilmeleri istenmekteydi.⁵⁹⁷ Seyfeddîn Kalâvûn (1279-1290) döneminde ilk defa ihdas edildiği anlaşılan inşâ divânındaki sır kâtipliği görevini merkez teşkilâtında ilk üstlenen kişi de, Kâdî Fethuddîn İbnü'l-Kâdî Muhyiddîn b. Abdüzzâhir (691/1292)'dir.⁵⁹⁸ Yine posta teşkilâtı (berîd), haberleşme ve istihbarat işlerinin de kâtibu's-sırr'a bağlı olduğu⁵⁹⁹ düşünüldüğünde günümüz Milli İstihbarat Teşkilâtı Müsteşarlığı gibi çok önemli sorumluluğu da bulunan bürokratik bir görev olduğu anlaşılmaktadır.

Memlûkler merkez teşkilâtındaki idarî görevlerden bir diğeri olan vezirlik, ilim erbabı tarafından icra edilen görevlerdendi. Abbasîler, Selçuklular ve Fatımîler

⁵⁹⁷ el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, I, 105-107, 148-210 vd.; ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 99; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 230-236; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 373-374; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 378, 380; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 145; Ayaz, *Memlûkler*, s. 95, 96; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 174-177; Yayla, *Bürokratik Yapı*, s. 39; Keleş, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", V, 313; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 41.

⁵⁹⁸ el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, I, 97; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 231, 234; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 365, 366; Ayaz, *Memlûkler*, s. 95, 99; Ayaz, "Sır Kâtibi", XXXVII, 116; Abdullah Mesut Ağır, "Muhyî ed-Dîn b. Abd ez-Zâhir, Teşrif el-Eyyâm vel-'Usûr fî Siret el-Melik el-Mansûr, nşr.: Murad Kâmil, Kâhire 1961, 419 s.", *Turkish Studies*, 2009, IV-3, s. 2445, 2449. Sultân Baybars bu sorumluluğu üstlenecek bir görevlendirmeyi arzu ettiyse de ömrü yetmedi. Ancak İnşâ divânının yapısını güçlendirmeyi başarmıştı. Bkz. İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 310; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 366. İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VII, 249. Abbâsîler döneminden beri var olan bu görevlendirmenin, tarihi seyri içerisinde *kâtibü'l-inşâ*, *reîsü divâni'l-inşâ*, *sâhibu divâni'l-inşâ* ve en nihayet Memlûkler döneminde *kâtibu's-sırr* adını aldığı da söylenebilir. Bkz. es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 231. En etkili kâtiplerden; her ikisi de Abbâsîler devrinde yaşamış olan; Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî ile İbnü'l-Mukni'dir. Bkz. Dehmân, *Mu'cemü'l-Elfâzi't-Târîhiyye*, s. 127.

⁵⁹⁹ el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 30; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 437; Yiğit, *Memlûkler*, s. 204. Berîd olarak bilinen posta teşkilâtı Memlûkler öncesi berîd dairesi olarak hizmet vermekteydi. Sultân Baybars devrinde divâna dönüştürülerek daha güçlü ve etkili bir yapıya kavuşan bu teşkilât, sır kâtibine bağlandı. Siyasî, askerî ve sivil haberleşmenin, bu divân sayesinde yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Eyalet ve yerleşim merkezleri arasında dört fersah (yaklaşık 23 km.) aralıklarla berîd denilen noktalar oluşturulmuştu. Bu noktalarda at ve hecîn develeri hazır bekletilirdi. Öyle ki, Mısır ve Dimaşk arasında emirler rahatlıkla yanlarına azık ve su almadan 803 yılında Timur'un Suriye bölgesini işgaline kadar gidip gelebiliyorlardı. At ve hecîn develeri yanında eğitimli güvercinler, ateş ve duman da haberleşme aracı olarak kullanılmaktaydı. Bu sistem sayesinde haftada iki defa eyaletlerden Mısır'a posta gelirdi. Türk Hükümdar Nüreddîn Mahmûd Zengî (541-569/1146-1174)'nin önemseydiği güvercin postalarına aynı şekilde Eyyübîler ile Memlûkler de önem vermişlerdi. Bkz. İbn İyâs, *Nüzhetü'l-Ümem*, s. 218-219; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 313; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 443, 437-439; İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara 1985, s. 72, 74. Miquel, posta menzilleri arasının X-XI. yüzyıllarda yaklaşık 40 km olduğundan ve her menzilin su sarnıcının olduğundan bahseder. Buradan hareketle Sultân Baybars devrinde bu menzillerin neredeyse iki katına çıkarıldığı söylenebilir. Bkz. Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, I, 185.

devrinde idarî görevlerin en başında gelen vezirlik, önceki dönemlerde olduğu kadar etkin bir görev olmamakla birlikte idarî bir memurluk ya da bir divân dairesi olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰⁰ Bazen etkinliği azalıp hatta lağvedildiyse de⁶⁰¹ merkez teşkilatının önemli bürokratik makamlarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Memlûkler döneminde bu makama getirilmiş yüz vezirden yaklaşık yirmidördü, İbn Kesîr'in yaşamı boyunca görev yapmıştır. Emîr Alâeddîn Moğoltay el-Cemâlî (732/1331), Emîr Ruslân Basal Esendemur el-Ömerî (761/1359) ve Emîr Mencek el-Yûsufî (776/1375) bu dönemde vezirliğe atanmış olanlardan bazılarıdır.⁶⁰²

Bunun dışında önemli makamlardan bir diğeri de devâdârlıktır. Devâdâr, devâtâr veya divittâr, divit sahibi ya da hokka tutucu anlamına gelmektedir. Bu görevi yürüten bürokrat, sultanın mektuplarını, emirlerini ve talimatlarını ilgililere tebliğ etmek, ayrıca sultana sunulacak belgelerin hazırlanmasından sorumlu idi. Başlangıçta sivil memurların yürüttüğü bu görev Sultân Baybars zamanında ordu mensuplarına verilmeye başlandı. Sultân Barsbay ve Tomanbay'ın devâdarlıktan sultânlığa terfi ettiği düşünüldüğünde bu makamın etkin ve nüfuzlu bir görev olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Günümüzde devlet başkanı özel kalem müdürü gibi bir sorumluluğu olduğu anlaşılan devâdârlığın yazı işleri yanında elçileri karşılayıp ağırlamak gibi görevleri de vardı.⁶⁰³ Ahmed Dehmân, devâdârlığın zamanla

⁶⁰⁰ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 362; Yiğit, *Memlûkler*, s. 188; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 145; Ayaz, *Memlûkler*, s. 95; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 193; Keleş, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", V, 312; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 41. Naibliğin ihdasından sonra ikinci planda kalan vezirlik, İbnü's-Sel'ûs gibi girişken ve maharetli vezirler sayesinde ilk sırada muamele gördüğü de olmuştur. Bkz. Ayaz, "İbnü's-Sel'ûs", V-1, s. 92, 95-117.

⁶⁰¹ Sultân en-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn tarafından bu makam, 713-723/1313-1323 yılları arasında kaldırılmış onun yerine sultânın arazi ve malları ile ilgilenen vezirliğin sorumluluklarının da verildiği Nezaretü'l-Hâss ihdâs edilmişti. Daha sonra yeniden vezirlik kadrosu ihdas edildiye de 727/1327'den 744/1343 'e kadar yaklaşık on yedi yıl süreyle tekrar kaldırıldı. Bkz. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 309-310; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, IV, 28, 30, VIII, 229, XI, 316-320, 339-340; el-Makrizî, *el-Hutat*, II, 227, ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 107-109; es-Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, II, 130; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 362; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 368; Yiğit, *Memlûkler*, s. 188; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 145; Ayaz, *Memlûkler*, s. 100; Ayaz, *Vezirlik*, s. 68; Ayaz, *Saray Ağalığı Üstâdârlık*, s. 33; Koprman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VII, 26; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 42. Sır kâtipliğinin uhdesinde olan divânü'l-inşâ'ya başkanlık etme görevinin vezirliğe verildiği de olmuştur. Bkz. Ayaz, *Memlûkler*, s. 95.

⁶⁰² Ayaz, *Vezirlik*, 73, 83-84, 249-250.

⁶⁰³ Hamza, *el-Hareketü'l-Fikriyye fî Mısır*, s. 51; Ayalon, *Memlûk*, s. 99-100; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 143-144; Ayaz, *Memlûkler*, s. 93; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 145-149; Ayaz, *Saray Ağalığı Üstâdârlık*, s. 28; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 39. Bu makamı ilk defa devlet bürokrasisinde ihdas eden Selçuklular idi. Selçuklular ve Abbâsîler devrinde bu görev sivil bürokratlar tarafından icra edilmekteydi. Bkz. Ayalon, *Memlûk*, s. 99.

önemini yitirerek inşâ divânında çalışan sıradan kâtiplerin unvanı haline geldiğini söylemektedir.⁶⁰⁴ Her ne kadar yetki ve etki alanı azalmış gibi görünse de sır kâtibinden sonra inşâ divânındaki en önemli kişinin devâdâr olduğu söylenebilir. Nitekim sır kâtibinin vazifesini icra ederken en çok iş birliği içinde olması gereken bürokratlardan biri vezîr, diğeri ise devâdârdır.⁶⁰⁵

Yukarıda bahsi geçen iki grub dışında Memlûk bürokrasisinde erbâbü'l-vezâifi'd-dîniyye adıyla ayrı bir kategori daha yer almaktadır. Dînî, hukukî ve ilmî teşkilâtlardan sorumlu olan bu kategori içinde yer alan görevlilerin en yüksek bürokratu kâdı'l-kudât yani başkadı'dır. İlk defa Abbâsîler döneminde ihdas edilen bu makam Sultân Baybars zamanında tekrar Memlûk bürokrasisine kazandırılmıştır. Daha önce sadece Mısır ve Suriye'de birer kâdı görev yaparken, dört mezhebin başkadılık makamları yine aynı sultân tarafından 663/1265 yılında ihdas edilmiştir.⁶⁰⁶

Keza erbâbü'l-vezâifi'd-dîniyye'den olup da adalet kurumu dışındaki görevlilerin başında şeyhu's-şuyûh adıyla bir görev bulunmaktaydı. Memlûk bürokrasisinde kâdı'l-kudâtlık kadar önemi haiz, bütün sûfî hankâhlarının bağlı olduğu siyasî yönü de bulunan bir görevdi. Bu makama atanan kişi, önceleri Mısır'da Salâhaddîn Eyyübî (565-582/1169-1186)'nin yaptırdığı Hânkâhu's-Salâhiyye'de otururdu. Daha sonra ise bu makam, Sultân en-Nâsır Muhammed'in Siryakus'ta⁶⁰⁷ inşâ ettirdiği hânkâha taşınmıştır.⁶⁰⁸

Yine siyasî bir yönü de olan ve İbn Kesîr'in üstlendiği görevlerden biri olan hatiplik, Memlûkler için ehemmiyeti haiz bir kadroydu. Hatiplik, özellikle cuma

⁶⁰⁴ Dehmân, *Mu'cemü'l-Elfâzi't-Târîhiyye*, s. 77, 79.

⁶⁰⁵ Dehmân, *Mu'cemü'l-Elfâzi't-Târîhiyye*, s. 127.

⁶⁰⁶ İbn Battûta, *Seyahatname*, s. 82, 83; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 464; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, VII, 109; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 96; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 378; Kortantamer, *Bahrî Memlûk'larda Üst Yönetim*, s. 141-142; Aksoy, *Ebû Şâme el-Makdisî ve Hadisçiliği*, s. 6; Yayla, *Bürokratik Yapı*, s. 39; Polat, *İbn Kesîr*, s. 31; Ayaz, *Memlûkler*, s. 97; Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Maturidilik İlişkisi*, Ankara 2013, s. 181; Koprman, "Memlûklerde İnsanî Değerler", s. 322; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 42, 43. Yiğit, "Memlûkler", XXIX, 94; Koprman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VII, 26-27. Bunlardan başka Nâzıru'l-hisbe's-şerîfe, Nâzıru'l-mahmili's-şerîf, Nâzıru'l-evkâf ve'l-imâm, Nâzıru'l-müfredi's-şerîf, Nâzıru beyti'l-mâl, Müfti'd-dâri'l-adl ve Nâzıru'l-mikât (hacc işleri nâzırı) gibi memurluklar da vardı. Bkz. ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 102, 108, 110, 114-115; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 179.

⁶⁰⁷ Siryakus, Kâhire'ye bağlı bir nahiyedir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 218; el-Makrizî, *es-Sülûk*, IV, 245.

⁶⁰⁸ Dehmân, *Mu'cemü'l-Elfâzi't-Târîhiyye*, s. 99; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 44.

günleri, bayramlar ve önemli zamanlarda bölgenin ileri gelenlerinden uygun bir şahsiyetin halka hitap etmesi şeklinde icra edilen Hz. Peygamber döneminden itibaren çok değer verilen önemli bir görevdi. Bu kadroya belli bir eğitim almış, diksiyonu düzgün, konuşma ve hitabet sanatında mahir kimseler arasından seçilerek atama yapılırdı. Devletin merkezi olması hasebiyle Kâhire'de sultânın bulunduğu Mansûra'da bulunan câmiî hatipliği en önemli kadrolardandı. Şâm'da da aynı şekilde Emeviyye Câmiî hatipliği önemli idi.⁶⁰⁹ Aslında bu görev ister yönetim merkezlerinde olsun ister kenar mahalleler ya da köy ve kasabalarda olsun önem arz etmekteydi. Zira devlet iradesinin halkla irtibatının sağlandığı Cuma namazında icra edilen bir görev olması dolayısıyla siyasî bir yönü de bulunmaktaydı. Hatîp bir bakıma devletin oradaki temsilcisi gibiydi.

Bunlardan başka hukuk eğitimi almış, ancak kadılık yapmayıp divânlarda çalışan yüksek rütbeli memurlar da bulunurdu. Nitekim Memlûkler devrinde divânlarda görevli *nâzıru beyti'l-mâl*, *kâtibü's-sırr*, *nâzıru'l-hâss*, *nâzıru'l-ceyş*, *müstevfi'l-ceyş*, *kâtibü'l-memâlik*, *nâzıru'l-hizâne* ve *nâzıru divâni'l-müfred* gibi birçok memurluklara hukuk eğitimi almış kişiler atanıyordu.⁶¹⁰ Bir de *Nezâretü'l-ahbâsi'l-mebrûra* adıyla başka bir makam vardı ki, câmiî, mescid, zâviye ve medreseler ile onlara vakfedilen gayrimenkullere bakardı.⁶¹¹ Bu teşkilât, günümüz Vakıflar Genel Müdürlüğü benzeri bir kurum olarak Memlûk bürokratik sistemi içinde yerini almıştı.

Ayrıca bakanlıklar denilebilecek icraî kurumlar olarak pekçok *divân* teşekkül ettirilmişti. Bunlardan *divâni'l-ceyş* (*divâni'l-cünd*), orduda görev yapan askerî personelin tüm yazışmalar ile diğer iş ve işlemlerin yürütülmesinden sorumlu idi. Bunun yanında sultân memlûklarının iktalarının düzenlenmesi ile ilgili muamelelerinin yürütülmesi de aynı kurumun görevi idi. Bu divâna *divâni'l-iktaât* da denilmekteydi. Yine *divâni'l-hâs* sultâna ait olan arazilerle tahsil edilen vergilerin kontrolünü yapardı. *Divâni'l-müfred*, sultanın memlûklarının maaşı, giyimleri ve diğer ihtiyaçlarıyla ilgilenirdi. Genel olarak bütün malî işlerden ise

⁶⁰⁹ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 390; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 45.

⁶¹⁰ Ayaz, *Memlûkler*, s. 96; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 45.

⁶¹¹ Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 375-376; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 44.

divânü'l-emvâl sorumluydu.⁶¹² *Beytü'l-mâl* vekili, devlet hazinesinin aldığı ve sattığı gayrimenkul ve mallar ile para işlerinden sorumlu bir bürokrattı. Adalet sarayında (Dâru'l-adl'de) kurulan divân'da bulunurdu. Öşür vergisini eyaletlerden toplama görevi de bu bürokratin sorumluluğundaydı.⁶¹³

Yukarıda ana hatlarıyla bahsedilen kurumlar dışında farklı önem derecesine sahip başkaca kurum ve memurlukların olduğu belirtilmelidir. Ayrıca merkezdeki yönetim yapısının bir benzeri, merkezî eyalet ve taşra valiliklerinde de oluşturulmuştur.⁶¹⁴ Konunun çerçevesini aşması hasebiyle tüm devlet teşkilatından bahsetmek yerine İbn Kesîr'in de görev yaptığı bürokrasinin genel çerçevesinin anlaşılması maksadıyla, yönetimin temel omurgasına ana hatlarıyla değinilmiştir. Bu bilgiler ışığında İbn Kesîr'in görev aldığı Dımaşk bürokrasisine de değinmek yerinde olacaktır. Eyalet teşkilâtı olarak Dımaşk bürokrasisi, güçlü rabitalarla merkezî yönetime bağlı ancak yerel güç odaklarının da kendini hissettirdiği bir yapı izlenimini vermektedir. Dımaşk nâibi, her ne kadar sultân adına bölgeyi yönetse de yerel dinamiklerin güçlenerek bağımsız hareket etme riskine karşı içkaleda muhafız birliği olan ve doğrudan sultâna bağlı ayrı bir valilik de bulunmaktaydı. Yereldeki bu yapı, birbirini kontrol eden ve denetleyen, güçler ayrılığı ve güçler dengesi üzerine bina edilmiş bir bürokratik anlayışı da beraberinde getirmişti.

İki buçuk asır hâkimiyetini sürdürmüş Memlûkler'in, Emevî, Abbâsî, Selçuklu, Fatimî, Eyyübî hatta eski Mısır yönetim anlayışından etkilenmiş olmaları doğaldır. Selçuklu, Eyyübî ve Atabeklerin kültür mirasını devralan Memlûk yönetiminde özellikle Sultân Baybars döneminde olmak üzere Moğol etkisinden de söz etmek mümkündür. Ancak bu yönetim geleneğini kendi özgün anlayışlarıyla mezcederek, son derece gelişmiş ve teferruatlı bir bürokratik yapıyı oluşturdukları

⁶¹² ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 102, 108, 110, 114-115; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 26, 152-153; Kâzım Yaşar Koprıman; "Divân", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 383; Ayaz, *Memlûkler*, s. 96-100; Yayı, *Bürokratik Yapı*, s. 39.

⁶¹³ Kortantamer, "Bürokrasi", II, 44; İsmail Yiğit, "Memlûkler", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 94.

⁶¹⁴ Ayaz, *Memlûkler*, s. 28. Divânlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 98-115; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 371-378; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 392-404; Yiğit, *Memlûkler*, s. 193-195.

muhakkaktır. Osmanlılar dâhil olmak üzere kendilerinden sonra kurulan Müslüman devletlerin, bu yönetim yapısından etkilendikleri görülmektedir.⁶¹⁵

Memlûklerin devlet kurduğu topraklar, Eyyûbîler, Fatımîler, Selçuklular, Tolunuğulları ve İhşidîler'in ve ondan önce de bir zamanların ihtişamlı devletleri Emevîler ve Abbâsîler'in merkezî gücünün bulunduğu eyalet topraklarıydı. Bu bölgeler tarihten bu yana çok köklü uygarlıkların merkezi olmuş bir bölgedir. Dolayısıyla buralarda güçlü bir devlet tecrübesi ve zengin tarihsel kültüre sahip zümreler daima olmuştur. Nitekim Memlûk yönetim kültürü, bu zengin tarihsel ve kültürel mirasla yoğrulmuş İslâm dünyasının yerleşik yaşamının özelliklerini yansıtırken bir taraftan da göçebe kültürünün hususiyetlerini de yaşatıyordu.⁶¹⁶ Bu yüzden, Mısır ve çevresini yönetmeye başladıklarında daha dikkatli davranmak

⁶¹⁵ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 36, 53; Lapidus, *İslâm Toplumlari*, s. 433, 441; Ayalon, *Memlûk*, s. 107; Cahen, *İslamiyet*, s. 103; Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 214; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. IX, XII; Çetin, *Kuzey Sınırı*, s. 5; Çetin-Çağ, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 26-27; Ayaz, *Memlûkler*, s. 11; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 15; Kopruman, "Memlûklerde İnsanî Değerler", s. 311; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 45. Örneğin, vezirlik kurumu Sasanîler'den alınmış ve hemen bütün Ortaçağ İslâm devletlerinde kullanılmıştı. Benzer şekilde ilk defa Eyyûbîler'in ihdas ettiği ve Memlûk bürokratik yapısında varlığını sürdüren kadıaskerlik kurumu, Osmanlılar adlı teşkilatında da mevcuttu. Bu etkileşimi sadece idari anlamda düşünmek lazımdır. Zira Osmanlılar, memlûk sisteminden etkilenecek devşirme ve enderûn sistemini geliştirmiş ve askerî-sivil bürokrasiye kalifiye eleman yetiştirmişti. Osmanlı eğitim sisteminin de, Anadolu Selçuklu medreseleri yanında Memlûk medreselerinden etkilenecek teşkilâtlandığını söylemek yanlış olmaz. Zira Osmanlı medreselerinde görev yapan birçok ilim adamı Memlûk medreselerinde eğitim görmüştü. Mutasavvıf, filozof ve Osmanlı İznik Medresesi'nin ilk Başmüdürrisi Dâvûd b. Mahmûd er-Rûmî el-Kayserî (751/1350), tıp alanında da eserler veren ilk Osmanlı şeyhülislâmı Şemseddîn Molla Fenarî (834/1431), 1412-1421 yıllarında Osmanlı sarayında dokuz yıl geçiren Dımaşk'li âlim İbn Arabşâh (854/1450), Fatih Sultân Mehmed (1451-1481)'in de yetişmesinde büyük emeği olan dördüncü Osmanlı şeyhülislâmı Molla Gürânî (893/1488) ve büyük kıraat üstadı aynı zamanda İbn Kesîr'in de öğrencisi olan İbnü'l-Cezerî (833/1429) gibi âlimler ile Arapça ve tasavvuf alanında eğitiminin bir bölümünü Mısır'da tamamlayarak Edirne'ye dönen ve meslek hayatına vaiz olarak başlayıp tasavvuf, tefsir ve hadis gibi alanlarda müderrislik yapan Halvetî Mevlânâ Valihî (994/1586) bunlardan bazısıdır. Bkz. Lapidus, *İslâm Toplumlari*, s. 433-435, 441; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. XIII; Yiğit, *Memlûkler*, s. 254-255, 258; Bayraktar, *Bilim ve Teknoloji Tarihi*, s. 240, 245; Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 129; İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*, İstanbul 1983, s. 71-72, 79; Deliser, *Zerkeşî*, s. 8; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 100; Baş, *Arapça Tarih Yazıcılığı*, s. 98; Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, 50-53; Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 222, 315, 323, 332-333; Savut, *Memlûk Müfessirleri*, s. 15-16; H. Mustafa Eravcı, "Mevlânâ Valihî'nin Hayatı ve Onun Işığında XVI. Asır Bir Osmanlı Vâizinin Kariyeri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir 2003, XVIII-2, s. 26-30. Ayrıca devşirme ve enderûn sistemi hakkında daha geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, İstanbul 2006, 27-34, 173-180.

⁶¹⁶ Çetin, "Memlûk Sultanlarının İn'am ve İhsanları", X-26, s. 102. Memlûk sultanlarının gerek culûs/tahta oturma törenlerinde olsun gerek diğer zamanlarda devlet protokolünde uygulanan teşrifat kuralları ya da bulundurulan saltanat alâmetlerinde özellikle oğuzların ve türkmenlerin eski asyaî (türk-moğol) gelenekleri de yaşatılmaktaydı. Örneğin Eyyûbî ve Selçuklu geleneğinde de var olan altın kaplı bir eğer örtüsü *Gaşiye* ve tepesinde gümüş yıldızlı bir kuş şekli bulunan *Çetr* saltanat alâmetleri olarak teşhir edilmekteydi. Bkz. Tekindağ, *Memlûk Sultanlığı*, s. 31; Dehmân, *Mu'cemü'l-Elfâzi't-Târîhiyye*, s. 51; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 65.

zorundaydılar. Aşağıda temas edileceği üzere yerli halk ya da bu zümrelerle doğrudan temas kurmaktan kaçınmışlardı. Tamamı memlûklerden oluşan kendi aristokrat sınıflarını oluşturmuşlar, hatta sistemin bozulmaması için memlûk eğitiminden geçmemiş kendi çocuklarını bile (evlâdünnâs) yönetimden uzak tutmuşlardı.

Daha önce denenmemiş bu özgün yeni sistemin elbette bazı sakıncalı yönleri vardı. Her şeyden önemlisi soyutlanmış elit bir yönetici sınıfın diğer zümrelerle dolaylı bir şekilde ilişki kurmasıydı. Yönetimin bir tarafında devletin aslî kurucusu kabul edilen, askeri, idarî ve malî alanları kontrol eden memlûkler, seçkin aristokrat kesimi (kılıç ehlini) temsil ederken; diğer yanda memlûk emirlere yardımcı olan aydın zümre (kalem ehli/ilim ve sanat erbabı), yönetimin sivil ayağını oluşturmaktaydı. Bunların dışında yönetimde çok ciddi bir etkisi bulunmayan orta halli zanaât erbabı, işçi, çiftçi ve köylüler gelmekteydi. Sultân ise ilk iki zümreyi uyum içerisinde yöneten bir orkestra şefi gibiydi. Yetenekli hükümdarların mevcudiyetiyle fazla sorun çıkmadan istikrar sağlanabiliyordu. Fakat aksi halde sürtüşmeler, iktidar mücadeleleri ile devletin uyum ve ahengi bozuluyor ve beraberinde hükümdarın otoritesi de sarsılıyordu.⁶¹⁷ Bu yüzdendir ki, sultânlar, malî, sosyal, dinî ve siyasî konularda kendilerini sağlama almak maksadıyla özellikle ilim adamları (hâkimler, medrese hocaları ve din adamları) ile tüccarlara yakın durmuşlar ve ilişkileri sıcak tutmuşlardı.⁶¹⁸

⁶¹⁷ Holt, "The Mamluk Institution", s. 168; Holt, *Haçlı Devletleri*, s. 107-112. Durmuş, *İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, s. 78; Polat, *İbn Kesîr*, s. 29, 30; Bahattin Keleş, "Memlûkler Döneminde Sosyal Yapı", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, V, 396; Koprman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VII, 29.

⁶¹⁸ Bkz. Durmuş, *İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, s. 78; Polat, *İbn Kesîr*, s. 29, 30; Keleş, "Memlûkler Döneminde Sosyal Yapı", V, 396; Koprman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VII, 29. Memlûk Devleti'nin aristokrat sınıfından olan memlûklerle yerli kent halkı arasında üç temel bağlantı vardı. Bunlar; Ekonomik, politik/siyasî ve sosyal-dinî bağlantılardır. Tüccarlar, vergi veren zanaât erbabı ve çiftçilerle ekonomik ilişkiler canlı tutulurken, genel olarak halkın idareye bağlılığını kuvvetlendirmeye yönelik siyasî ilişkiler geliştirilmekteydi. Özgürlükler alanında atılan adımlarla sosyal yaşam desteklenirken, tekke-zâviye benzeri kurumlar vasıtasıyla da dinî yaşam desteklenmekteydi. Canlı ve sıcak tutulmaya çalışılan bu ilişkiler, meşruiyetin kabulünü sağlamaya yönelik faaliyetler olarak da görülebilir. Bkz. Holt, "The Mamluk Institution", s. 168; Holt, *Haçlı Devletleri*, s. 107-112.

2.1.2. İbn Kesîr'in Bürokrasi İle Tanışması

İbn Kesîr, yukarıda ana hatlarıyla bahsedilen bürokratik yapı ile bu yapının yönettiği eğitim kurumlarında yetişmiş ve bu kurumların bazısında görev yapmış bir ilim adamıdır. Genel olarak Müslüman İlim adamları, kendi başlarına ayrı bir dünya kurmak yerine mevcut durumun pozitif anlamda daha da iyiye gitmesi, düzenin, istikrarın, emniyet ve huzurun sağlanması ve devamı için çaba göstermişlerdir. İslâm dininin dünya ve âhirete müteallik öğretilerinin eğitimi, öğretimi ve topluma kazandırılması maksadıyla da iktidarla bütünleşmeyi ya da en azından iktidara yakınlaşmayı gerekli görmüşlerdi.⁶¹⁹

Ayrı dünyaların, farklı medeniyet ve inanç grubunun, birbirine uzak dil kültür ve ırkın bir arada var olduğu, çoğu zaman birbirleriyle mücadele, kavga ve savaşlarla da karşı karşıya geldiği bir coğrafyada kurulmuş Memlûk Devleti, gerek eğitimde gerekse askerî ve siyasî arenada Sünnî düşüncüyü esas alarak bürokrasiyi yapılandırmış, dünya görüşünü bu inanç temelinde inşâ etmeye çaba göstermiştir. Bu maksatla Şîî düşüncenin bakiyyeleri olan Rafizî benzeri aşırı grupların üzerine şiddetle gidilmiş, Kalenderîlik gibi sapkın tasavvufî görünümlü oluşumların taraftar bulmaması düşüncesiyle tekke, zâviye, ribât ve hânkâh benzeri kurumsal yapılar devletin kontrol ve gözetiminde himaye edilip yaygınlaştırılmıştır. Bununla da yetinilmeyip buralarda eğitimin yapılması teşvik edilmiş hatta farklı alanlarda eğitim verebilecek öğreticiler de atanmıştır.⁶²⁰

⁶¹⁹ İlim adamlarını bu yaklaşıma iten tarihi arka planı bulunmakla birlikte sebeplerden birinin siyasî otoriteyi sağlama alma ve sürekli kılma düşüncesidir. *Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eserin yazarı el-Maverdî (450/1058)'ye göre halifelik, dînî bir bağlılık olmanın yanında siyasî bir gerçekliktir. Yine el-Gazâlî (505/1111)'nin sürekli vurguladığı "din ve sultân ikiz kardeşdir" sözü, dinin siyasete duyduğu ihtiyacı dile getirmektedir. İbn Kesîr'in hocası İbn Teymiyye de ilk dönemlerden itibaren gerçek halifelerin hükmetmediğini varsayarak; âlimlerin müslüman halka liderlik yapıp bu boşluğu doldurduğunu belirtmektedir. O da İslâm siyasal düzeni içinde anahtar figürler olarak, sultân ve âlim gerçeğine vurgu yapmaktaydı. Bkz. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 308-309, II, 57-58; Lapidus, *İslâm Toplumları*, s. 262-268; Evkuran, "Osmanlı Bürokrasisi", VII-13, s. 56.

⁶²⁰ el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 255, 415, 417, 421, 423, 428, 432; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 266-267; Yiğit, *Memlûkler*, s. 250, 487; Kazıcı, *İslâm Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi*, s. 373; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 34, 92; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 37; Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine", V, 751; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 111; Durmuş, *İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, s. 69; İbn Haldûn, İbn Hacer ve Muhyiddîn el-Kâfiyeci gibi tanınmış ilim adamlarının hânkâh benzeri eğitim kurumlarında yöneticilik yaptıkları da bilinmektedir. Bkz. İzzeddîn Ali, *el-Hareketü'l-İlmiyye fî Mısır*, s. 79-81; Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine", V, 752.

Abbâsî halifesi el-Mütevekkil (232-247/847-861)'e kadar özellikle Sünnî ekolün temsilcileri olan ilim adamlarına yönelik sürdürülen *mihne* uygulamaları⁶²¹ neticede İslâm dünyasında dinî ve felsefî düşüncenin doğmasında önemli katkıları bulunan Mu'tezilî düşünceye⁶²² büyük bir darbe vurmuştur. Nitekim Selçuklular, Zengîler, Eyyûbîler, Memlükler ve sonraki dönemlerde; iktidar ile Sünnî âlimlerin, daha yakın bir ilişki ve iş birliği geliştirdikleri görülmektedir.⁶²³ Bu anlamda Memlûk Devleti'nin yönetim anlayışı incelendiğinde yukarıda bahsi geçen yakınlaşmanın dinî, siyasî ve tarihsel bir ürünü olarak ortaya çıkan dört mezhebe dayanan Sünnî duyarlılığın, her düzeyde merkezî yönetim tarafından göreceli hukuk çerçevesinde uygulandığı anlaşılmaktadır.

Memlûk askerler haricinde bölgede bulunan -başta Araplar olmak üzere- çeşitli ırklara ve dinlere mensup halk, bölgenin yerli unsurları idi. Her ne kadar bürokraside aristokrat kesim dışında üst düzey görevlere gelme imkânı kısıtlı olsa da; hukuk, eğitim-öğretim ve din hizmetleri alanlarındaki kamu görevlileri; zekâ, irade, kabiliyet ve yetişmişlik düzeyleri dikkate alınarak reaya içinden kendini

⁶²¹ Abbâsî halifesi el-Me'mûn (198-218/803-833) döneminde 212/827'de resmen başlatılarak el-Mu'tasım (218-227/833-842) ve el-Vâsık (227-232/842-847) devrinde de artarak devam ettirilen ve özelde Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı hususu olmak üzere Mu'tezile ilâhiyatının görüşlerinin şiddete başvurularak kabul ettirilmeye çalışıldığı, pek çok ilim adamının görüşlerinden dolayı çalışan heyet üyelerince sorgulandığı, psikolojik baskıya maruz kaldığı, dövüldüğü, hapsedildiği, hatta ölümle sonuçlanan işkencelerin yapıldığı bir dönem yaşanmıştı. Mihne olarak bilinen bu uygulamalardan; Ahmed b. Hanbel (241/855) ve Muhammed b. Nûh (218/833)'un zincirlere bağlanarak Abbâsî halifesi el-Me'mûn'un bulunduğu Tarsus'a götürülmek üzere yola çıkarıldıkları bilinmektedir. Yine devletin resmî görüşünü kabul etmeyen hadisçi Ahmed b. Nasr el-Huzâî (231/846), isyana kalkışacağı ileri sürülerek 231/846 yılında Halife el-Vâsık tarafından öldürüldüğü kayıtlarda geçmektedir. Nuaym b. Hammâd el-Huzâî (227/842) ve Ebû Ya'kûb el-Büveyfî (231/845) de işkence edildiği zindanda ölmüşlerdi. En nihayet Halife el-Mütevekkil, 234/849'da İbn Ebî Düâd (240/854)'ı görevden alarak 22 yıl süren Mu'tezile egemenliği ile birlikte mihne uygulamaları da son bulmuş oldu. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 393, 396-398, 405-406; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, II, 281-282; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 354-355; Cahen, *İslamiyet*, s. 94, 95; Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, s. 166; Apak, *İslâm Tarihi*, s. 216-246, 252, 260-262; Netton, *Fârâbî*, s. 36-37; Nahide Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı Me'mûn Dönemi*, Ankara 2016, s. 125-128; Özpınar, *Hadîs Edebiyatı*, s. 52-55, 62, 70-71, 134-135; Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 47, 66-67, 80-81; M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Nasr el-Huzâî", *DİA*, İstanbul 1989, II, 110.

⁶²² İlk olarak Emevîler döneminde Basrâ'da ortaya çıkan Mutezile Mezhebi, büyük günah işleyen kişinin durumu konusunda Vasıl b. Atâ'nın, hocası Hasan Basrî'den ayrılarak farklı bir görüşü savunması ile tarih sahnesine çıkmıştı. Bkz. el-Makrizî, *el-Hitât*, II, 345; Atay, *İslâm'ın İnanç Esasları*, s. 138; el-Kummî-en-Nevbahfî, *Şîr Fırkalar*, s. 68; Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 47.

⁶²³ Evkuran, "Osmanlı Bürokrasisi", VII-13, s. 59. Daha önce mihne uygulamalarına maruz bırakılan ilim adamları Abbâsî halifesi el-Mütevekkil zamanında hilâfet merkezine davet edilmiş, bir anlamda iadei itibar yapılmıştı. Ahmed b. Hanbel de bizzat davet edilerek gönlü alınmıştı. Ancak bir zaman sonra şikâyet üzerine; Şîf yanlısı birini, evinde sakladığı gerekçesiyle sorgulanmış ve evi aranmıştı. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 412-413; Apak, *İslâm Tarihi*, s. 262, 271.

ispatlamış kimseler arasından seçilerek atanıyordu. Dolayısıyla bu alanlarda alt seviyelerden yukarılara çıkma imkânı hemen herkes için mevcuttu. Bu imkân memlûk askerleri için de aynı şekilde söz konusu idi.

İşte Memlûk toplumunun Dımaşk'ta yaşayan eğitimli bir ferdi olarak İbn Kesîr'in kariyerinde yükselişi, 11 Cemâziyelevvel 736/27 Aralık 1335'te eğitim bürokrasisinde atandığı ilk görevi olan, Dımaşk Necîbiye Medresesi müderrislik görevi ile başlamıştır.⁶²⁴ Onun kariyeri öğretim üyeliği ile başladığından bürokrasiye çok hızlı bir giriş yaptığı ve bu itibarlı görevlendirmenin ileride ona diğer görevlerinin de kapısını araladığı/açtığı anlaşılmaktadır.

İbn Kesîr'in, aristokrat memlûklerden sonra en önemli zümre olan ilmiye sınıfının en üst tabakası sayılan kadılık ve müftülük görevlerini ifa ettiğinden daha önce bahsedilmişti. Adliye teşkilâtındaki bu üst görevler atama kararnameleriyle yahut davet mektuplarıyla tevdi edilirken saygı ve hürmet ifadelerinin metnin içerisinde zikredilmesi, sultân ya da nâibleri tarafından bu ilim adamlarının önemsendiği ve onlara değer verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Mısır başkadısı İbn Dakîku'l-İd'in vefatından sonra Dımaşk başkadısı İbn Cemâ'a'ya posta ile gelen bir davet mektubunda sultân, saygı ve hürmetlerini belirterek onun başkadılık makamına atanmak üzere Kâhire'ye gelmesini istiyordu. Sultânın bu davetinde kullandığı nezaket ve saygı ifadeleri yanında nâib Akkuş el-Efrem'in İbn Cemâ'a'yı Dımaşk'ın dışına kadar uğurlaması, bu görevlerin Memlûk bürokrasisindeki statüsü hakkında bir fikir vermektedir.⁶²⁵ İbn Kesîr'in adliye teşkilâtındaki görevlendirmelerinin, Dımaşk başkadısının önerisi ve nâibin sultân adına kullandığı atama onayıyla olduğu kuvvetle muhtemeldir. Ancak medreselerdeki görevlendirme atamalarının bizzat sultân tarafından imzalanan kararnameyle yapıldığı belirtilmelidir.

Özellikle adliye teşkilâtındaki görevlendirmelerin ne derece ehemmiyetli olduğunun farkında olan İbn Kesîr, bu teşkilât içinde bir takım önleyici ve düzenleyici tedbirlerin alınmasını da önemsemekteydi. Nitekim İbn Kesîr, adliye ya da maliye teşkilâtlarında çalışanlardan sicil kayıtları gibi görevlerde bulunanlarla ilgili alınan tedbirleri, yerinde alınmış bir karar olarak görmektedir. Dımaşk nâibu's-

⁶²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 383; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 31, 71, 78; Âl Şeleş, *İbn Kesîr* s. 77; Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 132; Polat, *İbn Kesîr*, s. 42, 50; Savut, *İbn Kesîr*, s. 69.

⁶²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 16-17.

saltanasının talimatıyla alınan kararda; stratejik görevlerde çalışanların, insanların yoğun buldukları mescid vb. yerlerde çok oturmamaları, insanlarla muâşeretle daha dikkatli ve mesafeli durmaları, siciller konusunda yaptıkları şahitlikten dolayı ücret almamaları ve sade bir geçim sürmeleri, iki ayrı teşkilâtla işleri olanların bir merkeze bağlı olmaları belirtiliyordu.⁶²⁶

Kadılık ya da müftülük mesleğinin sorumluluk gerektirdiği ve aslında ağır bir yük olduğunu düşünen İbn Kesîr, bu görevin iştiyakla talep edilecek bir görevden ziyade sorumluluk bilinciyle ehliyetli ve liyakatli kimselerin titizlikle icra edebilecekleri bir vazife olarak kabul etmektedir. Nitekim Kâdî'l-kudât Cemaleddîn Ebû Abdullâh ez-Zevâvî (717/1317)'nin vefatı hakkında bilgi verirken; vefatından yirmi gün önce kadılıktan azledildiğini ve azledilmesinin onun için daha hayırlı olduğunu belirterek âdetâ Allah'ın huzuruna kadılık görevinin yükü, ağırlığı ve sorumluluğuyla gitmediğini söylemiştir.⁶²⁷

2.1.3. Eğitim-Bürokrasi İlişkisi ve İbn Kesîr

Memlûk eğitim sistemi içerisindeki öğretim elemanları ile devlet/bürokrasi arasında, dikkat çekici bir ilişki bulunmaktadır. Zira eğitimciler ve öğretim elemanları bilgiyi üreten, muhafaza eden, bilgiyi kayda geçirerek medeniyetin inşâsına katkı veren ve yönetici adaylarını yetiştiren çok önemli aktörlerdir. Bürokrasideki bazı önemli görevlendirmelerin eğitimciler arasından seçilerek yapılması işin doğası gereğidir. Küttâp öğretmenleri arasından yüksek performans gösterenlerin, halk nezdinde ya da yöneticiler nezdinde şöhret bulmuş olanlarının devlet bürokrasisinde bazı görevlere atandıkları bilinmektedir.⁶²⁸ Ebû Abdullâh b. Ebî Fevâris el-Hillî, bunlardan sadece biridir. 680/1281 yıllarında Erbil'de öğretmen iken, mesleği bırakıp yöneticilere danışmanlık hizmeti vermeye başlamıştır.⁶²⁹ Yine

⁶²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 136.

⁶²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 171.

⁶²⁸ Gözütok, *İlim*, s. 153-154, 343. Eğitim sistemi ile bürokrasi ilişkisi bağlamında; Bağdat Selçuklu medresesinin ilk müderrisi Ebû İshâk Şirâzî bir elçilik görevi ile Nişâbur'a giderken uğradığı her yerde Selçuklu devlet teşkilatında çalışan eski öğrencileriyle karşılaştığından bahsetmesi dikkate şayandır. Bkz. Güray Kırpık, *Nizamiye Medreseleri Ortaçağın Yükseköğretim Kurumu*, Ankara 2009, s. 105; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, s. 375.

⁶²⁹ Gözütok, *İlim*, s. 154.

Dımaşk Mescidi'ndeki ⁶³⁰ küttâp öğretmenlerinden yahut müderrislerinden Nûreddîn Ebû Yüsr b. Saiğ'e Mısır Kadılığı teklif edildiği bilinmektedir.⁶³¹ Kezâ müellifimiz İbn Kesîr ve birçok hocasının eğitim kurumlarında mesleklerini icra ederken; adalet, eğitim ve yönetim bürokrasisinde de bazı görevlere atandıklarından daha önce bahsedilmişti.

Yine yüksek öğretim kurumlarında görev almış birçok öğretim üyesinin de aynı zamanda bürokrasinin çeşitli kademelerinde vazife aldıkları bilinmektedir. Memlûk Devleti yönetim yapısı içerisinde üst düzey bürokratik görevlerin çok az bir kısmı umerâ dışındakilere verilmekteydi. Umerâ dışındakilerin atandığı sıır kâtipliği, kadılık, muhtesiplik gibi kadrolara da neredeyse tamamı yüksek öğretim kurumlarında çalışan ilim adamları arasından seçilerek atamalar yapılmıştır. İbn Kesîr de medreselerde gösterdiği performansı, yetenek ve kabiliyetleri sayesinde hatiplik, kâtiplik, müftülük, kadılık ve mahkeme üyeliği gibi görevlerde bulunmuş bir ilim adamıdır.

Eğitim-bürokrasi ilişkisi kapsamında devrin önemli ve özgün bir gelişmesi olarak değerlendirilebilecek bir husus da; eğitimin, dinî ve politik idareci sınıf olarak adlandırılan bürokratik yapıyı besleyecek bir şekilde teşkilatlanması ve ilim adamlarının devlet yönetimine kadro yetiştirmesidir.⁶³² Nitekim Memlûkler devri devlet yönetim merkezi olan Kâhire'nin eğitimli eşrafın insan kaynağı, Nil Deltası

⁶³⁰ Dımaşk Mescidi, kadîm bir mabed üzerine inşâ edilen Şâm Emevî Câmîi'dir. Ümeyye Câmîi olarak da bilinen bu mescidin inşâ süreci ve sonrası hakkında daha önce ayrıntılı bilgi verilmişti. Çeşitli ümmetlerin ibadet mahalli olarak kullandıkları bu büyük mabedin, ilk defa kim tarafından ve ne zaman inşâ edildiği bilinmemektedir. Ancak kadîm bir ibadet yeri olduğu anlaşılan bu mabedin Keldâniler döneminde inşâ edildiği tahmin edilmektedir. Burada ayrıca yedi yıldız temsilen yedi heykel de inşâ etmişlerdi. Burası Müslümanlar tarafından fethedildiğinde Rumlar zamanından beri kilise olarak kullanılıyordu. Velid b. Abdilmelik (86-96/705-715) 87/706'da buranın mescide dönüştürülmesini emretmişti. Bu inşâ sürecinde Hz. Hûd peygamberden kalma yazılı bir duvarın bulunduğu ve bu duvarda Hz. Süleymân peygamber zamanında yazıldığı tahmin edilen sözlerin bulunduğu nakledilir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 565; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, I, 239-240. Daha geniş bilgi için ayrıca bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, II, 236-238, 248, 250-255, 257-265; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 285-296; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, I, 239-259; Fatih Erkoçoğlu, "İmar Faaliyetleri", *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2011, s. 234-236; Söylemez, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", s. 95-96.

⁶³¹ İbn Battûta, *Seyahatname*, s. 81.

⁶³² İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 249; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, II, 48-49; Lapidus, *İslâm Toplumları*, s. 255, 331; Hunke, *İslâmın Güneşi*, s. 292; ; Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 255; Ortaylı, *İdare Tarihi*, s. 147; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 72; Ahmet Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, V, 724; Abdurrahman Acar-M. Mesut Ergin "Halep'te Memlûklü Dönemine Ait Medrese Vakıfları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, XIV-2, s. 2, 3.

ve Şâm'dı. Başka bir ifadeyle bu iki bölgede temerküz etmiş medreselerdi. Bu eğitilmiş eşrafı da kendi içinde bir ayrışmaya tabi tutacak olursak üç parçalı elitler sınıfı karşımıza çıkmaktadır. Bunlar; bürokratlar, hukuk-bilim adamları ve dinî hizmetler görevlileri olmak üzere üç meslek grubunu teşkil etmektedir. Bu meslekler arasında geçişlilik mümkün olmakla birlikte çok kolay olmadığı da anlaşılmaktadır.⁶³³ İbn Kesîr gibi her üç sınıfta da görev alan eğitilmiş ilim adamı sayısının da pek çok olmadığı söylenebilir.

2.1.3.1. Eğitim Sisteminde Atama ve Terfi

Eğitim-öğretimdeki öğretici atamalarının en alt seviyesi, küttâp öğretmenliği idi. Eğitimde terfi etmenin de ilk basamağı, herhangi bir dersten, herhangi bir konu hakkında ya da herhangi bir kitaptan öğrencinin icazet almasıyla başlayabiliyordu. Diplomasını (icazetini) alan bir öğrenci aynı zamanda öğretmenlik mesleğine de ilk adımını atmış oluyordu.⁶³⁴ Ancak atama bazen hemen gerçekleşmeyebiliyor, muîd gibi belli bir görevde deneyim kazandıktan sonra da olabiliyordu. Nitekim Zâhiriyye Medresesi'nde muîd olarak göreve başlayan, Cârudiye ve Azrâviye medreselerinde dersler veren Şerefüddîn Ebû Abdullâh (717/1317), daha sonra terfi ederek adalet sarayında fetva vermeye başlamıştı. Aynı şekilde Celâlüddîn Muhammed b. Adurrahmân el-Kazvînî (739/1338), Bâderâiyye Medresesi'nde Şeyh Burhânüddîn b. eş-Şeyh Tâcüddîn'in yanında muîd olarak çalıştıktan sonra Dımaşk Şâfiî kadılığına terfi etmişti.⁶³⁵ Şüphesiz küttâp öğretmenlerinin de kendi aralarında farklı statüleri vardı. Örneğin genel küttâplarda görev yaparken başarılı olanlar ya da şöhret bulmuş olanlar daha seçkinlerin bulunduğu özel yahut saray küttâplarına terfi edebiliyordu.⁶³⁶

Özellikle medreselerde müderrisler, inşâ divânında yazılan bir beratla bizzat sultân tarafından atanırdı. Küttâplarda ve medreselerde olduğu gibi câmiîlerde de

⁶³³ Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 255.

⁶³⁴ Altan Çetin, "İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)", *Dini Araştırmalar*, 1999, II-5, s. 181.

⁶³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 173, 411.

⁶³⁶ Gözütok, *İlim*, s. 152.

ders veren öğretim elemanlarının yetkililer tarafından atandığı anlaşılmaktadır.⁶³⁷ Nitekim edîb ve şair olan Yahyâ b. Mu'tî b. Abdinnûr en-Nahvî ez-Zevâvî (628/1231), Melik el-Kâmil'in emriyle Kâhire'deki Câmiu'l-atîk'te nahiv ve edebiyat derslerini vermek üzere atanmıştı.⁶³⁸ Yine Muhammed b. Abdullâh b. Abdurrahmân (772/1370), tıp alanında eğitim vermek üzere Kâhire'deki İbn Tolûn Câmiî'ne atanmıştı. Zâviyelerde, hânkâhlarda ve ribâtlarda da görevlendirilen öğretim elemanlarının aynı şekilde yetkililerce atandığı da bilinmektedir.⁶³⁹

Bu atamalarda ehliyet ve liyakat önem arz etmekteydi. Müderrisin alanında yetkin olmasına dikkat edildiği gibi, uzman olmadığı bir dersi vermesi de kurumsal olarak ve öğrenciler açısından hoş karşılanmayan bir durumdu. Ayrıca ilgili alanda uzman olduğunu gösteren bir icazet belgesi olmadan atamanın yapılmadığı da bilinmektedir. Bunun da ötesinde belgesi bulunsa bile kendini yeterli görmeyen bir kimse, çoğu zaman daha deneyimli başka bir ilim adamının yanında muîd ya da yardımcı öğretim elemanı statüsünde staj yapma durumu söz konusuydu. Nitekim Ebû Mûsâ Süleyman b. Muhammed b. Ahmed en-Nahvî el-Hamîd (305/917) bunlardan biridir. Yaklaşık kırk yıl Kûfe dil ve hadis âlimlerinden Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr eş-Şeybânî (291/904)'nin ilim meclislerinde yardımcı öğretim elemanı olarak çalıştığı anlaşılmaktadır. Ancak Nahvî'nin vefatından sonra, onun yerine ders vermeye başlamıştı. Yine İbn Kâdî Şühbe'nin, Tâcuddîn el-Fezârî'nin yanında muîd olarak çalıştığı bilinmektedir.⁶⁴⁰

İslâm dünyasında erken dönemde, ideal ölçülerde olmasa da eğitimciler meslek kuruluşu olarak isimlendirilebilecek *Nikâbetü'l-Muallimîn*, *Nikâbetü'l-*

⁶³⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 193; Kazıcı, *İslam Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi*, s. 379; Keleş, *Kültürel Hayat*, s. 88; Ayaz, *Memlükler*, s. 135, 136; Gözütok, *İlim*, s. 159; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 86. İbn Kesîr'in verdiği bilgiye göre sahte fermanlar ve uydurma kararnameler hazırlayan ve bu şekilde görev almak isteyenler de yok değildi. Ancak yetkililerin ve sır kâtiplerinin dikkati sayesinde hemen farkedilip gereği yapılmaktaydı. Nitekim 761/1360'da Sârimiye Medresesinde atama kararnamesi hazırlayan bir kişi ile birlikte ona yardım ve yataklık edenler hapsedilip cezalandırılmışlardı. Uydurma ferman hazırlayan Sirâc Ömer el-Kıftî'nin de eli kesilmişti. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 601-602.

⁶³⁸ Yâkût el-Hamevî, Yâkût b. Abdullâh er-Rûmî (626/1229), *Mu'cemü'l-Udebâ İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, I-VII, tah. İhsân Abbâs, Beyrût 1993, VI, 2831; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 186-187; Gözütok, *İlim*, s. 159.

⁶³⁹ İbn Hacer, *ed-Dürer*, III, 475; Gözütok, *İlim*, s. 173.

⁶⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 176-177; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 275; Kazıcı, *İslam Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi*, s. 379-380; Gözütok, *İlim*, s. 343-344.

*Eşrâf*⁶⁴¹ adlı örgütlerin başında bulunan *nakîblerin* de, *câmiî* veya medrese gibi eğitim kurumlarına eğitimci atamalarında söz sahibi olduklarına dair bilgiler kaynaklarda geçmektedir. Yaygın bir şekilde örgütlenmedikleri bilinmekle birlikte belli bölgelerde faaliyetlerini sürdüren nakîblerin tensiplerinin önüne halife yahut sultânların bile geçmek istemedikleri söylenir.⁶⁴² Nitekim uygulamalardan son derece etkili oldukları da anlaşılmaktadır. Herhangi bir alanda otorite olan her ilim adamının ders vermesi serbest olmakla birlikte, hazırlanan bir kararnameyle siyasî iradenin de izni alınırđı. Örneğın Hatîb el-Bağdâdî, Mansûr Câmîî'nde ders vermek üzere hilâfet makamına başvuruda bulunarak bir anlamda izin niteliğđ de taşıyan bir talimatla; Bağdâdî'nin farklı görüşleri nedeniyle oluşabilecek muhtemel tepkilere karşı güvenliğın sağlanması ve gerekli tedbirlerin alınması hususunda *nakîbu'n-nukebâ* yetkilendirilmiştđ.⁶⁴³

2.1.3.2. Eğitim Bürokrasisinde Kariyer ve İbn Kesîr

Kuşkusuz Memlûk eğitim bürokrasisinde kariyer yapmanın ön şartı belli bir alanda eğitimini tamamlamaktı. Yeterli düzeyde eğitim alan her Memlûklü, yükselme imkân ve fırsatına sahipti. Bu, bazen kütâplarda görev yapan yetenekli bir öğretmen yanında staj yapma şeklinde kariyerin en alt basamağından başlayarak olurdu. Bazen de alanında yeterli donanıma sahip bir kimse, doğrudan yükseköğretim olarak değerlendirilen medreselerde müderris olarak göreve başlayabilirdi. Nitekim İbn Kesîr, eğitimini tamamladıktan hemen sonra müderrisliğe atanmıştı.

Eğitim bürokrasisinin en alt basamağı olan kütâp öğretmenliği için elbette belli standartlar gözetilmiştir. Her okuma yazma bilenler bu kütâplarda öğretmen olarak görev alamamışlardır. Özellikle dil, gramer, matematik gibi herhangi bir alanda uzmanlaşmış bulunan kimseler bu göreve getirilirdi veya tecrübeli bir

⁶⁴¹ el-Birzâlî, *el-Muktefâ*, II-1, s. 172.

⁶⁴² Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 283-286; Johs Pedersen, "Mescid", *İA*, İstanbul 1979, VIII, 50; Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, "Cami", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 50. Fatımiler döneminde de aynı işlevi gören ve başkanlarına *dâi'd-duât* adı verilen bir kurum vardı. Gerektiğinde *dâi'd-duâtın* kadılık yaptığı da düşünülecek olursa ne kadar etkili oldukları daha iyi anlaşılacaktır. Bkz. Pedersen, "Mescid", VIII, 50.

⁶⁴³ Makdisi, *The Rise of Colleges*, s. 14-15; Bozkurt, "Dârulhadis", VIII, 528.

öğretmenin yanında staj yaparak başarılı olduktan sonra görev yapabilirlerdi. Ya da mesleğinde ileri gitmek isteyenler kendilerini geliştirmek için daha iyi olanlardan ders alırlardı. Nitekim Endülüs'te İşbilî olarak bilinen Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yahyâ ez-Zâhid ez-Zührî (325/937), küttâp öğretmeni olarak çocuklara verdiği eğitim yanında öğretmenler ile diğer meslek erbabına da ders verirdi. Hizmetiçi eğitim faaliyeti olarak değerlendirilebilecek çalışmalar dâhilinde; alanındaki yetkinliği ve kariyeri bilinen İşbilî'nin kurslarına, mesleklerini geliştirmek isteyen öğretmenlerle birlikte hisbe teşkilatında görev yapanların da katıldığı bilinmektedir.⁶⁴⁴

Dinî ilimlerin herhangi bir dalında uzmanlaşmış kimseler önceleri câmiîlerdeki ders halkalarında ders verip belli bir deneyim kazandıktan sonra medreselerde ders vermeye başlamaktadırlar. Fakat aynı kişilerin küttâplarda ya da câmiîlerde küçük yaşta çocuklara ders verdikleri de bir vakiadır. Örneğin Medine'nin önde gelen fakîhlerinden Ebü'l-A'lâ Kabîsa b. Züeyb el-Huzaî el-Kelbî (70/689) Şâm'a taşınarak orada küttâp öğretmenliğine başlamıştı.⁶⁴⁵

Her medresede bir nâzır ve ondan sonra öğretim üyesi olarak görev yapan en az bir öğretici bulunmakta idi. Öğretim işinden birinci derecede sorumlu müderristi.⁶⁴⁶ Ancak birden çok müderrisin bulunduğu medrese benzeri eğitim kurumlarında şeyhlik ya da meşîhat kadrosu vardı ki bu görevi icra edenlere başmüderris denilirdi. Bu makam, günümüzdeki Fakülte Dekanlığı yahut Üniversite Rektörlüğüne tekabül etmektedir.

Günümüz Yükseköğretim sisteminde ihtisasını tamamlamış fakat kendine ait müstakil kürsüsü bulunmayan öğretim yardımcılarının karşılık geldiği varsayılan muîd kadrosunun müderristen sonra gelen bir görevlendirme olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴⁷ Birden fazla muîdin olduğu medreselerde muîdlerden birinin 'Reîsü'l-Muîd' olarak görevlendirildiği kaynaklarda geçmektedir. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (478/1085)'nin öğrencilerinden İmâdüddîn Ebü'l-Hasan Ali b.

⁶⁴⁴ Ebü'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf el-Ezdî el-Kurtubî İbnü'l-Faradî (403/1013), *Târîhu'l-Ulemâi'l-Endelîs*, I-II, 1966, II, 44-45; Gözütok, *İlim*, s. 150-151.

⁶⁴⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 132; Gözütok, *İlim*, s. 152. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 132 (5 no'lu dipnot).

⁶⁴⁶ Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 52.

⁶⁴⁷ Kazıcı, *İslam Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi*, s. 379-380; Gözütok, *İlim*, s. 349.

Muhammed b. Ali el-Herrâsî (504/1110)'nin Reîsü'l-Muîdîn olarak görev yaptığı bilinmektedir.⁶⁴⁸ Muîdin görevi müderrisin verdiği dersi öğrencilere tekrar etmek ve onların iyice kavrayıp pekiştirmelerine yardımcı olmaktır. Günümüz üniversitelerindeki mevcut araştırma görevlisi kadrosuna kısmen karşılık gelen bir görevlendirme olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴⁹

Mısır medreselerinde bulunan ve Muîde benzer özel bir kadro olduğu anlaşılan müfidlik de bir nevi öğretim yardımcılığı görevine denk gelmektedir. Kadrolu ya da kadrosuz bir şekilde de ifa edilebilen bu görevin sadece Memlûkler dönemine has bir görevlendirme olduğu da belirtilmektedir.⁶⁵⁰ Yine bu dönemin küttâplarında görevlendirilen öğretmenlere, muallim, muallimü'l-küttâp, müeddip; yardımcılara ise, ârif denmekteydi.⁶⁵¹

Memlûk eğitim sistemi içerisinde genel olarak en alttan yukarıya doğru kariyer basamaklarının şu şekilde sıralandığını söylenebilir: Ârif, muallim (müeddib), müfid, muîd, müderris, başmüderris, şeyh (meşîhat). Memlûkler dönemi eğitim bürokrasisindeki kariyer basamakları hususunda şüphesiz daha geniş bilgiler sunulabilir. Ancak bunun çalışmanın sınırlarını aşacağı düşüncesiyle yukarıda verilen bilgiler ışığında İbn Kesîr'in bilimsel altyapısı ve formasyonu üzerinde durulacaktır.

2.4.4. İbn Kesîr'in Akademik Formasyonu

İslâm Tarihinin ilk döneminden itibaren İslâm toplumlarındaki uygulamalara bakıldığında, çok önem verilen bir meslek olmasına rağmen öğretmenliği seçecek kimselerin bu işe ehliyetli olarak özel surette yetiştirilip hazırlanmaları için resmî herhangi bir düzenlemenin olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Özel olarak pedagojik formasyon kazandıracak bir eğitimin verildiğine dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak dönemin ilim adamlarının, yetenekleri doğrultusunda pek çok ilim dalında

⁶⁴⁸ es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VII, 232; Gözütok, *İlim*, s. 349.

⁶⁴⁹ Makdisi, *The Rise of Colleges*, s. 193; Gözütok, *İlim*, s. 349; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 52; Çetin, "Türklerde Medreseler", II-5, s. 181.

⁶⁵⁰ Makdisi, *The Rise of Colleges*, s.195; Kazıcı, *İslam Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi*, s. 381; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 54; Gözütok, *İlim*, s. 349.

⁶⁵¹ Makdisi, *The Rise of Colleges*, s. 220; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlîkî*, s. 347; Keleş, *Kültürel Hayat*, s. 93.

ihhtisas yapabilme imkânına ve fırsatına sahip olduğu bilinmektedir. Hukuk alanında yeterli donanıma sahip bir kadının (yargıcın) aynı zamanda tıp alanında doktor olması ve hastaları tedavi etmesi yadırganacak bir durum değildi. Pek çok ilim adamı dinî ilimlerde maharetli olduğu kadar diğer bilimlerde de uzmanlaşacak kadar yeterli bilgiye ve donanıma sahipti. İyi bir fakîh olan Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Ca'ferî et-Tunusî (738/1337), bir taraftan Şâm Mengûdemiriye Medresesi'nde ders verirken, aynı zamanda hastanede tıp dersleri veren ilim adamlarından sadece biridir.⁶⁵² Keza müellif İbn Kesîr'in, dinî ilimlerin hemen tamamında müktesebatı yeterliyken; tarih, dil bilimleri ve edebiyatın bir alt dalı olan şiir konusunda da belli bir düzeyde donanıma sahip olduğu farkedilmektedir.

İbn Kesîr'in verdiği bilgiye göre medreseler ve diğer eğitim kurumları, kendi iç denetim birimlerini oluşturmuşlardı. İlmî çalışmalara istidâdı olmayan yeteneksiz öğrencilerin ve yeterli bilgi donanımı ve formasyonu olmayan öğretim üyelerinin medreselere devam etmesi neredeyse imkânsızdı. Örneğin medrese hocalarından Muhammed b. Zeyd b. Yâsîn el-Hatîb Cemâlüddîn ed-Doleî (635/1237)'nin yürüttüğü hatiplik görevine vefatından sonra kardeşi atanmış, fakat yeterince bilgi, donanım ve beceriye sahip olmadığı anlaşılınca, ayrılmak zorunda kalmıştı. Daha sonra onun yerine Kemâl Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Talha en-Nesîbî atanmıştı.⁶⁵³ Buradan anlaşılıyor ki, her ne kadar eğitim faaliyeti olarak değerlendirilen hatiplik ya da öğreticilik mesleği için özel bir program yok idiyse de; eğitim-öğretim alanındaki düzen, hoca talebe ilişkisi ve mevcut şartlara göre kendiliğinden sağlanıyordu. Ehliyet ve liyakâtı bulunmayan ya da yeterli donanıma ve eğitici-öğretici formasyonuna sahip olmayanların barınması veya eğitim-öğretim işini sürdürmesi söz konusu değildi.

İbn Haldûn, öğretim işinin bir meslek ve aynı zamanda sanat olduğunu, her ilim dalının kendine has bir terminolojisi bulunduğunu, ayrıca da eğitim-öğretimde yöntem ve tekniklerin öneminden bahsederken aslında öğretim üyelerinin; literatüre hâkim, alanında yeterli bilgi, donanım ve eğitim formasyonuna sahip olmaları

⁶⁵² Diğer örnekler ve daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Gözütok, *İlim*, s. 261-264.

⁶⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 239; Gözütok, *İlim*, s. 190.

gerektiğini vurgulamaktadır. Öğrencilerin de bugün formasyon adı verilen; eğitim-öğretim sanatı, yöntem ve tekniklerini, öğretmenlerinden öğrenerek nesilden nesile aktardıklarını belirtir. Ancak bunun nasıl gerçekleştirildiği konusunda detaylı bir malumat vermemektedir. Doğuda özellikle de Mısır'da kavranamayacak derecede bu sanatta ve öğretim yöntemleri konusunda ilerleme kaydedildiğinden bahsederken; bunu, öğrencilerin medresede daha uzun zaman geçirmesine ve derslerde pasif dinleyici olarak değil de aktif katılımcı olmalarına bağlamaktadır.⁶⁵⁴

İbn Kesîr'in eğitim formasyonuna bakıldığında, kısa bir zaman diliminde aldığı çeşitli görevler onun, bilgi donanımı kadar öğreticiliğinin de mükemmele yakın olduğunu göstermektedir. Onun müktesebatı incelendiğinde ve eserlerine bakıldığında; tarih alanında yaptığı çalışmalarda Birzâlî'nin metodunu, hadis ilminde de Mizzî ve Zehebî'nin metodunu takip ettiği, tefsirde ise İbn Teymiyye'nin yöntemini benimsediği anlaşılmaktadır.⁶⁵⁵ Nitekim hocası Zehebî gibi ricâl ilimlerine yönelerek bu alanda kendisini yetiştiren İbn Kesîr, hadiste kullandığı cerh ve ta'dil olarak bilinen râvilerin belli kıstaslara göre kritik edilmesi yöntemini, tarihte de kullanmıştı. Aynı şekilde hadis metodolojisinde metin tenkidi olarak bilinen yöntemi, tarihte de kullandığı; bu şekilde aktarılan bilgileri analiz ederek eserlerini oluşturduğu ve derslerinde bu metodu kullandığı farkedilmektedir.⁶⁵⁶ Fıkıhta İmâm eş-Şâfî (204/820) ekolünden olan müellif, hocası İbn Teymiyye'den saygıyla bahsedip onu idol olarak sunmasına rağmen belli konularda fikirlerinin uyuşmadığı da görülmektedir. Boşanma ve tasavvuf konusundaki yaklaşım farklılıkları ile ricâlül-ğayb, istiğase ve tevessül gibi konulardaki bakış açılarının farklı oluşu, bir örnek olarak burada zikredilebilir.⁶⁵⁷

⁶⁵⁴ İbn Haldûn, *Mukaddimetü*, I, 543-548; İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 602-606.

⁶⁵⁵ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, VII, 414; Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı*, s. 185-190, 210-226; Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, s. 77; Savut, "İbn Kesîr", I-1, 19, 23-24.

⁶⁵⁶ Güleç, *Zehebî*, s. 54-55.

⁶⁵⁷ Ricâlül-ğayb, istiğase ve tevessül konularında İbn Kesîr, bazı çekinceleri olmakla birlikte tasavvuf erbabının çizgisine daha yakın dururken, İbn Teymiyye ise, toplumsal bozulmanın önüne geçmek maksadıyla daha keskin ve sert bir üslup kullanarak; kabirleri ziyaret etmek ve kabirlere adak adamak, ölülerden ya da yaşayan ehlullâh olarak bilinen erenlerden medet ummak, insanlara körükörüne bağlanmak ve gereğinden fazla saygı göstermek gibi davranışların tevhid inancını zedeleyeceği endişesiyle hareket etmekteydi. Bkz. Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı*, s. 48; Sarıkaya, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 128 vd. Savut, "İbn Kesîr", I-1, s. 23-24.

İbn Kesîr'in akademik formasyonu açısından en önemli özelliği rivâyet ilimlerindeki yetkinliğidir. Daha genç yaşlarda Kur'ân hafızı olmuş, ardından hadis hafızı unvanını almış olan müellif, hadis metinlerinin tüm inceliklerine vakıf oluşu ve ricâl ilminde derinlikli bir birikime sahip oluşu yönleriyle dikkat çekmekteydi. Kur'ân metinlerinden sonra çalışmalarında kullandığı en temel malzeme rivâyetlerdi. Bu nedenle tarihe dair yazdığı eserlerini hadis ilminin temel ilke ve metodolojisine göre oluşturmaya çalışmıştır.⁶⁵⁸ Hadis alanında iyi bir eğitim aldığı açık olan İbn Kesîr, rivâyetler konusunda olduğu gibi, metodoloji ve ricâl ilminde de otoritedir. On sekiz yaşlarında metodoloji ve hadis alanındaki çalışmaları esnasında tarihe de merak salmış, tarihle ilgilenmiştir. Onun tarihle yakından ilgilenmesinde hocaları Birzâlî, Mizzî ve Zehebî'nin de tarihçi olmalarının etkisinin olduğu muhakkaktır.⁶⁵⁹ Muhtemelen bu yaşlarda yazmayı düşündüğü *el-Bidâye*'nin planlamasını zihninde yapmış olmalıdır.

Ezber kabiliyeti ve güçlü bir hafızası ile kıvrak zekâlı ve hazırcevap oluşu, onun dikkat çeken diğer bazı özellikleriydi.⁶⁶⁰ Onun bir müderris olarak yeterli donanıma sahip olduğunu göstermesi bakımından hocası Zehebî'nin şu sözleri önemlidir: "Çeşitli alanlarda pek çok eseri bulunan yetenekli bir müftü, kabiliyetli bir imâm, muhteşem bir fakîh, çok yönlü bir muhaddis, iyi bir fakîh, tarihçi ve müfessirdi."⁶⁶¹ İbn Kesîr, latifeli, hoşsohbet ve espri sahibi ve öğrencileri sıkmayacak bir üslupla ders işleyen bir hoca idi.⁶⁶²

Halife I. Mu'tazîd Billâh (753-763/1352-1362) Dımaşk'a geldiğinde İbn Kesîr'i huzuruna kabul etmiş, bu görüşme esnasında halifeye Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki İmâm Şâfiî'den rivâyet ettiği bir cüz hadisi okumuştur.⁶⁶³ Halifenin huzuruna çağrılacak kadar izzet ve itibarı, ilmî şöhreti ve yetkinliğinin olduğu

⁶⁵⁸ ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 112; Ebû Zeyd, "İbn Kesîr", XVI, 102; İbn Akîl, "el-Bidâye ve'n-Nihâye", XVIII, 118-120. İbn Kâdî Şühbe, onun daha genç yaşlarda hadis, tefsir, fıkıh ve tarih ilimlerinde otorite olacak kadar kendisini yetiştirdiğini, bu ilimlerin üstesinden gelebilecek derecede hafıza, keskin zekâ, kavrayış ve muhakeme yeteneği gibi kabiliyet ve meziyetlere sahip olduğundan bahsederek övmektedir. Bkz. İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 115; Polat, *İbn Kesîr*, s. 49.

⁶⁵⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 6, 20, 23 (muhakkikin önsözü); İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 113-115; Polat, *İbn Kesîr*, s. 48-49; Savut, *İbn Kesîr*, s. 192.

⁶⁶⁰ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 115; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 399; ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 112; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 94; Savut, *İbn Kesîr*, s. 82.

⁶⁶¹ İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 374; Polat, *İbn Kesîr*, s. 49.

⁶⁶² İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 374; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 94.

⁶⁶³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 548-549. Polat, *İbn Kesîr*, s. 46; Savut, *İbn Kesîr*, s. 84.

anlaşılmaktadır. Halife ile ilim adamlarının ilişkisini göstermesi bakımından da kayıtlara geçen bu ve benzeri görüşmelerin önem arz ettiği belirtilmelidir.

İbn Kesîr yazı yazmayı Cîlî'den öğrenmiş ve muhtemelen Hıristiyan bir dilbilimci olan Zerbendî (Derbendî) en-Nahvî'den de gramer okumuştur.⁶⁶⁴ Belâğât ve şiirle ilgilenmenin ötesinde, huzurunda şiir yarışması düzenlenecek kadar ve halk şiir türlerinden *zecal*,⁶⁶⁵ *müveşşah*,⁶⁶⁶ *mevâliyyâ*,⁶⁶⁷ *dübeyt*⁶⁶⁸ ile *belâlik*⁶⁶⁹ türlerini ayırt edebilecek nitelikte Arap edebiyatında derinleşmiş ve dilin inceliklerine vakıf olan müellif,⁶⁷⁰ tarih alanında yazmış olduğu eserlerinde de şiire sık sık yer vermiştir.⁶⁷¹

Yine 20 Şabân 763/14 Haziran 1362 yılında zeki çocuklar ve gençler arasında düzenlenen; Şâfiî Şeyhi Cemâlüddîn b. eş-Şerîşî'nin evinin bahçesinde gerçekleştirilen bir yarışma ya da sınavda İbn Kesîr'in komisyon üyesi olarak dâvet edilmesi, akademik formasyonu ile sosyal yönü ve aydın kişiliğini göstermesi

⁶⁶⁴ Ebû Zeyd, "İbn Kesîr", XVI, 102; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 229-230. Müellif hocası ez-Zerbendî en-Nahvî'nin, aklını kaybetmesinden dolayı akıl hastanesine yatırıldığını, ayrıca Hıristiyan olduğunu ilan edip kaleye saldırması sonucunda casus zannedilerek sultanın emri ile idam edildiğini anlatmaktadır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 229-230. Muhtemelen ez-Zerbendî aslında Hıristiyan ya da Hıristiyanlığa eğilimleri olan bir dilbilimci idi. Akıl melekelerini kaybetmesiyle birlikte bilinçaltında gizlediği inancı açığa çıkmış olmalıdır.

⁶⁶⁵ Zecal; muveşşah şiir türünün yaygınlaşmasıyla birlikte, şehir halkının i'rab ve sanatı ön plana çıkarmaksızın mahalli telaffuz ve kullanımları esas alarak yazdıkları manzûm eserlerdir. Bkz. Safâ' Hulûsî, *Fennü't-Taktî'ş-Şi'ri ve'l-Kâfiye*, Bağdât 1397/1977, s. 341; Musa Yıldız, "Zecal", *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 176.

⁶⁶⁶ Endülüs'te ortaya çıkan bir şiir türü olarak müveşşâh, vezinleri çok, kâfiyeleri çeşitli ve edebî sanatlara hâkim ve bu sanatları çok iyi kullanabilenlerin söylediği manzûm bir türdür. Bkz. Hulûsî, *Fennü't-Taktî'ş-Şi'ri ve'l-Kâfiye*, s. 301; Mustafa Aydın, "Müveşşah", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 229.

⁶⁶⁷ Mevâliyyâ, Belirli vezinlerde halk diliyle söylenip yazılan manzûm bir şiir türüdür. Bkz. Hulûsî, *Fennü't-Taktî'ş-Şi'ri ve'l-Kâfiye*, s. 345; İsmail Durmuş, "Mevâliyyâ", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 426. Mevâliyyâ şiir türü örnekleri için ayrıca bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 60, III, 455, VII, 257.

⁶⁶⁸ Dübeyt, rubâî olarak da bilinen, dört mısralı yazılabilen ve halk dilinin de kullanıldığı yüksek edebî değer taşıyan bir şiir türüdür. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 261 (6 no'lu dipnot); Hulûsî, *Fennü't-Taktî'ş-Şi'ri ve'l-Kâfiye*, s. 291-292; Mürsel Öztürk, "Rubâî", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 176. Dübeyt şiir türü örnekleri için ayrıca bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 181, III, 404, IV, 460, V, 334, VI, 266, VII, 98.

⁶⁶⁹ Halk dilince söylenen, komik ve deli saçması söylemlerinin bol olduğu bir şiir türüdür. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 261 (7 no'lu dipnot).

⁶⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 261, 339, 661-662, 668-669; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'ş-Şâfiyye*, III, 115; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, III, 417; İbn Hacer, *İnbâü'l-Gumr*, I, 31; ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 110; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 76-77; Polat, *İbn Kesîr*, s. 49, 51; Savut, *İbn Kesîr*, s. 84.

⁶⁷¹ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 22, 81-82, 94, 220-221, 295, 311, 379, 406; II, 247, 248, 388, 390, 396, 402; III, 102, 103, 108, 164, 165, 168, 170, 174-176, 264, 269-273, 349-351, 356, 368-370; IV, 19, 25-27, 70, 108, 123-126, 135-142, 324, 343, 344, 353, 354, 360 vd.

bakımından dikkate değerdir. Nitekim İbn Kesîr, bu komisyonda; Şeyh Allâme Şemsüddîn b. el-Mevsilî eş-Şâfiî, Beytül mâl Vekili Şeyh İmâm Allâme Salâhuddîn es-Safedî, Şeyh İmâm Allâme Şemsüddîn el-Mevsilî eş-Şâfiî, dilcilerin önde gelenlerinden Şeyh Ebû İshâk Fîrûzâbâdî neslinden Şeyh İmâm Allâme Mecdüddîn Muhammed Ya'kûb eş-Şîrâzî, saygın belâğatçılardan Hatîb İmâm Allâme Sadruddîn İbnü'l-İz el-Hanefî ile kurrâ, muhaddis ve belâğatçılardan Şeyh İmâm Allâme Nûreddîn Ali İbnu's-Sârim'in de hazır bulunduğunu belirtmektedir.⁶⁷²

2.2. ENTELEKTÜEL BİLİNÇ VE İBN KESİR

Aydın ya da entelektüel kelimesi bazen "burnubüyük", "tepeden bakma" ve "fildişi kule" gibi çağrışımlar akla getirirse de⁶⁷³ burada ideal aydın ya da münevver söylemi üzerinden değerlendirmenin yapılacağı hususu belirtilmelidir. İbn Kesîr döneminde kullanılmayan ancak daha sonraları özellikle batıda ortaya çıkan ve İslâm dünyasında da daha çok münevver kelimesiyle karşılık bulan bu söylemle, Memlûk dönemi entelektüeli ya da aydın kimliği anlaşılmalı ve tanımlanmaya çalışılacaktır.

Memlûk dünyasında entelektüel anlayışın nasıl geliştiği ya da İbn Kesîr gibi Memlûk aydınının düşünsel arkaplanı ve zihniyetini oluşturan etmenlerden bahsetmeden önce aydın kimdir sorusu üzerinde biraz durmak yerinde olacaktır. Aydın, belli düzeyde eğitim almış, farklı dünya görüşlerini tanıyan, yorumlayabilen, muhakeme kabiliyeti ve kavrayışıyla kendi düşüncesi doğrultusunda sorunlara çözüm getirebilen, ufuk açan yaklaşımlarıyla toplumların öncüsü ve sözcüsü konumundaki insandır. Sıradan insanların sahip olmadığı eğitici, öğretici, yönlendirici ve aydınlatıcı özellikleri bulunan; bilgili, kültürlü, görgülü, irfan sahibi kişidir.⁶⁷⁴ Gerçek aydın, gücünü milletten ve onun değerlerinden alan bilge şahsiyetlerdir. Aydın, ilhamını tarihi ve kültürüyle yoğrulmuş bulunan içinde yaşadığı toplumdan ve toplumun iç dinamiklerinden başka bir ifadeyle halktan

⁶⁷² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 661-662; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s.76.

⁶⁷³ Edward Said, *Entelektüel*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul 1995, s. 10.

⁶⁷⁴ İbrahim Özler, "Türk Aydın-Toplum İlişkisi", *Dinî Araştırmalar*, 2007, X-29, s. 29-30.

almaktadır.⁶⁷⁵ Nitekim İtalyan Marksist, düşünür, gazeteci ve siyaset felsefecisi Antonio Gramsci (1937)'nin "bütün insanlar entelektüeldir, ama toplumda herkes entelektüel işlevini görmez"⁶⁷⁶ sözü ve İslâm toplumları alanında çalışmaları olan Richard W. Bulliet'in "tüm alimler asil sınıfa dahil değildir, tersi de doğrudur (asillerin hepsi alim değildir); buna rağmen prestij ve eğitim asil olmanın temel unsurudur..."⁶⁷⁷ sözü tam da söylemek istenileni özetler mahiyettedir.

Her millet ya da devletler, elbette kendi toplumlarına yön verecek liderlere veya entelektüel kişiliğe sahip aydınlara ihtiyaç duyar. Toplumlar ya mevcut iç dinamiklerini harekete geçirerek duygu ve düşüncelerini, kültürünü, değerlerini, tarihini ve tüm mukaddesatını temsil edecek aydınını kendi içinden çıkarır veyahut devlet gücünü kullanarak bürokratik yapının tüm kanallarını çalıştırarak kendi aydın tipini yetiştirir. Memlûk toplumu da kendi aydınını/entelektüelini, ekseriyetle bilimin rehberliğinde eğitim sistemi içinden yetişmiş nitelikli şahsiyetlerden çıkarmıştır denilebilir.

2.2.1. İlim Adamı Sınıfının Gelişimi ve Bilimsel Arkaplan

Memlûk aydınlarını yetiştiren ortamın arkaplanında Selçuklular, Zengîler ve Eyyübîler'in kültürel mirasının olduğu muhakkaktır. Bu birikim üzerine inşâ edilen Memlûkler Devleti'nin siyasî otoritelerinin de desteklediği fikrî-ilmî atmosferde yetişen ilim-bilim adamları ve sanatkârlar, öz nitelik ve sosyal statüleri ile İslâm toplumunda seçkin-elit bir zümre haline gelmişlerdi.⁶⁷⁸ İbn Kesîr gibi velûd ilim adamları,⁶⁷⁹ öğretim elemanları ve bürokratlar; ilim-kültür bakımından donanımlı

⁶⁷⁵ Özler, "Türk Aydını", X-29, s. 30. Edward Said, entelektüelin milliyetçiliğe ve geleneklere pes etmemesini önermesi yanında elbette ki varlık yokluk mücadelesi verme durumunda, bu değerleri yok saymanın da mümkün olamayacağını belirtmektedir. Daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Said, *Entelektüel*, s. 37-52.

⁶⁷⁶ Said, *Entelektüel*, s. 21.

⁶⁷⁷ Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 247.

⁶⁷⁸ Çetin, "Türklerde Medreseler", II-5, s. 189. Dimaşk Mescidi'nde/Şâm Emevî Câmî'inde görev yapan hocalardan Nüreddin Ebû Yûsuf b. Saiğ 'e Mısır Kadılığı teklif edildiği düşünülecek olursa eğitimcilerin hangi seviyede olduğu daha iyi anlaşılmış olur. Bkz. İbn Battûta, *Seyahatname*, s. 81.

⁶⁷⁹ Memlûkler devrinde, dinî ilimlerle edebiyat tarih ve coğrafya alanlarında birçok büyük ilim adamı yetişmişti. Dönemin hemen pek çok âlimi tek bir alanda uzmanlaşmak yerine birçok branşta birden derinleşerek kendilerini yetiştirmişlerdi. Bkz. Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine", V, 752; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 101.

seçkin bir zümrenin bulunduğu bir vasatta eğitimlerini tamamlamış ve Memlûk münevveri sınıfına dâhil olmuşlardı. İlim adamlarını entelektüel sınıfa terfî ettiren ise mevcut ilim-kültür atmosferiydi. İlmî gelişmenin ve bilimsel çalışmanın bir ortam işi olduğu fikri, önemli bir husustur. Nitekim bu dönemde ilim-kültür ve sanat alanında yapılacak faaliyetler için ortamın göreceli hazır olduğu söylenebilir. Buna ilaveten ilmi çalışmaların ve ilim adamlarının rağbet görmesi de bu alanda yapılan yatırımların niteliğini artıran başka bir etmendir. Ancak ilim adamının kim ve ne olduğu konusunda sayısal verilerin çokluğu ve biyografi benzeri kroniklerdeki anlatılar bazen yeterince fikir vermeyebilir. İlim adamlarının, toplumsal-kültürel sistem bütününe birer üyesi olarak ele alınmaları ve içinde yaşadıkları sosyo-kültürel ilişkilerin bütüncül bir bakışla belirlenmesi önemsendiği belirtilmelidir. Ayrıca İlim adamları ile onları yetiştiren ortamların bilinmesinin, alandaki araştırmacıları daha doğru bir toplumsal okumaya götüreceği kuşkusuzdur.⁶⁸⁰

Memlûk ilim adamı ve münevverinin yetişmesinde eğitimli seçkin bir zümrenin bulunması yanında, ilim-bilim ve sanata bakış, siyasî-sosyal ilgi ve destek ile mevcut ilim dallarındaki birikim, seviye ve okutulan derslerin nicelik ile niteliğinin de büyük bir rolünün olduğu muhakkaktır. Şimdi Memlûkler döneminde medreseler ve diğer eğitim kurumlarında okutulan ilim dalları hakkında kısaca bilgi vererek, İbn Kesîr gibi münevver ilim adamlarının nasıl yetiştikleri, akademik anlamda gelişim düzeyleri ve kültürel anlamda zihinsel altyapıları anlaşılmasına çalışılacaktır.

Memlûkler devrinde hemen her eğitim kurumunda okutulan derslerin başında Kur'ân ve tefsir ilmi gelmektedir. Zira Kur'ân, İslâmın ilk dönemlerinden itibaren toplumsal hayatın her alanına nüfuz etmiştir.⁶⁸¹ İlk başlarda hadis ilminin bir alt dalı olan, ancak daha sonra müstakil bir disiplin olarak gelişen ve İslâm dünyasında özellikle dinî ilimlerin ana kaynağı kabul edilen Kur'ân'ın, açıklanıp yorumlanmasını ve anlaşılmasını sağlayan tefsir ilmi, Memlûkler devrinde ciddi bir gelişme kaydetmiştir. Nitekim Dâru'l-Kur'ân adıyla müstakil ihtisas medreselerinin kurulduğu gibi diğer medreselerle birlikte yaygın öğretimin yapıldığı câmiî, hânkâh,

⁶⁸⁰ Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 257.

⁶⁸¹ Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 43.

ribât gibi mekânların da neredeyse tamamının müfredatında yer alan bir ilim dalı olduğu görülmektedir.⁶⁸² Sebeb-i nuzûl, kıraât, muhkem, müteşâbih benzeri alt dallarıyla tefsir ilminin gelişmesi, aynı zamanda fıkıh, kelâm, akâid gibi ilimlerin de güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Hatta Tefsir ve hadis ilmindeki metodolojik gelişmelerin, tarih bilimindeki metodoloji çalışmalarını da tetiklediği söylenebilir.⁶⁸³

Memlükler döneminde bir taraftan medreselerin müfredatında yoğun olarak bu dersler verilirken diğer taraftan da tefsir alanında muazzam eserlerin telif edildiği ve bu çalışmaların, rivâyet, dirâyet⁶⁸⁴ ile ahkâm tefsiri şeklinde çeşitlenerek geliştiği görülmektedir. Dönemin ilmî birikimini göstermesi bakımından İbn Kesîr'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'i bu anlamda hem rivâyet hem dirâyet hem de rivâyetle dirâyet⁶⁸⁵ olarak değerlendirebileceğimiz ansiklopedik bir çalışma olarak görülmelidir. İbn Kesîr'in, hocası İbn Teymiyye'den de etkilenecek⁶⁸⁶ geliştirdiği bu metod, dönemin tefsîr anlayışındaki farklılığı gösteren parametrelerden biri sayılabilir. Meselâ İbn Kesîr, Fatıha sûresinin tefsirinde bu sûrenin isimlerinden bahsederken önce Kur'ân ayetleriyle açıklık getirip adının *Ümmü'l-Kitâb*⁶⁸⁷

⁶⁸² Savut, *Memlük Müfessirleri*, s. 25.

⁶⁸³ Kur'an ilimlerinin alt dallarından olan *Münâsebetü'l-Kur'ân* alanında ilk eserin bu dönemde yazıldığı ayrıca Zeynüddin el-İrâkî (806/1404)'nin *el-Elfiyye fî Garîbi'l-Kur'ân*'ı gibi elfiye tarzı eserlerin de yazıldığı bilinmektedir. Bkz. Savut, *Memlük Müfessirleri*, s. 32, 36.

⁶⁸⁴ Tefsir ilmi literatüründe kullanılan bir terim olan dirâyet, Kur'ân ayetlerini, yalnızca rivâyetlere bağlı kalmayıp, dil, edebiyat, dinler tarihi, sosyoloji, psikoloji ve tarih gibi çeşitli bilim dallarından da yararlanılarak açıklamak ve yorumlamak demektir. Kısaca ayetleri, re'y ve ictehad ile ma'kul bir şekilde açıklamaktır. Bkz. İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer, *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri*, çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul 1983-1988, I, 425, 426; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tibyân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, İstanbul 1408/1388, s. 104; Halid Abdurrahmân el-Ak, *Usûlü't-Tefsîr ve Kavâidühü*, Beyrût 1986, s. 167; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1985, s. 230; Komisyon, *Dinî Terimler*, s. 356. 'Rivâyetle dirâyet' ifadesi, tefsir alanında muhtelif çalışmalar yapmış olan Mehmet Akif Koç'a aittir. Bir akademik görüşme esnasında şifahi olarak söylenmiştir. Benzer bir yaklaşım Muhammed Râcih'te ve Kadir Paksoy'da da vardır. Bkz. İbn Kesîr, İsmail b. Ömer, *Muhtasar İbn-i Kesîr Tefsîri: Kur'ân-ı Kerîm'in Hadislerle Tefsîri*, haz. Muhammed Kerîm Râcih, çev. Arif Erkan, İstanbul 2009, I, 11 (hazırlayanın önsözü); Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 97.

⁶⁸⁵ 'Rivâyetle dirâyet' ifadesi, tefsir alanında muhtelif çalışmalar yapmış olan Mehmet Akif Koç'a aittir. Bir akademik görüşme esnasında şifahi olarak söylenmiştir. Benzer bir yaklaşım Muhammed Râcih'te ve Kadir Paksoy'da da vardır. Bkz. İbn Kesîr, *Muhtasar İbn-i Kesîr Tefsîri*, I, 11 (hazırlayanın önsözü); Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 97.

⁶⁸⁶ Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı*, s. 185-190, 210-226, 228-229.

⁶⁸⁷ ez-Zuhruf Sûresi, 43/4.

olduğunu belirtirken; görüşlerini ve tercihlerini, Buhârî ve Ahmed b. Hanbel'den rivâyet ettiği hadisler ile Taberî'nin rivâyetlerine dayandırmaktadır.⁶⁸⁸

Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-Kurtubî (671/1273) ve İbn Kesîr gibi müfessirlerin hacimli ve özgün çalışmaları yanında özetleme (ihtisâr), ta'lik, tahrîc, şerh-hâşiye çalışmaları ve sûre tefsiri geleneğinin, bu dönemde oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Ahkâm-dirâyet tefsiri özelliği taşıyan Kurtubî'nin *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*'ı ve rivâyet ve dirâyet yahut daha önce de bahsedildiği gibi rivâyetle dirâyet adı verilen özgün bir tefsir çalışması olarak bilinen İbn Kesîr'in *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*'i en başta sayılabilecekler arasındadır. Yine İbnü'n-Nakîb el-Makdisî (698/1299)'nin yaklaşık elli kadar tefsir çalışmasından yararlanarak yazdığı *et-Tahrîr ve't-Tahbîr li Akvâli Eimmeti't-Tefsîr fî Meânî Kelâmi's-Semî'l-Basîr*'i ve Ebû Hayyân el-Endelûsî (745/1344)'nin *el-Bahru'l-Muhîr*'i de dönemin tefsir anlayışını yansıtmaları bakımından önde gelen çalışmalardandır.⁶⁸⁹

Kur'ân'ın kurallarına göre farklı vecihleriyle birlikte okunuşunu ele alan kıraât ilmi de Memlûkler devrinde önemsenen bir disiplindir. Kur'ân ve Kur'ân ilimleri kapsamında özellikle Dâru'l-Kur'ân'larda olmak üzere medreselerde ya da diğer öğretim kurumlarında yer alan ve çeşitli musikî makamları ile birlikte uygulamalı eğitim verilen bir derstir. Aynı zamanda bu derslerde, müzik alanına eğilimli olan öğrencilerin de tespiti yapılmış oluyordu. Kur'ân ilimlerinin gelişmesine verdiği katkıya ilave olarak bu derslerin, musikî üstadlarının yetişmesine verdiği katkı da dikkate değerdir.⁶⁹⁰ Muhammed b. Süleyman es-Şâtîbî (672/1274)'nin *Şerefü'l-Merâtib ve'l-Menâzil fî Ma'rifeti'l-Âlî fî'l-Kıraât ve'n-Nâzil*'i, Nevevî'nin *et-Tibyân fî Adâbi Hameleti'l-Kur'ân*'ı ve İbnü'l-Bârîzî'nin *es-*

⁶⁸⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, I, 101-102; İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri*, II, 16; Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr (774/1373), *Muhtasarı Tefsîri İbn Kesîr*, I-III, iht.-tah. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Beyrût 1402/1981, I, 15.

⁶⁸⁹ Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 107-108; Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 224; Savut, *Memlûk Müfessirleri*, s. 15, 32, 34, 36, 38; Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine", V, 752. Dönemin meşhûr eser veren müellifleri hakkında yaptığı çalışmasında Savut, yetmiş kadar müfessirin çalışmalarını değerlendirmektedir. Geniş bilgi için bkz. Savut, *Memlûk Müfessirleri*, s. 45-194.

⁶⁹⁰ Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, s. 343, 344, 345; Bilhan, *Eğitim-Bilim-Sanat*, s. 90; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 106.

Sir'a fi'l-Kıraâti's-Seb'a'sı dönemin kıraât alanındaki seviyesini gösteren örneklerden bazısıdır.⁶⁹¹

H. Peygamber'in sözlerini, uygulamalarını ve sessiz kalarak onayladığı anlaşılabilir takrirlerini içeren hadis ilmi, ortaçağ İslâm dünyasında medreselerin müfredatında bulunan en önemli ilim dallarından bir diğerydi. Giriş bölümünde de değinildiği üzere H. Peygambere ait kayıtların tespiti, muhafazası ve nesilden nesile sözlü ya da yazılı olarak aktarılması hususunda dönemin şartlarına göre çok titiz davranıldığı aşikârdır. Buna rağmen kayıtların tutulması, sözlü ya da yazılı olarak aktarılması esnasında farklı amaçlara yönelik, uydurma olduğu bilimsel çalışmalarla tespit edilen rivâyetlerin gerçek tarihî bir veri gibi kaynaklar arasında bulunduğu da bir gerçektir. Tarih iminin bilimsel yöntemlerine ek olarak İslâm dünyasında geliştirilen isnâd uygulaması, sened ve metin kritiği ve ricâl ilmi dikkate alınarak H. Peygambere ait olan malumatı doğru olarak belirlemeye çalışan ilim dalına hadis denilmektedir.

II/VIII. yüzyıldan itibaren başladığı bilinen hadis tedvin çalışmaları devam ederken tefsir ve tarih ilimleri de hadis ilminden ayrılarak müstakil bir disiplin haline gelmiştir. Daha sonra alt ana dallara ayrılan hadis ilminin, Memlûkler devrinde geliştirilerek en verimli dönemlerinden birini yaşadığı da söylenebilir. Nitekim bu devrede telif edilen hadis usûlü, hadis serhleri ve ricâl kitapları alanın en güvenilir eserleri arasında sayılmaktadır.⁶⁹² Eserler kısmında zikredilen İbn Kesîr'in çalışmalarından özellikle de *Câmi'ul-Mesânîd*'i ile Nevevî'nin *el-Minhâcu fî-Şerhi Sahîhi'l-Müslim*'i, Kâdî'l-kudât İbn Dakîk el-Îd'in *el-İktirâh fî Mustalahi'l-Hadîs*'i, Zehebî'nin *Mîzânu'l-İ'tidâl fî-Nakdi'r-Ricâl*'i ile Veliyyüddîn Ebü'l-Fadl Abdurrahmân b. el-Hasan b. el-İrâkî (826/1423) gibi âlimlerin serhleri örnek olarak gösterilebilir.⁶⁹³

İhtisas medreseleri haricinde medreselerin hemen tamamında günümüzde hukuk olarak bilinen fıkıh ilmi de müfredatta yer almaktaydı. Bu ilim dalı ile ilgili dersler, usûl (metodoloji) ve furû olarak ayrı ayrı okutulmakta ve mezhepler arası

⁶⁹¹ Yiğit, *Memlûkler*, s. 258; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 106.

⁶⁹² Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 101; Savut, *Memlûk Müfessirleri*, s. 30-31.

⁶⁹³ es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 548, 552-553; Hamza, *el-Hareketü'l-Fikriyye fî Mısır*, s. 178-179; Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine", V, 752; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 102; Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 225.

farklılıklar dâhil hukuk kavramı içine giren tüm meseleler derslerin içeriklerinde bulunmaktaydı.⁶⁹⁴ Memlûkler devri, dirayetli ve liyakatli fıkıh bilginlerinin çokluğu bakımından da dikkati çekmektedir. Ancak fıkıhçı sayısı ve öğrenci sayısındaki artışa paralel olarak özgünlük ve orijinal yeni fikirler ve icthatlar bakımından aynı şey söylenemez. Ansiklopedik eserlerin ve ansiklopedik âlimlerin çokluğu yanında dönemin çalışmalarında nakilcilik, ezbercilik, mezhepçilik, taklid ve derlemenin belirgin olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹⁵ Devrin en önemli fıkıhçılarından İzzeddîn b. Abdüsselâm'ın *el-Fetâvâ es-Sedîde (Fetevâ el-Mısriyye) ile Fetâvâ el-Mevsîlî*'si,⁶⁹⁶ Takıyyüddîn es-Sübki Ali b. Abdulkâfi b. Ali b. Temâm el-Hazrecî (756/1355)'nin *Ecvibetü Esileti'l-Hadîsiyye fî Diyâri'l-Mısriyye ve el-İbtihâc fî Şerhi'l-Minhâc*'i⁶⁹⁷ bunlardan sadece bazısıdır. Yine Muhammed b. Ali Takıyyüddîn el-Kuşeyrî (702/1302), Kâdî'l-kudât İbn Dakîk el-Îd, Takıyyüddîn Ahmed b. Teymiyye, Bedreddîn b. Cemâa (733/1333), Muhammed b. Abdurrahmân el-Kazvinî (739/1338), İbn Kayyim el-Cevziyye (751/1350), Tâcüddîn es-Sübki ve Müellif İbn Kesîr Memlûkler devri önde gelen fıkıhçılarındandır.⁶⁹⁸

Memlûk eğitim kurumları ve kültür hayatında ahlâk, tasavvuf, kelâm, felsefe ve mantık gibi ilim dalları da önemsenmekteydi. Ancak felsefe biliminin, önceki dönemlere nazaran çok zayıf kaldığı gerçeğini de gözardı etmemek gerekir. Nitekim bu ilim dalları ayrı birer disiplin olarak kabul edilmiş olsa bile bazen medreselerde birlikte okutulmaktaydı. Bu grupta sayılan disiplinlerden en şanslı olanı, tasavvuf ilmi idi. Zira Memlûkler devri, tasavvuf bilimi açısından ve sosyal yaşama damgasını vurmuş tasavvufî hareketler bakımından, altın çağ olarak da bilinmektedir. Tasavvufî önderlere büyük hürmet gösteren sultanların ve devlet adamlarının desteğiyle; tekke, ribât, hankâh ve zâviyelerin sayısındaki hızlı artış,

⁶⁹⁴ Bilhan, *Eğitim-Bilim-Sanat*, s. 91; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 103; Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 225.

⁶⁹⁵ Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine", V, 753; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 103; Savut, *Memlûk Müfessirleri*, s. 39-41.

⁶⁹⁶ İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, VII, 182-183; es-Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, I, 315; Hamza, *el-Hareketü'l-Fikriyye fî Mısır*, s. 204.

⁶⁹⁷ İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, X, 250; İbn Tagriberdî, *el-Menhelü'l-Sâfi*, VIII, 106-107; es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, X, 139-140; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin*, I, 720-721.

⁶⁹⁸ ez-Zehabî, *Kitâbü Tezkireti'l-Huffâz*, IV, 1482; es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 516; Hamza, *el-Hareketü'l-Fikriyye fî Mısır*, s. 178-179, 209; Yiğit, *Memlûkler*, s. 284; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 104-105; Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 225.

bunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Her ne kadar diğer ilimler kadar ilgi görmemiş olsa da felsefe bilimiyle aynı kaderi paylaşan kelâm ilmi de Memlûk eğitim sistemi içinde yerini almıştı. İzzeddîn b. Abdisselâm, İbn Teymiyye ve öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye gibi öne çıkan ilim adamlarının çaba ve gayretleri sayesinde kelâm, medreselerde müfredata dâhil olmuş ve gelişme gösterebilmişti.⁶⁹⁹

Yine matematik, geometri, hey'et, cebir, astronomi ve kimya gibi derslerin de alanla ilgili olan medreselerde daha yoğun olmak üzere diğer bazı medrese ve farklı mekânlarda da ders olarak okutulduğu bilinmektedir. Nitekim İbn Kesîr de matematik derslerini hocası Şeyh el-Hâdirî'den aldığını söylerken pek çok kimsenin de ondan yararlandığını belirtmektedir.⁷⁰⁰ Medreselerde az önce belirtilen derslerin öğretimine önem verilirken bir taraftan da alanla ilgilinen müelliflerin bu dönemde kalıcı eserlere imza attıkları görülmektedir. Muhammed b. Ahmed b. Halîl el-Huveyyi (637/1240)'nin *el-Cebr ve'l Mukâbele ve'l-Hey'e'si*, Ali b. Muhammed Alâaddîn el-Bâcî (715/1315)'nin *el-Ferâiz ve'l-Hisâb'ı*, Şemsüddîn el-Mizzî (750/1349)'nin *er-Risâle fi'l-Usturlâb ve'l-Amel bi-Rub'i'd-Dâire'si*, el-Kutbü't-Tahtânî (766/1365)'nin *el-Muhâkemât ve Takrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye'si*, Ali b. Muhammed el-Cildekî (743/1342)'nin *Netâicü'l-Fikr fi-Ahvâli'l-Hacer ve'l-Bedru'l-Münîr fi-Ma'rifeti Esrâri'l-İksîr'i* ve İbnü's-Şâtır Ali b. İbrâhîm (777/1375)'in *Urcûze fi'l-Kevâkib ve'z-Ziccü'l-Cedîd'i* devrin bahsi geçen ilim dallarındaki eserlerden sadece bazılarıdır.⁷⁰¹

Yine Memlûkler devrinde, târih ve coğrafya çalışmalarına da çok ehemmiyet verilmiş idi. Tarihinde hiç olmadığı kadar yoğunluk verilen bu disiplinlere ait dersler, kuşkusuz medreselerde de müfredata dâhil edilmişti. Memlûk sultanları ve bazı yöneticilerin târihçileri himâye etmesi ve onlara devlet kademesinde bazı görevler vermiş olması, şüphesiz tarih biliminin de önünü açmış ve gelişmesine katkıda bulunmuştu.⁷⁰² Ebû Şâme (665/1268), Kutbüddîn el-Yünînî (726/1326),

⁶⁹⁹ Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine", V, 753-754; Bilhan, *Eğitim-Bilim-Sanat*, s. 91; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 101, 109-110; Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 225-226.

⁷⁰⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 59; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 145.

⁷⁰¹ Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 122-124; İhsan Fazlıoğlu, "İbnü'l-Hâim", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 63; İhsan Fazlıoğlu, "Sıbtu'l-Mardîni", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 90-91.

⁷⁰² Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 111.

Cezerî (739/1338), Birzâlî, Zehebî, İbn Şâkir el-Kütübî (764/1363) ve İbn Kesîr, bir nevi altın madeni gibi olan Memlûklü Şâm tarihçiler okulunun mihver tarihçileridir.⁷⁰³ Bunların dışında oldukça çok sayıda genel tarih, biyografi ve coğrafya ile ilgili ansiklopedik bilgiler içeren eserlerin telif edildiği görülmektedir. İbn Hallikân (681/1282), Mizzî (742/1341), es-Sâfedî (764/1363) ve Tâcüddîn es-Sübki'nin çalışmaları bunlardan bazılarıdır. Nitekim İbn Kesîr'in çağdaşı olan tarihçiler ve coğrafyacılar ile eserleri hakkında daha önce kaynaklar bölümünde bilgi verilmişti.⁷⁰⁴

İbn Kesîr'in yaşadığı devrin eğitim ve kültür düzeyini anlamak bakımından bahsedilenlerin dışında okutulan diğer dersler ile bilim-sanat dallarına da bakılmalıdır. Öncelikle dilin kullanımı önemsenmiş; edebiyat çalışmaları ise, tıpkı tarih ile coğrafya gibi ilgi görmüştür. Gerek formel gerekse informel; yaygın ve örgün eğitimde edebiyât ve diğer sanat dallarına da ilgi ve alakanın yoğun olduğu gözlemlenmektedir.

Memlûkler devrinde edebiyat alanında yapılan çalışmaların derleme tarzında oluşturulan bir sanat dalı olarak kaldığı söylenebilir. Ancak edebiyatla ilgilenenler, zekâ, tecrübe, özgüven ve diğer birikimlerini de harmanlayarak kalıcı ve büyük eserler meydana getirmişlerdir. Dönemin en belirgin özelliklerinden biri, ilim adamları ve yöneticiler gibi üst düzey sınıfın ilgilendiği edebiyat sanatı ile halk edebiyatının harmanlanarak iç içe bir arada sergilenmesi idi. Meşhûr *Binbir Gece Masalları (Elf Leyle ve'l-Leyle)*, devrin sanat anlayışını yansıtan önemli çalışmalardan sadece bir türüdür.⁷⁰⁵

Ebü'l-Hüseyn el-Cezzâr gibi birçok şairin yetiştiği bu dönemde, edebiyatın alt dalı olan şiir ve edebiyât sanatlarının hemen hepsi, telif eserlerin önemli bir kısmında kullanılmıştır. Marangoz, terzi gibi farklı meslek sahiplerinin bile şiirle

⁷⁰³ Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 295.

⁷⁰⁴ Tarih ve coğrafya eserleri için ayrıca bkz. Hamza, *el-Hareketü'l-Fikriyye fî Mısır*, s. 294-314; Güleç, *Zehebî*, s. 27; Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 227-228.

⁷⁰⁵ Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, I, 315; Yiğit, *Memlûkler*, s. 364; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 125 Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 227. Abbâsîler döneminde Harûnurreşîd zamanında başlayan bu masalların ilki, İran'da Farsça olarak yazılmış bulunan ve Hint asıllı *Hezâr Efsane* olarak bilinen eserden ilham alındığı varsayılan Cehşiyârî (942)'ye aittir. Memlûkler döneminde de oldukça ilgi gören bu masalların Batı dünyasında Aydınlanma Çağı'nda da ilgiyle ve beğeniyle okunduğu bilinmektedir. Bkz. Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 63.

ilgilendiği anlaşılan bu devrede, şiirle târih düşürme sanatı geliştirilerek, dönemi tanımlayan en önemli özelliklerden biri olmuştur.⁷⁰⁶

VIII/XIV. yüzyıldan itibaren yaklaşık iki asır Mısır ve Şâm'da edebiyat ve düşünce hayatı, göreceli zirveye ulaşmış, edebiyat, tarih ve coğrafya alanında ansiklopedik eserlerin meydana getirildiği bir dönem olmuştur. Özellikle sultânlar diplomatik işlerle diğer iç ve dış siyaset işlerinin yürütüldüğü Divânü'l-inşâ'ya çok önem vermiş, bu sebeple Nüveyrî, Ömerî ve Kalkaşendî gibi değerli söz ustası ve edîplere burada görev verilmiştir.⁷⁰⁷ Ordu ve saray dilinin Türkçe olması nedeniyle bu dönemde Türkçe'nin de büyük önem kazandığı bilinmektedir. Fahreddin Mehmet b. Mustafa (713/1313) *Kavâidü Lisâni't-Türk* adında bir eser yazmıştır. Gırnatalı Ebu Hayyân (743/1344) da *Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* adlı eseriyle Türk filologları arasına girmiştir. İbn Mühennâ (682/1283)'nın, *Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân*'ı bir sözlük çalışmasıdır. Bu çalışmasını hazırlarken Türk diline ait *Nâdirü'd-Dehr alâ Lügati Meliki'l-Asr*, *Kitâbü Yahyâ'l-Melik* ve *Tuhfetü'l-Melik* adlı üç lügatten yararlandığı anlaşılmaktadır. VIII/XIV. yüzyılda Mısır ve Suriye'de Minhâcüddîn İbrâhîm b. Süleymân eş-Şeyh es-Sarayî (771/1369-70) ve Ahmed b. Ebî Yezîd eş-Şems en-Nâsîh es-Sarayî'nin, Farsça ve Türkçe eserler yazdıkları bilinmektedir. Yine bu dönemin dil çalışmalarının seviyesini göstermesi

⁷⁰⁶ Hamza, *el-Hareketü'l-Fikriyye fî Mısr*, s. 286; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 125; İnci Koçak, "Türk Memlukleri ve el-Busiri", *Milli Kültür Dergisi*, Ankara 1985, XLIX, 29-35, s. 29-30. Bu tarz şiir yazarlardan Şerefüddîn Muhammed el-Busirî (1213-1296) Berberî soyundan gelen bir şairdir. Meşhur "Kaside-i Bürde" adını taşıyan şiirini, felc benzeri bir rahatsızlığı esnasında gördüğü bir rüyada; Resûlullah'ın kendi sırtına onun meşhur Bürde (Hırka-i Şerif)'sini örtmesi ve akabinde mucizevî bir şekilde iyileşmesi üzerine yazdığı bilinmektedir. Daha sonra bu kasidesi üzerine; Arapça, Türkçe, Farsça ve Berberîce doksan şerh yapılmış ve ayrıca Türkçe, Farsça, Almanca, Fransızca, İngilizce ve İtalyanca'ya çevirilmiştir. Kaside-i Bürde'nin mısraları hala Müslümanlar arasında çeşitli bestelerle okunmakta hatta bugün bile Dürzîler'in, defin merasimlerinde bu kasidenin mısralarını söyledikleri anlatılmaktadır. Bkz. Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 126 Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 227; Koçak, "Türk Memlukleri ve el-Busiri", XLIX, s. 29.

⁷⁰⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, II, 242; İnân, *Müerrihü Mısrî'l-İslâmiyye*, s. 68; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 127. Edebiyat, belâgat ve nesir alanında uzman olan el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fî Snaati'l-İnşâ* adlı 14 ciltlik bir eser telif etmişti. Öyle ki, Tarih, coğrafya, topografya gibi alanlar yanında; bürokrasi, Memlukler devlet yönetimi hiyerarşik yapısı ve kurumları gibi divân başkanlarının ihtiyaç duyacağı birçok konuya bu eserinde yer vermiştir. Bu eser ve diğerleri için bkz. Hamza, *el-Hareketü'l-Fikriyye fî Mısr*, s. 317, 322, 324, 328-329; İnân, *Müerrihü Mısrî'l-İslâmiyye*, s. 69-84. Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 127; Koçak, "Türk Memlukleri ve el-Busiri", XLIX, s. 29.

bakımından İbnü'l-Manzûr (712/1312)'un *Lisânu'l-Arab* adlı yirmi ciltlik meşhur eseri de ehemmiyeti haiz çalışmalardan bir diğeridir.⁷⁰⁸

VII/XIII. yüzyılın sonlarında edebiyât ve gösteri sanatlarından gölge oyunlarında da yüksek bir seviye yakalanmıştı. Bu alanda Muhammed b. Dânyâl el-Huzâî el-Mevsîlî (710/1310)'nin *Tayfu'l-Hayâl fî-Ma'rifeti Hayâli'z-Zill* adında bir çalışması bulunmaktadır. Sultân Baybars zamanında Müslüman bir doktor olan Mevsîlî'nin bu çalışması, Ortaçağ İslâm dünyasından günümüze kadar gelen nazım tarzında yazılmış tek ve eksiksiz bir dramatik edebiyat örneğidir. Müslümanların Hindistan ya da İran'dan aldığı bilinen *Gölge Oyunları*, bir takım kahraman ve tiplerle ilave edilerek millileştirilmiş, on ikinci asırdan itibaren de kukla oyunlarına dönüştürülmüştür. İbn Hazm (456/1064)'ın eserindeki bir bölümde yer verdiği *Gölge Oyunu (Hayâlu'z-Zill)*, İspanya ve Mısır üzerinden Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopol'a kadar sıçramış ve daha sonra bu oyunların en başta gelen karakteri, Karagöz olarak geliştirilmiştir.⁷⁰⁹

Yine bu alanda öne çıkan çalışmalardan meşhûr Antara ve Baybars hikâyeleri, Ortadoğuda günümüzde de yaygın bir şekilde ilgi görmektedir. Ancak bu iki hikâye ile birlikte *Binbir Gece Masalları*, İslâm âleminde daha çok batıda ilgi görmüştür. Pek çok dile çevirisi yapılan bu masalların uluslararası boyut kazanarak ölümsüzleştiği söylenebilir. Yine belli zaman aralıklarında yapılan spor müsabakaları, okçuluk, çeşitli açık hava sporları, sürek avları ve süvarilik alanlarında pek maharetli ve ilgili olan Memlûkler, özellikle Haçlı seferlerinin ve Moğol yayılmasının hız kesmediği bir dönemde yiğit savaşçılar ve idol kahramanlar olarak halk tarafından benimsenmişler ve onların temsil ettiği efsaneleşmiş bahadırılık olay ve maceraları İslâm âleminde işlenip daha da geliştirilmiştir. *Binbir Gece Masalları*'nda işlenen temalarda; özellikle Sultân Baybars'ın zaferlerinin konu

⁷⁰⁸ Hamza, *el-Hareketü'l-Fikriyye fî Mısır*, s. 226, 242, 243; Yiğit, *Memlûkler*, s. 360-361; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 127; Koçak, "Türk Memlûkleri ve el-Busiri", XLIX, s. 29; Ezgi, "Altınordu Hanlığında Bilim Hayatı", II, 156; Mustafa Erkan, "İbn Mühennâ", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 218-219.

⁷⁰⁹ Yiğit, *Memlûkler*, s. 364; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 127-128; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 139; Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 227; S. Moreh, "Khayâl", *Encyclopedia of Arabic Literature*, ed. Julie Scott Meisami, Paul Starkey, London 1998, I, 441.

edildiği kahramanlık hikâyelerinden ve halkın yaşam tarzı, gelenek ve göreneklerinden de ilham alındığı anlaşılmaktadır.⁷¹⁰

2.2.2. İbn Kesîr ve Çağının Aydın Yaklaşımı

Ortaçağ İslâm toplumu kültür ve medeniyetine bakıldığında çok dinli, çok dilli ve çok ırklı kozmopolit bir yapının olduğu hemen fark edilmektedir. Bu kültür ve medeniyetin hamurunda Türk, Arap, Suriye (Hıristiyan-Bizans), İran (Pers), Mısır (eski Mısır-Grek), Yahudi, Berberî ve İspanya (Endülüs) değerlerinin olması kuvvetle muhtemeldir. Memlûkler'in bilimsel çalışmalarında, kültüründe, sanatında, düşüncesinde ve devlet yönetiminde birçok kültür ve medeniyetin izleri görülmektedir.⁷¹¹ Doğal olarak Memlûkler dönemi de bünyesinde barındırdığı kültürel farklılıklar ile coğrafi konumu ve nüfus çeşitliliği gibi nedenlerle bahsi geçen etkileşimlere açıktı. Ancak Memlûkler, reel yaşam ve ihtiyaçlar ekseninde başkalarını da etkileyecek yeni kurumlar ihdas etmiş ve farklı yaklaşımlar geliştirebilmişti.

Memlûk aydını, Selçuklu, Eyyübî geleneğine göre oluşturulan eğitim kurumlarından medreselerin ve bölgede yaşanan zorluklar ile meşakkatli hadiselerin cereyan ettiği bir atmosferin ürünüdür. Bölge insanı, Haçlı saldırıları, Moğol yayılması, sosyal, siyasî ve ekonomik krizler ile fikrî-mezhebî mücadelelerin içinde kendi aydınını yetiştirebilmiştir. Nitekim müellif İbn Kesîr, bu coğrafyanın yetiştirdiği ender simalardan sadece biridir.⁷¹²

⁷¹⁰ Yiğit, *Memlûkler*, s. 363-364; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 128.

⁷¹¹ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 36, 53, 62-63; Saunders, *A History of Medieval Islam*, s. 192; Lapidus, *İslâm Toplamları*, s. 367; Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 214; Çetin-Çağ, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 26-27; Ayaz, *Memlûkler*, s. 89; Özbek, "Memlûklerde Meşrûiyet", XXXII-53, s. 156, 157.

⁷¹² İbn Kesîr'den önceki ilim adamlarının önemli bir kısmı da aynı sorumluluk ve hassasiyetlere sahipti. 699/1300'lü yıllarda Moğollar'ın Suriye bölgesini işgal girişimlerinde hatta Dimaşk'ın geçici bir süre kuşatma altında tutulduğu esnada şehir boşalmaya başlamıştı. Şehri terk etmeyenler arasında bazı ilim adamları da vardı. Geride kalan halkı temsilen İbn Teymiyye, Bedreddîn b. Cemâa ve beraberinde çok sayıda âlimle birlikte, Dimaşk halkının can güvenliğini temin maksadıyla Gazân Hân ile görüşmeye gitmişlerdi. Ancak Moğollar'a yönelik başkaca tehlikelerin belirmesi nedeniyle Gazân Hân kuşatmayı kaldırarak geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bkz. el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 19-20 (muhakkikin önsözü); Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, IV, 45-46, 48; el-Birzâlî, *el-Muktefâ*, II-1, s. 27-28, 30-31, 43; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 718-731, 735-740; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, V, 618-619; Yiğit, *Memlûkler*, s. 72, 295.

İslâm dünyasının pek çok bölgesinden gelen ilim adamı, düşünür, sanatçı ve aydın kimselerin oluşturduğu bilim-kültür hayatının önceki başlıkta bir kesitini sunduğumuz bu iklimde eğitimini tamamlayıp devlet idaresinde de görevler ifa eden İbn Kesîr'in önemle üzerinde durduğu şey, toplumu doğru bilgi ve sağlıklı bir düşünme anlayışıyla hayatta tutmaktır. Sağlıklı bir toplumun oluşması için, örgün öğretim kurumlarında seçilmiş gruplara dersler veriyordu. Bunun yanında yaygın eğitim kurumu olarak kabul edebileceğimiz câmiîler ve diğer yerlerde de dersler veriyor ve halka yönelik konuşmalar yapıyordu. Ayrıca gündemle ilgili risâleler, ilim erbabı için ise daha derinlikli ve hacimli kitaplar yazarak düşüncelerini toplumun her kesimiyle paylaşmaya çaba gösteriyordu. Bir taraftan da üst düzey yöneticiler ve bürokratlarla yaptığı görüşmelerde, problemlere ma'kûl, mantıklı ve aşırılıklardan uzak çözümler arayarak devlet yönetiminde de ılımlı bir politikanın izlenmesinin yolunu açmaya çalışıyor ve bunun daha doğru olacağını savunuyordu.

Toplum sağlığı açısından zararlı olabilecek tüm fikrî ve eylemsel faaliyetlerin etkilerini hafifletmek için kendi gibi düşünen, eli kalem tutan ve güzel söz söyleyebilecek sorumlu aydınlar ile ilim adamları tarafından müstakil eserler yazıldığı gibi ilmî gayelerle araştırmacı ve halk kesimlerine yönelik yazılan; tefsir, hadis, fıkıh, tarih, edebiyat ve ahlâk gibi alanlarda kaleme alınan geniş hacimli eserlerde de güncel tartışmalara yer verilmekteydi. Devrin aydını kabul edilen âlimler, hayatın olağan akışında meydana gelen olaylara bigâne kalmamış söz ve yazılarıyla müdahil olmuşlardı. Bu ilim adamlarından ve İbn Kesîr'in de hocası olan İbn Teymiyye, Suveydâ halkından Hıristiyan Assâf'ın Hz. Muhammed'e küfretmesi akabinde gelişen bir takım olaylar nedeniyle, güncel bir olaydan hareketle görüş ve düşüncelerini toplumla paylaşmak üzere *es-Sârimü'l-Meslûl alâ Sâbbi'r-Rasûl* adlı bir çalışma yapmıştır.⁷¹³ Devrin önemli Şâfiî âlimi ve Dımaşk bürokratlarından Kâdî'l-kudât Takıyyüddîn es-Sübkî (756/1355), çeşitli nedenlerle yıkılan kiliselerin devlet imkânlarıyla yeniden inşâsı hakkında ortaya çıkan tartışmalara son vermek amacıyla *ed-Desâis fi'l-Kenâis* adıyla hazırladığı çalışmada fikir ve kanaatlerini ortaya koymuştur. Aynı sorumluluğu taşıyan İbn Kesîr de Haçlılar'ın elinde bulunan Kıbrıs'a askerî harekât konusunda Dımaşk Nâibi

⁷¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 665-666.

Emîr Mencek'in yönelttiği bir soru üzerine, *el-İctihâd fî Talebi'l-Cihâd* adıyla küçük hacimli bir çalışma yapmış ve toplumla paylaşmıştır. Yine kara ölüm diye bilinen veba salgını esnasında, insanlara zarar vermemesi maslahatından hareketle köpeklerin öldürülmesinin toplum sağlığının korunması maksadıyla hukuken caiz olduğunu savunduğu görüşlerini, *el-Cüz' fî Katli'l-Kilâb'* adlı çalışmasını kaleme alarak halk ile paylaşmış ve insanları aydınlatarak toplum vicdanını rahatlatmıştır.⁷¹⁴

İslâm Hukuku'nda genel bir yaklaşım olarak Allah'ın emrime itaat öncelikli kabul edilirken, aciliyet kesbeden toplumsal yarar ikinci plandaydı. İdeal anlamda toplumsal faydanın nerede olduğunu anlamak ve çözüm odaklı yorumlamak, bir hukukçunun yaratanın istediği gerçek ihtiyaç ve faydayı algılamasına bağlıdır.⁷¹⁵ Nitekim az önce verilen örneklerde olduğu gibi İbn Kesîr'in, idealizm-realizm dengesini kurabilmiş olması ve maslahatı önceleyerek hareket etmiş olması, onun gerçek ihtiyacı ve toplumsal faydayı farkedebilecek çözüm odaklı yaklaşımını ve fekahetini göstermesi bakımından önemlidir.

Bu dönemde aydın ilim adamlarınca irdelenen konular üzerinden beyan edilen fikirler, hem kendi toplumlarına ışık tutmuş ve yön vermiş, hem de bu münevverlerin yazdıkları kitaplar sayesinde çağın fikir ve düşünceleri, asırlar sonrasına aktarılmıştır. Ortaçağ İslâm dünyasının bilim, düşünce ve felsefe alanında girdiği fetret döneminden ya da donuklaşma devresinden çıkmak maksadıyla XIX ve XX. yüzyıllarda reformist ve modernist çizgide ortaya çıkan bazı ekoller de, düşünsel olarak aynı dönemin entelektüel birikimlerinden beslenmişlerdir.⁷¹⁶

⁷¹⁴ Bkz. el-Cezerî, *Târîhu Havâdisi'z-Zemân*, II, 332, 603; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 478, 505, 558; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, II, 547-548; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, X, 250; İbn Tagriberdî, *el-Menhelü'l-Sâfi*, VIII, 106-107; es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, X, 139-140; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, I, 720-721; Özeydin, "İbn Kesîr", XX, 133; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 97; Polat, *İbn Kesîr*, s. 47, 69; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 27, 30; Gedikoğlu, *İmâmet Anlayışı*, s. 15; Savut, *İbn Kesîr*, s. 52, 53.

⁷¹⁵ Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 260-261.

⁷¹⁶ Savut, *İbn Kesîr*, s. 52. Pakistan bölgesinde Cemâleddîn Afgânî ile birlikte ortaya çıkan fikirlerden de etkilenerek; İslâm dünyasındaki ataletin ve fikrî donuklaşmanın yeniden eski canlılığını kazanması maksadıyla bilim-sanat, teknoloji ve felsefi düşüncede çağdaş yaklaşımları savunan Muhammed Abduh, Reşit Rıza, Mustafa Abdurrazık Ahmed Emîn gibi âlimlerin gayretleri ve çabaları bir yönüyle seleflik çizgisinin de devamı niteliğindedir. 1850 ile 1914 tarihleri arasındaki selefi düşüncüyü de içinde barındıran; batı sömürsü ve gelişmesine meydan okuyan dinî,

Entelektüel ya da aydın, aslında bir tür kamu hizmeti sunan ve belli bir kamu adına bir mesajı, felsefeyi ya da kanaati ifade etme yetisine sahip bir birey⁷¹⁷ olduğuna göre kısmen yönetim kademesindeki bir bürokratin işlevini görmektedir. Ancak düzenin ya da iktidarın adamı görünümlü bürokratların, münevver şahsiyetlerin en amansız hasmı olduğu da bir realitedir. Genellikle aydın, iktidarla olan ilişkisinde bir bürokrat gibi davrandığı ölçüde aklanmakta ve siyasî elitlerce ilgi odağı haline gelmektedir. Bilim adamı, bilge-düşünür aklıyla ilkeli ve objektif doğrularıyla hareket ettiğinde ise, yönetim erki ve otoriteyi elinde tutan güç tarafından eleştiri oklarına maruz kalmaktadır.⁷¹⁸ Nitekim bazı aydınların içine düştüğü bu çelişkiyi farkedenden Edward Said'in şu cümleleri, entelektüelin duruşu ve zihniyetinin nasıl olması gerektiğini ifade etmesi bakımından önemlidir: "Düzenin adamları belli çıkarları gözetirler, oysa entelektüeller şovenist milliyetçiliği, şirketleşmiş düşünce müsvettelerini ve sınıfsal, ırksal ve cinsel imtiyazları sorgulayan kişiler olmalıdır." Edward Said, aydın-iktidar ilişkisinin nasıl olması gerektiği hususundaki özgün yaklaşımını bu şekilde ifade ederken, ayrıca entelektüelin iktidarla olan ilişkileri bağlamında; görece bağımsızlığını koruma anlayışına girmesi gerektiğini de vurgulamaktadır.⁷¹⁹

Genel anlamda ilim adamlarını, toplumun belli bir kesimi, toplumsal-ekonomik bir sınıfı ya da hukukî-siyasî bir topluluğu olarak tanımlamak oldukça zordur. Ancak onlar; siyasî, sosyal ve kültürel çeşitli rolleri oynayan, çoğunluğu erkeklerden oluşan toplumun en hayatî unsurlarıydı. Onlar, kimi zaman köy imamları ve bilgili kadılar, kitleleri harekete geçiren aktörler, sultânların özel

siyasî, kültürel ve felsefi harekete Arap Nahdası (Rönesansı) da denilmekteydi. Bkz. Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 390-393, 409-413. Selefilik ve vehhâbilik hakkında ayrıca bkz. Fıçlalı, *İslâm Mezhepleri*, s. 51-55, 75-96; Atay, *İslâm'ın İnanç Esasları*, s. 136-137.

⁷¹⁷ Said, *Entelektüel*, s. 27.

⁷¹⁸ Özler, "Türk Aydını", X-29, s. 34. Ancak bazı istisnâî durumlar da yok değildi. Örneğin Dımaşk Hanefî kadısı Kâdilkudât Şemsüddîn el-Ezruî (673/1274), Müslümanların arazilerinin ıktâ olarak emirlere dağıtılmasının helal olmadığını bizzat Sultân Baybars'ın huzurunda çekinmeden yüzüne karşı açıkça söylediğinde; sultân önce çok sinirlenmişti. Bu arada emirler sultânı yatıştırmak için bu sözün aslında sultânın şahsına söylenmiş bir söz olmadığını, şer'î bir hakkın teslimi anlamında söylendiğini ifade ederek ortamı yumuşatmışlardı. Bu yaklaşımları neticesinde sinirleri yatışan sultân, Kâdî Şemsüddîn'in açık sözlü mert tavrını beğenmiş olacak ki, yeniden atadığı Dımaşk başkadılarında üçünün adının Şemsüddîn olması dikkat çekmektedir. Bu kadılar: Şemsüddîn el-Ezruî, Şemsüddîn b. Hallikân ve Şemsüddîn Abdurrahmân Ebû Ömer el-Hanbelî'dir. Bkz. İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, VII, 113.

⁷¹⁹ Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 250; Said, *Entelektüel*, s. 13, 14.

danışmanları, manevî rehberler ve kinik politikacılarıdır. Nitekim Memlûkler devri ilim adamları, toplumsal ve siyasî rollerini memlûk aristokratları ile dengeli ve seviyeli bir ilişki kurarak icra etmekteydiler. Maaşlarını, askerî elitlerin iktâ sisteminden elde ettiği gelirler veya çoğunluğunu bu elitlerin kurduğu vakıflardan almaları dolayısıyla görece bağımlı durumdaydılar. Ancak şunu da belirtmemiz gerekir ki; ilim adamlarının rejime karşı saygısı, temel anlamda bir sadakât olarak görülmemelidir. Aksine belli ölçüde hukuku, güvenliği ve asayişini sağlayarak İslâm kurallarına göre yaşam tarzını tesis etmek amacına yönelik yapılmış bir iş birliğidir. Bu iş birliği aynı zamanda aydın ilim/bilim adamının görece bağımsızlığına zemin hazırlarken; fetva yayınlama, kadılık, hatiplik vb. bürokratik görevlerin kabulü gibi çeşitli yollarla da memlûk rejimine meşruiyet kazandırmaktaydı.⁷²⁰

Memlûkler devri ilim adamlarından daha önce de temas edildiği gibi, Nevevî, İzzüddîn b. Abdisselâm ve İbn Teymiyye⁷²¹ ile bu geleneğin ılımlı temsilcisi olan müellif İbn Kesîr'in konumu ise bu durumdan çok farklıydı. Münevver bir ilim adamı olarak İbn Kesîr'in, entelektüel kişiliği yanında bürokrasinin üst kademelerinde çalışmanın sağladığı kazanımlarla, ilişkilerinde daha dengeli ve düzeyli hareket ederek, her iki tarafın olumlu yönlerini kendinde mezcettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu özellikleriyle o hem devlet ricâli ve halk ile hem de aydın, entelektüel ve ilim adamları arasında saygı ve itibar görmekteydi. Onun aydın-tarihçi buluşmasını⁷²² sağlayan ender tarihçilerden biri olduğu da söylenebilir.

İbn Kesîr sorumluluk bilinciyle eğitim ve yargı bürokrasisinde görev almasına rağmen içinde bulunduğu eğitim-öğretim, dinî hizmetler ile yargı kurumlarında ve askerî-idâri birimlerdeki yozlaşma ve bozulmayı farketmiş

⁷²⁰ Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 233, 250.

⁷²¹ 709/1309 yılında gayrimüslimlerden alınan cizye (el-cevalî) dışında yeni ek vergiler konulmak istenmiş fakat İbn Teymiyye'nin, bunun İslâm hukukuna göre caiz olmayacağını söyleyerek karşı çıkması sonucunda uyarısı dikkate alınarak uygulamadan vazgeçilmişti. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 93-94; Yiğit, *Memlûkler*, s. 386.

⁷²² İmaduddin Halil, akademisyen tarihçi ile aydın tarihçi ayrımını yapmaktadır. Onun için önemli olanın, tarihî olgu-olaylar ve veriler arasındaki gizli ve açık tüm bağlantıları bulup ortaya çıkarma işinin aydın tarihçi bakışıyla yapılmış olmasıdır. Bunun da ancak aydın-tarihçi buluşmasıyla sağlanabileceğini söylemektedir. Bkz. İmaduddin Halil, *Ömer b. Abdülaziz Dönemi ve İslâm İnkılâbı*, çev. Ubeydullah Dalar, İstanbul 1984, s. 14. Benzer bir yaklaşım Edward Said'de de vardır. Bkz. Said, *Entelektüel*, s. 14.

olmalıdır. Nitekim İbn Kesîr, geçimini tezhîp sanatıyla temin ettiği için Mizzî'nin hocası Şemsüddîn Ebû Nasr eş-Şîrâzî (723/1323)'den övgü ile bahsetmekte; onun devlet dairelerinde görev kabul etmeyerek emirlik yapmayı, medrese ve meşhedlerde maaşlı bir görev almamış oluşunu, önemli bir meziyet olarak görmektedir. Hatta bu tercihi ile onun, haysiyetine leke sürmeyip onurunu koruduğunu da belirtmektedir.⁷²³

2.2.2.1. Münevver Bir Bürokrat ve Devlet Adamı

İlim adamlarının öğretici, yazar, vaiz, vakıf denetçisi, yargıç ve yerel memurlar olarak Memlûk bürokrasisinde yer almaları, şüphesiz kendilerine toplumsal bir güç kazandırmış ve nüfuz alanı oluşturmuş olmalıdır. Ancak bunun olumsuz yanları da yok değildir. Bu defa toplumsal kesimlerin dinî çıkarlarını temsil edemeyecek, aksine iktidarın siyasal gücünün temsilcisi gibi bir duruma düşecektir. İşte burada ilim adamlarının pozisyonu önem arz etmekteydi. Hem devletin alî menfaatlerinin savunucusu hem de halkın inanç ve değerlerinin, hak ve hukukunun savunucusu olmak gibi bir vazife idraki içinde olmaları gerekmektedir.⁷²⁴ Âlimlerin bürokratikleşmesi sürecinde, kuşkusuz İbn Kesîr gibi ilim adamlarının davranış şekli, vaziyet alış hali ya da kendini nasıl konumlandığı önem arz etmektedir. Nitekim İbn Kesîr, 700/1300 yılında Moğollar'ın Dımaşk'a yönelik saldırı ve işgal girişimi esnasında gelirlerin dört aylığına el konulması ve diğer mülklerin önemli bir kısmına zorla el konulmasını ve sonuçlarını kaleme alırken kendi görüşlerini de aktarmayı ihmal etmemiştir. İbn Kesîr, Dımaşk nâibi Akkuş el-Efrem'in aldığı mal ve mülklerin müsadere edilmesi kararını duyan pekçok kişinin şehri terk ettiğini, bu maksatla oluşturulan divan görevlilerinin, zor kullanarak emredilen miktardan daha fazla paraya, mala ve mülke el koyduklarını anlatmaktadır. Aslında bu uygulamayla bir fayda elde etmek isterken, savunmayı yapacak insangücünün zayıflatıldığını ve mücadele azminin yitirilmesine yol açtığını belirten bir değerlendirmede bulunmaktadır. Ayrıca bu tür

⁷²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 235.

⁷²⁴ Lapidus, *İslâm Toplumları*, s. 448.

hukuksuz ve yerinde olmayan kararların sonucunun kuşkusuz hüsrân, ziyan ve çirkin işler olduğunu, hak, hukuk ve hakkaniyete uymayan bu tür eylemlere kalkışanların da iflah olmayacağını söyleyerek yaklaşımını açıkça beyan etmiştir.⁷²⁵

Mezhep taassubu, hasede varan kişisel rekabet ve tutuculuğun yoğunlaştığı bir dönemde İbn Kesîr, ilişkilerine ve üslûbuna daha çok dikkat ederek Sünnîliğin diğer mezheplerine eşit mesafede durduğu gibi mezhebî bir taassub içinde olmadığı da görülmektedir. Nitekim Eyyûbî hükümdarı Melik el-Kâmil (614-635/1218-1238)'in Dımaşk'lı kardeşinden teslim aldığında, Emevî Câmî'nde ayrı ayrı kılınan namazların tek imamla defaten kılınması emrinden duyduğu memnuniyeti *el-Bidâye*'de anlatırken; kendi döneminde devam eden her mezhebin namazını kendi imamının arkasında kılması âdetinden hoşnut olmadığını, ümmetin birlik ve beraberliği için her camide ve her vakitte tek imamla defaten namazların eda edilmesini arzu etmekteydi.⁷²⁶ Cari olan bu uygulama her ne kadar mezhep özgürlüğü için önemli görülse de namaz ibadetinin sağlamak istediği tevhidî yapının bozulması ve toplumsal ayrışmaya yol açacağı endişesini taşımış olmalıdır. Yine İbn Kesîr, mensubu olduğu Şafîî mezhebinin görüşünün aksine efendisinden çocuk sahibi olan cariyelerin satılması konusunda kendi tercihini belirten bir eser kaleme almıştı. *Cüz'un fî Bey'i Ümmehâti'l-Evlâd* adlı bu çalışmasında kendi görüşlerini açıkça beyan eden İbn Kesîr, konu ile ilgili yaklaşık yedi farklı görüşü aktardıktan sonra, bu görüşleri değerlendirmiş ve efendisinden çocuk doğuran bir cariye'nin satılamayacağı sonucuna varmıştır. Onun köle olarak kalacağını ve mirasçı olamayacağını, ancak hürriyetini bağışlamak dışında bırakılamayacağını belirtmiştir. Hatta bu konuda sukûtî bir icmanın oluştuğuna da işaret etmiştir.⁷²⁷

İbn Kesîr, eğitim bürokrasisinde ulaştığı mesleki kariyerini ifa ederken ve adalet teşkilâtındaki vazifesini icrada tarafsızlıktan uzak hakkaniyete uygun tutumu, itidal ve istikamet üzere duruşu, birleştirici ve uzlaştırıcı tavrı, geçim ehli yumuşak tabiatıyla fikir ve görüşlerine başvurulana saygın bir şahsiyet olarak görülmekteydi. Nitekim Dımaşk kâdılkudâtı Takıyyüddîn es-Sübkî'nin bazı isnâdlar nedeniyle

⁷²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 736.

⁷²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 235.

⁷²⁷ İbn Kesîr, *Cüz'un fî Bey'i Ümmehâti'l-Evlâd*, s. 45-46, 64-68 vd.

yargılandığı davada kadılar birbirine düşmüş idi. Dımaşk nâibi Seyfeddîn Menglîboğa'nın, tarafları barıştırmak için gerçekleştirdiği mini toplantıya İbn Kesîr'i de davet etmesi ona verilen değer bir göstergesidir.⁷²⁸

Eğitimi esnasında İbn Kesîr'in ders aldığı hocalarından resmî bir görev almaktan kaçınanlar olduğu gibi başkadılık, kazaskerlik, beytûlmâl vekâleti gibi üst düzey bürokrat olup, iktidarla yakın ilişkileri olan âlimler de vardı. İbn Kesîr'in, İbn Teymiyye eş-Şâfîî, hadis şeyhi Afîfüddîn İshâk b. Yahyâ el-Âmidî ed-Dımaşkî el-Hanefî (725/1325) Birzâlî eş-Şâfîî gibi farklı mezhep mensubu, hatta Abdullâh ed-Zerbendî gibi farklı bir dine mensûb kimselerden ders alması,⁷²⁹ onun zihnî dönüşümüne katkı sağladığı kuşkusuzdur. Onun dünya görüşünü, dinî, siyasî ve sosyal konulara bakışını etkilediği muhakkaktır. Ancak onun, hocası İbn Teymiyye de dâhil çağdaşı olan birçok ilim adamından daha gerçekçi, reel yaşamın gerçeklerini de dikkate alarak objektif bir tavır sergilediği fark edilmektedir.⁷³⁰ Nitekim toplum hizmeti konusundaki hassasiyetini göstermesi bakımından; Şeyh Ali el-Muharifi Ali b. Ahmed b. Heves el-Hilâlî (727/1327)'nin kaldırımları tamir etmesi ve sokaklardaki insanların yürümesine mani olabilecek şeyleri ortadan kaldırmasından övgüyle bahsetmektedir. Yine salih bir kimse olarak tanınan eş-Şeyh İbrâhîm el-Hüdme (730/1330)'nin Kudüs ile Halil kenti arasında ölü bir araziye yerleşerek burayı ıslah edip çok çeşitli bitkiler yetiştirerek yeşertmesini de önemli ve kayda değer bir faaliyet olarak sunmaktadır.⁷³¹

İbn Kesîr, yönetim kademesindeki elitler ve toplumla daha yakın ilişkiler kurmuş daha barışık bir yaklaşım geliştirmiştir. Kıtık, açlık, veba salgını ve düşman saldırısı gibi sıkıntılı durumlarda halkın yanında yer aldığı gibi çeşitli vesilelerle yöneticiler ve emîrlerle de rahatlıkla görüşebilecek bir itibara ve kişiliğe

⁷²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 708-709; İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 374; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 29.

⁷²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 229-230, 260, 412; ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 263; İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 358; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 570; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 145, 152-153; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 53; Yiğit, *Memlûkler*, s. 266; ez; Ebû Zeyd, "İbn Kesîr", XVI, 102; Özeydin, "İbn Kesîr", XX, 132.

⁷³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 286-288, 324-325, 354, 490.

⁷³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 284, 329. Müellif yüz yaşına varmışken Şeyh İbrâhîm el-Hüdme'nin evlendiğini ve Allah'ın ona evlatlar nasip ettiğini aktarırken sanki ölü araziye yeşertmesi nedeniyle Allah'ın da ahir ömründe ona evlatlar nasip ettiğini vurgulamak ister gibidir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 329.

sahiptir. Nitekim 754/1353 yılında Nasîruddîn b. el-Akkûş'un Ba'lebekk nâibi olarak atanması vesilesiyle onu tebriğe gittiğinden bahsetmektedir.⁷³² Birikimi, ilmî ve kültürel seviyesi yanında toplumun önemli kesimleriyle geliştirdiği bu sıcak, samimi ve düzeyli ilişki, onu Memlûk aydını sınıfına taşımıştır.

Siyasî otoriteyi zaafa uğratacak her türlü kalkışmaya karşı çıkmış, devletle olduğu gibi ilim adamları ve halkla da dostane ilişkiler içinde olmuştur. Özellikle gençlik yıllarında İbn Teymiyye ile olan yakınlığı nedeniyle bazı sıkıntılar çektiyse de daha sonra sultân, umera ve diğer devlet ricâli ile dengeli bir ilişki geliştirebilmiştir. Nitekim 759/1358'de Dımaşk saltanat nâibi Emîr Alâaddîn Emîr Ali el-Merdânî, emîrlerin arasında cereyan eden ve iki ordunun karşıkarşıya geldiği bir hadisede savaşı nasıl önlediğini, bir araya gelip durum değerlendirmesi yaptığı İbn Kesîr'e bir bir anlatmıştır.⁷³³ Devlet erkânı arasında son derece saygı ve itibar görüyordu. Muhtemelen İbn Teymiyye'nin vefatından sonra artık onun talebesi ya da yandaşı olarak görülmekten ziyade kendi tarzı, üslûbu, yaklaşımları, fikir ve düşünceleri ile aydın ve objektif bilim adamı kişiliğine saygı gösterilmiş olmalıdır.

İbn Kesîr, hemen her konuda ılımlı politika taraftarı olmuştu.⁷³⁴ Dönemin şartlarına göre tam bir entelektüel ve ideal aydın profili çizen İbn Kesîr'in bu politikası onu, sultânlar, nâibler, emirler, ilim adamı ve halk nezdinde saygın bir konuma taşımıştır. Bazı siyasî konularda özellikle onun görüşlerine itibar edilmiş ve verdiği kararlar dikkate alınmıştır.⁷³⁵ Nitekim 766/21 Aralık 1364'te Kâdilkudât Tâcüddîn es-Sübkî'nin muhtemelen yetim mallarının bulunduğu ve kendi kontrolünde olan bir ambardan izin vermemesine rağmen bilgisi dışında ödünç alınan mal ve paralar nedeniyle yargılandığı ve kadıların birbirine düştüğü bir dava

⁷³² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 555-556. İbn Kesîr, 713/1313'te Sultân en-Nâsır Muhammed'in hacc dönüşü uğradığı Dımaşk'ta onu yakından gördüğünü, hatta dudağının üzerinde bir kağıt parçası olduğunu tarihinde kaydetmişti. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 130. Bu bilgi onun sultâna en yakın emirlerle birlikte olabilecek kadar arasının iyi olduğunu ve üst emir tabakasıyla rahatlıkla görüşebildiğini de göstermektedir.

⁷³³ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 583.

⁷³⁴ Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 133; Polat, *İbn Kesîr*, s. 45, 47; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 29.

⁷³⁵ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 736-737, XVIII, 706-707; Savut, *İbn Kesîr*, s. 82.

görüşmelerinde uzlaştırıcı tavrıyla ortayolu bularak konunun kapanmasına ve kadınların uzlaşmasına katkı verdiği bilinmektedir.⁷³⁶

3.2.2.2. Toplumsal Yaklaşım Ekseninde Hak ve Adalet Anlayışı

Hakkaniyet, hukuk ve adalet ilkelerinden asla taviz vermeyen İbn Kesîr'in bu tavrı, hem eserlerinde hem de verdiği fetvalarındaki görüş ve düşünceleri ile yaklaşımlarında açıkça görülmektedir. 767/1365'te içlerinde Hospitalier Şövalyeleri'nin de bulunduğu Kıbrıs Kralı I. Peter (760-770/1359-1369) komutasındaki Haçlılar, İskenderiye'ye saldırdığında şehri yakıp yıkarak Müslümanları katletmiş dört bin kadar çocuk ve kadını da esir almışlardı.⁷³⁷ Bu manzara karşısında Sultân Melik ell-Eşref (764-778/1363-1377), Suriye'deki Hıristiyanların tutuklanarak hapsedilmelerini, mallarının dörtte birine el konulmasını, buradan elde edilecek gelirle İskenderiye'nin imarı ve Franklar'a saldırmak için hazırlanacak ordunun techiz edilmesini istemişti. İbn Kesîr, bütün bu yaşananlara rağmen bir suçun günahının başkalarına yüklenilemeyeceğini, dolayısıyla saldırıyla ilgisi olmayan gayrimüslim halktan alınacak cizye dışında mallarının müsadere edilmesinin İslâm hukukuna uygun düşmediğini, yapılması gerekenin benzer olaylarda saldırganlara destek verilmemesi için onların tehdit edilerek gözlerinin korkutulmasının daha doğru olacağını nâibu's-saltanaya söyleyerek sultâna bildirmesini istemiştir. Nâib, İbn Kesîr'in bu yaklaşımını yerinde bulmuş ve durumu Mısır'a bildireceğini söylemiştir. Ancak Sultân, Mısır'da bulunan fakîhlerden cevaz almış ve hazırlıkların yapılması için Hıristiyanların mallarının dörtte birine el konulmasını emretmiştir. İbn Kesîr'e hak vermekle birlikte sultânın bu emrini yerine getirmek zorunda kalan nâib, diğer hususlarda ise onun önerisi doğrultusunda bir yol izlediği bilinmektedir.⁷³⁸

⁷³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 708-709,711; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 29; Özeydin, "İbn Kesîr", XX, 132; Polat, *İbn Kesîr*, s. 45; Savut, *İbn Kesîr*, s. 81.

⁷³⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 704-706; Yiğitt, *İslâm Târîhi*, s. 218; Holt, *Haçlı Devletleri*, s. 113; Morrisson, *Haçlılar*, s. 87; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 21; Çalık, *Sultan Baybars*, s. 70; Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, s. 93, 107, 154; Ayalon, *Memlûk*, s. 62; Ayaz, *Memlûkler*, s. 47; Ağır, "Memlûkların Doğu Akdeniz Siyaseti", s. 142; Lebib, "Mısır'ın Ticaret Politikası", II-4, s. 147; Ayalon, "Memlûkler ve Deniz Kuvvetleri", XXV, 44, 49; Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı", XXV, 17; Koprman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 497, 498, 499; Işıcık, "Marunileri Katolikleştirme Faaliyetleri", IX-1, s. 205-208.

⁷³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 704, 705-708; İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, s. 14-15 (muhakkikin

Dımaşk saltanat nâibi Seyfeddîn Baydemir'in, Mısır atabeki Emîr Seyfeddîn Yelboğa (768/1366)'ya açtığı davada da İbn Kesîr'den Yelboğa aleyhine hüküm (fetva) vermesini talep etmesi karşısında, bunun daha büyük zararlara neden olacağını söyleyerek nâibi bu kararından vazgeçirmiştir. Bu yaklaşımıyla o, İslâm hukukunun da temel umdelerinden biri olan *zararın defedilmesi, faydanın celb edilmesinden evladır*⁷³⁹ prensibine uygun hareket etmiştir. Ayrıca da o mutedil ve uzlaştırıcı bir politika taraftarı olduğunu göstermiştir.⁷⁴⁰

Yönetim ile halkın birbirine güvenmesi, halkın yönetime katkı ve destek vermesi gerektiğini savunan ve bir ombudsman gibi hareket eden İbn Kesîr, yönetim aleyhindeki her türlü kalkışma ve isyana açık ve net bir şekilde karşı idi. O, Memlûk Devleti yönetim kademesi ile olduğu kadar ilim adamları, sanatçılar ve halkla da iyi ilişkiler içindeydi. Aydın ve bilge kişiliği, bir bürokrat olarak devlete

önsözü); Savut, *İbn Kesîr*, s. 83.

⁷³⁹ Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde 1868-1876 yılları arasında Ahmet Cevdet Paşa başkanlığındaki bir komisyon tarafından *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* adıyla hazırlanan İslâm hukukunu kanunlaştırma çalışması olarak değerlendirebileceğimiz 1851 maddelik *Mecelle* hükümlerinden bir maddedir. 1287/1871 yılından itibaren hazırlanan maddeleri ile yürürlüğe girdiği anlaşılan *Mecelle*, Türk Medenî Kanunu'nun 04 Ekim 1926 tarihinde kabulüyle yürürlükten kaldırılmıştı. Bkz. Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi", *OTAM*, 2011, s. 96-97, 99, 103, 116.

⁷⁴⁰ Dımaşk Nâibi Emîr Baydemir ile Atabekü'l-Asâkîr Emîr Yelboğa'nın arası siyasî bir nedenle bozulmuştu. Baydemir'in, kapalı bir zarf içerisinde kendisine gönderdiği yazılı sorusu hakkında, İbn Kesîr şu bilgileri aktarmaktadır:

Fetva sormak amacıyla bana yazılı olarak şöyle bir soru gönderilmişti: "Bir hükümdarın bir köle satın alıp o köleye ihsanda bulunması, ona mal verip onu devlet kademesinde yükseltmesi, sonra o kölenin, efendisine hücum edip onu öldürmesi, malını alıp varislerini o maldan mahrum bırakması, kendisinin ise memleket tahtına geçmesi, tahta geçtikten sonra ülkenin nâiblerinden bazılarına, öldürmek amacıyla yanına gelmeleri için haber göndermesi durumunda, haber gönderilen bu nâib onun yanına gitmese olur mu? Yahut kendi canını ve malını korumak için tahta geçen bu köle, hükümdarla savaşması durumunda öldürülürse şehit sayılır mı, sayılmaz mı? Öldürülen hükümdarın varislerinin miras hakkını kurtarmak amacıyla uğraş veren kimse sevap kazanır mı? Onun kisasını tatbik etmek için çabalayan kimse sevap kazanır mı, kazanmaz mı? Bu hususta lütfen bize fetva verin. Sizin sevabınızı da Allah versin." Benden fetva istemek üzere gelen mektubu getirene şunu söyledim: "Eğer onun amacı kendisini Allah'a karşı olan sorumluluktan kurtarmaksa Cenâb-ı Allah onun niyetini ve amacını herkesten daha iyi bilir. Sonucunda bundan daha ağır bir mefşedete yol açacak belirli bir hakkı elde etmeye çalışmasın. Bu isteğini normal yoldan elde edebileceği bir zamana kadar ertelesin. Ama bu fetvayı istemekteki maksadı, bununla devlet erkânını ve emirleri etrafında toplamak için güç sahibi olmaksın, o zaman bu fetvayı önce büyük kadırlardan ve âlimlerden sorması gerekir. Bunlardan sonra diğer müftülere sorsun. Allah doğruya ulaşma hususunda başarı verecek olan yegâne zattır."

Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 631; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 170-171; Polat, *İbn Kesîr*, s. 46; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 29-30; Savut, *İbn Kesîr*, s. 83-84.

bağlılığı, uzlaştırıcı kişilik özellikleri, makul ve mantıklı, yarar ve fayda merkezli pozitif yaklaşımlarıyla halifenin dikkatini çekmiş ve nezdinde itibar kazanmıştır.⁷⁴¹

752/1351'de Halep nâibi Emîr Bayboğa Ârûs, Trablus nâibi Emîr Seyfeddîn Beklemiş, Hamâ emîri Şihâbüddîn Ahmed ve Safed nâibi Emîr Alauddîn Tayboğa ile ittifak ederek Dımaşk nâibi Seyfeddîn Argûn'u tehdit etmiş ve isyan girişiminde bulunmuşlardı. Hatta Emîr Bayboğa Ârûs, Dımaşk'a girip nâibin bütün mallarının kendisine verilmesini talep etmişti. Ancak Bayboğa Ârûs'un başarısızlıkla sonuçlanan bu isyan girişimi akabinde 753/1352 yılında, Memlûk sultânı Melik es-Sâlih ile birlikte Dımaşk'a gelen Halife I. Mu'tazîd Billâh, İbn Kesîr'i Demmâğîyye Medresesi'nde huzuruna kabul etmişti. Bu kabul ve görüşme; bir anlamda İbn Kesîr'in, ayrışmanın ve bölünmenin karşısında olması, devletin birliği, dirliği ve bütünlüğünü savunan bir duruş sergilemesi karşılığında bir teşekkür mahiyetinde olarak da görülmelidir. Ayrıca da halife ilim adamları ilişkilerini göstermesi bakımından da önem arz etmektedir. Kalabalık bir grubun da hazır bulunduğu anlaşılın bu görüşmede İbn Kesîr, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki bazı hadisleri okuyarak bir sunum yapmıştı. Bir ders mahiyetinde olan bu sunumda Hazreti Peygamberimizin hadislerini güzel yorumlamasından dolayı, Halife I. Mu'tazîd Billâh kendisini tebrik etmiş ve iltifatta bulunmuştur.⁷⁴²

3.2.2.3. Duygusal Doğal ve Mutedil Bir Aydın

Duygusal bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılın İbn Kesîr'in bu hassas yapısı, hocalarıyla ilişkilerine de yansımıştı. Onun bu duygusallığı, hocalarına samimî bir yakınlık ve bağlılığı da beraberinde getirmişti. Nevevî'ye olan ilgi ve hayranlığının bir göstergesi olarak İbn Kesîr'in *târîhinde* anlattığı bir rüyasında; Nevevî'ye; "Efendim! Niçin İbn Hazm'ın musannef eserlerinden bir kısmını, mühezzep şerhinize dâhil etmediniz?" diye sorar. Hocasından, İbn Hazm'ı sevmediği cevabını

⁷⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 548-549; Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 132.

⁷⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 548-549; Kal'acî, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, s. 171; Özaydın, "İbn Kesîr", XX, 132; Polat, *İbn Kesîr*, s. 45-46; Savut, *İbn Kesîr*, s. 84. İbn Kesîr'in çocukluk ve gençlik yıllarında, I. Müstekfî Billâh (701-740); daha sonraki yıllarda ise, I. Vâsık Billâh (742), II. Hâkim Biemrillâh (742-753), I. Mu'tazîd Billâh (753-763) ve I. Mütevekkil Alellâh (763-785) görevdeydi. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 8, 11-12, 83, 391, 426, 538, 548, 655-656; Polat, *İbn Kesîr*, s. 25.

alınca İbn Kesîr de ona: "Ben de İbn Hazm'ı sevmiyorum" der ve onun furuatta kupkuru bir Zâhirî, usûl konusunda ise esnek bir Karmatî olduğunu yüksek sesle ifade ederken uyandırdığından bahseder.⁷⁴³ İbn Kesîr'in, Zâhirîlik ve Karmatîliğe kayan fikir ve düşüncelerinden dolayı İbn Hazm'ı sevmediği anlaşılmaktadır. İbn Kesîr'in anlattığı bu rüyası; duygusallığı, samimiyeti ve doğallığı yanında açık sözlülüğüyle de kendini belli etmesi bakımından önemlidir. Dönemin ilim adamlarının rüyalarında bile bu meseleleri müzakere etmeleri, onların gündeminin, yaptıkları iş ile paralellik arz ettiğini ve mesleklerini severek ve özümseyerek icra ettiklerini göstermesi bakımından da dikkate değerdir.

Her fırsatta Kur'ân ve sünnete uygun olmayan düşünce, fikir ve eylemlere karşı eleştirilerde bulunan İbn Kesîr'in, İbn Teymiyye'nin cenazesinde yaşananları Birzâlî'nin anlatımıyla tasvir ederken herhangi bir yorumda bulunmadan sessiz kalması da şaşırtıcıdır. Kuvvetle muhtemel hocasına karşı duyduğu derin sevgi, saygı, muhabbeti ve duygusallığına binaen; İbn Teymiyye'nin nâşını teşyi merasimindeki olumsuzluklardan ziyade onun, toplum nezdindeki ilgi, alaka ve itibarına dikkatleri çekerek olayları Birzâlî'den olduğu gibi nakletmekle yetinmişti. İbn Kesîr, bu anlatımında; İbn Teymiyye'nin vefat ettiği Dımaşk kalesine erkeklerden büyük bir kalabalığın geldiğini, cenazeyi görmek bereketine ve onu öpme saadetine erdiklerini ve kadınların da gelerek aynı şeyleri yaptıklarını nakletmişti. Daha sonra cenaze namazının kalede, Emevî Câmîi'nde ve mezarlıkta olmak üzere üç defa kılındığını, cenazenin defin alanına götürülmesi esnasında insanların teberrük için mendil, sarık vb. şeyleri İbn Teymiyye'nin nâşının üzerine attıklarını, cenaze merasimine on beş bini kadın olmak üzere yüz binlerin katıldığını, nâşı yıkandıktan sonra artan suyu bir grubun içtiğini, yıkanması esnasında kullanılan sedir otunun artanını başka bir grubun kendi aralarında paylaştıklarını, başındaki takkeye 500 dirhem ödendiğini ve cenazeye katılanların yüksek sesle ağlaştıklarını da eserinde aktarmaktadır.⁷⁴⁴

İbn Kesîr'in, yaptığı konuşmaları ile kaleme aldığı eserlerindeki üslûbu ve gündelik yaşamında takındığı tavrıyla, istikrar ve itidâli temsil ettiği görülmektedir.

⁷⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 650; Savut, *İbn Kesîr*, s. 85.

⁷⁴⁴ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 295-298.

O, insanların eksikleriyle ilgilenmeyen, güzel ahlaklı, fazilet sahibi, ibadet ve zikri önemseyen, zühd ve takvayı şiar edinmiş, gönlü geniş bilge bir şahsiyet idi. Alçak gönüllü, ihlâslı, vefâlı, öğrencilerine karşı sevgi dolu ve nâzik, hocalarına karşı da son derece hürmetkâr ve saygılı idi. Onun, olaylara ve insanlara karşı önce fertleri, toplumu ve devletini düşünen fakat daima hak ve adaletten yana tavır koyan, olumlu düşünen ve olumlu bakan bir yaklaşım sergilediği söylenebilir.⁷⁴⁵ Kâdî İbn Cümle, aralarında daha önce geçen bir anlaşmazlıktan dolayı Emîr Şeyh Zâhir'i Ramazan ayında oruçlu iken haksız bir şekilde kırbaçlatmış ve eşeğe ters bindirilip sokaklarda dolaştırılmak suretiyle cezalandırmıştı. Sonrasında bu konuyu görüşmek üzere toplanan kadıların Emîr Şeyh Zâhir'e haksızlık yapıldığını tespit etmeleri üzerine İbn Cümle'nin azledilerek hapsedilmesini değerlendiren İbn Kesîr'in yaptığı yorumlar, onun hakkaniyete uygun objekif bir bakış geliştirdiğini göstermektedir. O, İbn Cümle'nin gerçekten isabetli hükümler verdiğini, kendisine bağlı olan vakıfları güzel idare ettiğini ve fakirleri gözetken, kararlı, cesaretli ve nezih bir kimse olduğunu söylerken, bu meselede ise haddini aşarak hata ettiğini ve kendisinin de benzer bir akıbete maruz kaldığını belirtmişti.⁷⁴⁶

Memlük toplumunda ilim adamları ile tasavvufî önderler, son derece saygın ve etkin konumdaydı. Onlar, halkın içinde ticaretle ilgilenmekte, câmiî, okul, hastane ve hayır kurumlarını yönetmekte ve buldukları şehrin ya da mahallenin halkına önderlik etmekteydi. Herhangi bir olumsuzluk veya saldırı durumunda toplumu, çok hızlı bir şekilde harekete geçirebilecek potansiyele hatta direnişi dahi örgütleyebilecek kritik rollere sahiplerdi. Bu zümre, aynı zamanda yönetici elitlerle halk arasında vukubulan anlaşmazlıklarda arabulucu ve müzakereci olarak da hizmet vermekte idi.⁷⁴⁷

Hukuk bilgisi ve hukuk nosyonuna sahip olan İbn Kesîr'in, katıldığı mahkemelerin hemen tamamında hakkaniyet, adalet ve hukuk kurallarını önemseyen kadar tarafların uzlaşmasını temin için de azami gayret gösterdiği anlaşılmaktadır. 767/1366 yılında Dârussaâde sarayında Şâfiî Kâdî'l-kudât'ı

⁷⁴⁵ İbn Hacer, *İnbâü'l-Ğumr*, I, 39; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, XI, 98-99; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 398-399; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi* s. 21; Paksoy, *İbn Kesîr*, s. 99.

⁷⁴⁶ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 363-364.

⁷⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 711-712; Lapidus, *İslâm Toplumları*, s. 489; Savut, *Memlük Müfessirleri*, s. 24.

Tâceddîn es-Sübki aleyhine açılan bir davaya, bilirkişi olarak katılmış ve görüşüne başvurulmuştu. Burada Hanbelî ve Mâlikî Kâdî'l-kudât'larınca Taceddîn es-Sübki aleyhine yapılan bir takım isnatlar ve suçlamalar görüşülüyordu. Dımaşk'ın dinî otoritelerinin birbirine düştüğü ve farklı günlerde üç oturumda karara bağlanan bu davada İbn Kesîr, sukûnetin sağlanması ve gerginliğin giderilmesi hususunda Tâceddîn es-Sübki hakkında açıklamalarda bulunmuştu. İbn kesîr'in bu değerlendirmeleri akabinde gerilimin azalması üzerine, saltanat nâibinin de gayretleriyle ortam yumuşatıldı ve iki tarafın barışması sağlandı.⁷⁴⁸

2.2.2.4. Tasavvuf Anlayışı

İbn Kesîr, aşırılık ve azgınlığa yönelmemiş halkın tüm kesimlerine karşı son derece hassas bir dil kullanmaya çalışmıştır. Ötekileştirme ve ayrımcılık yapmamış, maksadını aşan bir üslupla eleştiri dozunu kaçırmamaya gayret etmişti. Bu meyanda Memlûk toplumunda önemli bir yer işgal eden tasavvufî oluşumlara karşı ve tasavvuf ilmiyle alakalı konularda kendisini çok sevdiği ve hayranı olduğu İbn Teymiyye ile aynı görüşü paylaşmadığı söylenebilir. O, İbn Teymiyye'nin şiddetle eleştirdiği ricâlî'l-ğayb ve tevessül gibi konularda tasavvufî söylemleri destekleyebilecek rivâyetleri de tefsirine almıştı. Allah'ın bazı velî kullarından sadır olabilecek olağanüstü haller konusunda o, keramet varlığını kabul etmektedir. Ancak bunun, Allah'ın dilemesi ve ikramıyla gerçekleştiğini de özellikle vurgulamaktadır.⁷⁴⁹

İbn Kesîr, kerâmet olarak bilinen bazı sıra dışı olayların peygamberlerin mucizelerine benzediğine işaret ederek; tarihi bir olgu olarak gerçekleştiğinin tespiti durumunda bu kapsamda değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Ona göre gerçek bir olgu olarak sıradışı yaşanmış olaylar, Allah'ın duaya karşılık vermesi gibi değerlendirilmelidir.⁷⁵⁰ Nitekim İbn Kesîr'in tarihî bir vâkıa olarak tespit ettiği ve *Delâilü'n-Nübüvve* adlı eserinde özel bir başlıkta verdiği birkaç örnekten birini

⁷⁴⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 708-712; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 29; Savut, *İbn Kesîr*, s. 81.

⁷⁴⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 36; İbn Kesîr, *Delâilü'n-Nübüvve*, s. 498-499; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 77.

⁷⁵⁰ İbn Kesîr, *Delâilü'n-Nübüvve*, s. 495, 498-499.

burada nakletmek istiyoruz: Ebû Müslim el-Hevlânî olarak bilinen Abdullâh b. Sevb (62/681)'in Dicle nehri üzerine bir tahta parçası ya da odun attığını, bu tahtanın karşı kıyıya kadar uzandığını ve bu şekilde suyun üzerinden ya da tahtanın üzerinden yürüyerek karşıya geçtiğini aktarırken İbn Kesîr, Beyhâkî'nin Ebu'n-Nadr tarıkıyla Süleymân İbnü'l-Muğîre'den naklettiği ve Hâfız İbn Asâkîr'in de senediyle birlikte eserine aldığı bu olayın güvenilir bir yolla şahitliğe dayandığını belirterek bu anlatıyı, yaşanmış bir gerçeklik olarak kabul etmektedir.⁷⁵¹ Bu anlatılanlardan hareketle İbn Kesîr'in kerâmet ve diğer bahsi geçen konularda, Selefî çizgiden çok mutasavvıflara daha yakın durduğu anlaşılmaktadır.⁷⁵²

İbn Kesîr'in, zühd ve takvaya uygun yaşam biçimi olarak bilinen tasavvufî düşünceye ve anlayışa karşı olmadığı, selefî düşünceye bağlı mutasavvıf ve liderlerinin biyografilerini naklederken verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Nitekim Şeyh Cendel ve onun talebelerinden Şeyh Ebu'r-Ricâl Merî b. Buhter el-Menînî (694/1294)'yi, selefî çizgiyi muhafaza eden istikameti düzgün, zahid, sâlih ve mükâşefe sahibi şahsiyetler olarak övmekte ve sema ayini gibi şeytanî hal ve hareketlerden uzak zevat olarak tanıtmaktadır.⁷⁵³ İbn Kesîr, tasavvuf adı altında sema ayini gibi icra edilen gösterileri şeytanî davranışlar olarak değerlendirmektedir. Kuvvetle muhtemel bu ayinlerin kadın-erkek bir arada icra edilmesi ve bu toplantılarda Kur'an ve sünnete uygun olmayan başkaca davranışların sergilenmesi, İbn Kesîr'i bu kanaate itmiş olmalıdır.

İbn Kesîr *el-Bidâye'de* tasavvuf felsefesinin önde gelen âlimlerinden *Fusûsü'l-Hikem* ve *Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserlerin sahibi ünlü mutasavvıf Muhyiddîn b. Arabî (638/1239)'yi anlatırken onun makul ve makul olmayan, hoş görülen ve görülmeyen, kabul edilen ve edilmeyen yorumlarının olduğundan; *Fusûsü'l-Hikem'de* ise zahiren bakıldığında açık bir şekilde küfür ifade eden pekçok hususun bulunduğu bahsetmektedir. İbn Kesîr, hocası İbn Teymiyye gibi

⁷⁵¹ İbn Kesîr, *Delâilü'n-Nübüvve*, s. 496.

⁷⁵² İbn Kesîr, *Tefsir*, I, 368, 370, II, 36, IV, 279-280; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 397, XVII, 680, XVIII, 63; Savut, *İbn Kesîr*, s. 53.

⁷⁵³ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 676.

kimselerden farklı olarak İbn Arabî'yi küfürle itham etmeyip yalnızca tespitlerini belirtmekle yetinmektedir. Yorumu ise okuyucuya bırakmaktadır.⁷⁵⁴

İbn Kesîr, bir taraftan selefi çizgiye yakın tasavvuf anlayışını ve mutasavvıfları överken diğer taraftan da Kur'ân ve sahîh sünneti ihya etme konusunda son derece hassas olduğunu vurgulamakta, bidât ve hurafelere ise şiddetle karşı çıktığını da belirtmektedir. Nitekim halk tarafından kandil olarak bilinen berât, kâdir, mevlîd, mîrâc ve regâib gibi bazı gecelerde büyük câmiîlerin kandillerle donatılması konusundaki yaklaşımı, onun durduğu çizgiyi daha net ortaya koymaktadır. İbn Kesîr, câmiîlerin kandillerle donatılmasının bir gelenekten öte inanç haline dönüştürülmesi ve halkın gözünde bu kandillerin yakılmadığında bir takım sıkıntıların baş göstereceği algısının giderek yaygınlaşması üzerine, yetkililer nezdinde başlatılan girişimleri desteklediği bilinmektedir. İbn Kesîr'in bu girişimlerde asıl rolü bulunan İbn Teymiyye ve İbn Zemlekânî gibi âlimler yanında Emîr Hüsâmeddîn Ebû Bekir İbnü'n-Necîbî'nin de çabalarına destek vermiş olması muhtemeldir. Bu çabalar neticesinde Şâm Emeviyye Câmiî'nde berât gecesi dâhil olmak üzere diğer gecelerde olduğu gibi sadece bir kandilin yakıtılmasının sağlanması girişimleri, olumlu sonuçlanmış ve hurafe inanca dönüşmek üzere olan bu geleneğe son verilmişti. İbn Kesîr, hocaları İbn Teymiyye ve Zemlekânî'nin bu konudaki yazdıkları fetvaları bizzat gördüğünü de zikretmektedir.⁷⁵⁵

Bidat ve hurafeler konusundaki yaklaşımını göstermesi bakımından bir başka örnek ise; Hz. Zekeriyya'nın başının defnedilmiş olduğu bilinen mezarın bulunduğu yere fakîh Şerefüddîn Ebû Bekir el-Hamevî'nin maaşlı imâm olarak atanması karşısındaki tutumudur. Ebû Bekir el-Hamevî'nin birkaç aylık görevinin sonlandırılmasından duyduğu memnuniyetini İbn Kesîr, Allah'a hamdederek ifade etmektedir. Bu cümlelerinden onun, bir ihtiyaç olmaksızın önemli kişilerin mezarlarının yanına camiî yapımını hoş karşılamadığı anlaşılmaktadır.⁷⁵⁶ Keza Sûku'l-Abidiyyîn denilen yerde tepe kısmı küre şeklinde olan bir demir parçasının sökülüp Mücedded Câmiî inşaatında kullanıldığını anlatırken; idrarını yapamayan hayvanların etrafında döndürüldükten sonra rahatlayıp idrarını yapabildiklerine

⁷⁵⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 253.

⁷⁵⁵ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 490, 524-525, 536; Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 22-23.

⁷⁵⁶ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 731.

inanılan mezkûr direğin sökülmesini bizzat gördüğünü ve bir batıl inancın ortadan kaldırılmasından duyduğu memnuniyetini açıkça belirtmektedir.⁷⁵⁷

Tasavufî yönü olan ve *Avârifü'l-Meârif* adlı eserin müellifi Şihâbüddîn es-Sühreverdî (632/1234) gibi birçok zevatın biyografilerini sitayişle naklederken⁷⁵⁸ İbn Kesîr, bir kısmı hakkında da görüşlerini ve eleştirilerini ifade etmekten çekinmemiştir. Bunlardan biri, Şeyh Ali el-Katanânî (747/1347)'dir. Onun çiftçilerden, köylülerden ve hali vakti yerinde olan pekçok takipçisi olduğunu söyleyen İbn Kesîr, grup üyelerinin şeyhlerinin huzurunda sema gösterisi ve Kur'ân ve sünnete uygun olmayan bir takım garip hâl ve hareketlerde bulunduğundan bahisle ya bu zatın cahil olduğunu ya da bu davranışları onayladığını söyleyerek eleştirmektedir.⁷⁵⁹ Yine Şeyh Yûsuf el-Kamînî (657/1259)'nin kısa biyografisini verirken söyledikleri dikkat çekmektedir. İbn Kesîr, Nûreddîn Hamamî'nin küllüklerini mesken tutmuş olan el-Kamînî'nin, başı açık ve yerlerde sürüklenen uzun bir kıyafet giyerek dolaştığını nakleder. Ayrıca bu zat hakkında bazı keşf hallerin halkın dilinde dolaştığını ve bu zatı salih bir velî olarak bildiklerini anlatır. Oysa halkın pekçoğunun salihlik ve velîliğin ne olduğunu bilmediğini, iyi-kötü, mümin-kâfir, rahip, deccal vb. her insanda keşf halinin görülebileceğini belirterek; özellikle de temizliğe dikkat etmeyen bazı kişilere cinlerin musallat olup, dostlarına bazı bilgileri aktardıklarından da bahseder. Dolayısıyla bu zevatın harika ve keşf halini esas alıp itibar etmek yerine, Kur'ân ve sünnete uygun bir yaşamlarının olup olmadığına bakılması gerektiğini her daim vurgulamaktadır.⁷⁶⁰ Bazı insanların ilgi gösterdiği Şeyh Hasan el-Kürdî el-Müleh (724/1324) ve İbrâhîm Müleh (725/1325)'in onaylamadığı yaşam öykülerini de İbn Kesîr, dikkat çekmek için kısaca anlatır. Ateş küllüklerinin bulunduğu mekânlarda, kadın erkek bir arada olmak üzere insanlardan bir grubun, bu şahsın etrafında kümелendiklerinden de bahsederek bunun sapıklık olduğunu belirtir.⁷⁶¹

⁷⁵⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 493.

⁷⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 209, 216-217, 676, 680, 688, 690, 705, XVIII, 182-184. İbn Kesîr es-Sühreverdî'nin 630 yılında vefat ettiğini belirtmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 209.

⁷⁵⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 490.

⁷⁶⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 390 vd.

⁷⁶¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 250, 258.

BÖLÜM 3

TARİHYAZIMI, MEMLÜK TARİHİ VE İBN KESİR

3.1. TARİHYAZIMI BAĞLAMINDA TARİHÇİLİK VE ZİHNİYET

İnsan, toplum ve çevre ilişkisi bağlamında yaşanan olaylar ve meydana gelen hadiseleri zaman ve mekân çerçevesinde ele alan tarihin inşâ ve kurgulanmasında, tarihçilerin büyük rolü olduğu muhakkaktır.⁷⁶² Geçmiş üzerine bilgi sahibi olmakla belli bir düzeyde algıya sahip olmak aynı şey olmasa gerekir. Kuşkusuz araştırmalar neticesinde elde edilen çıktılar ile yorumlar dışında bağımsız ve nesnel bir gerçekliğin olduğunu da⁷⁶³ kabul etmek gerekmektedir. Bu bakışla tarihçilik değerlendirildiğinde, tarih felsefesi ve metodoloji çalışmalarının çok daha önemli hale geldiği görülmektedir.

⁷⁶² Aycan- Söylemez-Yurtseven, *Apokrif Tarih*, s. 9.

⁷⁶³ Yediyıldız, "Tarih Felsefesi", XII-1, s. 169. Liberal bir gazeteci olan C. P. Scott'un meşhur ifadesiyle tarih biliminde "olgular kutsal, kanılar özgürdür". Bkz. Carr, *Tarih Nedir?*, s. 60; Şulul, "Kafiyeci'nin Görüşleri", XIII-XIV, 227.

Batı dünyasında olduğu kadar elbette ki doğuda da İslâm tarihçiliğinde bir arayışın olduğu muhakkaktır. Nitekim tarih felsefesi üzerine, İbn Kesîr sonrası Muhammed el-Îcî, İbn Haldûn, Kâfiyeci ve Şemsüddîn es-Sehâvî gibi tarihçilerle başlayan tartışmalar ve yeni yaklaşımlar, XIX. yüzyıla değin sürdürülmüştür. Bu süreçte bireysel ya da kolektif bazı gelişmelerin de kaydedildiği görülmektedir. Bu alanda çok ciddi çalışmaların yapıldığı, hatta günümüzde kuramsal bir tarih metodolojisi belirleme çalışmalarıyla birlikte tarihi yapanlar kadar yazarların da incelendikleri geniş bir literatür oluştuğu görülmektedir.⁷⁶⁴ Tarih felsefesi üzerine süregelen tartışmalar ve devamındaki gelişmelerle birlikte, toplumsal tarih yazımı merkezli eleştirel yaklaşım ve tarihî bilginin tüm etkilerden arındırılarak sunulmasını sağlayan dilin ve kavramların kullanımı hususlarının da öne çıktığı anlaşılmaktadır.⁷⁶⁵

Tarih felsefesi, metodoloji ve kavramların ehemmiyeti yanında öne çıkan bir diğer husus da; araştırmacıların olay, olgu ve varlıklar karşısında duruşu, anlayışı yaklaşım tarzı ve vaziyet alış hali olarak⁷⁶⁶ tanımlanabilecek zihniyet meselesidir. Deneyimin belleği⁷⁶⁷ konumundaki her tarihçinin düşünce dünyası, elbette bir zihinsel fenomenler karışımından ibaret değil; belli bir zihnî faaliyetle oluşmuş bir bilgi manzumesidir. Nitekim tasnif olarak da değerlendirilebilecek bu zihinsel çabayla, tarihî malumatın ancak bilgiye dönüştüğü söylenebilir.⁷⁶⁸ Burada tarihçinin zihin dünyası ve bilimsel yaklaşımı devreye girmektedir. Şu kadar var ki tarihçinin

⁷⁶⁴ Baş, *Arapça Tarih Yazıcılığı*, s. 11-12; Togan, "Ortaçağ İslâm Âleminde Tenkidi Tarih Telâkkisi", I-4, s. 46-47. R. Stephen Humphreys ve Ernst Breisach gibi tarihçiler tarafından tarihyazımının serüvenini ele alan çalışmalar da yapılmıştır. Bir sosyal tarih uygulaması olarak ele aldığı çalışmasında İslâm tarihyazımının tarihî seyri hakkında verdiği çok önemli bilgiler için bkz. Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 47-64, 80-86, 97-151, 166-175, 281-292. Keza tarihyazımı konusundaki yetkin yapımcılardan olduğu anlaşılan Breisach'ın çalışması için bkz. Breisach, *Tarihyazımı*, s. 21-510.

⁷⁶⁵ Baş, *Arapça Tarih Yazıcılığı*, s. 11-12. Tarihin anlamlandırılmasında kullanılan dil ve kavramlar çok önemlidir. Zira dil ve kavram, algının oluşmasını sağlayan araçlardır. Tarihî olay ve olgular, dil ve kavramlar doğrultusunda belgelerin ve eserlerin anlamlandırılmasıyla açıklanmaya ve anlaşılır kılınmaya çalışılmaktadır. Bkz. Şulul, *Tarih Usûlü*, s. 34; Çetin, *Memlûk Devleti'nin Kuzey Sınırı*, s. 9; Öz, *Siyer'e Giriş*, s. 95; M. Asım Yediyıldız, "Tarih Felsefesi Üzerine Bazı Düşünceler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, XII-1, s. 177.

⁷⁶⁶ Necatî Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Ankara 1999, s. 40, 62, 64, 299; M. Kazım Arıcan, "Birlikte Yaşamın Felsefi Temelleri", *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*, haz. Celal Türer, Ankara 2015, s. 86.

⁷⁶⁷ Eric John Hobsbawm, *Tarih Üzerine*, çev. Osman Akınhay, Ankara 1999, s. 40.

⁷⁶⁸ Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 23; Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 103; Çetin-Çağ, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 14.

zihin dünyası, bilgisi ile sınırlı olduğundan buna bağlı olarak anlayışı, kavrayışı, idraki, değerlendirme yeteneği de kuşkusuz farklılık arz etmektedir. Ayrıca gözden kaçırmamak gerekir ki her tarihçi olaylara bulunduğu yerden bakmaktadır. Dolayısıyla tasvir, tasnif ve tahlilinin de baktığı yer, zaman ve şartlar itibariyle prizmadan yansıyan ışık gibi çeşitli renklere bürünmesi olağandır.⁷⁶⁹ Bunun içindir ki herhangi tarihî bir konu/olgu, bitmek tükenmek bilmeyen araştırma alanları oluşturmaktadır. Kuşkusuz yaşanmış her hadisenin bir defada anlamlandırılmayacağı gibi her tarihçi de gerçeğin sadece bir yönünü görebilmektedir. Nitekim tarihî olguların, hiçbir zaman arı olarak var olmadığı. kayıt tutan tarihçinin zihninden kırılarak yansydıkları da bir gerçektir.⁷⁷⁰

Hiçbir olay tek başına başlayıp tek başına sona ermez. Tarihin akışını etkileyen olaylar genel olarak girift, iç içe geçmiş,⁷⁷¹ birbirine dolanmış bir yumak halinde tarihçinin önüne gelmektedir. Şüphesiz bu yaşanmış hadiseler ve olgulardan oluşan eylemlerin tamamı bazen homojen ama çoğu zaman dağınık, ahenksiz ve karmaşık bir şekilde tarihçinin önüne gelmektedir. Şu kadar var ki, eylemler ya da olgular, karşılıklı rabitalar içinde anlam kazanmaktadırlar. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse; hayat döngüsü içerisinde bütün yaşanmışlıkların oluşturduğu tarih, yalnızca bir etkene müteallik tikel gelişen bir süreç olmadığından, multi-disipliner bir bakış gerektirdiği de açıktır.⁷⁷²

Bunun içindir ki Ernst Troeltsch (1865-1923), tarihçinin özelliğinin düşünmekten çok görmek olduğunu söylemektedir.⁷⁷³ Tarihçi, içiçe geçmiş olaylar ve olgular kümesinin ana eksenini oluşturan olayı görebilmelidir. Bu açıdan bakabilmek ve olayların seyrini takip edebilmek için de duracağı yeri iyi belirlemelidir. Zira tarihçi tarihin hem parçası hem de ürünüdür. Tarihinin

⁷⁶⁹ Altan Çetin, "Ortaçağ: Batı'nın Karabasani Doğu'nun Ütopyası", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Ankara 2011, s. 14.

⁷⁷⁰ Carr, *Tarih Nedir?*, s. 74; Fay, *Sosyal Bilimler Felsefesi*, s. 194, 258, 297, 301; Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı*, s. 8; Yediyıldız, "Tarih Felsefesi", XII-1, s. 173.

⁷⁷¹ Carr, *Tarih Nedir?*, s. 64; Fay, *Sosyal Bilimler Felsefesi*, s. 192-193, 234.

⁷⁷² Christian Ruby, "Tarih Nedir?", çev. Bahaeddin Yediyıldız, *Belleten*, Ankara 1991, LV-213, s. 581; Çetin-Çağ, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 18; Mustafa Eravcı, *Gelibolulu Mustafa 'Âlî Nusret-nâme*, Ankara 2014, s. XIII.

⁷⁷³ Edward Hallet Carr-José Fontana, *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, çev. Özer Ozankaya, Ankara 1992, s. 26; Fay, *Sosyal Bilimler Felsefesi*, s. 183-184.

bulduğu yer yahut kendini bulduğu nokta aslında onun tarihî görüş açısını da belirlemektedir.⁷⁷⁴

Tarihçinin övmek veya yermek gibi bir görevi de asla bulunmamaktadır.⁷⁷⁵ Onun görevi geçmişi sevmek ya da geçmişten kendisini kurtarmak değil, bugünü anlamının anahtarı olarak tarih üzerinde çalışmak, anlamak ve olayların mahiyetini cesaretle olduğu gibi gün yüzüne çıkarmaktır.⁷⁷⁶ Tarihçi, neyin ne olduğunun araştırıldığı ve seçildiği gri bölgede çalışırken; kimliği, isteği, duygusu ve içinde bulunduğu toplum tarafından sürekli etkilenmektedir.⁷⁷⁷ İnsanın kendini bundan soyutlaması kolay değildir. Pek tabiidir ki doğası gereği insanların oluşturduğu toplumlar da, kültürleri (örf, âdet, gelenek, görenek, inanç, değer, edebiyat, sanat vb.), hissiyatı ve eğilimleriyle birlikte kendilerini var etmektedir. Her fert ve grup kendi değerlerini önemseydiği gibi her toplum da kendi değerlerini önemser ve ön planda tutar. Bir birey olarak tarihçi aynı zamanda hem tarihin hem de toplumun bir ürünüdür.⁷⁷⁸ Dolayısıyla bir topluma mensup olduğuna göre ne kadar gayret etse de olaylara ve olgulara objektif bakamayacaktır.

Polonya'lı filozof ve toplumbilimci Adam Schaff (1913-2006), tarihçinin de insan olmanın getirdiği özelliklerden sıyrılamayacağını; belli bir dili kullanıyor olması ve toplumsal bir kişiliğinin olması; bir ülkenin, bir sınıfın, bir çevrenin ve bir meslek grubunun vb. üyesi olması dolayısıyla yerleşik bazı yargılarının tüm sonuçlarını kendinde taşıdığını belirtmektedir. Bu doğal gerçeklik bilinmekle birlikte tarihçiden beklenen, bu toplumsal ve bireysel koşullanma özelliğinden kurtulmak mümkün değilse de, bunun bilincinde olması; popüler tarihçilik

⁷⁷⁴ Carr, *Tarih Nedir?*, s. 88, 92, 126, 127.

⁷⁷⁵ es-Sübkî, *Tabakât*, II, 22; Şulul, "Kafiyeci'nin Görüşleri", XIII-XIV, 238.

⁷⁷⁶ Carr, *Tarih Nedir?*, s. 78; Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, s. 20; Aycan-Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, s. 13.

⁷⁷⁷ Hobsbawm, *Tarih Üzerine*, s. 105; Halkin, *Tarih Tenkidi*, s. 11-12; Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, 26, 65, 213; Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, s. 21; Ahmet Güneş, "Tarih, Tarihçi ve Meşruiyet", *OTAM Dergisi*, 2005, XVII, 42.

⁷⁷⁸ Carr, *Tarih Nedir?*, s. 97; Halkin, *Tarih Tenkidi*, s. 12; Aycan-Sarıçam, "İslam Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler", s. 881, 883; Arıcan, "Birlikte Yaşama", s. 86-87; Güneş, "Tarih, Tarihçi ve Meşruiyet", XVII, 5. Halkin'in: "Tarihçi, yaşanan tarih ölçüsünde değil, insan ölçüsünde tarih yazar" sözü de bu gerçekliği açıkça ortaya koymaktadır. Bkz. Halkin, *Tarih Tenkidi*, s. 11, 12, 29, 31; Şulul, "Kafiyeci'nin Görüşleri", XIII-XIV, 228. Annales ekolü ünlü tarihçilerinden Braudel de: "...eğer istenirse insanî ölçüde değil de birey düzeyindeki tarih" diyerek büyük resmin ortaya çıkmasında küçük parçaların önemli olduğundan bahisle aslında benzer bir yaklaşıma da zımnen vurgu yapmaktadır. Bkz. Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I, XVIII.

hastalığına düşmeden sempati ve antipatilere yol açacak tavır ve yaklaşımlardan uzak durması; bilgi, belge ve kanıtlar ışığında makul, mantıklı ve bilimsel değerlendirmelerde bulunmasıdır.⁷⁷⁹ İmkânsız gibi görünse de veya her objektif gibi görünen yaklaşımın bir sübjektifliğe dayandığı söylene de tarihçi dengeli hareket etmeli,⁷⁸⁰ gerekli özeni göstermeli, inceleyip değerlendirmeli, doğruyu yalanından ayırmalı,⁷⁸¹ bütün bilim adamları gibi durmadan "niçin?" sorusunu sorup⁷⁸² bulgularıyla objektif ve olabildiğince nesnel, tarafsız, âdeta bir yargıç gibi vicdanının sesine kulak verip yargısını vermelidir.⁷⁸³

Tarih, tarihçi ve zihniyet bağlamında yukarıda bahsedilen bu yaklaşımdan tarihçiliğin aslında kolay bir iş olmadığı, bilimsel ve metodolojik bir yaklaşıma muhtaç olduğu vurgulanmak amaçlanmıştır. Başlangıcından VII/XIII. yüzyıla değin geçirdiği evreler incelendiğinde tarihyazımının, metodoloji ve bilimsellik bakımından sürekli bir yenileşme içinde olduğu ve gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır.⁷⁸⁴

⁷⁷⁹ Carr-Fontana, *Nesnellik*, s. 98; Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, s. 21; Aycan-Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, s. 13, 16. Şâfiî fakihlerinden ve İbn Kesîr'in de çağdaşı olan Tâcüddîn es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ* adlı eserinde 'tarihçiler için kurallar' diye bir başlık açarak tarihte usûlden söz etmektedir. Her ne kadar tarih usûlüne dair müstakil bir kitap yazmamış olsa da dokuz ilke belirleyerek tarihçilerin tarafsız olması, rivâyetleri olduğu gibi aktarması ve metin tenkidine tabi tutması, övme ve yerme yoluna gitmemesi, hükümlerinde ihtiyatlı ve itidalli davranması, doğru sözlü olması, hatta kendi şahit olduğu olayları bile kendi açıklamaları ile değil de başkalarının açıklama ve yorumlarıyla aktarması gerektiğini belirterek tarih metodolojisi ve tarih felsefesi hakkında görüşlerini paylaşmakta ve yaklaşımını ortaya koymaktadır. Bkz. es-Sübkî, *Tabakât*, II, 22.

⁷⁸⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, I, 46; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 69; es-Sübkî, *Tabakât*, II, 22; Şulul, "Kafiyeci'nin Görüşleri", XIII-XIV, 236, 238. Carr da bunu şu şekilde ifade etmektedir: "Tarihçi olgu ile yorum, olgu ile değer yargısı arasında dengededir. Bunları birbirinden ayıramaz". Bkz. Carr, *Tarih Nedir?*, s. 194.

⁷⁸¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, I, 46; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 69.

⁷⁸² Carr, *Tarih Nedir?*, s. 144, 145; Çetin, "Mısır'ın Hudutları", X, 1.

⁷⁸³ D. Knowles: "Tarihçi yargıç değildir, hele adam asmaya meraklı bir yargıç hiç değildir." demektedir. Bkz. Carr, *Tarih Nedir?*, s. 134. Bu yaklaşımı doğru kabul etmekle birlikte meramın anlatılması için böyle bir ifade kullanılmıştır.

⁷⁸⁴ İbn Kesîr'e gelinceye kadar İbn Miskeveyh (421/1030), Reşîdüddîn et-Tabîb (1217) ve İbn Saîd el-Mağribî (1270) gibi müellifler, amelî ya da nazarî olarak kaynaklar tenkidi ile meşgul olmuşlardı. Metodoloji konusunda her ne kadar derinlikli ve kapsamlı çalışmalar yapılmamış olsa da elimizdeki bilgilerle; İbn Haldûn öncesi Şâm ve Mısır bölgesinde tarih felsefesi ile ilgilenildiği ve metodoloji probleminin çözümüne yönelik çabaların olduğu söylenebilir. İbn Kesîr de metodoloji konusunda gerek nazarî gerekse amelî gelişmeleri tedkik ederek kendi özgün yaklaşımını eserinde ortaya koymaya çalışmıştı. Daha sonra Muhammed b. İbrâhîm Muhammed el-Îcî (795/1397), *Tuhfetu'l-Fakîr ilâ Sâhibi's-Serîr* adıyla bir eser telif etmişti. Bu eserinde el-Îcî, tarih felsefesine ve metodolojiye yer vermiş, tarih tenkidinin kurallarını amelî tatbikatı bakımından tespit etmişti. İbn Kesîr'den yaklaşık otuz yıl sonra dünyaya gelen İbn Haldûn ise bu çalışmaları daha da geliştirerek, tarih sosyolojisi ve felsefesi alanlarında derinlikli tahlillerde bulunup *Mukaddime*'sinde; tarih ilmi,

Batı dünyasında tarihyazımının serüvenine bakıldığında Homeros'un *Troya'sı*, *İlyada* ve *Odyseia (Birleştirilmiş Destanlar)*'sı⁷⁸⁵ ile başladığı anlaşılmaktadır. Daha sonra Herodotos'un *Tarih*'leri⁷⁸⁶ ve çözümlenmeli tarih anlayışını benimseyen Thukydides'in⁷⁸⁷ yapıtları ile devam etmiştir. Batı dünyasında Yunanlılar, tarih kavramını ilk defa kullananlar olarak kabul edilmektedir. Hulâsa Yunan ve Roma tarihyazım geleneği, destandan nesir tarihe doğru evrilerek süregeldiği söylenebilir. Ayrıca M.Ö. 500 yıllarında geliştirdikleri bir takvimden sonra artık Roma'da yıllara göre tarihyazımı geleneği de başlamıştı.⁷⁸⁸ Bu geleneğin temel karakteristiği konusunda daha detaylı çalışmalar mutlaka vardır. Konuyla doğrudan bağlantılı olmadığından üzerinde durulmayacaktır. Ancak bu geleneğin devamı niteliğinde Ortaçağ batı tarihyazımında inşa edilen tarihin, bir bakıma kilise tarihi hüviyetinde⁷⁸⁹ olduğu da belirtilmelidir.

sistematik ve yöntemleri, tarihinin yanlıgı ve hataları ile bunların sebeplerini irdelemektedir. Çağdaş iki ilim adamı olan İcî ile İbn Haldûn, birbirlerinden habersiz bu konularda çalışmış olup yekdiğerini tamamlamışlardı. Bu iki âlimi takip eden Kâfiyecî de, *el-Muhtasar fî İlmi't-Târîh*'inde doğrudan tarih felsefesi üzerinde yoğunlaşmıştı. Ancak beklentilere cevap verecek bir muvaffakiyet elde edememişti. Kâfiyecî'den etkilendiği anlaşılan Sehâvî, *el-İ'lan bi't-Tevbîh*'inde ve Celâleddin es-Süyûtî, *eş-Şemârih fî İlmi't-Târîh*'inde tarih metodolojisi üzerinde oldukça geniş bir şekilde konuyu ele almışlardı. Bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, I, 13-54; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 31-76; es-Sehâvî, *el-İ'lan bi't-Tevbîh*, s. 5-138; Togan, "Ortaçağ İslâm Âleminde Tenkidi Tarih Telâkkisi", I-4 (1953), s. 46-48; Şulul, *Tarih Usûlü*, s. 25-26; Baş, *Arapça Tarih Yazıcılığı*, s. 244-245. Son zamanların meşhur tarihçilerinden Halkin, "Aslında önemli olan şahitliğin tenkididir. ... Geçmişî biz ancak başkasının aracılığı sayesinde tanımaktayız. Eğer her birimiz tarihi kendi gözlemlerimize indirgeseydik tarih çok kısa olurdu! Şahitlik, kültürün ortak gelişmesinde lüzumlu bir rol oynamaktadır." diyerek nakledenin, nakledilen olguların ve şahitliklerin de yargılanması gerektiğinden bahisle tarih tenkidi konusunda en kapsamlı yaklaşımdan birini sunmaktadır. Bkz. Halkin, *Tarih Tenkidi*, s. 24.

⁷⁸⁵ Togan, *Tarihte Usul*, s. 3; Breisach, *Tarihyazımı*, s. 22. Polat, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, s. 45; *İlyada*, bir kahramanlık destanıdır ve bir soylular tarihidir. Bkz. Breisach, *Tarihyazımı*, s. 22.

⁷⁸⁶ Herodotos, yapıtlarında insanlığın kökeninden, örf ve adetlerinden; Mısır, Arabistan, Hindistan, İskitya, Libya ve Trakya ile ilgili siyasi, coğrafi ve kültürel özelliklerinden bahsetmekten büyük haz duyuyordu. Anlattığı olayları, takipçilerinin ilgisini çekecek tarzda tasvir etmekteydi. Bkz. Breisach, *Tarihyazımı*, s. 29. Troya; Çanakkale ilimizin şehir merkezinde sahile yakın Hisarlıktepe mevkiinin eski çağlardaki adıdır. Bkz. Polat, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, s. 45 (73 no'lu dipnot).

⁷⁸⁷ Togan, *Tarihte Usul*, s. 3; Breisach, *Tarihyazımı*, s. 34. O tarihi bir entelektüel düşünme konusu olarak almamıştı. Fakat buna rağmen farkında olmadan savunduğu toplumsal yararı sınırlamıştı. Bkz. Breisach, *Tarihyazımı*, s. 37.

⁷⁸⁸ Breisach, *Tarihyazımı*, s. 60, 61, 65-66.

⁷⁸⁹ Togan, *Tarihte Usul*, s. 136-137; Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, s. 12; Breisach, *Tarihyazımı*, s. 133-136, 137-138, 139-147, 155, 169-171, 188-190, 193; Kasım Şulul, "Ana Hatlarıyla Batı Tarih Felsefesinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, Şanlıurfa 2002, IV, 117, 121-122; Özlem Genç, "Ortaçağ Avrupası'nda Tarihyazımı Çerçevesinde Paul The Deacon ve Lombardların Tarihi Adlı Eseri", *Tarih Okulu*, 2011, XI, 54-56.

İslâm tarihyazımı ise giriş bölümünde de vurgulandığı gibi Hz. Muhammed'in vefatından sonra, I/VII. yüzyılın ikinci yarısında başlamış bulunmaktaydı. Ancak kısa zamanda pekçok tarihçinin yetiştiği ve tarihyazımına önemli kakılarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu sürede birçok tarihçi tarih sahnesine çıkarken, yazım türlerinin de farklılaştığı müşahade edilmektedir. Hatta es-Sehâvî, Zehebî'nin tasnifine göre; *siyer, meğazî, tabakât, terâcim, ahbâr, ensâb* ve *fütühât* gibi türleriyle gelişen tarihyazımının, çeşitlenerek kırk kadar alanda ortaya çıktığından bahsetmektedir.⁷⁹⁰ Bunların önemli bir kısmı, II/VIII. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştı. Aynı dönemde batıda bu çeşitlilikte tarihyazımının geliştiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Ancak batı dünyasında; eski retorik ustalarının üslûplarındaki esneklik ve yenilikler sonrası kronolojik tarihyazımının tartışmaya açılmasıyla birlikte, II ve III/VIII ve IX. yüzyıllarda biyografi, yıllıklar ve kroniklerin (*res gestae, annales ve chronicle*) oldukça dikkat çekici bir şekilde öne çıktığını da hatırlatmak gerekir. Bununla birlikte bahse konu yapımların özellikle biyografilerinde; daha ziyade soylular, kahramanlar ve azizlerin yaşam hikâyelerine yer verilmiş olması⁷⁹¹ bir eksiklik olarak görülebilir.

Erken dönem İslâm tarihçiliğinin genel karakterinin kronikler ya da ahbar (tarihî hadiseler ve anlatılar) olduğu söylenebilir. Tarihî malumatı içeren bu metinlerin genel hatlarıyla miladî 850-950 yıllarında kaleme alınmış eserlerde yer aldığı görülmektedir. Bunların ana malzemesinin ise gerçekte yüz yıl öncesine -İbn İshâk (150/767), Vâkıdî (207/823) ve İbn Sa'd (230/845)'in çalışmaları- dayandığı da bilinmektedir. Daha genel bir bakışla Memlükler dönemine kadar süregelen Arapça tarihyazımı ya da İslâm tarihyazımının karakteristiğinin analizi yapıldığında daha ziyade Arapça anlatı kaynaklarının, değişken şifahî geleneğin geç dönem kristalleşmesini temsil ettiğinden söz edilebilir. Ancak yerleşik formlar ve araştırma konularını devam ettirmenin yanında Farsça tarihyazımı, yerel tarih, hanedan kroniği ve edebî anlatım tarzları gibi bir dizi yeni istikametlere doğru yönelimlerin olduğundan da bahsedilmelidir. Kuşkusuz yukarıda genel karakteristiğinden bahsedilen çalışmalara ilaveten evrensel kronikler, biyografik sözlükler ve

⁷⁹⁰ es-Sehâvî, *el-İ'ân bi't-Tevbîh*, s. 139-143; Şulul, *Tarih Usûlü*, s. 15.

⁷⁹¹ Breisach, *Tarihyazımı*, s. 133-142.

ansiklopedik eserler de bulunmaktadır. Nitekim felsefî ve teolojik veri yığını yanında Şia bakışını yansıtan İbn Ebi'l-Hadîd (656/1258)'in *Şerhu Nehci'l-Belâğa'sı* ile İbn Abdi'l-Berr (463/1071)'in *ed-Dürer fi'htisâri'l-Meğazî ve's-Siyer* ile *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*'ı, İbnü'l-Esîr (633/1233)'in *el-Kâmil fi't-Târîh*'i, müellif İbn Kesîr (774/1373)'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si ve İbn Hacer el-Askalânî 'nin derlediği Hz. Peygamber ve sahabe dönemlerine ait uzun biyografik sözlükler, oldukça zengin tarihsel malzemeyi muhafaza etmektedirler.⁷⁹²

Memlûkler devrine kadar süregelen İslâm tarihyazımının çok zengin tarihi malzemeyi barındırması, bir yönüyle olumlu sayılabilirken; dinî-siyasî angajmanlar, müesses ve gelenekselleşmiş anlatım şekilleri ve anlatıların güvenilir/sahih mi yoksa kurgu mu olduğu (isnâd meselesi) gibi hususiyetleri nedeniyle eleştiri oklarını üzerine çektiği de belirtilmelidir.⁷⁹³

3.2. VIII/XIV. YÜZYILDA MEMLÛK TARİHYAZIMI VE İBN KESÎR

Ortaçağ İslâm tarihyazımı geleneğinde Memlûklerin özel bir yeri vardır. Bu dönemde yönetim erkine yakın duranlar ile sultân ve umeranın da teşvikleri ile tarih alanında oldukça külliyatlı çalışmaların ortaya konulduğu rahatlıkla söylenebilir. Her zaman var olan ihsân ve atıyyenin, bu devrede de önemli bir teşvik unsuru olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Tarihi inşâda bu gerçekliğin oluşturduğu ilişkileri rekabet, haset, entrika ve yaltakçılık kavramları ile değerlendirilebileceği gibi sadakât, vefa, dayanışma ve menfaat kavramlarıyla da yorumlanabilir.⁷⁹⁴ Asıl önemli olanın ya da unutulmaması gerekenin, yöneticilerin daima etrafındakilerle var olan ilişkilerinin olduğu gerçekliğidir. Zira inkâr edilemeyecek bu gerçeklik, ister patron-kul ilişkisi ister sultân-teba ilişkisi veyahut iktidar-menfaat ve iktidar-

⁷⁹² Daha geniş bilgi için bkz. Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 97-99, 105, 107, 108, 111, 165, 166-169; Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti*, s. 144-147.

⁷⁹³ Bkz. Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 106, 110-113, 116-117, 121, 123, 136, 144.

⁷⁹⁴ İnalçık, *Şâir ve Patron*, s. 16-17; Çetin, "Ortaçağ", s. 18; Çetin, "Memlûk Sultanlarının İn'am ve İhsanları", X-26, s. 102, 103. Ayrıca sultân tarafından bazı umerâ ile ilim erbabına hil'at (elbise) giydirilmesi, altın, at ve ok benzeri savaş malzemelerinin hediye olarak takdim edilmesi, yine oturmak için ev verilmesi, hatta çeşitli vesilelerle zengin menûlü sofralarda ikramlarda bulunulması da ihsan ve atıyye kapsamında değerlendirilebilecek uygulamalardandır. Bkz. İnalçık, *Şâir ve Patron*, s. 15, 73-75; Çetin, "Memlûk Sultanlarının İn'am ve İhsanları", X-26, s. 105-110.

yandaş ilişkisi şeklinde değerlendirilsin, ortaçağ devletlerinin hemen hepsinde var olan bir husustu.⁷⁹⁵ Ortaçağ İslâm tarihyazımında mevcut durumun tespitinde, araştırmacıların ya da tarihçilerin bu gerçekliği asla dikkatlerden uzak tutmamak gerekmektedir.

Tarihi inşâda tarihçinin sübjektifliği kadar işlenen ana tema da kuşkusuz önemlidir. Ortaçağ tarihçiliğinin kendine göre bir zihniyeti ve sembollerinin olduğu varsayımından hareketle VIII/XIV. yüzyıl Memlûk tarihyazımının, kendi şartları içerisinde değerlendirilmesi kaçınılmazdır.⁷⁹⁶ Pekçok parçası kaybolmuş ve iç içe geçmiş bir bulmacadan ibaret olan tarihin, özellikle Ortaçağ kayıtlarında birçok karanlık nokta, dağınık parçalar, aldatıcı fragmanlar ve çok ciddi boşlukların olduğu⁷⁹⁷ gerçeğini de yadsımamak gerekir.

Bir ortaçağ tarihçisi olarak İbn Kesîr de aynı kapsamda değerlendirilebilir mi sorusu ister istemez akla gelmektedir. Zira İbn Kesîr, Sultân en-Nâsır Muhammed b. Kâlâvûn'un kâtibi olarak kendini tanıttığından daha önce de bahsedilmişti. Sultânın çeşitli vesilelerle Dimaşk'ta olduğu dönemlerde kısa süreli de olsa bu görevi üstlenmiş olması ihtimâl dâhilindedir. Ayrıca adalet teşkilâtının alt ve üst mahkemelerinde çeşitli görevlerde bulunduğu ve devlet erkânı ile yakın ilişkilerinin olduğu, -çok teferruatlı olmasa da- kaynaklardaki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Kuşkusuz medreselerde ve câmiîlerde verdiği dersler ile hatiplik dâhil diğer seminerlerine daha çok mesai harcadığı da aşîkârdır. Bunların yanında, kuvvetle muhtemel kalan vaktinin önemli bir bölümünü çok sayıda yazdığı eserler üzerinde çalışarak geçirmiş olmalıdır. Dolayısıyla İbn Kesîr'in tarihçilik anlayışında asıl etkili olanın, onun ilim adamı kişiliği ile bilimsel formasyonu ve yetkinliğidir. Bununla birlikte, geleneksel İslâm tarihçiliği anlayışından etkilenmiş olabileceği söylemi de gözardı edilmemelidir. Ancak yine de bu doğal etkilenmenin yanında İbn Kesîr'de farklı bir üslûp açıkça farkedilmektedir. O rivâyetle dirâyet yöntemini benimseyen dönemin ender şahsiyetlerinden biriydi. Onun, genel olarak rivâyetler, özellikle de isrâiliyyât rivâyetleri konusundaki izlediği yöntem incelendiğinde; tıpkı

⁷⁹⁵ İnalçık, *Şâir ve Patron*, s. 16; Çetin, "Ortaçağ", s. 19; Çetin, "Memlûk Sultanlarının İn'am ve İhsanları", X-26, s. 103.

⁷⁹⁶ Çetin, "Ortaçağ", s. 23.

⁷⁹⁷ Carr, *Tarih Nedir*, s. 64; Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, I, 166; Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 65, 97, 214.

rivâyetçi tefsir geleneğinin dönüşümünde öncü rolü oynadığı gibi, rivâyetçi tarih geleneğinin dönüşümüne de öncülük ettiği yahut önemli katkılarda bulunduğu söylenebilir.⁷⁹⁸

Onun tarihyazım metodolojisi incelendiğinde, neredeyse bütün İslâm tarihçilerinde var olan rivâyetlere dayalı geleneksel bir tarih anlatımıyla eserini yazdığı ve doğruluğu kanıtlanamamış isrâiliyyâta çokça yer verdiği şeklinde eleştiriye maruz kalmış olsa da, maksadının eserlerini bu tür haberlerle temellendirmek olmadığı açıkça anlaşılmaktadır.⁷⁹⁹ Oysa o, isrâiliyyât konusunda çok hassas davranmış, isrâiliyyâta âdetâ savaş açmış; bu rivâyetleri, tefsir ve tarih alanındaki yazdıkları eserlerine, eleştirel bakış olmaksızın olduğu gibi alan müellifleri şiddetle tenkit etmiştir. Bu konuda olduğu gibi onun bilimsel çalışmalarındaki temel yöntemi; olayları ve olguları eleştirel bir bakışla incelemek, analiz etmek, sınıflandırmak ve sonra da resmin bütününe bakmaktır.⁸⁰⁰ Zira o ve onun gibi aynı hassasiyeti gösteren bazı ilim adamları, bir taraftan da Kur'ân ayetleri ve Hz. Peygamberin hadisleri çerçevesinde anlatılanları; kaybolmasından korktukları için ve muhafaza etmek düşüncesiyle eserlerine almışlardı. Bunların bir kısmını kritik ve tenkide tabi tutarak eleştirel bir bakışla yorumladıkları gibi bazen de herhangi bir yorum yapmaksızın olduğu gibi aktarmışlardı.⁸⁰¹ İbn Kesîr ile birlikte tarihyazımında da benzer bir hassasiyetin daha dikkatle gözetildiği anlaşılmaktadır.

İbn Kesîr'in rivâyetler konusunda öne çıkan en önemli özelliği tenkitçiliğidir. Makûl ve mantıklı tahlil ve yorumlarıyla muteber bir otorite olarak

⁷⁹⁸ Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, s. 5, 51-54, 69-70. Daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, s. 140-169.

⁷⁹⁹ İbn Kesîr'in, isrâiliyyât kaynaklı alıntıları üzerine hüküm bina etmek ya da olmayan bir şeyin varlığına delil göstermek için değil; varlığı, ya da yaşandığı bilinen bir hadise hakkında boşlukları doldurmada tamamlayıcı bilgi olarak ya da bir zenginlik kazandırmak maksadıyla yer verdiği anlaşılmaktadır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 7, 8; es-Sehâvî, *el-İ'lân bi't-Tevbîh*, s. 292-293; Savut, "İbn Kesîr", I-1, s. 28.

⁸⁰⁰ el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 204; İçsıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 15, 21.

⁸⁰¹ İbn Akîl, "el-Bidâye ve'n-Nihâye", XVIII, 119; Şulul, *Tarih Usûlü*, s. 67-68; Savut, "İbn Kesîr", I-1, s. 25. Tefsirciler rivâyet malzemelerini, ayetlere açıklık getirmenin yanı sıra derleyip toplama ve koruma altına alma ve böylece sonraki nesillere aktarma amacı da gütmüşlerdi. Rivâyetleri toplama çabaları olarak bilinen tedvîn döneminden sonra, III/IX. yüzyıldan itibaren rivâyetçi tefsir geleneğinin dönüşmeye başladığı görülmektedir. Bu anlayışın, eş-Şâfîf'nin rivâyetler konusunda geliştirdiği kriterlerin hayata geçirilmesi sonrasında başladığı söylenebilir. Bkz. Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, s. 52-53, 64-66. Tefsirde gelişen dönüşümün, aynı şekilde rivâyetçi tarihyazımında da İbn Kesîr ve benzeri âlimlerle başladığı söylenebilir.

da bilinen müellif, tarihçiliğinde de düşüncelerini tamamen sahîh rivâyetler üzerine kurgulamış bulunmaktadır. Ayrıca o isrâiliyyât haberlerini örnek olarak verirken; neden reddedilmesi gerektiğini makûl-mantıklı ve ilmî bir yöntemle ispata çalışmaktadır. O geçmişte tefsirciler, hadisçiler ve tarihçiler tarafından aktarılan rivâyetlerin temel kaynak Kur'an ve sahîh sünnetle uyuşmadığını ispat için aynı malumatın önemli bir kısmına değinerek eleştiriye tabi tutmuştur. Bunu yaparken İbn Kesîr, özellikle araştırmacılara ışık tutacak bir yaklaşım sergileyerek Ortaçağ İslâm tarihyazımında problem olarak görülen rivâyet ve isrâiliyyât kaynaklı sorunlara çözüm arayışı saikiyle davrandığı söylenebilir.⁸⁰²

İslâm hukukunda Kur'ân, sünnet, icma ve kıyas gibi hüküm kaynaklarından biri olan 'bizden öncekilerin şeriatî'; geçmiş ümmetlere gönderilen peygamberlere indirilen ilâhî vahiy kurallarıdır. Bu hukuk kuralları, Kur'ân'ın diğer öğretileriyle çelişmediği sürece hüküm kaynağı olarak kabul edilmektedir.⁸⁰³ Bu nedenle Yahudî ve Hıristiyan kaynaklarından hem tefsire ve hadise hem de tarihe giren bir takım tamamlayıcı bilgiler konusunda hoşgörü ve müsamaha kendiliğinden oluşmuştur.⁸⁰⁴ İşte bu anlayışın mevcut olduğu vasatta Kur'ân ve sahîh sünnetle çelişen bazı haberlerin ya da bilgilerin tarih kitaplarına girmesinin yolu da açılmış oldu. Uygun zeminin oluşmasında ayrıca muhtedî Yahudî, Hıristiyan ve diğer din mensuplarının rolü olduğu kadar Arap olmayan unsurlardan mevâlî'nin ve kıssa anlatan kussâsların etkisinin de olduğu kuvvetle muhtemeldir.⁸⁰⁵ Tam da bu sebeplerle etkenleri ve mevcut durumu iyi tahlil eden İbn Kesîr, bu alandan gelen haberlere ihtiyatla

⁸⁰² Bkz. Işıcık, *Klasik Tefsir Metodolojisi*, s. 22, 33, 55.

⁸⁰³ Daha geniş bilgi için bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, I, 723, II, 33-34, IV, 610, VII, 195; Hallâf, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 105-106; Zeydân, *el-Vecîz*, s. 263-266; Ebû Zehra, *İslâm Hukuku*, s. 261-263.

⁸⁰⁴ es-Sehâvî, *el-İlân bi't-Tevbîh*, s. 293; Ergül, *Taberî ve İbn Kesîr*, s. 42; Savut, "İbn Kesîr", I-1, s. 27. Ayrıca İbn Kesîr'in isrâiliyyâta dayalı haberlere gerek tefsirinde gerekse tarihinde rahatlıkla yer vermesinde, şu hadisin de etkili olduğu sanılmaktadır: "Bir ayet bile olsa benden rivâyet edin. Ehl-i kitap haberlerinden de rivâyet etmenizde sizin için bir beis yoktur. Her kim kasıtlı olarak benden yalan bir söz uydurursa cehennemdeki yerini hazırlasın." Bkz. el-Buharî, *Sahîh*, I, 35 (İlim/38), II, 81 (Cenâiz/34), IV, 145 (Enbiyâ/50); et-Tirmîzî, *Sahîh*, VII, 314 (İlim/13); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 7-8, Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, s. 24, 30-31; Bayram, *İbn Kesîr*, s. 26; Şen, *İbn Kesîr Tefsirinde Hıristiyanlık*, s. 11; Özdemir, "İsrâiliyyât Türü Eserlerin Hükümünü Belirleme", XII-2, s. 313, 317; Özcan Hıdır, "Yahudî Kültürünün Hadislere Etkisi İddiaları Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2005, III-1, s. 10. Kâtip Çelebi, İsrâiloğulları'nın önceki peygamberlerin kıssalarını çok önemsediklerini; din bilginlerinin, peygamberler ve dünyanın yaratılışı hususunda insanların en bilgili olduğunu, ayrıca İslâm âlimlerinin söz konusu bilgileri onlardan aldıklarını ifade etmektedir. Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 32; Hıdır, "Yahudî Kültürünün Hadislere Etkisi", III-1, s. 8.

⁸⁰⁵ Hıdır, "Yahudî Kültürünün Hadislere Etkisi", III-1, s. 17, 22-26, 33.

yaklaşmış, eserlerinde pek çok alıntı yapmakla birlikte eleştirel bir bakış geliştirerek tenkit ve tercihleriyle birlikte sunmaya gayret etmişti. Nitekim o İblis/şeytan hakkında anlatılanlardan tefsirinde bahsederken bu konuya değinerek düşüncelerini açıkça belirtmektedir. O, İblis konusunda rivâyet edilenlerin çoğunluğunun isrâiliyyât olduğunu ve bu haberlerden bir kısmının sırf bakılmak için aktarılabileceğini ifade etmektedir. Ancak aktardıkları hakkında da; “bunların doğruluğunu en iyi Allah bilir” diyerek ihtiyatla karşılamaktadır. O, isrâiliyyâtın bir kısmının elimizde bulunan gerçeğe ters düşmesi nedeniyle kesin olarak yalan olduğunu ve reddedilmesi gerektiğini belirtir. Zira Kur'ân'ın, geçmişteki haberler için başka bir kaynağa ihtiyâç bırakmadığını, onda herhangi bir değişme, ilave ve eksiltme olmadığını özellikle vurgulamaktadır. Ehl-i Kitâp kaynaklarına pek çok şeyin karıştırıldığını söylerken; onların, seçkin İslâm bilginleri, velûd âlimleri ve keskin hâfızları gibi hadis tedvin edip kayda geçiren, geliştirdikleri metodoloji vasıtasıyla sahîh, hasen, zayıf, münker, mevzû ve metrûk gibi derecelendiren bir sistematiplerinin bulunmayışı, uydurma ya da tahrif edilmiş bilgilerden kaynaklarını ve dinlerini arındıramadıklarına temas ederek konuyu irdelemektedir.⁸⁰⁶

İbn Kesîr'in isrâiliyyâta yer vermesindeki maksadının geleneksel rivâyetçi tarih anlayışının etkisinin ötesinde, okuyucuya özellikle de alanda çalışan araştırmacılara bir uyarı olması ve ilgili rivâyetleri tarihî bir veri olarak muhafaza etmek olduğu anlaşılmaktadır. Tarihî olgu ve olayların aydınlatılmasında bir veri olarak kullanılacaksa da bunun yöntemini göstermek maksadıyla eserlerinde kullandığı da görülmektedir.⁸⁰⁷ Nûh Tufanı'nda Nûh Peygamberin oğluyla diyalogundan bir kesit sunan Hûd sûresi 42. ve 43. ayetin açıklamasında; İbn Kesîr'in yer verdiği ve isrâiliyyât haberi olduğu bilinen bir rivâyeti değerlendirme yöntemi, örnek olarak ele alınabilir:

Yüce Allah: "O (gemi) onlarla dağlar gibi dalgalar içinde seyrederken Nûh, bir kenara çekilmiş durmakta olan oğlu (Yâm)'a: 'Ey oğulcuğum! Bizimle beraber (gemiye) bin, kâfirlerle beraber olma' diye seslendi. (Oğlu) dedi ki: '(Hayır!) Beni sudan koruyacak (yüksek) bir dağa sığınacağım.'..." buyurmaktadır. İbn Kesîr, bu

⁸⁰⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, V, 168-169.

⁸⁰⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, IV, 323, V, 347; Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, s. 76.

iki ayetin yorumunda; 'sığındığı dağda onun (Nûh'un oğlu Yâm'ın) camdan bir binit edindiği' şeklindeki isrâiliyyâtta olduğu bilinen bir rivâyete yer vermektedir. Ancak bunun isrâiliyyât olduğunu ve doğruluğunu en iyi Allah'ın bileceğini belirtmektedir. Kur'ân'da açıkça belirtilenin; "(Hayır!) Beni sudan koruyacak (yüksek) bir dağa sığınacağım." demiş olmasıdır.⁸⁰⁸

Uydurma olduğu anlaşılan haberlerin bile tarihî malumat olarak kaynaklarda bulundurulduğunu, hatta istinsah edilerek çoğaltıldığını anlatan Sezgin, Ebân tarikıyla sahabî Enes b. Mâlik'ten rivâyet edilen uydurma hadislerin, daha III/IX. yüzyılda Ma'mer rivâyetinde tedavülde bulunduğunu belirtmektedir. Yemen'de bu muharref sayfalardan birini çoğaltırken Yahyâ b. Maîn'i gören Ahmed b. Hanbel, ona, "biri sana sorsa, Ebân'ın sika olmadığını söylersin; ama sahifesini istinsah ediyorsun?!" deyince, "evet onu istinsah ediyorum ve onu muhafaza edeceğim; ama bu, tam da onun uydurma olduğunu bilmemden dolaydır. Böylece bir başkası gelip de benzeri bir şeyi ortaya koymasın" şeklinde cevap vermiştir.⁸⁰⁹ Dönemin önemli hadisçilerinden biri olan müellif de bu anlayış ve yaklaşımla tarihe dair eserlerini kaleme alırken benzer aktarımlarda bulunmuş; pek çok yerde eleştiri ve kritik yaparak kendi tercihini, yorumunu ve görüşünü belirtmesine rağmen biraz önce ifade edildiği gibi uydurma olduğu anlaşılan ya da hayatın olağan akışına uygun düşmeyen olaylara, olgulara eserinde yer vererek bir anlamda tarihî bir veri olarak bu bilgileri korumaya almış ve daha sonraki ilim adamlarının değerlendirmesine bırakmış olması muhtemel görünmektedir. Belki de İbn Kesîr, inşâ edilen bu kurgunun arka planının üzerinde durulması açısından ya da tarihi değerinin tespiti bakımından yorum yapmaksızın eserinde naklettiği bir kısım anlatıları, kendisinden sonra gelecek olan tarihçilerin tahliline bırakmıştır. Nitekim mitolojilerde, halk masallarında ve efsanelerde var olan ve ilk bakışta makul ve mantıklı gelmeyen pekçok anlatıya yer verilmektedir.⁸¹⁰ Çoğu zaman gerçek olaylardan hareketle hikâyeleşmiş anlatılarla zenginleştirilmiş bu tür malzemelerin, uslûp ve içerik

⁸⁰⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 323. Diğer örnekler için ayrıca bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 397, 405, 534, V, 347, VI, 154, 190, 338, 503, VIII, 18.

⁸⁰⁹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 35.

⁸¹⁰ Ebu'r-Reyhân el-Bîrûnî (440/1048), tarihî olayları tasvir etme işine efsaneleri karıştırmayı şiddetle eleştirmektedir. Togan, "Ortaçağ İslâm Âleminde Tenkidi Tarih Telâkkisi", I-4, s. 44.

bakımından bir yönüyle tarih biliminin diğer bir yönüyle de dil-edebiyat ve hermenötik⁸¹¹ biliminin konusu olduğu belirtilmelidir.

VIII/XIV. yüzyıl, tarih ile coğrafyanın öne çıktığı ve Mısır merkezli ansiklopedik çalışmaların seçkin örneklerinin verildiği bir dönemdir. Girişte de kaynaklar bölümünde bahsedilen Nüveyrî, Ömerî ve Kalkaşendî gibi müelliflerin eserleri⁸¹² yanında tabakât, terâcim ve vefeyât türlerinin Mısır'daki ilk örnekleri olarak bilinen *mu'cemu's-şuyûh* ya da *meşyehâ* adı verilen eserlerin de oldukça yaygın olduğunu görülmektedir. Bu tür eserlerin Mısır'daki ilk örnekleri olarak; Ebû İshâk el-Habbâl (482/1090)'in *Mu'cemu Vefeyâti's-Şuyûh*'u, Sadreddîn Ebû Tâhir es-Silefî (576/1180)'nin *Mu'cemu's-Sefer*'i, İbnü'l-Enmâtî (538/1143)'nin *Mu'cemu's-Şuyûh*'u ile Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (597/1201)'nin *Meşyeha*'sı sayılabilir.⁸¹³ Memlükler devrinde de bu tür eserlerin telifine devam edildi. Radıyyüddîn es-Sâganî (650/1252)'nin *Esmâü Şuyûhi'l-Buhârî*'si, Bedreddin b. Cemâa (733/1333)'nin *Meşyeha*'sı, Zehebî'nin *Mu'cemu'l-Kebîr* diye de bilinen *Mu'cemu's-Şuyûh*'u bunlardan bazılarıdır.⁸¹⁴

Memlüklerin iktidarıyla birlikte Suriye ve Mısır'da tarihçilikte pek çok eserin telif edildiği yeni bir döneme girilmiş idi. Ancak yeni çalışmaların önemli bir kısmının yeterince özgün çalışmalar olmadığı, birbirinin tekrarı ya da özeti şeklinde olması dolayısıyla eleştirildiği daha önce de belirtilmişti. Yöneltilen bu eleştirilerin yanında bu devrede isnâd uygulamasının neredeyse terk edildiği, siyasal olaylar ve biyografiye çok ağırlık verildiği, bazen okuyucunun gereksiz detaylarla meşgul

⁸¹¹ Hermeneutic; Yunanca *hermeneuein* kelimesinden gelmekte olup yorum bilgisi ya da metin yorumlama bilgisi anlamına gelmektedir. Bkz. Fay, *Sosyal Bilimler Felsefesi*, s. 188; Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 399.

⁸¹² İnân, *Müerrihû Mısri'l-İslâmiyye*, s. 62, 64-68, 69, 71-72, 76, 77-79; Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 219-220. Sosyoloji ve tarih metodolojisi alanında VIII/XIV. yüzyılın parlayan yıldızı İbn Haldûn'un *Mukaddime*'si ve *Târîh*'i ile daha sonraları mevcut birikimin devamı niteliğinde olan ve gelenekselleşen Kâfiyeci ve öğrencisi Sehâvî ile Süyûtî gibi ilim adamlarının telifleri, ortaçağ doğu dünyasının durumunu yansıtmaları bakımından ve ortaçağ Memlük tarihyazımının karakteristiği açısından dikkat çeken çalışmalardandır. Bkz. İnân, *Müerrihû Mısri'l-İslâmiyye*, s. 156; Yiğit, *Memlükler*, s. 253, 267, 268, 273, 274; Aycan-Sarıçam, *İslami İlimlerde Metodoloji*, s. 881. es-Sehâvî'nin *el-İlân bi't-Tevbîh* adlı eseri, bir anlamda tarih ilmini inkâr edenlere cevap olarak hazırlanmış bir çalışmadır. Bkz. Togan, *Tarihte Usul*, s. 166.

⁸¹³ Şeşen, *Selâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, s. 346; Elif Yücel, *Hafız Ebû Tahir es-Silefî ve Hadis Kültüründeki Yeri*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 40-42; Tayyar Altıkulaç, "el-Habbâl", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 342; Cengiz Tomar, "Tarih", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 41; Kandemir, "Fehrese", XII, 298.

⁸¹⁴ Kandemir, "Fehrese", XII, 298.

edildiği, olayların günlük kaydedildiği şeklindeki yaklaşımlar da bir tespit ya da eleştiri olarak görülebilir. Doğru bir tespit ve makul bir eleştiri olarak kabul edilecek olursa bunun temel sebeplerinden birinin, iktidarın, yönetimi elinde bulunduran memlûklerle toplumun fikrî ve dinî önderliğini üstlenmiş bulunan âlimler arasında paylaşılmış olması gösterilebilir.⁸¹⁵

Bu dönemde, daha önce de değinildiği gibi kısmen metodoloji konusuna eğilen ve arayış içinde bulunan müellifler mevcuttu. İbn Kesîr'in eğitim gördüğü dönemlerde metodoloji sorunuyla ilgilenen Tâceddîn es-Sübki gibi bazı bilim adamları, çalışmalarının mukaddimelerinde çok geniş olmamakla birlikte bu konuya değinmişler ve kendi görüşlerini serdetmişlerdi. İbn Kesîr de, özellikle hocalarının yönlendirmesiyle tarihçilikle ilgilenmiş, III/IX. yüzyılda başladığı varsayılan başta rivâyetler konusu⁸¹⁶ olmak üzere tarih metodolojisi ile ilgili tartışmalara ve arayışlara bir cevap olması düşüncesiyle tarihe dair eserler yazmış, gerek *el-Bidâye*'nin mukaddimesinde gerekse oluşturduğu inşâda kendi usûl ve yöntemini ortaya koymaya çalışmıştır.

Memlûkler devri tarihyazımının karakteristik özelliklerine bakıldığında, genellikle eserlerin yıllara göre telif edildiği, olayların aylık veya günlük olarak yazıldığı, her yılın başında; halife, sultân, nâibu's-saltana, kadı gibi üst yöneticiler ve bazen diğer İslâm devletlerinin hükümdarlarının zikredildiği görülmektedir. Daha sonra o yılda meydana gelen olaylar ve vefat eden önemli şahsiyetlerin kısa biyografilerine yer verildiği gözlemlenmektedir. Eyyübîler devrinde ortaya çıktığı bilinen bu yöntemin, Memlûkler döneminde de yaygın bir şekilde devam ettirildiği anlaşılmaktadır.⁸¹⁷

Memlûkler devrinde bazı ilim adamlarının vefeyatlarla zenginleştirilmiş siyasî tarih yazmaya yönelmeleri, geleneksel tarihyazımında Taberî ile başlayan bu yazım türünün, biraz değiştirilerek vefeyatların genel tarihe eklenerek yazıldığı

⁸¹⁵ Tomar, "Tarih", XL, 42.

⁸¹⁶ İlk dönem İslâm tarihçilerinin, isnâdın kullanımında farklı bir yol izleyerek rivâyetleri, konu bütünlüğünü bozmamak ve tekrarlardan kaçınmak gibi gerekçelerle, farklı rivâyetleri birleştirdikleri ve tek bir senede indirgedikleri (telfik) anlaşılmaktadır. Bu nedendir ki, muhaddisler tarafından şiddetle eleştirilmişler ve titiz davranmadıkları suçlamasına maruz kalmışlardı. Daha geniş bilgi için bkz. Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, s. 89-103.

⁸¹⁷ Tomar, "Tarih", XL, 42; Özyayın, "İbn Kesîr", VI, 131; Polat, *İbn Kesîr*, s. 80.

birleştirme tarzı ya da sentezci tarih anlayışına evrildiği söylenebilir.⁸¹⁸ Önceleri alfabetik olarak yazılan vefeyat türü kitapların, bu defa yaygın olarak yüzyıllara göre yazılmaya başlandığı da anlaşılmaktadır. Bu ekolün Mısır'daki ilk temsilcisi olan İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine* adlı eserini bu yöntemle yazmıştır. Aynı şekilde İbn Hacer'in öğrencisi Sehâvî de bu yöntemi benimseyenlerden biridir.⁸¹⁹

Dönemin öne çıkan bir başka özelliği de önceki devrelerde öteden beri olduğu gibi tarihyazımında ders ve ibret alınması için ahlâkî öğüt verilmesidir. Nitekim İbn Kesîr, bunu en hassasiyetle yapan tarihçilerden sayılabilir. O, olayları anlattıktan sonra çıkarımlarını nadiren ayet ve hadisle, çoğu zaman ya bir sözle ya da bir şiirle ifade etmektedir.⁸²⁰ İbn Kesîr'in 750/1349'da Dımaşk Nâibi Ergûn Şâh'ın Trablus Nâibi Seyfeddîn Olcayboğa el-Muzafferî en-Nâsirî tarafından tutuklanması olayını anlatırken verdiği bilgiler ve yaptığı yorumları hem onun hem de dönemin tarihyazımı uslûbunu göstermesi bakımından önemlidir: Trablus Nâibi el-Muzafferî, binlerce askeriyle Dımaşk'a baskına geldiğinde, Ergûn Şâh yatağında cariyeleriyle uyuyordu. Dışarı çıktığında onu tutuklayıp zincire vurdular, gözaltına alınıp eşyaları müsadere edildi. İbn Kesîr, bu olayı *tarîhinde* kaydettikten sonra okuyucuya vermek istediği mesajı da ihmal etmemiştir: "Akşam izzet içinde uykuya dalmış, ama sabahleyin zillet içinde uyanmıştı. Akşam saltanat nâibi, fakat sabah yoksul, düşkün ve zelil oldu."⁸²¹ sözü ile verdiği mesajını, Kur'ân ayetleriyle teyid etmişti:

(Rasûlüm!) De ki: Ey mülk ve hâkimiyet sahibi Allah'ım! Sen dilediğine mülkû verirsin, dilediğinden mülkû çekip alırsın; dilediğini yükseltir, dilediğini de alçaltırsın; (her türlü)hayır yalnız senin elindedir. Şüphesiz her şeye kâdirsin."⁸²²

(Yoksa o) memleketlerin (inkârcı) halkı geceleyin kendileri uyurken, azabımızın onlara gelmesinden emin mi oldular? Ya da o memleketlerin halkı kendileri oynayıp eğlenirken bir kuşluk vaktinde azâbımızın onlara gelmesinden emin mi oldular?⁸²³

⁸¹⁸ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 111; Polat, *İbn Kesîr*, s. 74.

⁸¹⁹ Tomar, "Tarih", XL, 43.

⁸²⁰ Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, s. 59, 106; Polat, *İbn Kesîr*, s. 74-75.

⁸²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 512-513.

⁸²² Âl-i İmrân Sûresi, 3/26.

⁸²³ e-A'râf Sûresi, 7/97-98.

İbn Kesîr, Ergûn Şâh'ın tutuklandıktan bir sonraki gece (cuma günü) boğazlandığını, fakat intihar ettiğine dair tutanak tutulduğu bilgisini verdikten sonra; “en doğrusunu Allah bilir” diyerek anlatımını tamamlamaktadır.⁸²⁴

İslâm tarihi her dönem eldeki bilgi, belge ve bulgulara göre farklı bir metodoloji ve yaklaşımla yeniden yorumlanarak yazılmıştır.⁸²⁵ Memlûkler devresini de bu açıdan değerlendirmekte fayda mülâhaza edilmektedir. Ebü'l-Fidâ, Tâceddîn es-Sübkî ve İbn Kesîr gibi eserleriyle tanınan erken Memlûkler dönemi İslâm tarihçileri, tarihyazım geleneği ve birikiminden oldukça yararlanmışlardır. Ancak tarih metodolojisi anlamında bir arayış içinde oldukları ve yeni bir yaklaşım geliştirmeye çalıştıkları da anlaşılmaktadır. Bu minval üzere ortaya konulan çalışmalar, daha sonraki yıllarda gelişerek tarih felsefesi ve tarih sosyolojisini nazariyeleştiren İbn Haldûn (808/1406) ile zirveye ulaşmıştır.⁸²⁶

Memlûkler döneminde İbn Kesîr gibi pekçok tarihçinin yetiştiği bilinmektedir. Araştırmanın kaynakları bölümünde kısaca tanıtılan eserlerin yanında Mısır ve Suriye'de yetişen tarihçilerin teliflerinden; memlûk askerlerin çocuklarından (evlâdü'n-nâs) olan ilk müellif İbnü'd-Devâdârî (736/1336)'nin *Kenzü'd-Dürrer ve Câmi'u'l-Ğurer*'i, Zehebî'nin biyografilerle zenginleştirilmiş *Târîhu'l-İslâm*'ı ve İbn Şâkir el-Kütübî (764/1363)'nin '*Uyûnü't-Tevârîh*'i gibi adı zikredilmeyen daha pekçok tarihçinin telifatı, dönemin tarih alanında yapılan çalışmaların ne derece zengin olduğunun bir göstergesidir.⁸²⁷

3.3. MEMLÜK TARİHİNDE *EL-BİDÂYE VE'N-NİHÂYE*

İslâm tarihyazım türlerinden genel tarih sınıfına dâhil edilen İbn Kesîr'in *el-Bidâye* adlı telifi, kısmen siyasî tarih ve biyografi olarak da değerlendirilebilir. Eserine tarihyazımındaki takip ettiği yöntemi hakkında bilgi vererek başlayan müellif, ilk yaratılan varlıklar; arş, kürsü, melekler, cinler, yeryüzü, gökler ve ikisi

⁸²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 513.

⁸²⁵ Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, s. 98-99; Polat, *İbn Kesîr*, s. 74-75.

⁸²⁶ Hodgson, *İslâm'ın Seriveni*, II, 526-529; Şulul, *Kâfiyeci'de Tarih Usûlu*, s. 17; Polat, *İbn Kesîr*, s. 75.

⁸²⁷ el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 237-239; Güleç, *Zehebî*, s. 38, 56; Tomar, "Tarih", XL, 42.

arasında yaratılanlar hakkında bilgi verdikten sonra ilk insanın yaratılışını müzakere ederek, bir anlamda varlıklar âleminin başlangıcını, Kur'ân ve sahîh sünnet ekseninde derlediği bilgilerle tartışmıştı. Aslında İbn Kesîr'in bütün eserlerinin, temelde Kur'ân eksenli bir çalışma olduğu söylenebilir. Kur'ân dışındaki öncelikli hadis olmak üzere diğer rivâyetleri de onun bu çerçevede değerlendirdiği açıkça anlaşılmaktadır.⁸²⁸ Haddizatında Taberî ve İbn İshâk'la başlayan genel tarihyazımı geleneğinin devamı niteliğinde olan *el-Bidâye*'deki temel farklılık da buradan gelmektedir. İbn Kesîr özgün tarihinde insanlığın eğitimi ve uyarılması için gönderilen peygamberler hakkında kendi dönemine kadar yazılanları da kritik ve analitik bakışla değerlendirerek doyurucu bilgiler vermeye çalışmıştı.

İbn Kesîr, çok önemseydiği bölüm olarak; Hz. Muhammed'in peygamberlik öncesi ve sonrası hayatını daha ayrıntılı ve bilimsel bir etütle müzakere edip özgün çalışmalarından birini inşâ etmiştir. Daha sonra Râşid halifeler, Emevî ve Abbâsî dönemleriyle tarihyazımını sürdürdüğü anlaşılan müellif, Eyyûbîler ve canlı şahidi olduğu Memlûkler devrinin çeyrek asrı hakkındaki önemli gördüğü bilgileri, yorumlarıyla birlikte kaydetmiştir. Bazen diğer devletlerde gelişen önemli olaylara da temas eden İbn Kesîr, çalışmasını, *en-Nihâye* olarak isimlendirdiği; kıyamet alametleri, âhiret, cennet ve cehennem gibi konulara değinerek tamamlamıştır. Onun tarihyazımındaki uslûbuna bakıldığında; varlıklar âleminin başlangıcı, insanlık tarihinin geçmişi, yaşadığı dönem ve geleceğe dair kaleme aldıklarını bir bütün olarak değerlendirdiği görülmektedir. Başka bir ifadeyle bütüncül bir tarih anlayışını benimsediği anlaşılmaktadır. Hatta daha da ileri giderek dünya ve ahiret yaşamını birlikte ele aldığı bir tarih anlayışını önemseydiği söylenebilir.⁸²⁹ Müellif, geçmiş, şimdi ve geleceği birbiriyle ilişkilendirerek, tarihe nasıl baktığını ve tarih felsefesini de açıkça belirtmektedir.

Siyasî tarih açısından zayıf, fakat biyografi bakımından zengin olan *el-Bidâye*,⁸³⁰ Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil Ebû Şâme el-Makdîsî'nin *er-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye* isimli tarihine zeyil

⁸²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 6, 11-215, XIX, 3.

⁸²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIX, 3; Polat, *İbn Kesîr*, s. 95.

⁸³⁰ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 197; Aktan, *İslam Tarihi*, s. 22; Polat, *İbn Kesîr*, s. 80.

yazan Birzâlî'nin *el-Muktefâ*⁸³¹ adlı eserine zeyil olarak yazılmış bir çalışma olduğu belirtilse de ⁸³² Birzâlî'nin eserinin tamamını olduğu gibi aldığı anlamına gelmemektedir. Nitekim Birzâlî'nin eserinin dört cilt olduğu düşünülecek olursa konu daha iyi anlaşılacaktır. İbn Kesîr'in yaptığı çalışma müstakil bir çalışma olarak değerlendirildiğinde yaklaşık altı cildi⁸³³ bulan Hz. Peygamber devri, en önemli ve özgün olan bölümüdür. Aynı şekilde takdim bölümü, yaratılış ve peygamberler tarihi, Râşid halifeler dönemi, Emevî ve Abbâsî devirleri de kendine özgüdür. Müellif hocası Birzâlî'nin yaşadığı kendi dönemine ait bilgilerin önemli bir kısmını olduğu gibi aktarmış, bunu da ifade etmekten asla çekinmemiştir.⁸³⁴ Nitekim bu, eksik tamamlamak ya da gedik kapatmak olarak bilinen⁸³⁵ zeyl geleneğini devam ettirmek demek olduğundan o gün için yadırganacak bir durum olarak görülmemiştir.

İbn Kesîr'in, Birzâlî'den etkilendiği gayet açık olmakla birlikte Giriş'te de kısaca değinildiği üzere, Tâceddîn es-Sübkî gibi metodoloji alanında yeni yaklaşımlar geliştirmeye çalışan tarihçilerin bu çabalarına destek vererek kendi özgün tarzını oluşturmuştur. Bu yüzden de eserleri İslâm dünyasında henüz hayatta

⁸³¹ Kaynaklar bölümünde de açıklandığı üzere *Târîhu'l-Birzâlî* olarak da bilinen *el-Muktefâ*, Ebû Şâme el-Makdisî (665/1267)'nin *er-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye* adlı eserine zeyil olarak kaleme aldığı bir çalışmadır. Yıllara göre tertip edilmiş, kayda değer görülen önemli olaylar akabinde vefat eden önemli zevatın kısa hayat öykülerine yer verdiği bu eserin birinci ve ikinci ciltleri 665/1267-720/1320 tarihleri arasındaki olayları içermektedir. 720/1320-738/1338 yılları arasındaki olayları içeren diğer iki cilt ise maalesef elimizde mevcut değildir. Bkz. el-Birzâlî, *el-Muktefâ*, I-1, s. 88, 147; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 412; es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 527; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 204.

⁸³² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 408, 412; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 204; Savut, *İbn Kesîr*, s. 68.

⁸³³ Toplamda 20 cilt olarak basılan *el-Fiten ve'l-Melâhim'in* de dâhil olduğu tahkikli çalışma esas alınmıştır.

⁸³⁴ İbn Kesîr, hocası el-Birzâlî'den yaptığı alıntılarla ilgili: "Birzâlî'nin, Ebû Şâme el-Makdisî'nin tarihine yazdığı zeylinde anlattığı tarihî bilgiler burada sona ermektedir. Ben de onun tarihine zamanımıza kadar olan olaylardan bahseden bir zeyil yazdım. Bu yazma işi hicretin 751. senesinde Cemâziyelâhir ayının yirmisinde Çarşamba günü sona erdi." demektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 408.

⁸³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 408; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 204; Savut, İbn Kesîr, s. 68. İbn Kesîr'in öğrencilerinden İbn Hiccî (816/1413), İbn Kesîr henüz hayattayken, *el-Bidâye*'ye önce 741-746 tarihlerinde bazı eklemelerde bulunmuş, daha sonra 769 yılından başlayarak ömrünün son yıllarına kadar bir zeyil yazmıştı. İbn Kâdî Şühbe de aynı şekilde bu zeyli devam ettirmiş ve 840 yılına kadar getirmişti. İbn Kâdî Şühbe'nin ayrıca Zehebî ve Birzâlî'nin *târîh*lerine de zeyil yazdığı belirtilmektedir. Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I, 228, 829; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 229-230; Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 83; Polat, *İbn Kesîr*, s. 114. Yine bu geleneği devam ettirenlerden Ahmed b. Ebû Bekir et-Taberânî (835/1431) ve İbn Hacer el-Askalânî'nin İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'sine birer zeyil yazmışlardı. Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I, 171; Özaydın, "el-Bidâye", VI, 132; Polat, *İbn Kesîr*, s. 114.

iken bile yaygın olarak takip edilmekte ve okunmaktaydı.⁸³⁶ Dolayısıyla *el-Bidâye*'nin tam bir zeyl olduğunu söylemek ya da tamamen Birzâlî'nin tarihine dayandığını söylemek doğru bir yaklaşım olmasa gerektir. Özellikle 665-738/1266-1338 yılları arasındaki olayları anlatırken Birzâlî'nin *el-Muktefâ* ve *Mu'cemu's-Şuyûh* adlı eserlerinden yararlanarak kendi ifadeleriyle aktardığı bölümler olduğu gibi herhangi bir değerlendirme yapmadan doğrudan alıntı yaptığı bölümler de bulunmaktadır.

Memlükler devrinin en önemli tarihçilerinden İbn Tağrîberdî, *el-Bidâye*'den övgüyle bahsederken İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Târîh*'ine çok benzediğini de belirterek⁸³⁷ aslında zımnen eleştirilerini de ifade etmektedir. Bugünün akademik anlayışı ile bakıldığında intihal sayılabilecek alıntılar, başka bir eserin ihtisarı veya şerhi ve bir yazarın kitabının temel alınarak eksikliklerinin giderilmesi (zeyl), o günün şartları içerisinde bilimin kayıt altına alınması, zeyl geleneğinin devam ettirilmesi, eksik tamamlamak ve gedik kapatmak olarak kabul ediliyordu. Nitekim İbn Kesîr'in bu anlayışın yaygın olduğu devrede yazdığı eserinin eleştirilmesi, eksik yönlerinin olması gayet doğaldır. Ancak onun kendine has uslûbu, hadis, tefsir, fıkıh ve ricâl ilimlerindeki derinlikli bilgisiyle nisbeten/göreceli özgün bir çalışma yaptığı da açıktır.

İbn Kesîr, *el-Bidâye*'nin özellikle sîret kısmını oluştururken Mûsâ b. Ukbe (141/758), İbn İshâk (151/768), İbn Hişâm (218/833) gibi tarih yazarlarının naklettikleri haberlerle yetinmemiş, Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere, Ebû Nuaym el-İsfahânî (430/1038) ve Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (458/1066) gibi muhaddislerden de hadis naklederek her iki grup rivâyetleri birleştirmeye çalışmıştır. O bu gaye ile rivâyetlerin sened ve metin tenkitlerini de yaparak bir anlamda tarihteki tutarsızlıkları hadis ilminin sistematığı ile çözmeye gayret etmiştir. Bazen de daha önceki bilgisine dayanarak isnâdla ilgili herhangi bir tenkitte bulunmadan ilgili hadisin, hadis metodolojisindeki derecesini belirtmiştir. Bütün bu çalışmaların özen gösterilerek ve titizlikle yapılmış olduğu üslûbundan anlaşılmaktadır. Bu açıdan İbn Kesîr'in, *el-Bidâye* başta olmak üzere tarihe dair yaptığı çalışmaları, kendinden önce telif edilenlerden farklılık arz etmektedir. İslâm

⁸³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 658-659; ez-Zühaylî, *İbn Kesîr*, s. 195; en-Nedvî, *el-İmâm İbn Kesîr*, s. 78-79; Polat, *İbn Kesîr*, s. 47.

⁸³⁷ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, XI, 98, 99.

tarihyazımı bakımından bu metodolojik üslûbuyla İbn Kesîr'in kendinden sonrakilere de örnek olduğu söylenebilir.⁸³⁸

Tarih alanındaki çalışmalarında ana malzemenin, kendi döneminde kaleme aldıkları hariç olmak üzere Vâkıdî (207/823), Taberî (310/923) ve Bîrzâlî gibi önemli tarihçilerin rivâyetlerinden oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu rivâyetleri kullanarak tarih oluşturmadaki yöntemini, hadis ilminin temel ilke ve metodolojisine göre geliştirmeye çalışmıştır.⁸³⁹ Ancak kaynak olarak gördüğü tarihçilerin ve hocalarının bu rivâyetlerini aktarmakla yetinmeyip onların görüşlerine de yer vermiş, sorunlu gördüğü konularda ise kendi görüşünü delilleriyle ortaya koyarak tartışmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere bir eksikliği tamamlamak olarak gördüğü zeyl yazma geleneğini sürdürmüş ve hocası Bîrzâlî'nin *Târîh*'ini tamamlama yoluna gitmiştir.⁸⁴⁰

Onun *el-Bidâye*'de izlediği metot incelendiğinde, tarihinin girişinde de belirttiği üzere önce Kur'ân'dan yararlandığı, hatta çalışmasını ayetlerden çıkardığı ilkeler doğrultusunda kaleme aldığı ve ikincil öneme sahip kaynağının ise Hz. Peygamberin hadisleri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim onun, bu yöntemi benimseyerek hemen tüm eserlerinde uyguladığı da açıkça görülmektedir.⁸⁴¹

İbn Kesîr'in tarihyazımında öncelik verdiği husus, kaynak meselesidir. Hz. Peygamber dönemi dâhil önceki dönemlerle ilgili anlatılarda Kur'ân ayetlerini temel ve kesin bilgi olarak aldığı ve hemen ardından kendisine ulaşan ancak sahih olduğu bilinen konu hakkındaki bütün hadisleri vermeye çalıştığı açıkça farkedilmektedir. Aktardığı tarihi olayların eksik taraflarını diğer rivâyetlerle tamamlamaya çaba gösterdiği, genellikle tarihi malzeme olarak başvurduğu hadislerin senedlerini ve kaynağını belirtmeye özen gösterdiği söylenebilir. Nitekim İbn Kesîr'in, tarihî veri

⁸³⁸ Ebû Süleyman, *Kitâbü'l-Bahsi'l-İlmî*, s. 568-569; Abdulaziz Abdullâh es-Sellûmî, *Dîvânü'l-Cünd Neş'etühü ve Tetavvuruhu fi'd-Devleti'l-İslâmiyye*, Mekke ty, s. 50; Savut, *İbn Kesîr*, s. 82. İbn Kesîr'in tarih bilimine ilgi göstermesinde hadisçi olmasının rolü olduğu kadar hocaları arasında Bîrzâlî, Mizzî ve Zehebî gibi meşhur tarihçilerin bulunmasının da etkili olduğu muhakkaktır. O, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eseriyle en önemli tarihçiler arasında gösterilmişti. Nitekim Osmanlı ilim adamları arasında daha çok tarihçiliği ile bilinmekteydi. Bkz. İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 113-115; Polat, *İbn Kesîr*, s. 48-49; Savut, *İbn Kesîr*, s. 192; Savut, "İbn Kesîr", I-1, 19, 23-24.

⁸³⁹ İbn Akîl, "el-Bidâye ve'n-Nihâye", XVIII, 116-120; Utbe, *Dirâsetün fi Ümmehâti'l-Mesâdiri*, s. 205-206; ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 112; Ebû Süleyman, *Kitâbü'l-Bahsi'l-İlmîyyi*, s. 568; es-Sellûmî, *Dîvânü'l-Cünd*, s. 48-51; Savut, *İbn Kesîr*, s. 82.

⁸⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 408; el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 204; Savut, *İbn Kesîr*, s. 84.

⁸⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 4-5, 7-10 vd.; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, I, 5-7 vd.; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 113-115; Polat, *İbn Kesîr*, s. 48-49; Savut, *İbn Kesîr*, s. 192.

içeren hadislerle birlikte diğer tarih rivâyetlerini değerlendirirken de aynı özeni göstererek bir muhaddis refleksiyle hareket ettiği ve hadisçilerin yöntemini kullandığı anlaşılmaktadır.⁸⁴² Onun, hadis metodolojisinde sened ve metin tenkidi olarak bilinen yöneme sıklıkla başvurduğu, ayrıntılı analizler yaptığı, tarihî veri olarak isrâiliyyât malumatını da kullandığı söylenebilir. Ancak onun, eserini inşâda bu rivâyetler üzerine kurgu yapmadığı, sabit bir olayın mütemmimi mahiyetinde dolgu malzemesi olarak ya da boşlukları doldurmak ve konuyu süslemek amacıyla kullandığı belirtilmelidir.⁸⁴³

İbn Kesîr'in sıklıkla yararlandığı kaynakları arasında; İbn İshâk (150/767)'ın *Sîretü İbn İshâk*'ı, Vâkîdî (207/823)'nin *Kitâbü'l-Megâzî*'si, İbn Hişâm (218/833)'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'si, İbn Sa'd (230/845)'in *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*'sı, Halîfe b. Hayyât (240/854)'ın *Kitâbü't-Tabakât (Tabakâtü'r-Ruvât ve't-Târîh)*'ı, İbn Kuteybe (276/889)'nin *el-Me'ârîf*'i, Taberî (310/923)'nin *Târîh*'i, Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî (330/941)'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'i, Ebû Nuaym Ahmed b. Addillâh el-İsfahânî (430/1038)'nin *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ*'sı, İbn Hazm (456/1064)'ın, *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*'i, Hatîb el-Bağdâdî (463/1071)'nin *Târîhu Bağdâd*'ı, İbn Asâkîr (571/1176)'in *Târîhu Medîneti Dimaşk*'ı, İbnü'l-Cevzî (597/1201)'nin *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Umem*'i ile *Mir'âtü'z-Zemân*'ı, İbnü'l-Esîr (630/1233)'in *el-Kâmil fî't-Târîh*'i, Ebû Şâme el-Makdîsî (665/1267)'nin *er-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*'si, Kurtûbî (671/1273)'nin *Tefsîr*'i ve Ebû Bekir el-Harâitî'nin *Hevâifü'l Cânn*'ı gibi eserler sayılabilir. *Kütübü's-Sitte* olarak bilinen meşhûr *sahîh*'ler ve *sünen*'lerden de yararlandığı anlaşılan⁸⁴⁴ İbn Kesîr, bazen de kendi eserlerine atıfta bulunarak kaynak göstermektedir.⁸⁴⁵

⁸⁴² el-Müneccid, *Mu'cemü'l-Müerrihîn*, s. 204; Özeydî, "el-Bidâye", VI, 131-132; Savut, *İbn Kesîr*, s. 192.

⁸⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 7; Polat, *İbn Kesîr*, s. 78-116; Savut, *İbn Kesîr*, s. 192. İbn Kesîr *el-Bidâye*'nin mukaddimesinde İsrâiliyyât'a niçin yer verdiğini şu şekilde ifade etmektedir:

Biz, isrâiliyyât haberlerinden, ancak Allah'ın kitabına ve resûlünün sünnetine muhalif olmayıp, Hz. peygamberin nakline izin verilenleri nakledeceğiz ki, bunlar da ne yalanlanan ne de doğrulanan isrâiliyyât haberleridir. Gerçi bunları belirlemede de fazla bir fayda yoktur, ancak biz ihtiyaç duyduğumuzdan veya delil saydığımızdan değil de boşlukları doldurmak ve konuyu süslemek bakımından bu haberlere yer vereceğiz.

Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 7; Polat, *İbn Kesîr*, s. 88, 101.

⁸⁴⁴ Özellikle *el-Bidâye*'nin yaratılış, peygamberler tarihi ve Hz. Muhammed'e ayırdığı bölümlerde, başta Buhârî olmak üzere, Müslim, Ahmed b. Hanbel ve diğer *Kütübü's-Sitte* müelliflerinin

İbn Kesîr, öğretici tarih yöntemini benimseyen tarihçilerdendir. Bu yöntemi benimseyen tarihyazım türü, kıssadan hisse metoduyla tarihten ibret almak ve çıkarımlarda bulunmayı temel amaç edinmiştir.⁸⁴⁶ Bu yaklaşımın İslâm tarihyazım geleneğininin temel amaçları arasında var olan bir yöntem olduğunu söylemek yanlış olmaz. Özellikle İbnü'l-Esîr, İbn Haldûn, Kâfiyecî gibi pekçok tarihçinin benimsediği bir yöntem olduğu söylenebilir.⁸⁴⁷

Onun tarihçiliği bütüncül ve öğretici olduğu kadar tevhidi önceleyen bir yanı da vardır. Nitekim o, yaratan ve yaratılmışlar olarak gördüğü âlemde insanın seçilerek üstün yaratıldığını ve insanlar arasından da peygamberlerin seçilerek; toplumları uyaran ve yönlendiren önderler olarak gönderildikleri gerçeği üzerine tarihini oluşturmaya çalışmıştır.⁸⁴⁸

Her ne kadar herkesin okuması için eserini yazdığını, dolayısıyla ilmî açıdan tartışmalı konulara yer vermediğini belirtse de bazen teknik sayılabilecek bilimsel açıklamalarda da bulunmuştur. Bazen de doğru ve yanlış olduğu açık olan rivâyetleri birlikte vererek, okuyucunun konu ile ilgili bütün rivâyetleri görmesi ve en doğruyu farketmesini sağlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Böylece araştırmacıların karşılaştırmalı bir yaklaşımla olayların mahiyetini daha iyi kavramasına katkıda bulunmuş olmalıdır.⁸⁴⁹

Onun *Târîh*'ini oluştururken rivâyetler konusunda çok hassas davrandığı gibi, tarih bilimi açısından anakronizme düşmemek hususunda da azamî dikkat ve gayret gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim 701/1301 yılında Hayber Yahudilerine cizye ödeme zorunluluğu getirildiğinde önce bu yükümlülüğü, Allah Rasûlü'nün kendilerini cizyeden muaf tuttuğuna dair bir yazı getirerek kabul etmek istememişlerdi. Ancak fakîhler tarafından yapılan incelemede belgenin uydurma

eserlerine sık sık başvurduğu anlaşılmaktadır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I-VIII. ciltler; Polat, *İbn Kesir*, s. 87.

⁸⁴⁵ İbn Kesîr, "Bu konuyu *Tefsir*'de değerlendirmiştik. Burada özetle geçmeyi uygun buluyoruz." gibi ifadelerle kendi eserlerine atıfta bulunmaktadır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 244, VI, 354, 355, IX, 97, XIII, 119, XIV, 687, XVII, 367, XVIII, 9, 658; İbn Kesîr, *Kitâbü'n-Nihâye*, I, 3.

⁸⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 3; Togan, *Tarihte Usûl*, 3; Şulul, *Kafiyeci'de Tarih Usulü*, s. 91; Polat, *İbn Kesir*, s. 94.

⁸⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 3; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I, 4-6; Şulul, *Kafiyeci'de Tarih Usulü*, s. 142; Parlak, *Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb*, s. 78-79, 102, 159; Polat, *İbn Kesir*, s. 94.

⁸⁴⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 1-2; Polat, *İbn Kesir*, s. 96.

⁸⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 341-342; Polat, *İbn Kesir*, s. 98, 100.

olduğu anlaşılmıştır. Bu durum İbn Teymiyye tarafından ilgili taraflara açıklandığında, onlar da önceki yıllarda ödemedikleri tutarın kendilerinden istenebileceğinden korktuklarından cizye ödemeyi hemen kabul ettiler. İbn Kesîr, bu olayı aktardıktan sonra kendisinin de bu sahte belgeyi bizzat gördüğünü ve incelediğini belirterek Hz. Ali'nin o dönemde böyle bir metin yazamayacağı sonucuna varmıştır. Yine cizyenin meşru kılınmasının ilk defa Necranlılar hakkında olduğunu ifade eden İbn Kesîr, ayrıca Hayber senesinden üç yıl önce vefat eden Sa'd b. Muaz'ın ve bu seneden iki yıl sonra müslüman olan Muaviye b. Süfyân'ın, iddia edilen belgede şahit olarak gösterildiğini belirterek anakronizme işaret etmiştir.⁸⁵⁰

İbn Kesîr, tarihyazım yöntemi bakımından eserinde tarihî bazı tevafuklardan (rastlantılardan) bahsetmektedir. Emevîler'in Muaviye ile başlayan saltanatının yine aynı soydan gelen Muâviye ile (İbn Yezîd) son bulması, Mervan b. el-Hakem ile başlayan bir halifenin soyundan gelenlerin iktidarının başka bir Mervân'la (Mervân el-Himâr) son bulması, Abbâsîler'in Abdullâh es-Seffâh ile başlayan hilâfetinin başka bir Abdullâh (el-Musta'sım) ile sona ermesi ve Fâtımîler'in Abdullâh el-Âdîd ile başlayan iktidarının yine diğer bir Abdullâh el-Âdîd ile son bulması, İbn Kesîr'in okuyucusunun dikkatine sunduğu tevafuklardan bazısıdır. Kritik-analitik okuma ve sıradışı bir bakış geliştiren İbn Kesîr'in, pek az kimsenin farkına varabileceği rastlantılar olarak değerlendirdiği mezkûr tespitlerinden son derece dikkatli olduğu da anlaşılmaktadır.⁸⁵¹

326/1326 yılında Bağdat'tan vezirliği bırakarak Şâm'a yerleşen Ebü'l-Feth İbnü'l-Furât'ın yerine göreve atanan İbn Mukle adındaki vezirin başına gelen ilginç olayları şu şekilde anlatır: Üç kere vezirlik yapmış, üç kere azledilmişti. Üç halifeye

⁸⁵⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 355-456, VIII, 349-350, XVI, 28, XVIII, 9-10; Polat, *İbn Kesir*, s. 110. İbn Kesîr, konu ile ilgili eserler bölümünde adı verilen kayıp eserlerinden *el-Cüz' fi'r-Radd alâ Kitâbi Ref'i'l-Cizye/Butlanu Vâdi'l-Cizyeti an Yahûdi Hayber* adında bir kitap yazdığını belirtmektedir. Bu çalışmasında kendi görüşleri yanında diğer mezhep imamlarının da görüşlerine yer verdiğini belirtmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 355-456, VIII, 349-350, XVIII, 9. İbn Kesîr'in verdiği bilgilerden konunun birkaç defa daha gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Şafîî ulemasından Şeyh Ebü Ali b. Hayrûn gibi bir kısım âlimlerin cizyeden muaf olduklarına hükmedilmesi gerektiği görüşünü belirtmesine rağmen İbn Sabbâğ, Şeyh Ebü Hâmid ve İbnü'l-Müslime gibi âlimler yanında İbn Kesîr de, tarihî anakronizme dikkatleri çekerek bu görüşü doğru bulmamıştı. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 355-456, XVI, 28, XVIII, 9.

⁸⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 367-368; Paksoy, *İbn Kesir*, s. 154.

vezirlik yapmıştı. Üç yere defnedilmiş, üç kere yolculuk yapmıştı. Görevli olarak Musul'a gitmiş ve iki defa da sürgüne gönderilmişti. Pekçok sıkıntılar çekmiş olan İbn Mukle, hapse atıldı ve orada yalnız olarak vefat etti. Hapishanede defnedildi. Sonra ailesi onun cenazesini istedi ve defnedildiği yerden çıkarılarak kendi evine götürülüp defnedildi. Daha sonra oradan da alınarak başka bir yere nakledildi.⁸⁵²

İbn Kesîr'in anlattığı garip rastlantılardan bir diğeri de Sultân Alparslan (455-465/1063-1072)'in vefatından sonra Halife el-Kâim (422-467/1031-1075)'in vefat etmesi, Sultân Melikşâh (465-485/1072-1092)'in vefatından sonra ise el-Muktedî (467-487/1075-1094)'nin vefat etmesi ve Sultân Muhammed Tapar (498-511/1105-1118)'in vefatı akabinde de el-Mustazhir Billâh (487-512/1094-1118)'in 511 yılının Rebiyülahir ayının onaltısında kırk bir yaşında iken vefat etmesidir. İbn Kesîr, el-Mustazhir'in öldüğünde kırk iki yaşından üç ay on bir gün aldığını da belirtmektedir.⁸⁵³

İbn Kesîr, bazı olayları anlatırken ilginç gelebilecek yorumları yazmayı da ihmal etmemiştir. 18 Rebûlahir 644 Salı günü Mekke'de büyük bir fırtına kopmuştu. Çıkan bu fırtına sonucunda Ka'be'nin örtüsünün yırtılarak yere düşmesini, Abbâsîlerin sonuna ve Moğollar'ın Bağdât'ı ele geçirip halife dâhil pekçok insanın öldürülmesinin işareti olarak yorumlamıştır. Müellif, dört yıldır Ka'be örtüsünün değiştirilemediğini, mezkûr hadise sonrası ise 21 gün Ka'be'nin örtüsüz kaldığını da belirtmektedir.⁸⁵⁴

İbn Kesîr, eserinde kaydettiği olaylarda, insanın doğasında var olan istek ve arzuları gibi bazı duyguları yansıtması bakımından ilginç tespit ve yorumlarda da bulunmaktadır. Nitekim İbrâhîm b. Ahmed b. Ukbe b. Hibetillâh el-Busravî (697/1297)'nin 87 yaşlarında ömrünün son yıllarını Mısır'da geçirirken Hamâ'ya kadı olarak atanması vesilesiyle Mısır'dan yola koyulduğunu ancak yolda vefat ettiğini anlatır. Bu vakıyı aktarırken insan doğasında var olan bir gerçekliğe de işaret etmek istercesine şu yorumla bitirmektedir: "İnsan ihtiyarlarken onunla birlikte hırs ve uzun emel gençleşiyor."⁸⁵⁵

⁸⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 107.

⁸⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 237.

⁸⁵⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 289.

⁸⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 289, 707.

Dünya hayatına bakışını da gösteren ironik bir benzetme yapan İbn Kesîr, nimet, ihtişam, lüks ve debdebe içinde büyüyen bir genç olan Salâhaddîn Yûsuf b. el-Kâdî Kutbüddîn Mûsâ b. Şeyh es-Selâmiye (730/1330)'nin vefatını, 'böylece ihtişamdan ve debdebeden kurtuldu' şeklinde yorumlamaktadır.⁸⁵⁶

İbn Kesîr, Dımaşk çarşılarındaki çeşitli sebeplere dayalı olarak çıkan yangınları tarihinde bir bir kaydetmiştir. Bunlardan bir kısmının kundaklama sonucu, bir kısmının başka ihmallerden kaynaklandığını belirtmektedir. 24 Cemâziyelevvel 757/25 Mayıs 1356'da çıkan bir yangında Tâz, Yelboğa ve Tengiz'in kızına ait Tâvâşî çarşılarında bulunan dükkânların da yandığını anlatırken, bu çarşılarda çok aşırı derecede faizcilik, hile ve aldatma gibi ticaret ahlâkına uygun olmayan işlerin vukubulduğundan da bahsederek sanki yapılan bu yanlış işlerden dolayı başlarına böyle bir felaketin geldiğini de zımnen hatırlatmak ister gibiydi.⁸⁵⁷

el-Bidâye hakkında genel hatlarıyla verilen teorik malumatın bir anlamda İbn Kesîr'in tarihyazımındaki uygulamasını görmek için; siyasî, sosyal ve kültürel tarih açısından tuttuğu kayıtları, nitelik ve nicelik bakımından Memlûk tarihinin oluşumunda önemli bir yer işgal eden ve âdeta Memlûk tarihine damgasını vurmuş olan Kalâvûnlar ailesinden iktidara gelen sultânlar ekseninde aşağıda değerlendirilecektir.

3.4. *EL-BİDÂYE*'DE SULTÂN MUHAMMED B. KALÂVÛN

İbn Kesîr'in Memlûklü dönemine dair siyasî tarihle ilgili tuttuğu kayıtları *el-Bidâye* merkezli değerlendirirken, yer yer diğer kaynaklara da başvurulduğu belirtilmelidir. İbn Kesîr, yıl içerisinde yaşanan gelişmeleri kaydetmeden önce görevde olan halife ile sultânın isimlerini, Mısır ve Dımaşk'ın mülkî amirleri olan nâiblerle birlikte atabeklerin isimlerini ve varsa vezirin adını genellikle zikrederdi. Dört mezhep kadılarının isimlerini de verdikten sonra önemli gördüğü diğer siyasî, sosyal, dinî ve kültürel gelişmelere temas ederek tarihini oluşturan İbn Kesîr'in bu yöntemini, dönemin önemli sayıda tarihçisinin de benimsediği söylenebilir.

⁸⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 331.

⁸⁵⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 571-572.

el-Bidâye'deki anlatımında müellif, Melik en-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn'un ilk saltanatının 693/1293'te dokuz yaşlarında iken başladığından bahsetmektedir. Onun bir av esnasında babasının memlûklerinden olan Emîr Baydara el-Mansûrî ve Emîr Lâçin el-Mansûrî'nin öncülük ettiği askerler tarafından öldürülen Sultân el-Eşref Salâhaddîn Halîl (690-693/1290-1293)'den sonra tahta geçmesine karar verildiği ve Muharrem'in ondördünde tahta oturtulduğunu⁸⁵⁸ belirten İbn Kesîr, bu yaşlarda elbette ki onun yönetimi eline almasının mümkün olmadığına işaret etmektedir. Başta Atabek Zeyneddîn Ketboğa ve Emîru'l-Kebîr Âlemüddîn Sencer eş-Şücaî olmak üzere büyük emirlerin yönetim işini üstlendikleri anlaşılmaktadır. Ancak bir gün sonra Sencer eş-Şücaî'nin öldürülmesiyle yerine vezirliğe Tâcüddîn İbnü'l-Hınnâ'nın atandığı, henüz çocuk yaşta olan sultân için emirlerden biat alındığı, hatta sultânı hafife alıp ona saygısızlık yapmak isteyen üçyüz kadar askerin, derhal etrafı sarılıp kiminin idam edildiği, kiminin elinin ya da dilinin kesildiği anlatılmaktadır. İbn Kesîr'in bu aktarımlarından anlaşıldığı kadarıyla emîrler, çocuk yaşta tahta geçirdikleri Sultân en-Nâsır üzerinden aslında kendi stratejilerini yürütüyorlardı. Nitekim İbn Kesîr, Sultân en-Nâsır'ın bir yıl kadar sonra azledilerek Kerek'te zorunlu ikamete mecbur edildiğini zikretmektedir.⁸⁵⁹

İbn Kesîr'in tasvir ettiği emirler arasındaki bu iktidar kavgası, yürütülen strateji gereği bir anlaşma ile sonuçlanamadığı için Sultân en-Nâsır Muhammed, 698/1299 yılında Kerek'ten getirilerek ikinci defa sultân ilan edilmiştir.⁸⁶⁰ Bu defa yaklaşık on yıl kadar (698-709/1299-1309) hüküm sürecek olan Sultân en-Nâsır Muhammed'in, yönetimde bazı değişiklikler yapmaya çalıştığı görülmektedir. Nitekim nâibu's-saltana görevine Emîr Seyfeddîn Salâr el-Mansûrî'yi, atabek olarak Emîr Hüsâmeddîn'i, üstâddâr olarak Baybars el-Çaşnigîr'i görevlendirdiğini belirten

⁸⁵⁸ Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, XLII, 298; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, IV, 29-30; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 353-354; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXXI, 168; el-Birzâlî, *el-Muktefâ*, I-2, s. 346-347; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 334; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 663; Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Age*, s. 288; Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 31.

⁸⁵⁹ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, IV, 30; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 664, 672, 673; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 378-379, 401; Yiğit, *Memlûkler*, s. 63; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 8.

⁸⁶⁰ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 357; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 347; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 710; Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Age*, s. 288.

İbn Kesîr, Emîr Cemâleddîn Akkuş'u da önce devâdâr olarak daha sonra ise Dîmaşk nâibliğine atadığından bahsetmektedir.⁸⁶¹

el-Bidâye'de İbn Kesîr'in de tafsilatlı bir şekilde anlattığına göre Sultân en-Nâsır'ın bu ikinci saltanat dönemi, İlhanlılar'la yapılan savaşlar ve Güney Mısır'daki Arap kabilelerin isyanlarını bastırmakla geçmişti.⁸⁶² Emîrlerin müdahaleleri ve baskısından iyice bunalan sultânın, aslında hacca gitmek üzere yola çıktığı, Kerek yol ayrımına geldiğinde fikir değiştirip Kerek'e yöneldiği bilgisi İbn Kesîr'in üzerinde durduğu önemli bir ayrıntıdır.⁸⁶³ Gerçekten sultân hacca gitmek niyetinde miydi yoksa Kerek'e gitme fikrinin gizli kalmasını mı istiyordu. Müellif her ne kadar hacc niyetiyle çıktığını belirtse de asıl niyetinin Kerek'e giderek oradan ülkeyi yönetme ve emîrlerin işine karışmasından kendini uzak tutma düşüncesi olduğu ihtimali daha makul görülmektedir.

Sultân en-Nâsır'ın Kerek'e yönelmesiyle istenmeyen bir hadisenin yaşandığından bahseden İbn Kesîr'e göre; Emîr Cemâleddîn Akkuş'un, sultânın geçmesi için yaptırdığı köprünün geçiş esnasında yıkılıp çökmesi üzerine, kıl payı canını kurtaran sultânın bu durumdan işkillendiği anlaşılmaktadır. *el-Bidâye*'de anlatılanların ışığında sultânın kendini güvende hissetmemiş olması nedeniyle Kerek nâibi Akkuş'un Mısır'a gitmesine izin verdiği sonucu çıkarılabilir.⁸⁶⁴ Muhtemelen buradan hem işleri takip etmek hem de kimin nasıl hareket edeceğini gözlemleyerek yeni stratejisini geliştirmeyi düşünmüş olmalıdır. Nitekim işleri bir müddet buradan idare eden sultânın, Mısır'a mektup yazarak tahttan çekildiğini bildirmesi de bu stratejinin bir parçası olsa gerektir. O, bu mektubuyla yaptığı siyasî hamlesinde, sanki iktidar hırsına kapılan fakat yeterince güce sahip olmayan Burcî Memlûkler'e; 'buyurun yönetebiliyorsanız yönetin' ya da 'ne haliniz varsa görün' der

⁸⁶¹ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, IV, 40; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXXI, 234-235; el-Birzâlî, *el-Muktefâ*, I-2, s. 574-575; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 711; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 402; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 9; Koprman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 483.

⁸⁶² en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXXI, 237-238, 240, 241-242; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 717-730; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 9.

⁸⁶³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 94, 386, 391, 394, 417.

⁸⁶⁴ Nitekim Rükneddîn Baybars'ın sultân olmasında katkısı bulunan Halife el-Müstekfî'yi, üçüncü defa iktidara geldiğinde bu tercihi nedeniyle cezalandıracaktı. Hatta İbn Teymiyye'nin engellemesi olmasaydı kadınların da cezalandırılması kuvvetle muhtemeldi. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 94, 386, 391, 394, 417.

gibiydi. Bunun üzerine durumun nezaketine binaen hemen toplanan emîrler, kendi aralarında anlaşarak 708/1309'da Rükneddîn Baybars el-Caşnigâr'ı, *el-Melikü'l-Muzaffer* unvanıyla sultân seçmişlerdi.⁸⁶⁵

Bu yeni seçim, Burcî Memlûkler'in de ilk zaferiydi ancak yeterince güçlü olmadıkları için kısa süren bir zaferdi.⁸⁶⁶ Gerek emîrlerin Rükneddîn Baybars tarafından tehdit edilmesi gerekse Sultân en-Nâsır'ın az önce bahsedilen stratejisi gereği, bu defa tahta geçmek için istekli olması, Rükneddîn Baybars'ın sonunun geldiği anlamını taşıyordu. Henüz birkaç ay geçmeden iktidar kavgası tekrar kızıştı. Bir taraftan Sultân en-Nâsır Muhammed, kendisine bağlılık bildiren Suriye bölgesindeki emîrlerden destek isterken, diğer taraftan Mısır'daki emîrlerin bir kısmı da Sultân en-Nâsır Muhammed'e gelerek onu, Mısır'a yürümeye teşvik etmişlerdi. Gücü ve etkisinin kalmadığını farkederek Baybars, 17 Subat 1310'da derhal tahttan feragat ettiğini bildirip hazineden büyük miktârda para alarak kaçmıştı.⁸⁶⁷

Sultân en-Nâsır hakkındaki anlatımlarında İbn Kesîr, ona yakın durduğu ve onu desteklediği izlenimi vermektedir. Müellifin değerlendirmesinden, sultanın tahttan feragat etmediği aksine azledildiği kanaatini taşıdığı farkedilmektedir. Nitekim İbn Kesîr, sultânın Dımaşk'a gelip oradan tahta oturmak için Mısır'a gidişini aktarırken memnuniyetinin kayıtlarına yansıdığı da anlaşılmaktadır.⁸⁶⁸ İbn Kesîr'in, hocası İbn Teymiyye'ye olan yakınlığı ve onun görüşlerini önemsemesi nedeniyle Sultân en-Nâsır Muhammed'i destekleyen bir yaklaşımla tarihî kayıtlarını tutmuş olması da ihtimal dâhilindedir. İbn Teymiyye'nin hapsedilmesini sağlayan kişinin Rükneddîn Baybars'ın şeyhi Süleymân el-Menbîcî (719/1319) olması da,⁸⁶⁹ İbn Kesîr'in zihin dünyasını ve yaklaşımını etkilediği düşünülebilir. Nitekim İbn Kesîr'in Baybars'ın kısa süren saltanatından duyduğu memnuniyetsizliği, yaptığı şu değerlendirmeden anlaşılmaktadır: "Muzaffer, yalnızca birkaç gün sevinebilmişti.

⁸⁶⁵ Baybars, *Zübde'tü'l-Fikre*, XLII, 406; es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, I, 268; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 79-81; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 421-422; Tekindağ, *Memlûk Sultânlığı*, s. 35.

⁸⁶⁶ Tekindağ, *Memlûk Sultânlığı*, s. 35; Polat, *İbn Kesîr*, s. 19.

⁸⁶⁷ Baybars, *Zübde'tü'l-Fikre*, XLII, 416-417. Daha sonra Gazze civarında yakalanarak, üçüncü defa seçilen Sultân en-Nâsır'ın huzuruna çıkarılıp öldürülmüştü. Bkz. Kâzım Yaşar Kopruman, "Baybars II", *DİA*, İstanbul 1992, V, 224; Polat, *İbn Kesîr*, s. 19.

⁸⁶⁸ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 86, 88-98.

⁸⁶⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 75, 83.

Şeyhi Nasr el-Menbîcî de aynı şekilde kısa bir müddet safâ sürmüştü. Sonra Allah çabucak nimetlerini yok etmişti."⁸⁷⁰

İbn Kesîr, Sultân en-Nâsır'ın Kerek'ten Mısır'a dönüşüne kadar yaşanan gelişmeleri teferruatlı anlattıktan sonra 710/1310 yılında, yirmi beş yaşlarında iken onun daha güçlü ve kararlı olarak Dımaşk'tan Kâhire'ye geldiğini, emirlerden biat alarak üçüncü defa tahta çıktığını zikretmektedir.⁸⁷¹ Olgunluk dönemi olarak da bilinen bu dönemde yönetimi kendi eline alarak emirlerin tahakkümünden kurtulmuştur. Emirlerin bir kısmı önceden olduğu gibi onu yönlendirmek istedilerse de hatta tahttan indirmek için gayret ettilerse de Sultân en-Nâsır, kudret ve dirayetiyle otoritesini kurarak büyük bir devlet adamı vasfıyla devleti yönetmeyi başarmıştır. Bu son ve etkin iktidarında, önceki deneyimlerini de kullanarak aldığı tedbirler, bürokratik yapıya getirdiği yenilikler, başarılı ve dirayetli yönetimi sayesinde; siyasî, sosyal ve ekonomi alanlarında çok ciddi gelişmelerin yaşandığı söylenebilir.⁸⁷²

İç istikrar ve huzurun temini bakımından Memlûk Devleti'ndeki birinci safhayı teşkil eden Sultân en-Nâsır dönemi, İbn Kesîr'in kayıtlarına göre yaklaşık otuz bir yıl kadar sürmüştür.⁸⁷³ Memlûkler'in en geniş sınırlarına ulaştığı onun bu son saltanatu, İbn Kesîr dışında pek çok tarihçi tarafından da devletin yönetim yapısı ve bürokrasisinin daha güçlü, daha etkili kendini hissettirdiği ve iç karışıklıkların bertaraf edilerek sukûnetin sağlandığı, diğer taraftan Moğol tehlikesinin savuşturulup Suriye'den Haçlılar'ın kovulduğu, böylece de içte ve dışta istikrarın sağlandığı bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca başta İslâm devletleri olmak üzere diğer ülkelerle de dostane ilişkilerin bu dönemde oldukça geliştirildiği görülmektedir.⁸⁷⁴

⁸⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 81.

⁸⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 98; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 365; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 360; Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Age*, s. 288; Tekindağ, *Memlûk Sultânlığı*, s. 35; Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 32.

⁸⁷² en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXXII, 110-111 vd.; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 425-431; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 15; Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 32; Koprıman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 489-490.

⁸⁷³ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 98, 425.

⁸⁷⁴ Bkz. Hitti, *Syria*, s. 202; Bernard Lewis, *The Arabs in History*, New York 1993, s. 170, 171; Oliver-Atmore, *Medieval Africa*, s. 17; Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 29; Yiğit, *Memlûkler*, s. 79-80; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 4, 10; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 15; Ayaz, *Memlûkler*, s. 38,

İbn Kesîr, Sultân en-Nâsır'ın İlim adamlarına son derece önem verdiğini, onları zaman zaman bir araya getirerek fikir ve görüşlerine başvurduğu ve önemli bir göreve atama yapacağı kişiler hakkında güvendiği ilim adamlarına danıştığını zikretmektedir. Nitekim müellifin hocası İbn Teymiyye'nin önerileriyle halka baskı yapan ve ağır yükümlülükler getiren Dımaşk nâibi Emîr Seyfeddîn Giray'ın görevden alınması sağlanmıştı. Yine onun önerisi üzerine; para, rüşvet ve iltimasla hiç kimsenin idarî görevlere atamalarının yapılmaması ve insanların rast gele öldürülmemesi, şayet böyle bir hadise vukubulduysa da katillerinin bulunup İslâm Hukuku hükümlerine göre işlemlerin titizlikle yapılması gibi hususlarda sultân tarafından nâibliklere gönderilmek üzere talimatların yazıldığı nakledilmektedir.⁸⁷⁵

İbn Kesîr, Sultân en-Nâsır'ın şehirlerin imarı hususunda büyük çaplı onarım ve yeniden inşâ faaliyetlerine giriştiğini belirterek bu işler için önemli meblağlar tahsis ettiğinden bahsetmektedir. Bazıları hâlâ ayakta bulunan pek çok câmiî, medrese, tekke, hânkâh, hamam saray ve çarşı onun döneminde inşâ ettirilmişti. Ayrıca müellif bu dönemde sulama kanalları inşa edilerek tarımın desteklendiğini, Halep ve Kudüs gibi bazı şehirlere su kemerleriyle suyun ulaştırıldığını, sarnıçlar ve su havuzları inşa edilerek insanların kullandığı suyun depolandığını zikretmektedir.⁸⁷⁶ Aynı zamanda Sultân en-Nâsır'ın, 1320'li yıllarda İran ile Mısır arasında gidip gelen Mecîd es-Selâmî adında bir tüccara, vergi muafiyeti gibi bir takım imtiyazlar verip tüccarlara karşı koruma refleksiyle hareket ederek onların ticarî faaliyetlerinde sorunlarının çözümü için önlemler aldığı ve böylece Mısır'ın ticarî merkez hüviyetini korumaya çalıştığından bahseden İbn Kesîr, 1333 yılında Moğollar'la barış antlaşması imzalandığını ve Çin, İran, Irak, Suriye ile Mısır arasındaki ticaret yollarının güvenliğinin sağlanarak bir düzen getirildiğini zikretmektedir.⁸⁷⁷ Aslında İbn Kesir Sultân en-Nâsır'ın dönemini ele alırken yukarıda bahsedilenlerin dışında çok ilginç bilgilere de yer vermektedir. Onun birçok üst düzey emîri cezalandırdığı gibi pek çoğunu da affettiğini, hapistekilerin

40-42; Holt, "The Mamluk Institution", s. 169; Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 456-466; Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 489.

⁸⁷⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 111-112, 123, 124.

⁸⁷⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 131, 203, 206, 255, 290-291, 313, 332-333, 339; Yiğit, *Memlûkler*, s. 79-81; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 15.

⁸⁷⁷ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 217, 323; Lebîb, "Mısır'ın Ticaret Politikası", II-4, s. 143; Durmuş, *İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, s. 56-57.

salıverilmesini sağladığını, haksızlığa uğrayanların haklarının tazmin edilmesinin önünü açtığını, neredeyse yönetimin tamamını değiştirdiğini, haksız olarak verilen iktalar ve köylülerden hukuk dışı kesilen harçlar ile angaryanın da bu dönemde kaldırıldığını belirten İbn Kesîr'in verdiği bilgilerden Sultân en-Nâsır Muhammed'i desteklediği zımnen anlaşılmaktadır.⁸⁷⁸

Bu dönemde toplumsal bozulmanın önüne geçmek ve özellikle gençlerin ve kadınların yanlış istikametlere meyletmesini önlemeye dönük bazı tedbirlerin de alındığı, *el-Bidâye*'deki kayıtlarda görülmektedir. Nitekim 733/1333'te Mısır ve Şâm bölgelerinde çocukların sapanla oynamalarına ve bu aletlerin imalatına bizzat sultân tarafından imzalanan bir talimatnameyle yasak getirilmişti. İbn Kesîr, bununla uğraşan çocukların muhtemelen başıboş hedefsiz ve gaysiz dolaşmalarından ötürü ahlâken bozulup çirkin işlere meylettiklerini,⁸⁷⁹ dinî duygularının azaldığını ve aile ve toplum değerlerinin yozlaşmasına yolaçtığını eserinde belirtmektedir. Yine aynı yılda aile ve toplum sağlığını korumaya yönelik alınan tedbirler kapsamında, sultânın emriyle müneccimlerin (astrologların) Kâhire nâibi tarafından toplandığını Birzâlî'den nakille anlatan İbn Kesîr, daha çok kadınların ahvalini bozarak toplumda şüphe tohumları ekip inançları bozdukları anlaşılan, aralarında müslüman ve hıristiyanların da bulunduğu bu astrologların, cezalandırıldıklarını belirtmektedir.⁸⁸⁰ Ayrıca can ve mal güvenliğine karşı bazı şer odaklarının faaliyetlerini önleyici tedbirlerin alındığı ve bu eylemleri dolayısıyla şiddetle cezalandırıldıkları da nakledilmektedir. Nitekim 740/1339'da Hıristiyanlar'ın ileri gelenlerinin kendi aralarında topladıkları parayla Bizans'tan gelen iki rahibe petrolden imal edilen bir tür patlayıcı yaptırarak, bu patlayıcıları Emevî Camii'ni yakmak niyetiyle yakınındaki çarşıya yerleştirerek patlatıp büyük bir yangın ve zarara sebebiyet vermelerinden dolayı bu eylemi gerçekleştirenlerden, altmış kişinin yakalanarak mallarına el konulduğu ve kendilerinin de ağır bir şekilde cezalandırılıp öldürüldükleri *el-Bidâye*'de anlatılmaktadır.⁸⁸¹

⁸⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 103-104, 132, 135-136.

⁸⁷⁹ İbn Kesîr daha ağır bir kelime kullanarak bu işlerle uğraşanların homoseksüellik/livata gibi çirkin davranışlara meylettiklerini söylemektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 354.

⁸⁸⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 354.

⁸⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 414-415. Bu rahiplerden birinin adının Milânî diğeri ise Âzer olduğu bilinmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 414.

Sultân en-Nâsır'ın otuz bir yıllık bu son iktidarı, İbn Kesîr'in ilk öğrenim yılları, gençlik yılları ile eğitimini tamamlayıp eğitimde ve bürokraside görev aldığı yıllara denk gelmektedir. İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'deki anlatımına göre onun varlığı, siyasî ve ekonomik istikrâr, refah, emniyet, huzur ve güven anlamına geliyordu. Saltanatının süresi ve bu zaman zarfında yukarıda kısaca temas edildiği üzere vukubulan önemli gelişmelerden dolayı özellikle Sultân en-Nâsır Muhammed olmak üzere Kalâvûn ailesi, Memlûkler tarihine damgasını vuran en önemli aile olarak dikkat çekmektedir. Bu aile içerisinde de Sultân en-Nâsır, Mısır halkının kendisine derin sevgi duyduğu ve Memlûkler tarihinin ehemmiyeti haiz sultânlarından biri olarak takdim edilmektedir.⁸⁸² Önceki saltanat devrelerinde kazandığı deneyim sayesinde oldukça tedbirli, yönetim işini elinde sıkı tutan, herkesi kendine bağlayan, boyun eğdiren, heybetli ve dâhi bir sultân olarak son saltanatını sürdüren⁸⁸³ Sultân en-Nâsır Muhammed'in, kendinden sonra en büyük oğlu Ebû Bekir'in -çocuğu olmamasına rağmen- sultân olmasını arzu ettiği, onun bu isteğini dikkate alan emîrlerin de Ebû Bekir'in sultân olması hususunda ittifak ettikleri⁸⁸⁴ İbn Kesîr'in cümlelerinden anlaşılmaktadır.

3.5. EL-BİDÂYE'DE SULTÂN MUHAMMED B. KALÂVÛN SONRASI

Sultân en-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn'un üçüncü ve son saltanatının nihayete ermesi ile baş gösteren karmaşa ve huzursuzluklarla yönetimdeki istikrarın bozulmaya başladığı ikinci safhayı teşkil eden bu devrede, İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'deki tuttuğu kayıtlara göre; Çerkez Memlûkler'inden olan Melik ez-Zâhir Berkûk (784-791/1382-1389)'un saltanatına kadar yaklaşık kırk yılda on üç sultân değişmişti.⁸⁸⁵ Sultân en-Nâsır Muhammed'den sonra Memlûkler, siyasî açıdan yeni

⁸⁸² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 98, 425; Kâzım Yaşar Koprıman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 108; Polat, *İbn Kesîr*, s. 18.

⁸⁸³ Koprıman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", V, 110; Polat, *İbn Kesîr*, s. 20.

⁸⁸⁴ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 369; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 270; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 425; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 486.

⁸⁸⁵ Bunlardan on iki sultân bahrî memlûklerinden, el-Melik ez-Zâhir Berkûk (784-791/1382-1389 ile 792-801/1390-1399) ise Çerkez (burcî) memlûklerinden idi. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 425, 429, 433, 444, 450, 480, 487-488, 499, 535, 563, 625, 677; eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*, II, 26; Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 34; Ayaz, *Memlûkler*, s. 43-49, 55.

bir döneme girmişti. Çoğu çocuk yaşta, emirlerin oyuncağı haline gelmiş zayıf ve dirayetsiz sultânlarla devletin yönetildiği bu yılların, İbn Kesîr'in vefatına kadar bu minval üzere geçtiği söylenebilir.

Küçük yaşta sultânların tahta geçmesiyle Yelboğa el-Ömerî (768/1366) gibi nüfuzlu bazı emîrlere, iktidarı kendi ellerinde tutuyor ve sultânlar da bu durumu sineye çekmek durumunda kalıyorlardı. Fakat sıra dışı olarak ipleri eline alıp etkin role sahip olan Vezir b. Selûs (693/1294) ile Emîr Yelboğa el-Ömerî (768/1366) gibi nüfuzlu üst düzey bürokratların sonunun hiç de iyi olmadığı ve birçoğunun işkence edilerek öldürüldüğü de bilinmektedir.⁸⁸⁶ Sultân en-Nâsır Muhammed'in sekiz oğlu ve dört torununun tahta geçtiği⁸⁸⁷ bu dönemi, *el-Bidâye*'deki anlatıma göre iki devrede değerlendirmek mümkündür.⁸⁸⁸

Yaklaşık yirmi yıl süren Sultân en-Nâsır Muhammed'in Oğulları (742-762/1341-1361) dönemi, İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'de kaydettiği siyasî-sosyal ve dinî-kültürel yaşanmışlıklar bağlamında değerlendirildiğinde; istikrarsızlık ve iç karışıklıkların yoğun olduğu bir dönem olarak temayüz ettiği görülmektedir. Müellif bunun başlıca sebebinin, emirler arasındaki iktidar mücadeleleri ve beraberinde üst düzey bürokratların sıklıkla değişmesi olduğunu belirtir. Nitekim İbn Kesîr, bu karmaşa ve keşmekeşlik nedeniyle suikastler, işgaller ve küçük çaplı isyanların baş gösterdiği, toplumun iyice tedirgin olduğu, huzur ve güven ortamının bozulduğuna da işaret etmektedir.⁸⁸⁹

Bu dönemin ilk sultânı, Sultân en-Nâsır'ın veliyaht tayin ettiği en büyük oğlu Seyfeddîn Ebû Bekir (741-742/1341-1341)'dir. el-Melik el-Mansûr unvanıyla yirmi

⁸⁸⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 663-664, XVIII, 764-765; Ayaz, "Yelboğa el-Ömerî", XVI- 1, s. 82-83.

⁸⁸⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 425, 429, 433, 444, 450, 480, 487-488, 499, 535, 563, 625, 677; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 443, 457; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-2, s. 188, 284-285; Yiğit, "Memlûkler", XXIX, 91; Keleş, *Kültürel Hayat*, s. 11.

⁸⁸⁸ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 425-623, 624-725. Memlûklerle ilgili önemli çalışmaları olan Yiğit ve Kopruman da Sultân Kalâvûn sonrası iki ayrı dönem olarak ele almaktadır. Bkz. Yiğit, *Memlûkler*, s. 82-94; Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 491-499.

⁸⁸⁹ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 425-623; Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", V, 111; Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 492. Ancak bütün bu olumsuz manzaraya rağmen olumlu sayılabilecek gelişmeler de mevcuttu. Meselâ bu dönemde, çok önemli ilmî çalışmalar ve teliflerin yapıldığı bilinmektedir. İşte müellifimiz İbn Kesîr gibi pekçok âlimin, hadis, tefsir, fıkıh ve tarih alanında yazdığı eserler, bu dönemin ürünü olarak gösterilebilir. Bkz. Polat, *İbn Kesîr*, s. 20.

yaşında tahta çıkarıldı.⁸⁹⁰ *el-Bidâye*'de aktarılan tarihî kayıtlara göre yönetime gelir gelmez henüz işin başındayken iki yanlış iş yaptığı anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi; biraz sonra açıklanacağı üzere Halife el-Müstekfî'nin vefatından sonra Muharrem ayında teamüllere uygun olarak halifelik tahtına oturan Ebü'l-Kâsım'ın halifeliğini tanımaması, ikincisi de; Dımaşk nâibliğine atadığı Emîr Seyfeddîn Bişteken-Nâsırî'nin kendisiyle vedalaşmak için huzuruna çıktığında alıkonularak ortadan kaybolması hadisesidir.⁸⁹¹ Yönetim, tahta çıkmasında önemli katkısı olan ve sultân tarafından atabek kadrosuna atanan Emîr Kûsûn'un elindeydi. Kısa bir süre sonra Atabek Kûsûn ile arası bozulan Melik el-Mansûr, aynı zamanda bir sultâna yakışmayacak alelâde bir yaşamı tercih etmesi de gerekçe gösterilerek, kısa süren birkaç aylık iktidarı, azledilerek sonlandırıldı.⁸⁹² Tahttan indirilen sultân, diğer üç kardeşiyle birlikte Kûs'a⁸⁹³ gönderilerek hapsedildi ve henüz hapiste bir gün kalmıştı ki Atabek Kûsûn'un gönderdiği adamlar tarafından başı kesilerek gizlice öldürüldü.⁸⁹⁴

İbn Kesîr, Melik el-Mansûr'un azledilerek öldürülmesinin içki içmek, bir sultâna yakışmayacak davranışlarda bulunmak ve devlet yönetiminde teamüllere aykırı davranmak gibi başkaca sebeplerinin de olduğunu zikretmekle birlikte ana neden olarak az önce bahsedilen iki olay üzerinde durmaktadır. Zira o, sultânın halli hususunda emîrlerin Halife Ebü'l-Kâsım ile iş birliği yaptıklarını özellikle belirtmektedir.⁸⁹⁵ Nitekim İbn Kesîr'in, az önce kısaca belirtilen II. Hâkim Biemrillâh (742-753/1341-1353)'in halîfe olmasıyla ilgili eserinde aktardığı bilgiler son derece önemlidir. Aslında Halîfe Ebü'l-Kâsım, babası Ebu'r-Rabi' el-Müstekfî Billâh (701-740/1302-1340) tarafından veliaht tayin edilmişti. Babasının vefatı üzerine hil'at giymiş, halifelik makamına oturmuş ve hutbe irad etmişti. Ancak

⁸⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 425; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 384.

⁸⁹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 426-427.

⁸⁹² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 429; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 486-487, 488; Yiğit, *Memlûkler*, s. 82; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 15-16; Polat, *İbn Kesîr*, s. 21.

⁸⁹³ Halkın çoğunluğunun Kıptî olduğu bilinen, Mısır'ın güneyindeki Saîd bölgesinde Fustat'tan sonra en büyük şehir olan Kûs, çoğunlukla Aden'den gelen tüccarların konakladığı Nil deltasının çepeçevre kuşattığı bir şehirdir. Mısır'ın güneyinde olduğu için aşırı sıcak olan bu şehir, Kızıldeniz'e 4-5 günlük mesafede, Fustat'a ise 12 günlük mesafededir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 413; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 111.

⁸⁹⁴ İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 488-489.

⁸⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 429.

halifeyi tanımayarak görevini ifa etmesine imkân vermeyen Sultân el-Mansûr Ebû Bekir, onun yerine Ebu'r-Rabî'nin kardeşinin oğlu Ebû İshâk İbrâhîm (742/1341)'i Vâsık Billâh lakabıyla hilafete geçirdi. Ebû İshâk İbrâhîm adına Kâhire'de yalnızca bir cuma hutbe okundu. Henüz bir hafta bile geçmedi ki sultân, onu azletti. Daha sonra veliaht olan Ebü'l-Kâsım'ı hilafete geçirerek kendisine Müstansır lakabını verdi.⁸⁹⁶ *el-Bidâye*'de anlatılan bu olay hem kişisel olarak sultânın tutarsızlığını hem de Memlûkler döneminde Abbâsî halifelerinin düştükleri durumu göstermesi bakımından da dikkate değerdir.

İbn Kesîr, Seyfeddîn Ebû Bekir'in tahttan indirilmesinden sonra kardeşi Alâaddîn Küçük (742/1341)'ün sekiz yaşında el-Melik el-Eşref unvanıyla sultân ilân edildiğini anlatırken Dımaşk umerasının da nâib huzurunda Mısır'dan gelen görevli bir emire, Melik el-Eşref'e olan bağlılıklarını bildirdiklerini ve Rebiülevvel ayının ilk perşembe akşamı Dımaşk'ta sevinç davulları çalındığını zikretmektedir. Ayrıca nâib, kadılar ve diğer emîrlerin de katıldığı ilk cuma namazında Eşref adına hutbe okutulduğundan⁸⁹⁷ bahseden İbn Kesîr'in verdiği bu bilgiler, Memlûkler'deki sultân değişimlerinde uygulanan teamüller ve siyasî meşruiyetin nasıl sağlandığı hakkında da bir fikir vermektedir.

İbn Kesîr'in de özellikle vurguladığı ve dönemin en önemli özelliklerinden biri olarak temayüz eden; küçük yaşlarda bir sultânın seçilmesi, yine iplerin en güçlü emîrin eline geçmesi anlamına geliyordu. Nitekim Atabek Seyfeddîn Kûsun'un, aynı zamanda saltanat nâibliğini de uhdesine alarak ülkeyi istediği gibi yönetme fırsatına kavuştuğunu zikreden İbn Kesîr, Sultân el-Eşref'i de âdeta kartalların eline düşmüş bir serçeye benzetmektedir. Sonunda onun da beş ay sonra ağabeyi gibi tahttan indirildiğini belirten İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'de kaydettiği dönemin en önemli gelişmesi, Halep Nâibi Emîr Seyfeddîn Taşdemir'in, Emîr Seyfeddîn Kutluboğa el-Fahrî ile birlikte Muhammed b. Kalâvûn'un Kerek'te bulunan diğer oğlu Emîr Ahmed'i destekleyerek başkaldırma teşebbüsünde bulunmaları ve bu teşebbüse karşı sefer düzenlenmesidir. Ancak Mısır'dan Dımaşk'a gelen ordunun da isyancılara katıldığını ve kendilerine yeni bir sultân

⁸⁹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 426.

⁸⁹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 429; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 385.

seçtiklerini zikreden İbn Kesîr, bu durumu kaderin bir cilvesi olarak değerlendirerek yapılan bu seferin, Emîr Ahmed'in sultân olmasına engel teşkil etmediği gibi arzu edilenin tam aksine ona saltanat yolunu açtığına işaret etmektedir.⁸⁹⁸ İbn Kesîr'in anlatımında olayların gelişimi o kadar hızlıdır ki, birkaç hafta öncesinde Emîr Ahmed'in sultân olması için çırpınan Emîr el-Fahrî, henüz yeni atanan Mısır nâibi Taşdemir el-Humus el-Ahdâr'ın tutuklandığı haberi üzerine askerleriyle etrafı yakıp yıkmıştı. İbn Kesîr, onun tutuklanarak zincire vurulmuş halde Sultân Ahmed'in huzuruna getirildiğini ve sonra da öldürüldüğünü anlatırken; Emîr el-Fahrî'nin hızlı karar verip taşkınlık yapmasının bedelini, canıyla ödediğini belirtmektedir.⁸⁹⁹

İbn Kesîr, siyasî ve askerî gelişmelerle ilgili olarak tuttuğu kayıtlar yanında önemli gördüğü sosyal-dini-kültürel bazı gelişmeler hakkında da bilgi vermektedir. Bu dönemde dinî hayatın merkezi konumundaki camiîlerde görev yapan hatip ve müezzinlere, bir takım değişiklik yapmaları için Taceddîn es-Sübî tarafından bir talimatname gönderildiği *el-Bidâye*'de zikredilmektedir. Bu talimatnamede namazların akabinde selam verilir verilmez, önce üç kere "estağfirullâh el-azîm" daha sonra "Allahumme ente's-selâm..." denilmesini; sabah ve akşam namazları akabinde ise, yedi kere "Allâhumme ecirnâ mine'n-nâr/Allâhım! Bizi cehennem azabından koru" ve devamında üç kere "eûzü bi-kelimâti'llâhi't-tâmmâti min şerri mâ halak/bütün yaratılmışların şerrinden sana sığınırım" denilmesi istenilmekteydi.⁹⁰⁰ Bid'at ve hurafeler konusunda oldukça hassas olan İbn Kesîr'in bu uygulama hakkında görüş beyan etmeyip sessiz kalması, yeni düzenlemenin sahih sünnete uygunluğunu kabul ettiği şeklinde anlaşılabilir.

Alâaddîn Küçük'ün kısa süreli iktidarından sonra yerine sultân seçilen kardeşi Şihâbüddîn Ahmed (742-743/1342-1342) de, el-Melik en-Nâsır unvanıyla ancak dört ay kadar ikdidarda kalabildi.⁹⁰¹ Nitekim İbn Kesîr, iktidarının kısa sürmesinin sebebi olarak; Şihâbüddîn Ahmed'in kendisini sultân ilân eden emîrlerden yedi kişiyi tutuklatıp hapsetmesi ve öldürülmelerini istemesi gibi yanlış

⁸⁹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 430-434; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 281; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 491, 494; Yiğit, *Memlûkler*, s. 82; Koprman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 492; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 15-16; Polat, *İbn Kesîr*, s. 21.

⁸⁹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 444-445, 449.

⁹⁰⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 432.

⁹⁰¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 433-434, 444; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 389.

işler yaptığına işaret etmektedir. Neticede durumun kendi açısından tehlikeli bir boyut kazandığını fark eder etmez, resmi daireleri Mısır'da bırakarak seçilmeden önce oturduğu Kerek'e gittiğini, devlet işlerini fermanlar yazdırarak buradan takip etmeye çalıştığını ancak çok da etkili olamadığını anlatan müellif, onun gönderdiği talimatların, Dımaşk emîrleri tarafından sorgulanır olduğunu ve sultânın Mısır'a gidip tahta oturmadıkça sözünü dinlemeyeceklerini bildirdiklerini ayrıntılı bir şekilde zikretmektedir. Yönetimde işlerin kötüye gittiğinden bahseden İbn Kesîr, Şâm ve Mısır'daki emîrlerin ve diğer bürokratların da onun Kâhire'ye gelmesini istemelerini haklı görmektedir. Ancak bu şartlarda sultânın bunu kabul etmesinin kendi aleyhine olabileceği hususuna da dikkatleri çeken İbn Kesîr, onun Kâhire'ye dönmeyi kabul etmeyişi gerekçesiyle azledildiğini belirtmektedir.⁹⁰² *el-Bidâye*'deki bu anlatımdan anlaşıldığına göre devlet yönetimi; sultândan daha ziyade, belli dengeler gözetilerek kendi aralarında sağladıkları konsensüsle iç kontrol mekanizmasına göre emîrlerin sevk ve idaresinde yürütülmekteydi.

Kerek'te kalmak hususunda ısrar eden Şihâbüddîn Ahmed'in bu konsensüs gereği azledilmesiyle birlikte yerine kardeşi İmâmüddîn İsmâil (743-746/1342-1345)'in, el-Melik es-Sâlih unvanıyla on yedi yaşında sultân ilân edildiğini⁹⁰³ zikreden İbn Kesîr'e göre yeni seçilen sultân, öncelikle devletin bütünlüğü ve kendisi için oluşabilecek tehditi ortadan kaldırmak düşüncesiyle kardeşi Ahmed'in kendisini korumaya aldığı Kerek'i kuşatıp onu teslim almak ve kontrol etmek niyetindeydi. Ancak Ahmed'in memlûkleriyle şiddetli karşılık vermesi ve emîrlerden bir kısmının Emîr en-Nâsır Ahmed ile bağlantı kurmaları nedeniyle istenen sonucun alınmadığından bahseden İbn Kesîr, bu yüzden bazı emîrlerin tutuklandığını ve daha sonra yeni bir ordunun hazırlanarak kalenin tekrar kuşatıldığını, Şâm ve Mısır'dan gelen süvari birliklerinin de kuşatmaya katılması ve kalenin mancınıkla dövülmesi neticesinde 745/1344'te ele geçirildiğini zikretmektedir. Emîr Ahmed'in zincire vurulmuş olarak Mısır'a gönderildiğini yahut

⁹⁰² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 446, 448-449, 450; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 495-497, 499; Yiğit, *Memlûkler*, s. 83-84; Koprman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 492-493; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 16; Polat, *İbn Kesîr*, s. 21.

⁹⁰³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 450; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 392.

kesik başının Mısır'a gönderildiğine dair haberlerin etrafa yayıldığını⁹⁰⁴ aktaran İbn Kesîr'in bu anlatımına göre; gelebilecek tepkilerden dolayı öldürülmesinin gizli tutulmuş olabileceği söylenebilir.

Saltanatı boyunca kardeşleriyle mücadele eden İsmâîl, İbn Kesîr'e göre daha çok eğlenceye dalmış, devlet yönetimiyle ilgilenmeyerek gelirlerin azalmasına sebep olmuştu. Böylece bölgedeki imar faaliyetlerinin durma noktasına geldiğini ifade eden müellif, onun da tıpkı diğer kardeşleri gibi emirlerin oyuncuğu olduğunu belirtmektedir. Tutuklu olarak Mısır'a getirilen kardeşi Ahmed'in katledilmesinden kısa bir süre sonra Sultân es-Sâlih İsmâîl'in de rahatsızlanarak öldüğünü⁹⁰⁵ belirten İbn Kesîr'in bu ifadelerinden yola çıkarak kardeşinin katledilmesinde kendi dahlinin olmama ihtimali varsa da emîrlerin baskısıyla bu işe onay verdiği ihtimali üzerinde durulmalıdır.

Melik es-Sâlih'in vefat etmeden önce veliaht tayin ettiği; Muhammed Kalâvun'un beşinci oğlu Seyfeddîn Şabân (746-747/1345-1346)'ın, el-Melik el-Kâmil ünvanıyla sultân seçildiğini⁹⁰⁶ belirten İbn Kesîr, daha ilk günlerde vukubulan; iki önemli merkez arasındaki bir gerginliğin varlığından bahsetmektedir. Seyfeddîn Şabân tarafından Dımaşk nâibliğine atanan Emîr Seyfeddîn Yelboğa'nın, diğer emirleri sebepsiz yere tutuklaması gibi gerekçeler ileri sürerek sultâna karşı gelmesi ve kendi başına sultânın malları üzerinde tasarrufta bulunmaya kalkmasını, Mısır ile Şâm arasında gerginliğin en önemli sebebi olarak gösteren İbn Kesîr, bu durumun devlet işlerinin yürütülmesinde karışıklığa neden olduğunu belirtmektedir. İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'deki tasvirlerine göre emirlerarası herhangi bir hareketlilik, kuşkusuz her zaman olduğu gibi Dımaşk halkının tedirgin olması demektir. Nitekim Dımaşk'luların tedirgin olmasını haklı çıkaracak gelişmelerin yaşandığı da görülmektedir. Zira Emîr Yelboğa, Muhammed Kalâvûn'un diğer oğlu Hâccî'nin sultân olmasını istiyordu. Bu hususta onun kendisine yakın emîrleri ikna ettiği de

⁹⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 452, 454-455, 459-461, 463, 468, 470.

⁹⁰⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 480; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 498-500, 503-504; Zeynüddîn ez-Zâhirî, *Neylü'l-Emel fî Zeyli'd-Düvel*, I, 97, 108, 109; Yiğit, *Memlûkler*, s. 84-85; Koprman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 493; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 16; Polat, *İbn Kesîr*, s. 21.

⁹⁰⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 480; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 394; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 506; Zeynüddîn ez-Zâhirî, *Neylü'l-Emel fî Zeyli'd-Düvel*, I, 111. Memlûklerde hanedan geleneğinin olmadığını daha önce belirtmiştik. Burada sultânın kardeşini veliaht tayin etmesi ve bunun emîrler tarafından onaylanması hanedan geleneğinin olduğu şeklinde düşünülmemelidir. Burada asıl olan emîrlerin mutabakatıdır.

söylenbilir. İş öyle bir raddeye gelmiş olmalı ki, Mısır'daki emîrlerin bir kısmının Sultân el-Kâmil Şabân tarafında, diğerlerinin ise Hâccî tarafında yer aldığı görülmektedir. Bunu bir fırsat bilip iyi değerlendiren Yelboğa, bir grup emîri Mısır'a göndermişti. Sultâna muhalif grupla bir toplantı yapan bu emirler, anlaşmaya vardıkları hususları halka açıklama kararı aldılar. İbn Kesîr'in bu gelişmelerle ilgili verdiği bilgiler, işin vardığı boyutu göstermesi bakımından önemlidir. Müellif, Sultân el-Kâmil Şabân'a karşı Hâccî'yi desteklemeleri konusunda halka da çağrıda bulunulduğundan bahsederek, belki de Memlûkler tarihinde ilk defa sultân değişimine halkı da dâhil etmiş olduklarını belirtmektedir. Emîrlerin kendi aralarında yaşadıkları kısa bir mücadele sonucunda bazılarının öldürüldüğünü, diğerlerinin ise Sultân Şabân ile birlikte kaçmak zorunda kaldıklarını fakat bu kaçışın kâr etmediğini ve Sultân Şabân'ın yakalanarak gözaltına alındığını da zikretmektedir.⁹⁰⁷

Bir yıldan biraz fazla tahtta kalan Şabân'ın, son birkaç ayı hariç kendisinin seçilmesinde önemli rolü bulunan üvey babasının etkisi altında yönetimini sürdürdüğünü belirten İbn Kesîr, sultânın kendine rakip gördüğü kardeşleri Hâccî ile Hüseyin'i öldürmeye çalıştığını ancak buna muvaffak olamadığını, devlet işleriyle yeterince ilgilenmediği için emirlerin ona çok kızgın olduklarını ve halktan toplanan vergiler sebebiyle çıkan bir isyân neticesinde ortadan kaldırmaya çalıştığı Hâccî tarafından öldürülerek saltanatına son verildiğinden bahsetmektedir.⁹⁰⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*'deki bu anlatılarında dönemin sultânlarını özgür hareket edemedikleri, özgün politika geliştiremedikleri ve bu yüzden de devlet işleriyle ilgilenmeyerek kardeşleriyle mücadele etmek ve eğlenceye dalmak gibi lüzumsuz işlerle meşgul olmaları sebebiyle zımnen eleştirmektedir.

Sultân Şabân'dan sonra, onu öldüren kardeşi Zeyneddîn Hâccî (747-748/1346-1347)'nin, el-Melik el-Muzaffer lakabıyla on beş yaşında iken tahta

⁹⁰⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 485-488.

⁹⁰⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 487; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir* s. 282; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 509-511, 512; Yiğit, "Memlûkler", XXIX, 91; Koprıman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 493; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 16; Polat, *İbn Kesîr*, s. 21.

oturtulduğu⁹⁰⁹ *el-Bidâye*'de anlatılmaktadır. Kaderin bir cilvesi olarak Dimaşk nâibi Yelboğa, sultân olmasını çok istediği Hâccî tarafından azledilerek Mısır nâibliğine atanmak üzere çağırılmıştı. *el-Bidâye*'deki kayıtlarda Yelboğa'nın, bunu bir tuzak olarak değerlendirerek Mısır'a gitmeyeceğini bildirdiğinden bahsedilmektedir. Kendisine yapılan bu muameleye çok üzülen Yelboğa'nın, bir önceki yıl ordusunu beklettiği Dimaşk dışındaki Cusûre'ye yakın bir yerde çadırını kurarak askerlerini oraya davet ettiği anlatılır. Ancak işlerin her zaman istediği gibi yolunda gitmediği, yanındaki az askeriyle birlikte tutuklandığı ve posta ile gelen talimat üzerine öldürüldüğü belirtilmektedir.⁹¹⁰

İbn Kesîr'e göre, dönemin ortak özelliklerinden biri olduğu anlaşılan eğlenceye düşkünlük ve yönetimde sert politika yanlısı olması gibi sebeplerle emîrlerin husûmetini üzerine çeken Muzaffer Hâccî, bahsi geçen bu muamelelerden ve genel gidişattan rahatsızlık duyup ilk harekete geçen Dimaşk nâibu's-saltanası Tanboğa el-Yahyâvî'nin isyanını, zamanında aldığı sert önlemlerle bastırılmış, muhaliflerin bir kısmını tutuklatmış ve Yahyâvî'yi öldürmüştü. Muzaffer Hâccî'nin sert yapısı, tehditkâr muameleleri ve eğlence meraklısı yaşamı nedeniyle bu defa emirlerin açıkça uyarısına maruz kaldığını söyleyen İbn Kesîr, sultânın bu uyarıların hiçbirine kulak asmayan tavrının, kendi sonunu getirdiğini belirtmektedir. Nitekim bu uyarılara kulak vermek yerine kendini uyaranlara da tehditler savuran Muzaffer Hâccî'nin, Yelboğâ Arûs'un da içinde olduğu bir grup emîr tarafından yakalanıp öldürüldüğü anlatılır. Cesedinin ise hemen en yakın mezarlığa gömüldüğü ya da parça parça edildiği de söylenir.⁹¹¹

Melik el-Muzaffer'in sessizce ortadan kaldırılmasından sonra Bedreddîn Hasan (748-752/1348-1351)'ın, el-Melik en-Nâsır unvanıyla yaklaşık on iki

⁹⁰⁹ es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, I, 305; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 487-488; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 399; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 282; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 513; Zeynüddîn ez-Zâhirî, *Neylü'l-Emel fî Zeyli'd-Düvel*, I, 132; eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*, I, 187.

⁹¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 494-497. İbn Kesîr'in verdiği bu bilgiden o gün için posta/berid teşkilâtının haberleşmenin ötesinde bir işlevinin olduğu da anlaşılmaktadır. Zira o gün için berid teşkilâtı, haberleşme ve devletin eyaletlerarası yazışmalarına aracılık eden bir kurum olması yanında açık ve gizli istihbarat demektir. Hatta bunun da ötesinde bu teşkilât çalışanları arasında sultânın infaz emrini yerine getiren görevlilerin de bulunduğu anlaşılmaktadır.

⁹¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 499; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 282; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 515, 518; Zeynüddîn ez-Zâhirî, *Neylü'l-Emel fî Zeyli'd-Düvel*, I, 130-131, 147, 152-153; eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*, I, 187-188; Yiğit, *Memlûkler*, s. 86; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 17.

yaşlarında tahta çıkarıldığını⁹¹² zikreden İbn Kesîr, kardeşleri içinde babasının unvanı verilen tek sultân olan Hasan'ın bu ilk saltanatı devresinde yönetimde pek bir etkisinin olmadığını ve değişmeyen bir şekilde bunu fırsata çeviren nâibler ile birlikte birkaç emîrin yönetimi ellerine aldığını belirtmektedir.⁹¹³ Sultân Hasan'ın, ancak 1350'den itibaren gücünü hissettirmeye çalıştığını, yönetimde etkili olan emîrlerin idareyi elinde tutmasına karşı direndiğini ve nihayet bazısını tutuklattığını kaydeden İbn Kesîr'e göre, bu hamlesinin, diğer emîrlerin isyanıyla neticelendiğini böylece de tahtından olduğunu belirtmektedir.⁹¹⁴ Onun saltanatının ilk devresinde *el-Bidâye*'de anlatılan en önemli olay, yaklaşık bir yıl devam eden ve Mısır'ın ekonomisini tamamen çökerten; Kırım'da ortaya çıkıp oradan Franklar'ın ülkelerine, Kıbrıs adasına, Gazze'ye ve Dımaşk'a ulaşan kara ölüm diye adlandırılan veba salgınıydı.⁹¹⁵ Hemen her aileye büyük dramlar yaşatıp mâteme yol açan bu veba salgını nedeniyle Dımaşk halkının gece gündüz dua ettiği, namazların akabinde kunut okunduğu, hatta Yahudîler, Hıristiyanlar, Samirîler, yaşlılar, engelliler, çocuklar, yoksullar, ileri gelenler, emîrler, kadılar ve diğer insanların hep birlikte Emevî Câmîi'nde sabah namazından sonra toplanıp Allah'a yalvarıp yakardığı anlatılmaktadır. Kuşluk vaktine kadar bu yakarış ve niyazların devam ettiğini belirten İbn Kesîr'in ifadesiyle o gün, mahşerî andıran bir gündü. Bir yıla yakın devam eden bu salgın nedeniyle pekçok ilim adamı ile birlikte toplumun her kesiminden ve her yaş aralığından her gün yüzlerce insan ölmekteydi.⁹¹⁶

⁹¹² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 499; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 402; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 282; İbn Tagriberdî, *el-Menhelü'-Sâfi*, VI, 257; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 519.

⁹¹³ Bu emirlerden bazıları başta Nâibu's-saltana Bayboğa olmak üzere Şeyhün el-Ömerî. Vezir ve Üstâdüddâr Mencek el-Yûsufî, Elçiboğa el-Muzafferî, Taz b. Tutgay en-Nâsirî ve Argûn el-İsmâilî'dir. Bkz. İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 520; Abdülkerim Özaydın, "Hasan b. Muhammed b. Kalâvûn", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 332.

⁹¹⁴ Burada el-Melikü'n-Nâsir Hasan'ın azledildikten sonra boğularak öldürüldüğü söylentisinden de bahseden İbn Kesîr. Muhtemelen en-Nâsir Hasan'ın 762/1361'de ikinci saltanatı sonunda azledilmesinden sonraki bir zamanı kastetmiş olmalıdır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 535, 625.

⁹¹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 502-503; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 523, 430; Yiğit, *Memlûkler*, 86-87; Özaydın, "Hasan b. Muhammed b. Kalâvûn", XVI, 332; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 17. İbn Kesîr'in dehşetli bir şekilde anlattığı veba salgını önce Kırım'da ortaya çıkıp Avrupa'ya yayılmış ve sonra da İslâm dünyasına geçmişti. Öyleki, her gün her aileden bir ya da iki kişinin ölümüyle sonuçlanan salgın bir hastalıktı. Bir aileye veba girdiğinde aile bireylerinin çoğu ölmeden çıkmıyordu. İş öyle bir hal aldı ki, artık insanlar cenazelerinin defin masraflarını karşılayamaz duruma gelmişlerdi. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 502-504; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 338-339.

⁹¹⁶ Daha geniş bilgi için ayrıca bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 502-510.

el-Bidâye'deki kayıtlara göre bu dönemde yaşanan önemli sayılabilecek başka bir hadise de, Dımaşk nâibinin, uydurma olduğu sonradan anlaşılan sultân adına yazılmış bir mektupla Trablus nâibi tarafından bir gece baskını sonucu tutuklanıp öldürülmesi hadisesidir. Bu olayı çok detaylı anlatan İbn Kesîr, Trablus nâibi Olcayboğa el-Muzafferî'nin kuvvetle muhtemel daha önce aralarında geçen bir anlaşmazlık nedeniyle, Dımaşk nâibi Seyfeddîn Ergûn Şâh'ın elindeki mal ve mülke de tamah etmesiyle böyle bir tezgâhı kurguladığını anlatır. Öldürüldüğü halde 'intihar ettiğine dair tutanak tutuldu' şeklinde İbn Kesîr'in eserinde kaydetmesinin sebebinin de içindeki bu kuşku olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu baskın ve şüpheli ölüm hadisesi üzerine, durumdan şüphelenen diğer emirlerin tahkikatı ve sultânla yaptıkları yazışma sonucunda gerçeğin ortaya çıktığını söyleyen İbn Kesîr, oluşturulan bir ordu ile hemen gereğinin yapıldığını ve Olcayboğa el-Muzafferî'nin tutuklanıp idam edilerek cesedinin ibret olsun diye günlerce asılı kaldığını zikretmektedir.⁹¹⁷

Siyasî olayları anlatırken Bedreddîn Hasan'ın iktidarında sosyal ve dinî hayata dair bazı düzenlemelerin getirildiğinden bahseden İbn Kesîr, kadınların giyim kuşamlarıyla alakalı alınan kararların Mısır ve Şâm diyarlarında titizlikle ve hassasiyet gösterilerek uygulanmasının emredildiğini, gelen bu talimatnamede kadınların uzun ve geniş yenli kıyafetler, ipekli abalar ve kısa elbiseler giymelerine yasak getirilmişti.⁹¹⁸ İbn Kesîr'in önemli gördüğü bu yeni düzenlemenin iki yönü olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi, israf, lüks ve şatafata yönelik getirilen yasaklamadır. Diğeri ise, İslâm Dini'nin örtünme emri ile getirdiği ölçülere aykırı davranmanın yasaklanmasıdır. Bu dönemde alınan diğer bir karar da, İbn Kesîr'in sultâna dua ettirecek kadar önemli gördüğü; Emevî Câmii'ndeki birden çok kandilin yakılması âdetinin kaldırılmasıydı.⁹¹⁹

⁹¹⁷ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 512-515.

⁹¹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 520-521. İbn Kesîr, bu kararların uygulanmasında o kadar katı davranıldığını ifade ederken; anlatılanlara göre Mısır diyarında buna uymayanlardan bazılarının suya atılarak boğulduğundan da bahsedildiğini *el-Bidâye*'de zikretmektedir. Ancak bunun kimin tarafından söylendiği ya da doğru olup olmadığı konusunda herhangi bir yorumda da bulunmamaktadır. Allah daha iyi bilir diyerek konuyu kapatmaktadır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 521.

⁹¹⁹ Bu âdetin, 450-751/1058-1350 yıllarından beri devam ettiğini ve bu kandillerin yanmadığı ya da yasaklandığı durumlarda, bunu yapanların öleceği ya da Allah'ın gazabını celbedeceğine dair bir

751/1350'de hiç olmaması gereken bir yerde -Ka'be'ye yakın Minâ'da- hacc emirleri arasında bir savaşın patlak vermesinden üzülen İbn Kesîr, Mısır ve Şâm emirleri tarafından esir alınan Yemen hükümdarı Melik el-Mücâhid'in zincire vurulup Mısır'a gönderildiğini, bir sonraki yıl, Yemen hükümdarının kardeşi Baise'yi Mekke'ye vali tayin ettirmek istemesi nedeniyle yine aynı yerde Arafat vakfesi akabinde Minâ'dan Mekke'ye dönerken Mısır memlûklerinin galip geldiği, Yemen askerlerinin ise mağlup olduğu bir savaşın daha yapıldığını anlatmaktadır.⁹²⁰ Melik el-Mücâhid'in bir önceki yıl olduğu gibi tekrar esir edilerek zincire vurulduğunu belirten İbn Kesîr, bu olaydan sonra bir çocuğun boynuna zincir geçirilerek önlerine katılıp götürülmesini eleştirmektedir. Ayrıca bunun daha sonraki yıllarda zihinlerde kötü bir eylem olarak kalacağını ve her zaman meşum bir davranış olarak anılacağını ifade etmektedir.⁹²¹

Memlûk topraklarında öncelerden beri farklı dinlere ve inançlara mensup çok sayıda gruplar, kendi inanç ve kültürel değerlerini belli kurallar dâhilinde muhafaza edebiliyorlardı. Zimmî olarak bilinen bu gruplardan Müslümanlığı tercih edenlere karşı toplumun gösterdiği ilgi ve alakayı göstermesi bakımından 752/1351'de Yahudilerden on dört kişinin İslâm Dini'ne girmesi üzerine ilginç bilgiler veren İbn Kesîr, bir grup Yahudî'nin aslında Müslümanlarla alay etmek için bir cenaze töreni kurguladıklarından bahsetmektedir. Tabutun içine yerleştirdikleri bir adamın arkasında ihlâs sûresini yüksek sesle okuduklarını gören bir Müslümanın bu grubu saltanat nâibine götürdüğünü, nâibin de işi Hanbelî kadısına havale ettiğini, bunun üzerine İslâm'a davet edilen bu grubun içinden üç yetişkinle üç çocuğun o gün, sekiz kişinin de ertesi gün Müslüman olduğunu anlatan İbn Kesîr, hep birlikte Dimaşk sokaklarında tekbirlerle dolaştıklarını ve esnaf ile halkın kendilerine ikramda ve iltifatta bulunarak hediyeler takdim ettiklerini ayrıntılarıyla anlatmaktadır.⁹²² Bu olay ve ardından yaşananlar, Memlûk toplumu içerisindeki gayrimüslimlerden İslâm Dinini tercih edenlere, hem devlet erkânının hem de halkın özel olarak ilgi gösterdiğini ve iltifat ettiğini göstermektedir.

inanişın toplumda yerleşmiş olduğunu belirten İbn Kesîr, bu bâtil anlayışın yok edilmesinden duyduğu memnuniyeti *el-Bidâye*'de kaydetmişti. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 524-525, 536.

⁹²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 528, 531.

⁹²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 532.

⁹²² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 534.

Sultân en-Nâsır Hasan'ın bu ilk saltanatının azledilmesiyle sonlanması akabinde yine on dört yaşında olan Salâhaddîn (752-755/1351-1354)'in, el-Melik es-Sâlih unvanıyla tahta geçirildiğini⁹²³ zikreden İbn Kesîr, ülkenin yönetiminin daha çok Seyfeddîn Şeyhûn, Seyfeddîn Tâz ve Sırgatmış gibi emirlerin elinde olduğunu kaydetmektedir. Bir süre sonra Emîr Şeyhûn'un başını çektiği fitne ve karışıklıkların baş gösterdiği, diğer emirlerin de işin içine dâhil olması ve ihtilafa memlûk askerlerinin de karıştığı bir ayaklanmaya dönüşmesi nedeniyle işin daha karmaşık hale geldiğine işaret eden müellif, bu karmaşada sultânın, diğer kardeşleri gibi azledilerek tutuklandığını belirtmektedir.⁹²⁴ Emirlerin ihtilafa düşmesi, bir anlamda sultânın tahtından olması anlamını da taşıyordu. Zira emirlerin iktidar mücadelesi, yönetim erkini kullanacak dirayeti gösteremeyen sultânların üzerinden yürütülmekteydi.

Sultân Salâhaddîn döneminin en dikkat çeken olaylarından biri, 753/1352'de Halep nâibi Bayboğa Arûs'un diğer nâiblerle ittifak kurarak Dımaşk'a girmesiydi. İbn Kesîr'in anlattığına göre; Bayboğa, yanında bulunan Trablus nâibi Emîr Seyfeddîn Beklemiş, Hamâ nâibi Şihâbüddîn Ahmed ve Safed nâibi Emîr Alâaddîn Tayboğa Bortak (Bornak) ile birlikte, Dımaşk kale nâibi Seyfeddîn İbâcî'den Nâib Seyfeddîn Ergûn'e ait malları istemişlerdi. Seyfeddîn İbâcî ise, buna yanaşmayıp kapıları kapattıktan sonra kaleyi tahkim edip sultânın gelmesini beklemeye başlamıştı. Bu arada yaşanan sıkıntıları ve çirkin işleri anlamak bakımından İbn Kesîr'in, Gazân Savaşı'nı görmüş olan birçok yaşlının ifadesiyle aktardığı: "bu vakit, o vakitten daha zordur" cümlesi her şeyi özetler mahiyettedir. Nihayet sultânın, halife ile birlikte Dımaşk'a girmesiyle işlerin ancak normale döndüğünü, insanların rahat bir nefes aldıklarını ve işlerine güçlerine koyulduklarını belirten İbn Kesîr, Bayboğa Arûs'un, Dulkadiroğulları bölgesine kaçmayı başardığını, ancak bu işte dahil olan büyük emirlerinden yedisinin yakalanarak öldürüldüğünü ve de Dulkadiroğulları Beyliği'nin Halep'e teslim etmek zorunda kaldığı Arûs'un

⁹²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 535; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 405; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 283; İbn Tagriberdî, *el-Menhelü's-Sâfi*, VI, 259; Zeynüddîn ez-Zâhirî, *Neylü'l-Emel fi Zeyli'd-Düvel*, I, 216.

⁹²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 538, 563-564; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 538, 552; Zeynüddîn ez-Zâhirî, *Neylü'l-Emel fi Zeyli'd-Düvel*, I, 230; Yiğit, *Memlûkler*, 86-87; Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 494; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 17.

754/1353'te öldürüldüğünü ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Emîrlerasası yaşanan benzer kavgalar ve çekişmelerde İbn Kesîr, her zaman Müslümanların yararına ve toplumsal maslahata uygun olabilecek ittifakların yapılması taraftarı olmuştu. Az önce bahsedilen ittifakın ise buna uygun olmadığını belirtmiş hatta karşı karşıya gelmemek için şehri terkeden Dımaşk nâibi Seyfeddîn Ergûn'un bu davranışını da yerinde bulduğunu söyleyerek övgüyle bahsetmektedir.⁹²⁵

Salâhaddîn'in üç yıllık iktidarı döneminde memlûk askerlerini ve toplumu ilgilendiren ilginç bir karar alındığından da bahseden İbn Kesîr, buna göre içki içip şehirde sarhoş dolaşan asker memlûklerin, görüldüğü takdirde üniformasını alıp askeri dârussaâde sarayına getirene askerin ekmeğinin verileceğinin duyurulduğunu zikretmektedir. Bu uygulama nedeniyle halkın içki içenleri sıkıştırdığını, işlerin daha da kolaylaştığını, ekmek ve et fiyatlarının da aşağı çekildiğini belirten İbn Kesîr, bu tedbiri keşfeden Dımaşk nâibini, feraseti, kararlılığı, adalet anlayışı ve heybetli oluşu nedeniyle övmektedir.⁹²⁶

İbn Kesîr, 753/1352'de Dımaşk'ta Bâbu Cîrûn'un doğusunda çıkan bir yangında sarı tunçtan yapılmış ve üzerinde ahşap malzemesi de bulunan dört bin küsur yıllık bir tarihî eserden bahsetmektedir. İnsanların, yangından kurtarmak amacıyla bu kapının yerinden sökülmesine çok üzüldüğünü belirtirken, bu eserin tarihçesine dair ayrıntılı bilgi veren İbn Kesîr'in konuyu müstakil iki ayrı başlıkta ele alması, sanata ve tarihî malzemeye bakışını yansıtmaya bakımından da kayda değerdir.⁹²⁷

İbn Kesîr'in resmettiği siyasî tabloya göre güç ve iktidar kavgasına dayalı emîrlerasası anlaşmazlıklar ve mücadeleler, neredeyse hiç bitmeyecek gibi görünmesine rağmen istisnaî durumlar da yok değildi. Nitekim Salâhaddîn'in azli hususunda Tâz hariç olmak üzere Şeyhûn ve Sırgatmış adındaki iki etkili emîrin başını çektiği bu ittifak, bir istisna olarak zikredilebilir. Genelde anlaşmazlıkların arttığı durumlarda sultân tahtından olurken bu defa neredeyse emîrlerin tamamının mutabakatıyla tutuklanarak hapsedilen Salâhaddîn'in yerine, 20 Ekim 1354'te üç yıl

⁹²⁵ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 544-550, 554. İbn Kesîr, daha önce de bahsedildiği gibi Demmâğiye Medresesin'de halife ile görüşerek orada bulunanların huzurunda Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inden bir cüz hadis okumuştur. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 548-49.

⁹²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 536-537.

⁹²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 539-543.

aradan sonra Hasan (755-762/1354-1361)'ın, tekrar tahta geçirildiğini⁹²⁸ anlatan İbn Kesîr'e göre; o, bu ikinci saltanatının başlarında biraz zorlansa da yönetimde ipleri eline almasını bilmişti. Tıpkı babası Sultân en-Nâsır Muhammed gibi kazandığı deneyimle ilk iş olarak, babasının memlûklerini tasfiye ederek kendine bağlı yeni memlûk birliğini kurduğunu ve 761/1360 yılında Küçük Ermeni Krallığı'na bağlı Tarsus, Adana ve diğer bazı kalelerin fethedildiğini belirten müellif, koyduğu ağır vergi yükümlülükleri nedeniyle ise, halkın desteğini kaybetmesi ve maaşlarının azaltıldığını ileri süren Seyfeddîn Yelboğa ile arasının açılmasının da etkisiyle Emir Yelboğa'nın memlûkleri tarafından tahtından edildiğini zikretmektedir.⁹²⁹

İbn Kesîr, Sultân en-Nâsır Hasan'ın azledilmesini; tamahkârlığı, hırslı oluşu, halka kötü davranması, ihtiyacı olmayan ve kullanmadığı gereksiz binalar yaptırması, hazineyi şahsî mülkü gibi görüp kendi namına pek çok köy ve çiftlik satın alması gibi sebeplerle açıklamaktadır.⁹³⁰ Ayrıca sultânın yanında bulunan yöneticileri, ilim adamı ve sâlih kimseleri, onun hayrına olabilecek bir uyarıyı yapamadıklarını ve ona tepki gösterecek bir eyleme geçemedikleri gerekçesiyle zımnen eleştirdiği söylenebilir. Sonuçta İbn Kesîr, Sultân en-Nâsır Hasan'ın kendi askerleri tarafından azledilmesini, Allah'ın intikamı olarak değerlendirmektedir. Nitekim bununla ilgili Kur'ân'dan: "De ki: Mülkün sahibi olan Allah'ım! Mülkü, dilediğine verirsin, dilediğinden çekip alırsın; dilediğini yüceltir, dilediğini alçaltırsın."⁹³¹ âyetine de işaret eden İbn Kesîr, gelişen hadiselerle bakışını da göstermektedir.⁹³²

⁹²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 563-564; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 412; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzir*, s. 284; İbn Tagriberdî, *el-Menhelü'-Sâfi*, VI, 260; Zeynüddîn ez-Zâhirî, *Neylü'l-Emel fî Zeyli'd-Düvel*, I, 273; Koprıman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 494.

⁹²⁹ Zeynüddîn ez-Zâhirî, *Neylü'l-Emel fî Zeyli'd-Düvel*, I, 327-328; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 609; Yiğit, *Memlûkler*, s. 87-88; Yiğit, "Memlûkler", XXIX, 91; Özaydın, "Hasan", XVI, 332; Koprıman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 494; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 18; Polat, *İbn Kesîr*, s. 22.

⁹³⁰ en-Nâsır Hasan, gereksiz birçok bina yaptırdığı gerekçesiyle eleştiriye maruz kalırken, bazıları günümüze kadar ulaşan önemli eserler de insâ ettirdiği bilinmektedir. Başta adına inşâ ettirdiği Sultân Hasan Medresesi olmak üzere Fârisiyye, Sırgatmâşiyye, Bedriyye, Hicâziyye, Sâbikiyye ve Beşeriyye Medreseleri de bu devrede inşâ edilenlerden bazılarıdır. Bkz. İbn Hacer, *İnbâü'l-Gımr*, I, 100; el-Makrizî, *es-Sülûk*, IV, 227; İbn Tagriberdî, *el-Menhelü'-Sâfi*, I, 44, III, 102, V, 381, VII, 244, IX, 197; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 185; Koprıman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 493-494; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 18.

⁹³¹ Al-i İmrân, 3/26.

⁹³² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 624-626; Polat, *İbn Kesîr*, s. 108.

Sultân en-Nâsır Hasan'ın, kişilik bakımından daha akıllı ve cömert yapısıyla bu ikinci saltanat devresinde; önceki döneme göre daha dirayetle yönetimi elinde tutmaya çaba göstermesi ve iktidarı tamamen ele geçirmiş gibi görünmesine rağmen emîrlerin işine karışmasından kendini uzak tutamadığına vurgu yapan İbn Kesîr, Emîr Şeyhûn el-Ömerî ve onun hûşdâşî Emîr İzzeddîn Ezdemur⁹³³ ile Emîr Sırgatmış'ın birlikte hareket ederek güç dengesini kendi lehlerine çevirdiğini belirtmektedir. Nitekim Memlûk tarihinde bir istisna olarak ilk defa Emîr Şehhûn el-Ömerî'ye Emîru'l-Kebîr unvanının verildiği ve nâibu's-saltananın da üzerinde sayılabilecek kadar yetkilerinin artırıldığı *el-Bidâye*'de zikredilmektedir.⁹³⁴

İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'de bu dönemle ilgili anlatılarında, nâiblerin ve diğer emirlerin sıklıkla görevden alındıkları ya da yer değiştirdikleri dikkat çekmektedir. Bu dönemde devlet hizmetlerinin yerine ulaşım ulaşmadığının denetlenmesi de dikkati çeken başka bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Nitekim sahte kararname ve ferman düzenleyenler ve bu işe zemin hazırlayanların, cezalandırılıp teşhir edildiği, özellikle malî işlerle ilgilenen kâtipler olmak üzere tüm divânlar ve çalışanlarının, genel bir denetimden geçirilip şüpheliler sorgulandıktan sonra, zimmet suçu işleyenler ile görevi kötüye kullananlara yüklü para cezalarının verildiği ve suçlu bulunan bazı görevlilerin de görevden el çektirildiği *el-Bidâye*'de nakledilmektedir.⁹³⁵

İbn Kesîr'in anlatımına göre Sultân en-Nâsır Hasan döneminde, sosyal ve dinî hayatı ilgilendiren denetleyici bir takım düzenlemelerin de getirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim aşırı ve sapkın gruplardan Kalenderîler'in kılık kıyafetlerini düzeltmeleri ve esrar/haşhaş kullanmamaları hususunda ferman hazırlandığı, uyarılara dikkat edilmediği takdirde cezalandırılacakları ve Memlûk toprakları dışına sürgün edileceklerinin bildirildiği anlatılmaktadır.⁹³⁶

Sultân en-Nâsır Muhammed'in oğullarından Hasan'ın azledilmesiyle birlikte torunlarının (762-783/1361-1382) iktidarda olduğu ve yaklaşık yirmi bir yıl süren

⁹³³ Emîr Ezdemur aynı zamanda İbn İyâs'ın babasının ceddidir. Bkz. İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 554.

⁹³⁴ İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 554; İbn Tagriberdî, *el-Menhelü'-Sâfi*, VI, 260.

⁹³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 601-602, 605-606, 608.

⁹³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 609.

bu zaman zarfında, dört sultânın tahta geçtiği bilinen⁹³⁷ bu yeni dönem de, tıpkı oğulları gibi seçilen sultânların çocuk yaşta olmaları dolayısıyla yönetme dirayetine sahip olmadıkları, emîrlerin nüfuzunun arttığı ve emirlerarası çatışmaların daha da şiddetlendiği yıllar olarak tarihi kayıtlarda geçmiş bulunmaktadır. Nitekim devlet yönetim merkezi olan Kal'atü'l-cebel'deki şiddetli çekişme ve çatışmaların, Kâhire sokaklarına taşıdığı, bu yüzden de halkın endişelendiği, korku ve paniğe kapıldığı anlatılmaktadır. Bir önceki devreyle aynı benzerlikleri taşıması yanında bu dönemin en dikkat çekici iki özelliğinden biri siyasî ve askerîdir, diğeri ise toplumsal bir gerçekliğe işaret etmektedir. Siyasî ve askerî olanı; bahrî memlûklerin birbirleriyle çatışması sonucu burcî memlûklerin güçlenmesidir. Toplumsal olanı ise, yozlaşma, ahlâkî bozukluk ve çöküntünün had safhaya ulaşmış olmasıdır.⁹³⁸

Emîr Yelboğa ve askerleri tarafından Sultân en-Nâsır Hasan'ın tahttan indirilip öldürülmesinden hemen sonra yerine Muzaffer Hâccî'nin oğlu Salâhaddîn Muhammed (762-764/1361-1363)'in, el-Melik el-Mansûr unvanıyla on iki yaşında iken sultân ilân edildiğini⁹³⁹ ve böylece 17 Mart 1361'de Sultân en-Nâsır Muhammed'in torunları devrinin de başlamış olduğunu kaydeden İbn Kesîr, Muhammed Kalâvûn'un politikalarını kendine amaç edinen Mansûr Salâhaddîn'in, yürürlükte olan onaylamadığı bazı uygulamaları kaldırdığını belirtmektedir. Sultân Hasan döneminde konulan vergilerin kaldırılması ve maaşları kesilen hak sahiplerine tekrar maaş ödenmesi ve kadınların erkeklere, erkeklerin de kadınlara şarkı söylemesini yasaklanması, yeni dönemin ilk uygulamaları olarak dikkat çekmektedir. Bahse konu icraatlar sebebiyle, yönetimdeki etkisini fiilen kaybetmeye başlayan Yelboğa ve diğer emirlerin eleştiri oklarını üzerine çektiğini belirten İbn Kesîr, iktidar erki üzerindeki gücünün yok olmasını istemeyen Emîr

⁹³⁷ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 624-725; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 12; Koprıman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 497-499.

⁹³⁸ Koprıman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", V, 111; Polat, *İbn Kesîr*, s. 23.

⁹³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 624, 625; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 420; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzır*, s. 286; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-1, s. 580; Koprıman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 496.

Yelboğa'nın, sultân ile arasındaki anlaşmazlıkların büyümesi üzerine Mansûr Salâhaddîn'i tutuklatıp tahttan indirdiğini zikretmektedir.⁹⁴⁰

Bu dönemde yukarıda belirtilen olumlu gelişmelerin yanında İbn Kesîr'e göre, iki müessif hadise meydana gelmiştir. Bunlardan biri, 763/1362'de Halife I. Mu'tazîd Billâh'ın vefat etmesi,⁹⁴¹ diğeri ise 764/1363'te Mısır'da ortaya çıkan ve günde yaklaşık bin kişinin ölümüne yol açan veba salgınının tekrar nüksetmesidir. Nitekim Kâdî'l-kudât Tâcüddîn el-Münâvî ve Kâtibü'l-Hikem İbnü'l-Furât (807/1405)'in tüm aile bireylerinin, bu veba mikrobundan öldüğünü üzülenek anlatan.⁹⁴² İbn Kesîr, bir ay içinde (Şaban ayı) sadece Yahudîler'den bin kişinin öldüğünü de haber vermektedir.⁹⁴³

Mansûr Salâhaddîn'i tahttan indiren Emîr Yelboğa'nın, daha küçük olan Zeyneddîn Şabân b. Hüseyin (764-778/1363-1377)'i, el-Melik el-Eşref unvanıyla on yaşında iken sultân seçtiğini⁹⁴⁴ söyleyen İbn Kesîr, önceki sultân döneminde Kâhire'de baş gösteren veba illetinin, sayılamayacak kadar insanın ölmesine yol açtığını ve bu durumun, zaten siyasî istikrarsızlık ile ekonomik zorluklarla boğuşan halkın moralini iyice bozduğunu zikretmektedir. Halkın veba illetinden dolayı moralinin bozuk olması yanında yönetimde etkili olan Emîr Yelboğa'nın davranışları, sultânı düşündürmüyor değildi. İbn Kesîr'e göre, Emîr Yelboğa yönetime tamamen hâkimken, 768/1367'te Yelboğa'nın öldürülmesinden sonra Sultân el-Eşref Şabân, ancak ipleri eline almayı başarabilmişti.⁹⁴⁵ Otoriter bir sultân olan Eşref'in saltanatının bu devresi, siyasî ve ekonomik açıdan istikrârlı geçtiği söylenebilir. Kuşkusuz olumsuz sayılabilecek olaylar da yok değildi. Yukarıda bahsedilen veba salgını ile 765/1364'te çekirgelerin istilasıyla tarım ürünlerinin büyük zarar görmesi⁹⁴⁶ yanında İbn Kesîr'in biraz teferruatlı anlattığı dönemin en

⁹⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 625, 630, 677; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzır*, s. 286; Zeynüddîn ez-Zâhirî, *Neylü'l-Emel fî Zeyli'd-Düvel*, I, 349; Yiğit, *Memlûkler*, s. 90; Koprman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 496; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 12; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 18.

⁹⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 655. I. Mu'tazîd Billâh (753-763)'ın vefatından sonra yerine I. Mütevekkil Alellâh (763-785) halife seçildi. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 655-656.

⁹⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 675, 690.

⁹⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 678.

⁹⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 677, 683; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 424; İbnü's-Şihne, *Ravdu'l-Menâzır*, s. 286; Zeynüddîn ez-Zâhirî, *Neylü'l-Emel fî Zeyli'd-Düvel*, I, 350.

⁹⁴⁵ *el-Bidâye*, XVIII, 724-725; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-2, s. 6, 51-52.

⁹⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 691.

önemli ve üzücü olaylarından biri de, 767/1365'te İskenderiye'yi Haçlılar'ın istilâ etmesi ve büyük katliam yaparak şehri tahrip etmesidir. Memlûk ordusu, İskenderiye'yi kurtarmak gayesiyle yetişmeye çalıştıysa da; Haçlılar, kadınları, çocukları ve ele geçirdikleri bol miktârda ganimeti gemilere doldurup kaçırmışlardı.⁹⁴⁷

İbn Kesîr'in, Dimaşk merkezli bir bakışla ve daha ziyade Dimaşk'a gelen posta haberlerine ve sicil kayıtlarına dayanarak oluşturduğu Memlûk tarihine dair kaydettiği en son olay, az önce de belirtildiği gibi sultânın muzdarip olduğu Mısır nâibu's-saltanası Emîr Yelboğa'nın, 12 Rebiülâhir Çarşamba günü kendi memlûkleri tarafından üzerine hücum edilerek öldürülmesi hadisesidir. Bu olayın hemen ardından bazı emirlerin tutuklandığını, saltanat merkezinde işlerin iyice karışarak zorlu günler yaşandığını anlatan müellif, Emîr Seyfeddîn Taydemir en-Nizâmî'nin sultânın tarafında yer almasıyla birlikte hadiselerin ancak yatıştığını ve işlerin yoluna girdiğini zikretmektedir. Bu gelişmelerin yaşandığı günlerde Dimaşk nâibi Emîr Ali ise, Trablus ve Beyrût çevresinde gemilerle gelen Haçlı gruplarının saldırılarına karşı koymak, onları bertaraf edip işleri yoluna koymak amacıyla Beyrût'ta bulunuyordu. Emîr Ali'nin derhal Dimaşk'a dönerek müjde davullarını çaldırıldığını belirten İbn Kesîr'in verdiği bu bilgi, Dimaşk yöneticilerinin de Emîr Yelboğa'nın sultânın işlerine karışmasından mutazarrır olduklarını göstermesi bakımından önemli bir kayıttır.⁹⁴⁸

İbn Kesîr'in eserinde kaydettiği yukarıda bahsedilen nihâî vakıadan sonra, yaklaşık on yıl kadar saltanatına devam eden Eşref Şabân'ın iktidarında gerçekleşen önemli sayılabilecek diğer bir gelişme, Memlûk ordusunun 776/1375'te Sis Ermeni Krallığı üzerine gönderilmesi ve başkenti ile birlikte diğer şehirlerinin fetihle Memlûk topraklarına dâhil edilmesidir.⁹⁴⁹ Bu dönemde imar faaliyetlerinin de hız

⁹⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 704-706; İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-2, s. 3, 21-23; Yiğit, *Memlûkler*, s. 90, 218; Holt, *Haçlı Devletleri*, s. 113; Morisson, *Haçlılar*, s. 87; Keleş, *Memlûkler'de Kültürel Hayat*, s. 21; Çalık, *Sultan Baybars*, s. 70; Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, s. 93, 107, 154; Ayalon, *Memlûk*, s. 62; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 18; Polat, *İbn Kesîr*, s. 23; Ayaz, *Memlûkler*, s. 47; Yiğit, "Memlûkler", XXIX, 92; Ağır, "Memlûkların Doğu Akdeniz Siyaseti", s. 142 Lebib, "Mısır'ın Ticaret Politikası", II-4, s. 147; Ayalon, "Memlûkler ve Deniz Kuvvetleri", XXV, 44, 49; Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı", XXV, 17; Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 497, 498, 499; Işık, "Marunileri Katolikleştirme Faaliyetleri", IX-1, s. 205-208.

⁹⁴⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 724-725.

⁹⁴⁹ İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-2, s. 6.

kazandığı ve Beykeriyye, Câyu Yûsufî, Bakariyye ve İbn Arâm Medreseleri gibi birçok yapının inşâ edildiği bilinmektedir. Nihayet Hacc ibadeti için Kâhire'den çıkan Eşref Şabân'ın, bu kutlu yolda iken 778/1377'de, Emîr Yelboğa'nın memlûkleri tarafından öldürüldüğü ve saltanatına son verildiği kayıtlarda geçmektedir.⁹⁵⁰

İbn Kesîr'in kuvvetle muhtemel gözlerinin iyi görmeyişi nedeniyle sonlandığı tarihyazımı çalışmalarının devamında, Eşref Şabân dışında Bahrî Memlûklerden iki sultân daha tahta geçmiştir. Bunlardan biri, Melik el-Mansûr Nûreddîn Ali (778-782/1377-1381); diğeri ise, Melik es-Sâlih Zeyneddîn Hâccî (782-783/1381-1382)'dir.

⁹⁵⁰ İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zühûr*, I-2, s. 181; Yiğit, *Memlûkler*, s. 91-92; Keleş, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, s. 186; Kaçar, *Eğitim Sistemi*, s. 19; Polat, *İbn Kesîr*, s. 24.

4. SONUÇLAR

Bir Memlûklü ilim adamı olan İbn Kesîr, eğitimci kimliği yanında bürokrat; halk, siyasetçi ve ilim/bilim adamları ile münasebetlerinde arabulucu, hukukçu ve uzlaştırıcı kişilik özellikleriyle Memlûk coğrafyasının yetiştirdiği ender simalardan sadece biridir. O, fikrî-mezhebî mücadelelerin devam ettiği bu coğrafyada, bölge halkının; sosyal, siyasî ve ekonomik krizlerle birlikte Moğol yayılmasıyla başetmek zorunda olduğu bir dönemde yaşamış olan bir Memlûk aydınıdır.

İbn Kesîr, Memlûk coğrafyasının önemli ikinci merkezi olan Dımaşk'ta eğitimini tamamlamış, kariyerine Necîbiyye Medresesi'nde müderris olarak başlamış ve hayatı boyunca müderris, vaiz, hatip, kâtip, müftü ve kadı gibi çeşitli kadrolarda görev almıştır. Yüksek mahkeme üyeliğine kadar uzanan kariyerindeki görev ve sorumluluk anlayışıyla, ilim adamları, yöneticiler ve geniş halk kesimi ile düzeyli ve dengeli ilişkiler kurduğu anlaşılan İbn Kesîr'in, bu kişiliği ve anlayışını; aile terbiyesi, yetiştiği ortam ile farklı mezhep ve meşrebe mensup hocalarından aldığı eğitime borçlu olduğu kuşkusuzdur.

İbn Kesîr'in, ağabeyi Abdülvehhâb ile birlikte çok sayıda âlim-entelektüel, sanatçı ve yetenekli bürokratin bulunduğu, ilim, kültür, düşünce, sanat ve siyaset alanlarında ciddî birikimin olduğu Dımaşk'a göç etmesi ve eğitimine burada devam etmesi, hayatının seyrini değiştiren önemli bir dönüm noktası kabul edilmelidir. Şüphesiz onun yetişmesinde ağabeyi Abdülvehhâb'ın katkısı ve emeği çoktur. Müellifin fikrî, zihnî, kültürel, ilmî ve akademik gelişimi ile entelektüel kişiliğinin oluşmasında ve bürokrasideki başarılarının arkasında siyasî-sosyal-kültürel ortamın etkisi olduğu gibi dönanimli bir eğitim-öğretim kadrosunun da çok önemli katkısının olduğu muhakkaktır.

Her biri bir kültür merkezi gibi işlev gören câmiî, medrese, hânkâh, zâviye ve ribât gibi kurumların hızla inşâ edilerek ilim adamlarının ve ilim öğrenmek isteyenlerin desteklendiği ve teşvik edildiği, hocaların ve öğrencilerin işe-ibate gibi

ihtiyaçlarının da cömertçe karşılandığı bir ortamda dünyaya gelen İbn Kesîr, bunu fırsat bilerek değerlendirmiş, yaşamı boyunca ilmî çalışmalardan geri durmamıştır.

Memlûk bürokrasisindeki çeşitli görevleri nedeniyle merkezî bürokrasi ile eyâletler arasında yaşanan olaylara tanıklık etmiş biri olarak İbn Kesîr, bölgede gelişen siyâsî, ekonomik, sosyal ve kurumsal değişiklikler ile kurumlararası ilişkiler ve kurumların halk kesimleriyle etkileşimlerine bizzat şahit olmuştur. Müellif, sultânın Dımaşk'ta kâtipliğini yapmış olması ve adalet ve eğitim bürokrasisindeki görevleri vesilesiyle, her tarihçinin ulaşamayacağı resmî arşiv belgelerini görme imkânını bulmuştur. Belge kullanan bir tarihçi olarak Dımaşk devlet arşivindeki çeşitli tutanaklardan, sultânların fermanlarından, mahkeme kayıtlarından, resmî yazışmalardan, devlet adamlarının birbirine veya sultâna yazdıkları mektuplardan oldukça yararlanmışır. İbn Kesîr'in bu belgeleri referans göstermesi, tarihçilik açısından yazdıklarının sağlamlığı ve kıymeti bakımından çok önemlidir. Onun sıradan bir devlet memuru değil, dikkatli bir bürokrat olduğu görülmektedir. Ayrıca tarihçi gözüyle şahit olduğu olayların mahiyetini kavrayacak kadar zeki ve uyanık, elinden geçerek ilgili arşive aktarılan bilgi, belge ve tutanakların kıymetini ve değerini bilecek kadar bilinçli olduğu farkedilmektedir.

İbn Kesîr'in, akademik formasyonu açısından en önemli özelliği rivâyet ilimlerindeki yetkinliğidir. Bilgi donanımı ve müktesebatı kadar öğreticiliğinin de genel anlamda ortalamanın üzerinde olduğu anlaşılan İbn Kesîr, öğrencileri sıkmadan ders veren, latifeli, espirili ve hoşsohbet bir müderristir. O ezber kabiliyeti, güçlü hafızası, kıvrak zekâsı ve hazırcevaplığı ile hem hocalarının hem de arkadaşlarının ve öğrencilerinin dikkatlerini çekmiştir. Zehebî'nin de belirttiği gibi o iyi bir müftü, kabiliyetli bir imâm, muhteşem bir fakîh, çok yönlü bir muhaddis, iyi bir fakîh, önemli bir tarihçi ve müfessirdir.

İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'de anlattığı olaylardan anlaşıldığına göre, içinde yaşadığı toplumun mezhep taasubu, hasede varan kişisel rekabet ve tutuculuğun girdabına düştüğü görülmektedir. Kendini bundan uzak tutmaya çalışan ve Sünnîliğin diğer mezheplerine eşit mesafede durmaya çalışan İbn Kesîr, mesleki kariyerini ifada ve adalet teşkilâtındaki vazifesini icrada; tarafgirlikten uzak hakkaniyete uygun tutumu, itidal ve istikamet üzere duruşu, birletirici ve uzlaştırıcı

tavrı, geçim ehli yumuşak tabiatıyla fikir ve görüşlerine başvuru olan saygın bir şahsiyet olarak tanınmıştır.

O, Memlûk Devleti yönetim kademesi ile olduğu gibi ilim adamları, sanatçılar ve halkla da iyi ilişkiler kurmuştur. Her fırsatta Kur'ân ve sünnete uygun olmayan düşünce, fikir ve eylemlere karşı eleştirilerde bulunan İbn Kesîr, yaptığı konuşmaları ile kaleme aldığı eserlerindeki üslûbu ve gündelik yaşamında takındığı tavırla, istikrar ve itidâli temsil etmektedir. O, insanların eksikleriyle ilgilenmeyen, güzel ahlaklı, fazilet sahibi, ibadet ve zikri önemseyen, zühd ve takvayı şiar edinmiş, gönlü geniş bilge bir şahsiyet olarak temayüz etmiştir. Öğrencilerine karşı sevgi dolu, hocalarına karşı ise son derece hürmetkâr ve saygılı olduğu anlaşılan İbn Kesîr'de, alçak gönüllülük, içtenlik, vefâ, nezaket gibi özelliklerin de belirgin olduğu görülmektedir. Onun, olaylara ve insanlara karşı önce fertleri, toplumu ve devletini düşünen fakat daima hak ve adaletten yana tavır koyan, olumlu düşünen ve olumlu bakan bir yaklaşım sergilediği söylenebilir. İbn Kesîr'in Memlûk Devleti ile olduğu gibi ulemâ ve halkla da pozitif bir ilişki geliştirmiş olması ve hemen her konuda orta yolu bulan ılımlı bir politika takip etmesi, onun önemli bir özelliğidir.

Nevevî, İbn Teymiyye ve İbn Kesîr gibi ilim adamlarınca irdelenen konular üzerinden beyan edilen fikirler, hem kendi toplumlarına ışık tutmuş ve yön vermiş, hem de bu münevverlerin yazdıkları kitapları sayesinde çağın fikir ve düşünceleri, asırlar sonrasına aktarılmıştır. Nitekim bunlardan biri olan müellif İbn Kesîr'in eserlerinin M. Henry Laoust gibi batılı şarkiyatçılar tarafından dikkatle takip edildiği bilinmektedir.

Memlûk toplumunda İbn Kesîr gibi ilim adamları ile tasavvufî önderler, son derece saygın ve etkin konumdaydı. Onlar, halkın içinde ticaretle ilgilenmekte, câmiî, okul, hastane ve hayır kurumlarını yönetmekte ve buldukları şehrin ya da mahallenin halkına önderlik etmekteydi. Siyasî, sosyal ve kültürel çeşitli rolleri oynayan ve toplumun en hayatî unsurları olan bu önderler, kimi zaman köy imamları ve bilgili kadılar, kitleleri harekete geçiren aktörler, sultânların özel danışmanları, manevî rehberler ve kinik politikacılarıdır.

Memlûk sultânları ve nâibleri, ilim adamlarının toplum nezdindeki itibarını bildiklerinden dinî, sosyal ve siyasî konularda kendileri meşruiyetlerine zemin

hazırlamak maksadıyla özellikle kadılar, medrese hocaları ve dinî önderlere yakın durmuşlar ve ilişkileri sıcak tutmuşlardır. Müslüman ilim adamları da kendi başlarına ayrı bir dünya kurmak yerine mevcut durumun pozitif anlamda daha da iyiye gitmesi, düzenin, istikrarın, emniyet ve huzurun sağlanması ve devamı için çaba göstermişler ve İslâm dininin dünya ve âhirete müteallik öğretilerinin eğitimi, öğretimi ve topluma kazandırılması maksadıyla, iktidarla bütünleşmeyi ya da en azından iktidara yakınlaşmayı gerekli görmüşlerdir.

İlim adamlarının öğretici, yazar, vaiz, vakıf denetçisi, yargıç ve yerel memurlar olarak Memlûk bürokrasisinde yer almaları, şüphesiz kendilerine toplumsal bir güç kazandırmış ve nüfuz alanı oluşturmuştur. Ancak bunun olumsuz yanları da yok değildi. Bu defa toplumsal kesimlerin dinî çıkarlarını temsil edemeyecek, aksine iktidarın siyasal gücünün temsilcisi gibi bir duruma sürüklenmeleri de muhtemeldi. İşte burada ilim adamlarının pozisyonu önem arz etmektedir. Hem devletin alî menfaatlerinin savunucusu hem de halkın inanç ve değerlerinin, hak ve hukukunun savunucusu olmak gibi bir vazife idraki içinde olmaları gerekmektedir. Âlimlerin bürokratikleşmesi sürecinde, kuşkusuz İbn Kesîr gibi ilim adamlarının davranış şekli, vaziyet alış hali ya da kendini nasıl konumlandığı önem arz etmektedir.

Memlûk aydınları olarak gördüğümüz İbn Kesîr gibi ilim adamları, toplumsal ve siyasî rollerini memlûk aristokratları ile dengeli ve seviyeli bir ilişki kurarak icra etmişlerdir. Maaşlarını, askerî elitlerin ikta sisteminden elde ettiği gelirler veya çoğunluğunu bu elitlerin kurduğu vakıflardan almaları dolayısıyla iktidara saygı göstermişlerdir. Ancak ilim adamlarının bu saygısı, temel anlamda bir sadakât değildir. Aksine belli ölçüde hukuku, güvenliği ve asayişini sağlayarak İslâm kurallarına göre yaşam tarzını tesis etmek amacına yönelik yapılmış bir işbirliğidir. Bu işbirliği bir taraftan aydın ilim/bilim adamının görece bağımsızlığına zemin hazırlarken; diğer taraftan fetva yayınlama, kadılık, hatiplik vb. bürokratik görevlerin kabulü gibi çeşitli yollarla da memlûk rejimine meşruiyet kazandırmıştır.

Bu bağlamda devlet erkânı ile yakın ilişkiler geliştiren ve adalet teşkilâtının alt ve üst mahkemelerinde çeşitli görevlerde bulunan müellifin kuşkusuz medreselerde ve câmiilerde verdiği dersler ile hatiplik dâhil diğer çalışmalarına

daha çok mesai harcadığı aşikârdır. Ancak kalan vaktinin önemli bir bölümünü de çok sayıda yazdığı eserler üzerinde çalışarak geçirdiği muhakkaktır. Dolayısıyla onun ilim adamı kişiliği, bilimsel formasyonu ve yetkinliği ile hazırladığı eserleri dikkat çekmektedir.

Milâdî VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İbn Kesîr'e gelinceye değin, pekçok tarihçinin yetiştirdiği, *siyer*, *meğazî*, *tabakât*, *terâcim*, *ahbâr*, *ensâb* ve *fütühât* gibi türleriyle gelişen İslâm tarihyazımının, çeşitlenerek kırk kadar alanın ortaya çıktığı bilinmektedir. Ayrıca kronikler ya da ahbar (tarihî hadiseler ve anlatılar) şeklinde temayüz eden erken dönem İslâm tarihyazımının, tarihî malumatı içeren bu metinlerinin genel hatlarıyla miladî 850-950 yıllarında kaleme alınmış eserlerde yer aldığı da görülmektedir. Aslında bunların ana malzemesinin, gerçekte yüz yıl öncesine -İbn İshâk, Vâkıdî ve İbn Sa'd gibi tarihçilerin çalışmalarına- dayandığı söylenebilir.

el-Bidâye'nin kaleme alındığı döneme kadar süregelen İslâm tarihyazımının çok zengin tarihî malzemeyi barındırması, bir yönüyle olumlu sayılabilirken; dinî-siyasî angajmanlar, müesses ve gelenekselleşmiş anlatım şekilleri ve anlatıların güvenilir (sahih) mi yoksa kurgu mu olduğu (isnâd meselesi) gibi hususiyetleri nedeniyle de eleştirilmektedir.

İslâm tarihçiliğinin ilk dönemlerinden itibaren İran, Doğu Roma (Helen) ve Arap-İslâm geleneklerinin hadis ve edebiyatla birleşiminden oluşan bir tarih anlayışından etkilendiği açıktır. Bu geleneğin takipçilerinden biri olarak kabul edilen İbn Kesîr'in, tarih ilmi üzerindeki şüphe ve tereddütleri ortadan kaldırmak maksadıyla eserlerini kaleme aldığı varsayılabilir. İbn Kesîr, öncelikle başvurduğu veya kaynak gösterdiği bir rivâyetin varsa Kur'ân ayetleriyle çelişmemesine özen göstermektedir. Problemleri görünen herhangi bir tarihi olgu ile ilgili hadis ilmindeki yetkinliğini de kullanarak varsa Hz. Peygamber'in sözlerine ve açıklamalarına yer vermektedir. Ayrıca müellif, aktarımlardaki çelişkileri, yalnızca sened tenkidiyle yetinmeyip metin kritiği (tenkidi) de yaparak sorunun merkezine inmeye çalıştığı görülmektedir. Nitekim onun rivâyetler konusunda öne çıkan en önemli özelliği tenkitçiliğidir. Bu bağlamda İbn Kesîr'in başta *el-Bidâye* olmak üzere tarihe dair yazmış olduğu eserlerinin, tarihçiliğe yeni bir metodoloji kazandırmak, problemin

çözümüne ve tarihin temellendirilmesine yönelik çalışmalara katkıda bulunmak amacıyla yazıldığı söylenebilir.

Pekçok alanda yaptığı çalışmalarla hayatta iken dahi eserleri takip edilen İbn Kesîr, genel tarih olarak yazılmış olduğu anlaşılan ve İslâm tarihçileri arasında önemli bir yeri olan *el-Bidâye* adlı eseriyle Memlûk tarihinin oluşum sürecinde ve meşruiyet zemini bağlamında; tarihçilik, tarih felsefesi ve tarihyazımına yeni bir soluk getirmiştir.

Onun, Kur'ân ayetlerine, Hz. Peygamberin hadislerine, diğer tarihî rivâyetler ve şahitliklere dayandırdığı; pek çok yerde kendi eleştirilerini, tercihlerini ve yorumlarını da ekleyerek yazdığı tarihe dair telifatında izlediği yol ve benimsediği metod, rivâyetle dirâyet yöntemi olarak tanımlanabilir. Geleneksel tarih yazıcılığının vazgeçilmez unsuru olarak kabul edilen rivâyetçi tarih anlayışının biraz dışına çıkarak bahsi geçen yöntemle o kendi özgün tarzını ortaya koymaya çalışmıştır. Onun, genel olarak rivâyetler, özellikle de isrâiliyyât rivâyetleri konusundaki izlediği yöntem incelendiğinde; tıpkı rivâyetçi tefsir geleneğinin dönüşümünde öncü rolü oynadığı gibi, rivâyetçi tarih geleneğinin dönüşümüne de öncülük ettiği söylenebilir.

İbn Kesîr, ortaya çıkan rivâyet temelli problemleri bir sorun olarak gündeme getirmiş, bunları tartışmış ve çözüm yolları aramıştır. Bu problemlerin en başında geleni ise doğruluğu kanıtlanamamış isrâilî rivâyetlerdir. İbn Kesîr'in isrâiliyyâta çok yer verdiği bilinse de maksadının eserlerini bu tür haberlerle temellendirmek olmadığı açıktır. Zira o, isrâiliyyât konusunda çok hassas davranmış, isrâiliyyâta âdeta savaş açmış; bu rivâyetleri, tefsir ve tarih alanındaki yazdıkları eserlerine, eleştirel bakış olmaksızın olduğu gibi alan müellifleri şiddetle tenkit etmiştir. Onun bilimsel çalışmalarındaki temel yöntemi; olayları ve olguları eleştirel bir bakışla incelemek, analiz etmek, sınıflandırmak ve sonra da resmin bütününe bakmaktır.

İbn Kesîr'in isrâiliyyâta yer vermesindeki maksadının geleneksel rivâyetçi tarih anlayışının ötesinde, okuyucuya özellikle de alanda çalışan araştırmacılara bir uyarı amacı taşıdığı ve ilgili rivâyetleri tarihî bir veri olarak muhafaza etmek olduğu anlaşılmaktadır. Tarihî olgu ve olayların aydınlatılmasında bir veri olarak kullanılacaksa da bunun yöntemini göstermek gayesiyle eserlerinde kullandığı da

görülmektedir. İbn Kesîr, isrâiliyyât haricinde makul ve mantıklı olarak kabul edilemeyecek ya da abartılı olan bazı anlatıları, herhangi bir yorum yapmaksızın eserine almıştır. O koruma altına aldığı bu anlatıları, inşâ edilen bu kurgunun arka planının üzerinde durulması açısından ya da tarihi değerinin tespiti bakımından kendisinden sonra gelecek olan tarihçilerin tahliline bırakmıştır.

Tarih sahnesinde devrin en büyük birkaç devleti arasında yerini almış olan Memlûkler, genelde İslâm tarihi özelde Müslüman Türk tarihi için son derece önemli olmasına rağmen, ülkemizde bu devletle ilgili yapılan çalışmaların yeterli olmadığı görülmektedir. Bu eksikliğin giderilmesi amacıyla küçük bir katkı olması umidiyle hazırlanan bu araştırmada özellikle Memlûkler devri sosyal, siyasî, coğrafi ve ekonomik alanlardaki tespit, tahlil ve nesnel değerlendirmeler önem arz etmektedir. Çok hukuklu, çok mezhepli ve çok kültürlü Memlûk toplum yapısının pozitif etkileşim ve zenginlik getirdiği düşünülse de pratikte sonuçlarına bakıldığında yüzyıllar sürecektir tartışmaların nedeni olarak da gösterilebilir. Zira o gün yaşanan sıkıntılar ve karşılaşılan problemler, bugün bile bölge halkı için -dinî, mezhebî, siyasî, kültürel, etnik, sosyal ve ekonomik- ciddi sorunların temel nedenlerinden biri olarak karşımızda durmaktadır.

Tarihi inşâda tarihçinin sübjektifliği kadar işlenen ana tema da kuşkusuz önemlidir. Kendine göre bir zihniyeti ve sembollerinin olduğu varsayımından hareketle VIII/XIV. yüzyıl Memlûk tarih yazımını, şartları içerisinde değerlendirilmesi ehemmiyet kesbetmektedir. Pekçok parçası kaybolmuş ancak mevcut bilgi ve belgeler ışığında oluşturulmaya çalışılan tarihin, Memlûk dönemi kayıtlarında da karanlık noktalar, dağınık parçalar, aldatıcı fragmanlar ve boşlukların bulunduğu görülmektedir. Tarihçilerin tuttuğu kayıtlar ve diğer kaynaklardaki malumatlar ışığında yapılan tüm çalışmalarla karanlık noktalar aydınlatılmaya çalışılmaktadır. Bu meyanda müellif İbn Kesîr'in, özellikle ilim adamı-yönetici ilişkileri bağlamında, gerek önceki dönemler gerekse Memlûk tarihinin önemli bir dönemini teşkil eden Sultân en-Nâsır Muhammed Kalâvûn devri hakkındaki kayıtları, hem kendi dönemine hem de bu çalışmaya ışık tutmuştur. Bu çalışmanın alanda yapılacak yeni incelemelere zemin oluşturması temenni edilmektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

A. TEMEL KAYNAKLAR

- ABÛ'L-FARAC**, Gegory Bar Hebraeus (684/1286), *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1950.
- el-AYNÎ**, Bedreddîn Mahmûd (855/1451), *İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zemân el-Asru'l-Eyyûbî*, I-IV, tah. Mahmûd Ruzzik Mahmûd, Kâhire 1431/2010.
- _____, *İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zemân Asru Selâtîni'l-Memâlîk*, I-V, tah. Muhammed Mehmed Emîn, Kâhire 1431/2010.
- el-BAĞDÂDÎ**, İsmâil Bâşâ (1338/1920), *Hediyetü'l-Ârifîn fî Esmâi'l-Müellifîn ve Âsâri'l-Musannifîn*, I-II, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, İstanbul 1951.
- BAYBARS**, Rüknuddîn el-Mansûrî en-Nâsırî el-Hitâî ed-Devâdâr (725/1325), *Zübdetü'l-Fikre fî Târîhi'l-Hicre*, XLII, tah. Donald S. Richards, Matbaa Müessesesi Hâsîb, Beyrût 1419/199.
- el-BİRZÂLÎ**, Alemüddîn Kâsım b. Muhammed Yûsuf (739/1339), *el-Muktefâ alâ Kitâbi'r-Ravzateyn*, I(1-2)-II(1-2), tah. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût 1427/2006.
- el-BUHÂRÎ**, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm İbni'l-Muğîre b. Berdizbeh (256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, I-VIII, el-Mektebe el-İslâmiyye, İstanbul 1315/1897.
- el-CEZERÎ**, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Kuraşî (738/1337), *Târîhu Havâdisi'z-Zemân ve Enbâihi ve Vefeyâti'l-Ekâbir ve'l-A'yân min Enbâihi*, I-II, tah. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrût 1419/1998.
- el-CÜVEYNÎ**, Alaaddîn Ata Melik (681/1283), *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- ed-DÂVÛDÎ**, el-Hâfız Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed (945/1538), *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I-II, tah. Ali Muhammed Ömer, Mektebetu Vehbe, Kâhire ty.
- EBÛ'L-FİDÂ**, İmâduddîn İsmâil b. Muhammed b. Ömer (732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, I-IV, el-Matbaatü'l-Hüseynü'l-Mısriyye, Kâhire 1323/1905.
- _____, *Takvîmü'l-Büldân*, Dâru Sadır, Paris 1840.

- el-ENDELÜSÎ**, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan ez-Zübeydî (379/989), *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, tah. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-Meârif, Kâhire 1973.
- el-GAZÂLÎ**, el-İmâm Ebû Hamîd (505/1111), *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-XVI, Dâru Temel, İstanbul 1985.
- _____, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-VIII, çev. Ali Arslan, Akit Yay., 1992.
- el-HİMYERÎ**, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdülmümin (727/1327), *er-Ravzu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, tah. İhsan Abbâs, Mektebe Lübnân, Beyrût 1984.
- İBN ASÂKİR**, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Abdillâh eş-Şâfiî (571/1176), *Târîhu Medîneti Dimaşk*, I-LXXX, tah. Muhibbüddîn Ebî Saîd, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1415/1995.
- İBN BATTÛTA**, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdillâh el-Levatî et-Tancî (770/1369), *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, çev. Muhammed Şerif Paşa, sad. Mümin Çevik, Yeni Şafak Yay., İstanbul ty.
- İBN DOKMAK**, Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed Aydemir el-Âlâî (809/1407), *el-Cevheru's-Semîn fî Siyeri'l-Mülûk ve's-Selâtîn*, tah. Muhammed Kemâleddîn İzzeddîn Ali, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 1428/2007.
- İBN HACER el-ASKALÂNÎ**, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali (852/1448), *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, I-IV, Dâru'l-Ceyl, Beyrût 1414/1993.
- _____, *İnbâü'l-Ğumr bi Enbâi'l-Umr*, I-IV, tah. Hasan Habeşî, Kâhire 1389/1969-1392/1972-1415/1994-1419/1998.
- İBN HALDÛN**, Abdurrahman b. Muhammed Ebû Zeyd Veliyyüddîn el-Hadramî el-İşbilî (808/1406), *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arabi ve'l-Berber ve men Âsarahum min zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, I-VIII, tah. Halîl Şehhâde, Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrût 2001.
- _____, *Mukaddime Kitâbü'l-İber*, I-II, çev. Halil Kendir, Yeni Şafak Yay., Ankara 2004.
- İBN HALLİKÂN**, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ'i'z-Zemân*, tah. İhsân 'Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrût 1398/1978.
- İBN İYÂS**, Ebü'l-Berekât Muhammed b. Ahmed el-Mısırî el-Hanefî (930/1524), *Bedâiu'z-Zühûr fî Vekâii'd-Dühûr*, I(1-2)-V, tah. Muhammed Mustafa, Kâhire 1972-1984.
- _____, *Nüzhetü'l-Ümem fî Acâib ve'l-Hikem*, tah. Muhammed Zeynühum Muhammed Azib, Mektebe Medbûlî, Kâhire 1995.
- İBN KÂDÎ ŞÜHBE**, Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed ed-Dimaşkî (851/1448), *Tabakâtü's-Şâfiyye*, I-IV, tah. Abdülâlîm Hân, Âlemü'l-Kütüb, Haydarabât 1399/1979.

_____, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, I-III, tah. Adnan Dervîş, el-Me'hadü'l-İlmî, Dimaşk 1977-1994.

İBN KESİR, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer (774/1373), *el-Bâisü'l-Hasîs Şerhu İhtisârî Ulûmi'l-Hadîs*, tah. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1370/1951.

_____, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XXI, tah. Abdullâh b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze 1997-1999.

_____, *el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, I-XIV, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.

_____, *Câmiu'l-Mesânîd ve's-Süneni'l-Hâdî li Akvemi Sünen*, I-XXXVII, tah. Abdü'l-Mu'tî Emîn Kal'acî, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1415/1994.

_____, *Cüz'un fî Bey'i Ümmehâti'l-Evlâd*, tah. Ömer Süleymân el-Hefyân, Beyrût 1427/2006.

_____, *Delâilü'n-Nübüvve*, haz. Muhammed b. Abdilhakîm el-Kâdî, Kâhire 1424/2003.

_____, *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri*, I-XVI, çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul 1983-1988.

_____, *Kitâbü Fedâili'l-Kur'ân*, tah. Ebü İshâk el-Hüveynî el-Eserî, Mektebe İbn Teymiyye, Kâhire 1416.

_____, *Kitâbü'n-Nihâye el-Fiten ve'l-Melâhim*, I-II, tah. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Dâru'n-Nasr, Kâhire ty.

_____, *Muhtasar İbn-i Kesîr Tefsîri: Kur'ân-ı Kerîm'in Hadislerle Tefsîri*, I-VI, haz. eş-Şeyh Muhammed Kerim Râcih, çev. Arif Erkan, Sağlam Yayınevi, İstanbul 2009.

_____, *Muhtasarı Tefsîri İbn Kesîr*, I-III, iht.-tah. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrût 1402/1981.

_____, *Müsnedü'l-Fârûk Emîri'l-Mü'minîn Ebî Hafs Ömer İbni'l-Hattâb ve Ekvâlihi alâ Ebvâbi'l-İlm*, tah. Abdü'l-Mu'tî Kal'acî, Dâru'l-Vefâ, 1992.

_____, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-VIII, tah. Sâmi b. Muhammed es-Selâme, Dâru Tayyibe, Riyâd 1460/1999.

İBN KUTEYBE, Ebü Muhammed Abdullâh b. Müslim (276/889), *el-Meârif*, tah. Servet Ukkâşe, Kâhire 1388/1969.

İBN TAĞRÎBERDÎ, Cemâlüddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf (874/1470), *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, I-XVI, tah. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1413/1992.

_____, *el-Menhelu's-Sâfi ve'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi*, I-XIII, tah. Muhammed Emîn, Merkezu Tahkîki't-Türâs, Kâhire 1405-1430/1984-2009.

- İBNÜ'L-CEVZÎ**, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed (597/1201), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, I-XIX, tah. Muhammed Atâ-Mustafâ Atâ, Beyrût 1415/1995.
- İBNÜ'L-CEZERÎ**, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali ed-Dimaşkî eş-Şâfiî (833/1429), *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ'*, I-II, tah. Gotthelf Bergstraesser, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1427/2006.
- İBNÜ'L-ESÎR**, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-XI, tah. Ebü'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1987.
- _____, *el-Kâmil fi't-Târîh, İslâm Tarihi*, I-XII, çev. A. Ağırakça-A. Özeydın, Bahar Yay., İstanbul 1985-1987.
- İBNÜ'L-FARADÎ**, Ebü'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf el-Ezdî el-Kurtubî (403/1013), *Târîhu'l-Ulemâi'l-Endeliüs*, ed-Dâru'l-Mısriyye, 1966.
- İBNÜ'L-İMÂD**, Şihâbüddîn Abdulhayy b. Ahmed el-Hanbelî ed-Dimaşkî (1089/1678), *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, I-X, tah. Abdulkâdir el-Arnaût, Mahmûd el-Arnaût, Dâru İbn Kesîr, Beyrût 1406-1414/1986-1993.
- İBNÜ'Ş-ŞİHNE**, Muhıbbüddîn Ebi'l-Velîd Muhammed b. Muhammed (815/1412), *Ravdu'l-Menâzır fî İlmi'l-Evâil ve'l-Evâhir*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, tah. Seyyid Muhammed Mühennâ, Beyrût 1417/1997.
- el-İSFAHÂNÎ**, Ebü'l-Ferec Ali b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed (356/967), *Kitâbü'l-Eğânî*, I-XXIV, tah. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire 1928-1415/1346-1994.
- el-İSNEVÎ**, Cemâlüddîn Abdurrahmân (772/1371), *Tabakâtü's-Şâfiyye*, I-II, tah. Kemâl Yûsuf el-Hût, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1407/1987.
- el-KALKAŞENDÎ**, eş-Şeyh Ebü'l-Abbâs Ahmed (821/1418), *Kitâbü Subhi'l-A'şâ*, I-XIV, el-Matbaatu'l-Emîriyye, Kâhire 1331-1340/1913-1922.
- KÂTİP ÇELEBÎ**, Hacı Halife Mustafa (1067/1657), *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I-II, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrût ty.
- el-KAZVÎNÎ**, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerıyyâ b. Muhammed b. Mahmûd (682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Dâru Sâdır, Beyrût 1380/1960.
- el-MAKRİZÎ**, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali Abdulkâdir el-Ubeydî (845/1442), *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, I-II, Dâru Sâdır, Beyrût 1270/1853.
- _____, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, I-VI, tah. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1418/1997.

- el-MİZZÎ**, Cemâlüddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî (742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I-XXXV, tah. Beşâr Avvâd Marûf, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût 1403/1983.
- en-NUAYMÎ**, Abdulkâdir b. Muhammed ed-Dımaşkî (978/1570), *ed-Dârisü fî Târîhi'l-Medâris*, I-II, tah. İbrâhîm Şemsüddîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1410/1990.
- en-NÜVEYRÎ**, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kuraşî (733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, I-XXXIII, tah. Müfîd Kümeyha, Abdülmecîd Terhîni vd., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1424/2004.
- el-ÖMERÎ**, Ahmed b. Yahyâ b. Fadlillâh (749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, I-XXVII, tah. Kâmil Selmân el-Cubûrî-Mehdî en-Necm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2010.
- es-SAFEDÎ**, Salâhüddîn Halîl b. Aybek (764/1363), *A'yânü'l-Asr ve A'vânü'n-Nasr*, I-III, neş. Fuad Sezgin, Frankfurt 1410/1990.
- _____, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I-XXX, neş. Almanya Müsteşrikler Cemiyeti, tah. Muhammed b. Muhammed, Muhammed b. İbrâhîm b. Abderrâhmân vd., Wiesbaden 1381-1465/1962-2004.
- es-SEHÂVÎ**, Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed Şemsüddîn (902/1496), *ed-Dav'ü'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, I-XII, Dâru'l-Ceyl, Beyrût 1412/1992.
- _____, *el-İ'lân bi't-Tevbîh limen Zemme Ehli't-Târîh*, tah. Franz Rosenthal, çev. Sâlih Ahmed, Müessese Risâle, Beyrût 1986.
- es-SEM'ÂNÎ**, İmâm Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (562/1167), *el-Ensâb*, I-V, tah. Abdullâh Ömer el-Bârûdî, Dâru'l-Cinân, Beyrût 1408/1988.
- es-SÜBKÎ**, Tâcüddîn Ebû Nasr Abülvehhâb b. Takıyyüddîn (771/1370), *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, I-X, Hicr, 1413/1993.
- es-SÜYÛTÎ**, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (911/1505), *Hüsnü'l-Muhâdara fî Târîhi Mısr ve'l-Kâhire*, I-II, tah. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, 1387/1967.
- _____, *Tabakâtü'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1403/1983.
- _____, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Tak. Mustafa Dîbu'l-Buğa, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk-Beyrût 1996.
- eş-ŞEVKÂNÎ**, el-Kadî el-Allâme Şeyhu'l-İslâm Muhammed b. Ali (1250/1834), *el-Bedru't-Tâli' bi Mehâsini Men Be'de'l-Karni's-Sâbi'*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kâhire ty.
- et-TİRMİZÎ**, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (269/882), *Sünenü't-Tirmîzî*, I-X, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul ty.

- el-YAFÎÎ**, Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yemenî el-Mekkî (768/1367), *Mir'âtü'l-Cinân ve İbretü'l-Yekzân fî Ma'rifeti mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zemân*, I-IV, haş. Halîl el-Mansûr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1997.
- YAKÛT el-HAMEVÎ**, Şihâbüddîn Ebû Abdullâh Yâkût b. Abdullâh er-Rûmî (626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrût 1977.
- , *Mu'cemü'l-Udebâ İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, I-VII, tah. İhsân Abbâs, Dâru'l-Ğarbi'l-İlmî, Beyrût 1993.
- ez-ZÂHİRÎ**, Ğarsüddîn Halîl b. Şâhîn (873/1469), *Kitâbü Zübdeti Keşfi'l-Memâlik ve Beyâni't-Turuk ve'l-Mesâlik*, tah. Paul Ravaisse, el-Matbaatü'l-Cumhûriyye, Paris 1894.
- ez-ZÂHİRÎ**, Zeynüddîn Abdülbâsî b. Halîl b. Şâhîn (920/1514), *Neylü'l-Emel fî Zeyli'd-Düvel*, I-IX, tah. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, Beyrût 1422/2002.
- ez-ZEBÎDÎ**, Abdurrahmân b. Ali İbnü'd-Deybe eş-Şeybânî eş-Şâfiî (944/1537), *Teyşîru'l-Vusûl ilâ Câmi'l-Usûl min Hadîsî'r-Rasûl*, I-XVIII, çev. İbrahim Canan, Akçağ Yay., İstanbul ty.
- ez-ZEHEBÎ**, el-İmâm Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân (748/1348), *Düvelü'l-İslâm*, I-II, tah. Hasan İsmâil Merve-Mahmûd Arnaût, Dâru Sâdır, Beyrût 1999.
- , *Kitâbü Tezkireti'l-Huffâz*, I-IV, ed. Dâiretü'l-Meârif, Haydarabâd 1377/1958.
- ZEYDÂN**, Corcî (1332/1914), *Târîhu Âdâbi'l-Luġati'l-Arabiyye*, III, Dâru Mektebe bi'l-Hayât, Beyrût ty.
- ez-ZİRİKLÎ**, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî (1396/1976), *el-Â'lâm Kâmûsü Terâcimi li Eşhûri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arabi ve'l-Müste'rabi ve'l-Müsteşrikîn*, I-VIII, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût 1986.

B. ARAŞTIRMALAR

- ABADAN**, Nermin, *Bürokrasi*, AÜSBF Yay., Ankara 1959.
- ABDÜ'L-'ÂL**, İsmâil Sâlim, *İbn Kesîr ve Menhecühü fî İlmi't-Tefsîr*, Kâhire 1984.
- AÇIKGÖZOĞLU**, Mehmed, *İslam Devletleri Tarihi*, Yeni Asya Yay., İstanbul 1977.
- el-ADEVÎ**, İbrâhîm Ahmed, *İbn Battûta fî'l-Âlemi'l-İslâmiyyi*, Dâru'l-Meârif, Mısır 1954.
- AĞIR**, Abdullah Mesut, *Memlûklarda Ticaret*, Çizgi Kitabevi, Konya 2015.

- el-AK**, eş-Şeyh Halid Abdurrahmân, *Usûlü't-Tefsîr ve Kavâidühü*, Dâru'n-Nefâis, Beyrût 1986.
- AKKUŞ**, Fatma, *Ak Koyunlu-Memlûk Münâsebetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- AKKUŞ**, Mustafa, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011.
- AKSOY**, Bilal, *Ebû Şâme el-Makdisî ve Hadisçiliği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- AKTAN**, Ali *İslam Tarihi Baslangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar*, Nobel Yay., Kayseri 2013.
- ALBAYRAK**, Halis, *Tefsir Usûlü-Yöntem-Ana Konular-İlkeler-Teklifler*, Şûle Yay., İstanbul 2009.
- ALLSEN**, Thomas T., *Culture and Conquest in Mogol Eurasia*, Cambridge Univ. Press. Cambridge 2003.
- ALTAN**, Ebru, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, TTK Yay., Ankara 2003.
- APAK**, Âdem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi-4 Abbâsîler Dönemi*, Ensar Neş., İstanbul 2011.
- ARPA**, Enver, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı ve Anlama Metodu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.
- ÂŞÛR**, Saîd Abdülfettâh, *el-Asru'l-Memâlîkî fî Mısır ve's-Şâm*, Dâru'n-Nahda, Kâhire 1976.
- ATAY**, Hüseyin, *İslâm'ın İnanç Esasları*, A.Ü.İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1992.
- AYALON**, David, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, çev. Abdullah Mesut Ağır, TTK Yay., Ankara 2015.
- AYAZ**, Fatih Yahyâ, *Memlûkler Döneminde Vezirlik (1250-1517)*, İsam Yay., İstanbul 2009.
- _____, *Memlûkler (1250-1517)*, İsam Yay., İstanbul 2015.
- _____, *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık (1250-1382)*, M.Ü. İlahiyat Vakfı Yay., İstanbul 2008.
- AYCAN**, İrfan-**SÖYLEMEZ**, M. Mahfuz, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara Okulu, Ankara 2002.
- _____-**YURTSEVEN**, Necmettin, *Apokrif Tarih Yazıcılığı Mısır'ın Fethi Bağlamında Bir Eser İncelemesi*, Araştırma Yay., Ankara 2003.
- AYDEMİR**, Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyyât*, DİB Yay., Ankara 1979.
- AYDIN**, Atik, *İbn Kesîr'in Kur'anı Kur'anla Tefsiri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 1996.

- el-AZÂVÎ**, el-Muhâmî Abbâs, *et-Ta'rîf bi'l-Muerrihîn fi Ahdi'l-Moğol ve't-Türkmân*, Bağdat 1957.
- AZİMLİ**, Mehmet, *Siyeri Farklı Okumak*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2010.
- , *Tarih Okumaları*, Araştırma Yay., Ankara 2013.
- BALCIOĞLU**, Tahir Harimi, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940.
- BARTHOLD**, Wilhelm, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü, DİB Yay., İstanbul 1940.
- BAŞ**, Eyüp, *Dil Tarih İlişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*, TDV Yay., Ankara 2006.
- BAYRAKTAR**, Mehmet, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Rehber Yay., Ankara 1992.
- BAYRAM**, Abdullah, *İbn Kesîr'in Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim Adlı Eserinin İsrâiliyyât Açısından Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 1999.
- BİLHAN**, Saffet, *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarları Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat*, TDV Yayınları, Ankara 1988.
- BİLMEN**, Ömer Nasuhî, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-Müfessirîn)*, I-II, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974.
- BİN NEBİ**, Mâlik, *Kur'ân-ı Kerîm Mucizesi*, çev. Ergun Göze, TDV Yay., Ankara 1991.
- BOSWORTH**, Clifford Edmund, *İslâm Devletleri Tarihi (Kronoloji ve Soykütüğü El Kitabı)*, çev. E. Merçil-M. İpşirli, Oğuz Yayınları, İstanbul 1980.
- BOZKURT**, Nahide, *Mutezile'nin Altın Çağı Me'mûn Dönemi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2016.
- BRAUDEL**, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I-II, çev. M. Ali Kılıçbay, Eren Yay., İstanbul 1989, 1990.
- , *Uygarlıkların Grameri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, İstanbul 1996.
- BREISACH**, Ernst, *Tarihyazımı*, çev. Hülya Kocaoluk, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2009.
- BROCKELMANN**, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, TTK Basımevi, Ankara 1992.
- CAHEN**, Claude, *İslamiyet I Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, çev. Esat Nermi Erendor, Bilgi Yayınevi, Ankara 2000.
- , *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yay., ty.

- CANBEK**, İsmail, *İbn Kesîr'in Nuzûl Sebeplerini Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2007.
- CARR**, Edward Hallet, *Tarih Nedir*, çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yay. İstanbul 2012.
- _____**-FONTANA**, José, *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, çev. Özer Ozankaya, İmge Kitabevi, Ankara 1992.
- CERRAHOĞLU**, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1988.
- _____, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1985.
- CİN**, Halil-**AKGÜNDÜZ**, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, I-II, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1989.
- CLOT**, André, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı (1250-1517)*, çev. Turhan Ilgaz, Epsilon Yay., İstanbul 2005.
- COLLINGWOOD**, Robin George, *Tarih Tasarımı*, çev. K. Dinçer, Ara Yay., İstanbul 1990.
- ÇAĞATAY**, Neşet-**ÇUBUKÇU**, İ. Agah, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara Ün. Basımevi, Ankara 1985.
- ÇALIK**, Gülay, *Sultan Baybars ve Haçlılarla Mücadelesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.
- CELEBİ**, Ahmet, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, Damla Yay., İstanbul 1983.
- ÇETİN**, Altan, *Memlûk Devleti'nin Kuzey Sınırı*, TTK Yay., Ankara 2009.
- _____**-ÇAĞ**, Galip, *İbn Haldun Umranında Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Lotus Yay., İstanbul 2015.
- ÇETİN**, Osman, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, Marifet Yay., İstanbul 1981.
- ÇUBUKÇU**, İbrahim Agâh, *Türk-İslam Kültürü Üzerine Araştırmalar ve Görüşler*, AÜİF Yay., Ankara 1987.
- _____, İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, A.Ü. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1983.
- DEHMÂN**, Muhammed Ahmed (1408/1988), *Mu'cemü'l-Elfâzi't-Târîhiyye fi'l-Asri'l-Memlûkî*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1410/1990.
- DELİSER**, Bilal, *Zerkeşî ve Kur'an İlimlerindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- DOYMAZ**, Cafer Tayyar, *Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Hayatı ve İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab Adlı Eserinin Tahlili*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.

- DUMLUPINAR**, Songül, *Kalavun Dönemine Kadar Memlûk-Haçlı İlişkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2009.
- DURMUŞ**, Efe, *Siyasî, İktisadî ve Kültürel Açısından İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2005.
- ed-DÛRÎ**, Abdülazîz Neş'etü İlmi't-Târîh inde'l-Arab, Merkezi Zâyid, 1420/2000.
- EBÛ SÛLEYMÂN**, Abülvehhâb İbrâhîm, *Kitâbü'l-Bahsi'l-İlmiyyi*, Mekke 1983.
- EBÛ ZEHRA**, Muhammed b. Ahmed (1974), *İbn Teymiyye Hayâtuhu ve Asruhu Ârâuhu ve Fıkhuhu*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire 1991.
- , Muhammed, *İslâm Hukuku Metodolojisi Fıkıh Usûlü*, çev. Abdulkadir Şener, Fecr Yay., Ankara 1990.
- ECER**, Safinur, *İbn Teymiyye'nin Filozoflara Yönelttiği Eleştiriler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005.
- ERAVCI**, Mustafa, *Gelibolulu Mustafa Âlî Nusret-nâme*, TTK Yay., Ankara 2014.
- ERAYDIN**, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatler*, Marifet Yay., İstanbul 1990.
- ERGÛL**, Hasan, *Rivayet Tefsirleri Açısından Taberî ve İbn Kesîr Tefsirlerinin Mukayesesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2004.
- ERKOÇOĞLU**, Fatih, *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdulmelik Bin Mervân (65-86/685-705)*, TDV Yay., Ankara 2011.
- ERYILMAZ**, Bilâl, *Bürokrasi ve Siyaset Bürokratik Devletten Etkin Yönetime*, Alfa Yay., İstanbul 2008.
- FAY**, Brian, *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi*, çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yay., İstanbul 2012.
- FEYİZLİ**, Hasan Tahsin, *Feyzül-Furkân Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*, Server İletişim, İstanbul 2005.
- FIĞLALI**, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm İslâm Mezhepleri*, SelçukYay., Ankara 1983.
- el-FUNEYSÂN**, Suûd b. Abdullâh, *Mevâridü'l-Hâfız İbn Kesîr fî Tefsîrihi*, I-II, Mektebetu't-Tevbe, Riyâd 2006.
- GEDİKOĞLU**, Adnan, *Kur'an Âyetleri Bağlamında İbnü'l-Mutahhar el-Hillî ve İbn Teymiyye'ye Göre İmâmet Anlayışı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008.
- GÖZÜTOK**, Şakir, *İslam'ın Altın Çağında İlim*, Nesil, İstanbul 2012.
- GROUSSET**, René, *Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur*, çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

- GUTAS**, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür Bagdat'ta Yu nanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfi Şimşek, Kitap Yay., İstanbul 2003.
- GÜLEÇ (TOPÇU)**, Azime, *Zehebî ve Mîzânü'l-İ'tidâl'indeki Cerh ve Ta'dil Metodu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 1997.
- GÜNALTAY**, M. Şemsettin, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, Endülüs yay., İstanbul 1991.
- GÜNDÜZ**, İrfan, *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*, Seha Neş., İstanbul 1983.
- HALİL**, İmaduddin, *Ömer b. Abdülaziz Dönemi ve İslâm İnkılâbı*, çev. Ubeydullah Dalar, Bir Yay., İstanbul 1984.
- HALKIN**, Léon-Ernest, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, çev. Bahaeddin Yediyıldız, TTK, Ankara 2000.
- HALLÂF**, Abülvehhâb, *İlmü Usûli'l-Fıkh Hulâsa Târîhu Teşrî'l-İslâm*, Mektebe İslâmiyye, İstanbul 1984.
- HAMZA**, Abdüllâtif, *el-Hareketü'l-Fikriyye fî Mısır fi'l-Asrayni'l-Eyyûbiyyi ve'l-Memlûkiyyi'l-Evvel*, Dâru'l-Fikri'l-Ğarbî, Kâhire 1366/1947.
- HEPER**, Metin, *Bürokratik Yönetim Geleneği*, ODTÜ Yay., Ankara 1974.
- _____, *The State Tradition in Turkey Türkiye'de Devlet Geleneği*, çev. Nalan Soyarik, Doğu Batı Yay., Ankara 2006.
- HITTI**, Philip K., *Islam A Way of Life*, Toronto 1971.
- _____, *Syria: A Short History*, New York 1959.
- _____, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi 1*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., İstanbul 1980.
- HİZMETLİ**, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, DİB Yay., Ankara 1991.
- _____, *İslâm Tarihi-İlk Dönem-*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2011.
- HOBSBAWM**, Eric John, *Tarih Üzerine*, çev. Osman Akınhay, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 1999.
- HODGSON**, Marshall S. G., *Dünya Tarihinde İslâm*, çev. Ahmet Kanlıdere, Yöneliş Yay., İstanbul 1997.
- _____, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, I-II, çev. İ. Akyol, S. Demirci vd., İz Yay., İstanbul 1993.
- HOLT**, Peter M., *Haçlı Devletleri ve Komşuları*, çev. Tanju Akad, Kitap Yay., İstanbul 2007.
- HOROVITZ**, Josef, *İslamî Tarihçiliğin Doğuşu-İlk Siyer/Meğazî Eserleri ve Müellifleri-*, çev. Ramazan Altınay-Ramazan Özmen, Ankara Okulu Yay., Ankara 2002.

- HUMPHREYS**, R. Stephen, *İslam Tarih Metodolojisi-Bir Sosyal Tarih Uygulaması*-, çev. M. Bedir-F. Aydın, Litera Yay., İstanbul 2004.
- HUNKE**, Sigrid, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, çev. Servet Sezgin, Bedir Yayınevi, İstanbul 1972.
- HULÛSÎ**, Safâ', *Fennü't-Taktü'ş-Şi'rî ve'l-Kâfiye*, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat 1397/1977.
- el-HUSEYNÎ**, Muhammed b. Alevî el-Mâlikî, *el-Kavâidü'l-Esâsiyye fî İlmi Mustalâhi'l-Hadîs*, Matbaatü Seher, 1406/1985.
- İŞİCİK**, Halit Sinan, *Klasik Tefsir Metodolojisi ve Dirayet Yöntemi Açısından İbn Kesîr*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.
- İNALCIK**, Halil, *Şâir ve Patron Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*, Doğu Batı Yay., Ankara 2003.
- İNÂN**, Muhammed Abdullâh, *Müerrihû Mısri'l-İslâmiyye ve Mesâdiru't-Târîhi'l-Mısri*, Mektebetü'l-Usre, Kâhire 1999.
- İZZEDDİN ALÎ**, Muhammed Kemaleddîn, *el-Hareketü'l-İlmiyye fî Mısır fî Devleti'l-Memâlikî'l-Çerâkise Dirâse ani't-Târîh ve'l-Müerrihîn (784-922/1382-1517)*, Beyrût 1409/1989.
- KAÇAR**, Yasemin, *Bahrî Memlûk Devleti'nin Eğitim Sistemi ve Medreseler (1250-1382)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2006.
- KAFES**, Mahmut, *Ebû Hayyan el-Endelûsî'nin Hayatı ve el-Bahru'l-Muhit İsimli Tefsirindeki Metodu*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1994.
- KAFESOĞLU**, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.
- _____, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953.
- KAL'ACÎ**, Abdü'l-Mu'tî Emîn, *Mukaddime Câmiu'l-Mesânîd*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1415/1994.
- KALAYCI**, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2013.
- KARAKOÇ**, Haşim, *Kâdı Beyzâvî ve Nizâmu't-Tevârîh'inin Edisyon ve Tahlili*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 1998.
- KARAMAN**, Hayrettin, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, Nesil Yay., İstanbul 1989.
- el-KATTÂN**, Munâ b. Halîl (1420/1999), *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Mearif, 2000.

- KAYAOĞLU**, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985.
- KAZICI**, Ziya, *İslam Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi*, İfav Yay., İstanbul 2011.
- KEHHÂLE**, Ömer Rızâ, *A'lâmu'n-Nisâ fi Âlemi'l-Arab ve'l-İslâm*, I-V, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1379/1959.
- , *Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcümü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1993.
- KELEŞ**, Bahattin Keleş, *Bahrî Memlûkler'de İktisadî ve Ticarî Hayat (1250-1382)*, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1998.
- KELEŞ**, Hasan, *Memlûkler'de Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2010.
- KESKİOĞLU**, Osman *Müslümanların İlim ve Medeniyete Hizmetleri*, DİB Yayınları, Ankara 1983.
- KILAVUZ**, Saim, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014.
- KIRPIK**, Güray, *Nizamiye Medreseleri Ortaçağın Yükseköğretim Kurumu*, Anıl Matbaası, Ankara 2009.
- KIYICI**, Burhaneddin, *İbn-i Teymiyye'de Akıl-Nakil İlişkisi (Der'u Tearuzi'l-Akl ve'n-Naklı Bağlamında)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- KOÇYİĞİT**, Talât, *Hadîs Usûlü İlmü Mustalahi'l-Hadîs*, A.Ü. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1987.
- KOMİSYON**, *Dinî Terimler Sözlüğü*, ed. Ahmet Nedim Serinsu, MEB Yay., Ankara 2009.
- KORTANTAMER**, Samira, *Bahrî Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir 1990.
- KOYUNCUOĞLU**, Tülay, *İbn İyâs'ın "Bedâi' ez-Zuhûr fi Vekâi' ed-Dühûr" Adlı Eserindeki Ramazanoğulları Beyliği ve Akkoyunlular İle İlgili Kayıtlar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2004.
- KÖYCÜ**, Erdoğan, *el-Mizzî'nin Hadis İlmindeki Yeri*, Araştırma Yay., Ankara 2013.
- KÖYMEN**, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2013.
- , *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara 1983.

- el-KUMMÎ**, Ebû Halef Sa'd-Ebû Muhammed en-Nevbahtî, *Şiî Firkalar Kitâbü'l-Makâlât ve'l-Fırak Fıraku's-Şia*, çev. H. Onat vd., Ankara Okulu Yay., Ankara 2004.
- KÜTÜKOĞLU**, Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1997.
- LANE**, Stanley-**POOLE**, *A History of Egypt in the Middle Age*, London 1901.
- LAOUST**, M. Henry (1905-1983), *Les Schismes dans l'Islam*, Payot, Paris 1965.
- LAPIDUS**, Ira M., *Muslim Cities In The Later Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge 1984.
- _____, *İslâm Toplumları Tarihi Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, çev. Yasin Aktay, İletişim Yay., İstanbul 2005.
- LEWIS**, Bernard, *The Arabs in History*, Oxford University Press, New York 1993.
- LITTLE**, Donald Presgrave, *An Introduction to Mamlûk Historiography*, Wiesbaden 1970.
- MAHMÛD**, Şefik Câsir Ahmed, *Memâlikü'l-Bahriyye ve Kazâuhum ale's-Salîbiyyîn fi 'ş-Şâm*, Medine 1409/1989.
- MAKDİSİ**, George, *The Rise of Colleges Institutions of Learning in Islam and The West*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1981.
- MARSOT**, Afâf Lütfi es-Seyyid, *Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010.
- MEŞKÛR**, Cevad, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, çev. M. M. söylemez-M. Ümit-C. Hakyemez, Ankara Okulu Yay., Ankara 2011.
- MIQUEL**, Andre, *İslam ve Medeniyeti Doğuştan Günümüze*, çev. Ahmet Fidan, Hasan Menteş, I, Birleşik Dağıtım, Ankara 1991.
- MORRISSON**, Cécile, *Haçlılar*, çev. Nermin Acar, Dost Kitabevi, Ankara 2005.
- MOUZELIS**, Nicos P., *Örgüt ve Bürokrasi Modern Teorilerin Analizi*, çev. H. Bahadır Akın, Çizgi Kitabevi, Konya 2003.
- el-MÛNECCİD**, Salâhaddîn, *Mu'cemü'l-Müerrihîn ed-Dimaşkıyyîn ve Âsâruhumu'l-Mahtûta ve'l-Matbûa*, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîde, Beyrût 1398/1978.
- en-NEDVÎ**, Mes'ûdu'r- Rahmân Hân, *el-İmâm İbn Kesîr Sîretühü ve Müellefâtühü ve Menhecühü fî Kitâbeti't-Târîh*, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk 1999.
- NETTON**, Ian Richard, *Fârâbî ve Okulu*, çev. Mehmet Vural, Elis Yay., Ankara 2005.
- NICOLLE**, David, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, çev. L. Ece Sakar, İş Bankası Kül. Yay., İstanbul 2011.
- OLIVER**, Roland-**ATMORE**, Anthony, *Medieval Africa (1250-1800)*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.

- ORTAYLI**, İlber, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, Timaş Yay., İstanbul 2006.
- _____, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Turhan Kitabevi, Ankara 1996.
- ÖNDER**, Özgür, *Türk Bürokrasisi ve Bürokratik Elitizm*, Otorite Yay., Ankara 2013.
- ÖNER**, Necati, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Akçağ Yay., Ankara 1999.
- ÖZ**, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- _____, *Siyer'e Giriş*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2012.
- ÖZCAN**, Arzu, *Memlûkler Devletinde Merkez Teşkilâtı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2006.
- ÖZPINAR**, Ömer, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2005.
- PAKSOY**, Kadir, *İbn Kesîr'in Hayatı Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1999.
- PARLAK**, Nizamettin, *Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb'in Siyâsî Kişiliği ve Tarihçiliği*, TTK Basımevi, Ankara 2012.
- POLAT**, İbrahim Ethem, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, Vadi Yay., Ankara 2006.
- POLAT**, Ziya, *Tarihçi Olarak İbn Kesîr*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- es-SÂBÛNÎ**, eş-Şeyh Muhammed Ali, *et-Tibyân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dersaadet, İstanbul 1408/1988.
- SAİD**, Edward, *Entelektüel*, çev. Tuncay Birkan, Ayrıntı Yay., İstanbul 1995.
- es-SÂLİH**, Subhi, *Hadis İlimleri ve İstilahları*, çev. Yaşar Kandemir, DİB Yay., Ankara 1986.
- SARIÇAM**, İbrahim, *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yay., Ankara 2005.
- _____-**ERŞAHİN**, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDV Yay., Ankara 2014.
- SARIKAYA**, Berat, *İslâm Düşüncesinde Tevhid: İbn Teymiyye Örneği*, İstanbul 2013.
- SAUNDERS**, John Joseph, *A History of Medieval Islam*, Taylor&Francis e Library 2002.
- SAUVAGET**, Jean, *İslâm Dünyası Kısa Kronoloji*, çev. Suut Kemal Yetkin-Faik Reşit Unat, Ankara Ün. Basımevi, Ankara 1963.

- SAVUT**, Harun, *Tefsir İlminin Rivayet Kaynaklı Sorunlarına Bir Çözüm Arayışı: İbn Kesîr (774/1373)'in Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm'i*, Yayınevi, Ankara 2012.
- _____, *Memlük Müfessirleri*, Ankara 2016.
- es-SELLÛMÎ**, Abdulazîz Abdullâh, *Dîvânü'l-Cünd Neş'etühü ve Tetavvuruhu fi'd-Devleti'l-İslâmiyye*, Mektebetu't-Talibi'l-Câmiî, Mekke, ty.
- SERİNSU**, Ahmet Nedim, *Kur'an ve Bağlam*, Şûle Yay., İstanbul 2008.
- SEVİM**, Ali-**MERÇİL**, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK Basımevi, Ankara 1995.
- SEZGİN**, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, Otto, Ankara 2012.
- _____, *İslam'da Bilim ve Teknik*, I-V, ed. Nevzat Bayhan, İBB Kültür Yay., İstanbul 2008.
- ŞAHİN**, Muhammet, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Okutman Yay., Ankara 2010.
- ŞÂKİR**, Mustafâ, *et-Târîhu'l-Arabiyyi ve'l-Muerrihûn*, I-IV, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût 1993.
- ŞELEŞ**, Adnân b. Muhammed b. Abdullâh Âl, *el-İmâm İbn Kesîr ve Eseruhu fi İlmi'l-Hadîs Rivâyeten ve Dirâyeten mea Dirâsetin Menheciyyetin Tatbikiyyetin alâ Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru'n-Nefâis, Amman 2005.
- ŞEN**, Ramazan, *İbn-i Kesîr Tefsirinde Hıristiyanlık*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006.
- ŞEŞEN**, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Vakfı Y., İstanbul 1998.
- _____, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyübiler-Memluklar (1193-1260)*, İsar Vakfı Yay., İstanbul 2007.
- _____, *Selâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, Çağ Yay., İstanbul 1987.
- SULUL**, Kasım, *Kâfiyeci'de Tarih Usûlü el-Muhtasar fi İlmi't-Târîh*, İnsan Yay., İstanbul 2003.
- TABAKOĞLU**, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yay., İstanbul 1986.
- TANKUT**, Hasan Reşit, *Nusayriler ve Nusayrilik Hakkında*, Ulus Basımevi, Ankara 1938.
- TEKİN**, Memiş, *İbn Teymiyye'de İçtihad Özellikleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006.
- TEKİNDAĞ**, M. C. Şehabeddin, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1961.
- TOGAN**, A. Zeki Velidî, *Tarihte Usul*, Enderun Yay., İstanbul 1981.
- _____, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946.
- TURAN**, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1971.

- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat, İstanbul 1989.
- TÜRCAN**, Saliha, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü İbn Kesîr Tefsiri Örneği Üzerinden*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.
- TÜRER**, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neşriyat, İstanbul 1995.
- USTA**, İbrahim, *İslâm Öncesi Arap Mitolojisi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015.
- UTBE**, Abdurrahmân, *Maa'l-Mektebeti'l-Arabiyyeti Dirâsetiün fî Ummehâti'l-Mesâdiri ve'l-Merâcii'l-Muttesileti bi't-Türâs, Dâru'l-Evzâi*, Beyrût 1984.
- UZUNÇARŞILI**, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Basımevi, Ankara 1969.
- _____, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Yay., Ankara 1988.
- _____, *Osmanlı Tarihi*, I-IV, TTK Yay., Ankara 2015.
- ÜLKÜ**, Hayati, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Tarihi*, I-IV, ty.
- VURAL**, Mehmet, *İslâm Felsefesi Tarihi İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*, Elis Yay., Ankara 2016.
- WEBER**, Max, *Sosyoloji Yazıları*, haz. H. H. Gerth-C. Wrights Mills, çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1987.
- YÂĞÎ**, İsmâîl Ahmed-ŞÂKİR, Mahmûd, *Tarîhu'l-İslâmi'l-Âlemiyyi'l-Hadîs ve'l-Muâsır (987/1492-1400/1980)*, I-II, Dâru'l-Murîh, Riyâd 1995.
- YAYLA**, Yasemin, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Yapı (1520-1566)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2001.
- YAZICI**, Muhammed, *İbn Teymiyye'nin Mecmû'u Fetâvâ İsimli Eserinde Ehl-i Bid'at Fırkalarına Bakışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1998.
- YAZICI**, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2006.
- YAZILITAŞ**, Nihat, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, TTK Basımevi, Ankara 2009.
- YILDIRIM**, Aydın, *Endülüs'te Arap Dili Çalışmaları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2007.
- YİNANÇ**, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1944.
- YİĞİT**, İsmail, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Târîhi Memlûkler (648-923/1250-1517)*, Kayihan Yayınları, İstanbul 1991.
- YURDAYDIN**, Hüseyin Gazi, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1971.

- YÜCEL**, Elif, *Hafız Ebû Tahir es-Silefî ve Hadis Kültüründeki Yeri*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.
- ZENGİN**, Muhammet Fatih, *Ortaçağ İslam Devletlerinde Türk Memlükleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- ZEYDAN**, Abdülkerîm, *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh*, Dersaadet Kitabevi, İstanbul 1976.
- ZİYÂDE**, Muhammed Mustafa, *el-Muerrihûn fî Mısr fî'l-Karni'l-Hâmis Aşere el-Milâdi el-Karni't-Tâsi'l-Hicrî*, Matbaatü'l-Cenne, Kâhire 1954.
- ez-ZÜHAYLÎ**, Muhammed, *İbn Kesîr ed-Dımaşkî*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1995.

C. MAKALELER VE MADDELER

1. MAKALELER

- ACAR**, Abdurrahman-**ERGİN**, M. Mesut, "Halep'te Memlüklü Dönemine Ait Medrese Vakıfları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, XIV-2, s. 1-36.
- AĞIR**, Abdullah Mesut, "Memlüklarda Asabiyye" *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, 2008, XXI, 1-15.
- _____, "Memlüklarda Bir Kadın Sultan: Şecer ed-Durr İsmet ed-Dîn Umm-i Halîl (1250)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2010, III-13, s. 9-15.
- _____, "Muhyî ed-Dîn b. Abd ez-Zâhir, Teşrîf el-Eyyâm vel-'Usûr fî Siret el-Melik el-Mansûr, nşr.: Murad Kâmil, Kâhire 1961, 419 s.", *Turkish Studies*, 2009, IV-3, s. 2446-2450.
- _____, "15. Yüzyılda Memlükların Doğu Akdeniz Siyaseti", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Haziran 2010, XIII- 23, s. 140-151.
- AKIN**, Cengiz, "Cumhuriyetimizin 75. Kuruluş Yıldönümünde Yönetimin Denetlenmesinde Yeni Bir Denetim Yolu: Ombudsman (Yüksek Yönetim Denetçisi)", *Türk İdare Dergisi*, 1998, CDXXI, 517-550.
- AKYÜZ**, Vecdi, "Müslüman Türk Devletlerinde Dîvân-ı Mezalim Kurumu", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 210-233.
- ALGÜL**, Hüseyin, "Müslümanların Siyasî Hakimiyeti Altında Yaşayan Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslâm Tarihine Yansıması", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, VII-7, s. 13-23.

- ALPTEKİN**, Coşkun, "Türkiye Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, Çağ Yay., İstanbul 1992, VIII, 209-406.
- ALTINTAŞ**, Ramazan, "İz B. Abdüsselâm'ın İtikadî Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2000, IV, 79-128.
- ARGUNŞAH**, Mustafa, "II. Murâd Devrinin (1421-1451) Ünlü Hekimi Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî ve Türkçe Eserleri", *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri 1990, IV, 483-498.
- ARICAN**, M. Kazım, "Birlikte Yaşamın Felsefî Temelleri", *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*, haz. Celal Türer, Türk Felsefe Derneği, Ankara 2015, s. 83-105.
- ATMACA**, Esra, "Memlûkler Döneminde Halep İlmî Hayatında Ders Halakaları ve Ulemâ Tarafından Okutulan Ders Kitaplarının Tespiti", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Mart 2015, II-3, s. 44-81.
- AYALON**, David, "Memlûk Devleti'nde Kölelik Sistemi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1989, IV-1, s. 211-247.
- _____, "Memlûkler ve Deniz Kuvvetleri: İslâm Âlemi ile Hıristiyan Avrupa Arasındaki Mücadelenin Bir Safhası", çev. Salih Özbaran, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1971, XXV, 39-50.
- _____, "Studies on the Structure of the Mamlûk Army-I", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1953, XV-2, s. 203-228.
- _____, "Studies on the Structure of the Mamlûk Army-III", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1954, XVI-1, s. 57-90.
- _____, "The Circassians in the Mamluk Kingdom", *Journal of the American Oriental Society*, 1949, LXIX-3, s. 135-147.
- AYAZ**, Fatih Yahyâ, "Memlûkler Döneminde Tarsus", *Türk-İslâm Kültür ve Medeniyetinde Tarsus-Bildiriler-*, TDV Yay., Ankara 2010, s. 51-68.
- _____, "Memlûkler Döneminde Vezir-Ümera İlişkileri", *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ocak-Haziran 2005, V-1, 123-156.
- _____, "Memlûkler Dönemi Vezirlerinden İbnü's-Sel'ûs (ö. 693/1294)", *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, V-1, s. 91-122.
- _____, "Memlûk Sultanlarından Seyfeddin Ebûbekir ve Alaeddin Küçük Dönemlerinde (741-742/1341) Büyük Emîler Arasındaki Mücadeleler", *Dinî Araştırmalar*, 2007, IX-27, s. 247-271.
- _____, "Türk Memlûkler Döneminde Mısır Halkının Siyasi Olaylara Karşı Tutumu", *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ocak-Haziran 2007, VII-1, 45-94.

- _____, "Türk Memlûkler Döneminin Büyük Emîrlerinden Yelboğa el-Ömerî (ö. 768/1366) ve İdaredeki Nüfuzu", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2007, XVI-1, s. 81-100.
- AYCAN**, İrfan, "Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Dinî İlimlerin Tarihsel Gelişimi", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara Okulu, Ankara 2011, s. 35-73.
- _____-**SARIÇAM**, İbrahim, "İslam Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler", *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Mes'elesi-II*, haz. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, Ensar Neş., İstanbul 2005, s. 877-905.
- BEG**, Muhammad Abdul Jabbar, "İslam Tarihi Öğretiminin Problemleri", çev. M. Bahauddin Varol, *İSTEM*, 2003, I-2, s. 209-221.
- BOUAMRANE**, Chikh, "İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış", çev. Nesimi Yazıcı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1988, XXX, 265-277.
- _____, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Gelişmesi", çev. Hüseyin Şimşek, *İSTEM*, Konya 2010, XIV(2009), s. 383-396.
- ÇAYLAK**, Adem, "İslam'da Siyasi Akıl ve Düşüncenin Oluşumu", *Muhafazakârdüşünce*, 2015, XLIII, 15-71.
- _____, "İslam Siyasi Düşüncesine Hâkim Olan Genel ve Temel İlkeler", *Muhafazakârdüşünce*, 2015, XLIII, 137-152.
- ÇELİK**, Ali, "Tarih Yazıcılığında 'İsnad'ın Kullanılışı Ya Da 'Rivâyetçi Metod'", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2003, III-2, s. 5-21.
- ÇETİN**, Altan, "İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)", *Dini Araştırmalar*, 1999, II-5, s. 178-201.
- _____, "Memlûk Kaynaklarına Göre Mısır'ın Hudutları", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bişkek 2004, X, 1-8.
- _____, "Memlûk Sultanlarının İn'am ve İhsanlarına Dair", *Akev Akademi Dergisi*, 2006, X-26, s. 101-114.
- _____, "XIII-XV. Yüzyıllarda Yakın Doğu'nun Sosyo-Ekonomik Hayatında Tüccarlar", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 446-459.
- _____, "Ortaçağ: Batı'nın Karabasanı Doğu'nun Ütopyası", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Lotus Yay., Ankara 2011, s. 11-25.
- DALKESEN**, Nilgün, "İlhanlı Hanedanlığı'nda Siyaset ve Kadın", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Lotus Yay., Ankara 2011, s. 532-568.
- DEVLET**, Nadir, "Altın Ordu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, Çağ Yay., İstanbul 1992, IX, 103-179.

- _____, "İlhanlılar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, Çağ Yay., İstanbul 1992, IX, 63-74.
- ERAVCI**, H. Mustafa, "Mevlânâ Valihî'nin Hayatı ve Onun Işığında XVI. Asır Bir Osmanlı Vâizinin Kariyeri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir 2003, XVIII-2, s. 25-36.
- ERDEM**, İlhan, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1997, XIX-30, s. 1-35.
- ERKOÇOĞLU**, Fatih, "İmar Faaliyetleri", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara Okulu, Ankara 2011, s. 199-291.
- EVANS**, Richard J., "Giriş", *Tarih Nedir?*, Edward Hallet Carr, çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yay., İstanbul 2012, s. 10-43.
- EVKURAN**, Mehmet, "Osmanlı Bürokrasisinde Yüksek Siyaset-Ulemâ İlişkileri: Molla Lütfî Örneğinde Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008/1, VII-13, s. 37-60.
- EZGİ**, Cevat, "Canı Bek Han Devrinde (1342-1357) Altınordu Hanlığında Bilim Hayatı", *Divân*, İstanbul 1996, II, 147-172.
- GENÇ**, Özlem, "Ortaçağ Avrupası'nda Tarih yazımı çerçevesinde Paul The Deacon ve Lombardların Tarihi Adlı Eseri", *Tarih Okulu*, 2011, XI, 53-73.
- GÖKSU**, Erkan, "İbn Tağrîberdî ve Tarihçiliği", *Nüsha*, 2008/1, XXVI, 69-90.
- GÜNEŞ**, Ahmet, "Tarih, Tarihçi ve Meşruiyet", *OTAM Dergisi*, 2005, XVII, 1-48.
- GÜVEN**, Şahin, "Suudi Arabistan Üniversitelerinde Yapılan Bazı Tefsir Tezleri Üzerine", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2003/2, XV, 207-223.
- HIDIR**, Özcan, "Yahudi Kültürünün Hadislere Etkisi İddiaları Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2005, III-1, s. 7-37.
- HOLT**, Peter M., "Memlûk Sultanlığında Devlet Yapısı", çev. Samira Kortantamer, *Bellekten*, TTK Basımevi, Ankara 1996, LII-202 (Nisan 1988), s. 227-246.
- _____, "The Mamluk Institution", *A Companion to the History of the Middle East*, ed. Youssef M. Choueiri, Blackwell, Malaysia 2008, s. 154-169.
- HUMPREYS**, R. Stephen, "XIII. Yüzyılda Eyyübîler, Memlûkler ve Latin Doğu", çev. Mustafa Kılıç, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, XI-1, s. 359-378.
- IŞIK**, Ramazan, "Marunileri Memlûkler Döneminde Fransisken Misyoner Rahiplerin Katolikleştirme Faaliyetleri" *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2005, IX-1, s. 203-218.
- İBN AKÎL**, Ebû Abdîrahmân, "İbn Kesîr ve Kitâbühü el-Bidâye ve'n-Nihâye", *Mecelletü'l-Faysal*, Riyâd 1978, XVIII, 116-120.

- KAMALOV**, İlyas, "Altın Orda Hanlığı'nda Hanedan Kadınlar", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Lotus Yay., Ankara 2011, s. 593-604.
- KARAHASANOĞLU**, Cihan Osmanağaoğlu, "Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi", *OTAM*, 2011, s. 93-124.
- KARATAŞ**, Ali İhsan, "İslâm Medeniyetinde Kitap ve Kütüphane", *Hece*, Ankara 2013, CXC VIII/CXC IX/CC, 542-553.
- KAYAOĞLU**, İsmet, "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1981, XXIV-1, s. 359-373.
- KEÇİŞ**, Murat, "Trabzon Rum Devletinde Kadına Dair Diplomatik Bir Usul: Evlilik İttifakları", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Lotus Yay., Ankara 2011, s. 337-353.
- KELEŞ**, Bahattin, "Memlûklerde Ticaret", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 431-445.
- _____, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 309-319.
- _____, "Memlûkler Döneminde Sosyal Yapı", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 394-398.
- KESTANE**, Doğan, "Çağdaş Bir Denetim Organizasyonu Olarak Ombudsmanlık Kamu Denetçiliği", *Maliye Dergisi*, Temmuz-Aralık 2006, CLI, 128-142.
- KIZILTOPRAK**, Süleyman, "Memlûk Sistemi", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 320-336.
- KISTER**, M. J., "Mekke ve Temim", *İlk Dönem İslam Tarihi Üzerine Makaleler*, haz. Ali Aksu, Ankara Okulu, Ankara 2014, s. 43-96.
- KOCA**, Salim "Anadolu Türk Beylikleri", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VI, 703-755.
- KOÇAK**, İnci, "Türk Memlûkleri ve el-Busiri", *Milli Kültür Dergisi*, Ankara 1985, XLIX, 29-35.
- KOPRAMAN**, Kâzım Yaşar, "Beyliklerden Türkiye'nin Siyasî Birliğine", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 303-310.
- _____, "İkdu'l-Cumân'da Karamanoğulları'na Dair Kayıtlar", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 63-79.
- _____, "Karamanoğulları", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 49-54.

- _____, "al-Malik al-Muayyed Şayh al-Mahmûdî Devrinde (1412-1421) Mısır'ın Malî ve İktisadî Durumuna Umumî Bir Bakış", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 19-39.
- _____, "Memlûk Kaynaklarına Göre XV. Yüzyılda Kastamonu ve Çevresi", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 281-301.
- _____, "Memlûklerde İnsanî Değerler ve Hukuka Saygı", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 311-330.
- _____, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, Çağ Yay., İstanbul 1992, VI, 433-543, VII, 17-48.
- _____, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 81-159.
- _____, "Mısır Memlûkleri", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 545-717.
- _____, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 99-126.
- _____, "Mısır Türk Sultanlığı (Memlûkler)", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 55-61.
- _____, "XVI. Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Memlûk Çatışması ve Safevîler", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 365-383.
- _____, "Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 161-204.
- _____, "Şecerü'd-Dürr", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 393-396.
- KORTANTAMER**, Samira, "Memluk Toplumunda Kadın", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Lotus Yay., Ankara 2011, 605-620.
- _____, "Memlûklar'da Devlet Yönetimi ve Bürokrasi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1984, II, 27-45.
- KÖPRÜLÜ**, M. Fuad, "Altınordu'ya Ait Yeni Araştırmalar", *Belleten*, 1941, V-19, s. 398-438.
- KURTKAYA**, Yahya, "Endülüs Aydınlanması ve Boyutları", *Hece*, Ankara 2013, CXCVIII/CXCIX/CC, 381-401.
- LEBÎB**, Subhî, "Eyyübîler ve Memlûkler Devrinde Mısır'ın Ticaret Politikası", çev. Altan Çetin, *Nüsha*, 2002, II-4, s. 133-150.
- LEWIS**, Bernard, "Egypt and Syria", *The Cambridge History of Islam*, ed. P. M. Holt-Bernard Lewis, Cambridge University Press, Cambridge 2008, I-A, s. 175-230.

- MAHAMİD**, Hatim, "Memlûkler Dönemi Suriye'de Yükseköğretim Müesseseleri ve Camiler", çev. Harun Yılmaz, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, XLI, 254-274.
- MORTEL**, Richard T., "On Beşinci Yüzyılda Memlûk Sivil Bürokrasisinin Gerilemesi: Ebü'l-Hayr en-Nehhâs'ın Kariyeri", çev. Fatih Yahyâ Ayaz, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Adana 2005, XIV-2, s. 91-104.
- OCAK**, Ahmet, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, V, 721-727.
- ÖZBEK**, Süleyman, "Memluk Devletinin Siyasi ve Kültür Hayatında Rol Alan Moğol Asıllı Bir Aile: Şâhin eş-Şeyhî ve Ailesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2010, XXVII, 529-552.
- , "Memlûklerde Meşrûiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar Sultanı Öldüren Sultan Olur", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2013, XXXII-53, s. 155-172.
- , "Yakın Doğu Türk-İslam Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn Calut", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, V, 127-133.
- ÖZDEMİR**, Veysel, "İsrâiliyyât Türü Eserlerin Hükümünü Belirleme Açısından 'Ve Haddisû an Benî İsrâile ve lâ Harece...' Hadisi Hakkında Bir Değerlendirme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, XII-2, s. 307-325.
- ÖZLER**, İbrahim, "Türk Aydını-Toplum İlişkisi", *Dinî Araştırmalar*, 2007, X-29, s. 29-39.
- PARLAK**, Nizamettin, "Şiir ve Edebiyat", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara Okulu, Ankara 2011, 123-148.
- PEDANI**, Maria Pia, "Bahri Memlûklerle Venedikliler Arasındaki Ticari Anlaşmalar", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, V, 423-430.
- POLAT**, İbrahim Ethem, "Kıpçak Türklerinin Arap Medeniyetine Katkıları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2009, II-7, s. 207-217.
- RUBY**, Christian, "Tarih Nedir?", çev. Bahaeddin Yediyıldız, *Bellekten*, TTK Basımevi, Ankara 1991, LV-213, s. 579-586.
- SAVUT**, Harun, "İbn Kesîr ve Tefsîr İlminin Rivayet Kaynaklı Problemlerine Yaklaşımı", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, I-1, s. 17-40.
- SEZGİN**, Muhammed Fuad, "İslâm Medeniyetinin Donuklaşmasının Sebepleri Meselesi", çev. Dursun Hazer, *G.Ü. Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, I-2, s. 295-303.

- SÖYLEMEZ**, Mahfuz, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara Okulu, Ankara 2011, s. 75-122.
- ŞAHİN**, İlhan, "Kuruluştan Fetret Devrine Kadar Osmanlı Devleti", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, Çağ Yay., İstanbul 1992, X, 133-165.
- ŞULUL**, Kasım, "Kafiyeci'nin (788-879/1386-1474) Tarih Metodolojisi İle İlgili Görüşleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2001, XIII-XIV, 217-239.
- , "Ana Hatlarıyla Batı Tarih Felsefesinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, Şanlıurfa 2002, IV, 107-144.
- TEKİNDAĞ**, M. C. Şehabeddin, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1971, XXV, 1-38.
- TEMEL**, Ali Ulvi, "İslâm'ın Akdenize Çıkmasının Etkileri ", *Hece*, Ankara 2013, CXCVIII/CXCIX/CC, 331-338.
- TOGAN**, Zeki Velidi "Ortaçağ İslâm Âleminde Tenkidi Tarih Telâkkisi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1954, I-4 (1953), s. 43-49.
- TOMAR**, Cengiz, "Kılıçtan Kaleme: Memlûklar ve Entelektüel Hayat" *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2002, XII, 249-259.
- TOSUN**, Necip, "İslâm Medeniyetinin Anlatıları: Kıssalar, Menkıbeler, Destanlar, Masallar...", *Hece*, Ankara 2013, CXCVIII/CXCIX/CC, 575-587.
- TUZCU**, Kemal, "İslâm Medeniyeti'nin Yunan Kaynakları-Tercüme Hareketleri", *Hece*, Ankara 2013, CXCVIII/CXCIX/CC, 110-115.
- TÜRKER**, Özgür-ÜKTEN, S. Serkan, "Haçlılar, Moğollar ve Ortadoğu'da Haçlı-Moğol Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2014, LIV-1, s. 319-344.
- UYAR**, Mustafa, "İlhanlı-Memlûk Mücadelesinde Bir Kırılma Noktası: Vâdî el-Hazindâr Savaşı", *Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, Ankara 2012, VII, 3253-3260.
- ÜNSAL**, Hadiye, "Ebü'l-Hasen el-Vâhidî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri", *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ocak-Haziran 2013, XIII-1, s. 135-164.
- ÜRKMEZ**, Ahmed, "el-Bidâye ve'n-Nihâye'sinden Hareketle İbn Kesîr ve Hadis Hocaları Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2010, VIII-2, s. 129-143.
- VARLIK**, Mustafa Çetin, "Anadolu Beylikleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, Çağ Yay., İstanbul 1992, VIII, 483-596 ve X, 23-129.
- YALÇIN**, M. Fatih, "Bahrî Memlûkler Döneminde Saltanat Nâiblerinin Görevlerinin Sona Ermesi ve Bunun Sonuçları (1250-1382)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, May 2013, VI-5, s. 791-810.

- YEDİYILDIZ**, M. Asım, "Tarih Felsefesi Üzerine Bazı Düşünceler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, XII-1, s. 167-183.
- YENEN**, İbrahim, "İslâm Medeniyetinin Klasik (Ortaçağ) Batı Düşüncesine Etkileri", *Hece*, Ankara 2013, CXCVIII/CXCIX/CC, 322-330.
- YİĞİT**, İsmail, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, V, 748-756.
- _____, "Memlûkler Zamanında (1250-1517) Kadın", *Diyanet İlmî Dergi*, 2004, XL-2, s. 131-144.
- ez-ZEHEBÎ**, Muhammed Hüseyin, "Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât", çev. Muhammed Yılmaz, *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, II-1, s. 155-189.

2. MADDELER

- ALTIKULAÇ**, Tayyar, "el-Habbâl", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 341-342.
- AYALON**, David, "Mamlûk", *E.I.*, Leiden 1991, VI, 314-321.
- AYAZ**, Fatih Yahya "Sır Kâtibi", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 116-117.
- AYDIN**, Mustafa, "Müveşşah", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 229-230.
- AYDINLI**, Abdullah, "Semâ", *DİA*, İstanbul 2008, XXXVI, 457-458.
- BİLGE**, Mustafa L., "Himyârî", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 60-61.
- BOZKURT**, Nahide, "Hârûnurreşîd", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 258-261.
- BOZKURT**, Nebi, "Dârulhadis", *DİA*, İstanbul 1994, VIII, 527-529.
- BUHL**, Fr., "Nusayrîler", *İA*, İstanbul 1964, IX, 365-370.
- BROCKELMANN**, Carl, "İbn Kesîr", *İA*, İstanbul 1987, V-2, s. 762.
- CONRAD**, L. I., "İbn Battûta", *Encyclopedia of Arabic Literature*, ed. Julie Scott Meisami, Paul Starkey, London 1998, I, 318-319.
- ÇUBUKÇU**, Asri, "Baybars", *DİA*, İstanbul 1992, V, 220-221.
- DURMUŞ**, İsmail, "İnşâ", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 334-337.
- _____, "Mevâliyyâ", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 426-427.
- EBÛ ZEYD**, Ali, "İbn Kesîr", *el-Mevsûatü'l-Arabiyye*, Dımaşk 2006, XVI, 102-103.
- ERKAN**, Mustafa, "İbn Mühennâ", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 218-219.
- FAYDA**, Mustafa, "Siyer ve Megazi", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 319-324.
- FAZLIOĞLU**, İhsan, "İbnü'l-Hâim", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 62-65.
- _____, "Sıbtu'l-Mardîni", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 90-91.

- GIBB**, Hamilton Alexander Roskeen, "Tarih", *İA*, İstanbul 1979, XI, 782-799.
- GÖLCÜK**, Şerâfettin. "Cehmiyye", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 234-236.
- GÖRMEZ**, Mehmet, "Tahrîc", *DİA*, İstanbul 2011, XXXIX, 419-420.
- GÜLEÇ**, Hasan, "Fezarî", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 539-540.
- IRWIN**, Robert, "Ibn Kathîr", *Encyclopedia of Arabic Literature*, ed. Julie Scott Meisami, Paul Starkey, New York 1999, I, 341.
- İNALCIK**, Halil, "Adaletname", *DİA*, İstanbul 1998, I, 346-347.
- İPŞİRLİ**, Mehmet, "el-Hıttatü'l-Makrîziyye", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 402-404.
- _____, "Bâb-ı Meşihat", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 362-363.
- _____, "Şeyhülislâm", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 91-96.
- KANDEMİR**, M. Yaşar, "Ahmed b. Nasr el-Huzâî", *DİA*, İstanbul 1989, II, 110.
- _____, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 114-123.
- _____, "Fehrese", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 297-299.
- _____, "Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahmân", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 220-221.
- KARA**, Mustafa, "İbn Teymiyye, Tasavvufla İlgili Görüşleri", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 413-414.
- KOCA**, Ferhat, "İbn Teymiyye", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 391-405.
- KOÇKUZU**, Ali Osman, "Bedreddin Aynî", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 271-272.
- KOPRAMAN**, Kâzım Yaşar, "Baybars II", *DİA*, İstanbul 1992, V, 224.
- _____, "Divân", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 378-387.
- KÖK**, Bahattin, "Nûreddin Zengî, Mahmud", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 259-262.
- KÖPRÜLÜ**, M. Fuad, "Baybars I", *İA*, İstanbul 1979, II, 357-363.
- KRAMERS**, J. H., "Rafizîlik", *İA*, İstanbul 1964, IX, 593.
- KÜÇÜKAŞCI**, Mustafa Sabri, "Tarih", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 36-40.
- LAOUST**, M. Henry, "Ibn Kathir", *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1971, III, 51-52.
- LEDER**, S., "Damascus, medieval", *Encyclopedia of Arabic Literature*, ed. Julie Scott Meisami, Paul Starkey, London 1998, I, 180-181.
- MOREH**, S., "Khayâl", *Encyclopedia of Arabic Literature*, ed. Julie Scott Meisami, Paul Starkey, London 1998, I, 441-442.
- ÖNKAL**, Ahmet-**BOZKURT**, Nebi, "Cami", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 46-56.
- ÖZ**, Mustafa, "Dürzîler", *DİA*, İstanbul 1994, X, 39-48.
- _____, "Rafizîler", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 396-397.

- ÖZAYDIN**, Abdulkerim, "İbn Kesîr", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 132-134.
_____, "el-Bidâye", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 131-132.
_____, "Ebü'l-Fidâ", *DİA*, İstanbul 1994, X, 320-321.
_____, "Hasan b. Muhammed b. Kalâvûn", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 332-333.
- ÖZGÜDENLİ**, Osman Gazi, "Moğollar", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 225-229.
- ÖZTÜRK**, Mürsel, "Rubâî", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 176-177.
- PEDERSEN**, Johs, "Mescid", *İA*, İstanbul 1979, VIII, 1-71.
- SARAY**, Mehmet, "Altın Orda Hanlığı", *DİA*, İstanbul 1989, II, 538-540.
- SPULER**, Bertold, "İlhanlılar", *İA*, İstanbul 1987, V-2, s. 967-971.
- ŞENGÜL**, İdris, "Kıssa", *DİA*, İstanbul 2002, XXV, 498-501.
- TOMAR**, Cengiz "Tarih", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 40-45.
- ÜZÜM**, İlyas, "Nusayrîlik", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 270-274.
- YARDIM**, Ali, "Birzâlî", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 216.
- YILDIZ**, Musa, "Zecel", *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 176-177.
- YİĞİT**, İsmail, "Memlükler", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 90-97.
- YURDAGÜR**, Metin, "Hatm-i Nübüvvet", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 477-479.

EKLER

EK A: İBN KESİR KRONOLOJİSİ

- 701/1301 Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî el-Busravî ed-Dımaşkî eş-Şafîî, Şâm yakınlarındaki Busrâ'ya bağlı Mecdel (Micdel/Müceydelü'l-karye) köyünde doğdu.
- 703/1303 İbn Kesîr'in babası Ömer b. Kesîr vefat etti.
- 707/1307 İbn Kesîr, yedi yaşlarında iken ailesi ile birlikte Dımaşk'a yerleşti. İlk öğrenimine ağabeyi Abdülvehhâb'dan ders alarak başladı.
- 711/1311 İbn Kesîr, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek hafız oldu.
- 718/1318 Ebû İshâk eş-Şirâzî (476/1083)'nin *et-Tenbîh* adlı eserinin tahrîc ve tahlilini yaparak bu çalışmasını (*Ahkâmu't-Tenbîh/el-Ahkâm alâ Ebvâbi't-Tenbîh/Tahrîcu Ehâdîsi Edilleti't-Tenbîh*) hocası Burhâneddîn el-Fezârî (729/1329)'ye sundu. Bu çalışmayı daha sonra genişleterek *İrşâdü'l-Fakîh ila Ma'rifeti Edilleti't-Tenbîh* adıyla ilim dünyasına kazandırdı. *et-Tenbîh* ile Osman b. Ömer b. Ebû Bekr b. Hâcib (646/1248)'in *Muhtasar* adlı kitabını ezberledi.
- 731/1331 Şâm'ın ileri gelen âlimlerinden bir çoğunun içinde bulunduğu seçkin bir toplulukla hac yolculuğun çıktı. İbn Kesîr, Şeyh Ömer es-Selâvî (736/1335)'nin görevli kâtibi olarak kafîlede yer aldı.
- 736/1335 Dımaşk'ta Şâfîîler'e tahsis edilmiş olan en-Necîbiyye Medresesi'nde ders vermeye başladı.
- 741/1341 Ulûhiyyet iddiasında bulunan ve peygamberleri ayıplayan Hulûliyye mezhebine mensup Osman ed-Dekkâkî (741/1341)'nin yargılandığı duruşmada, mahkeme heyeti üyesi olarak görev yaptı.
- 746/1345 Bahâeddîn İbnü'l-Mercânî (759/1358)'nin yaptırdığı Mizze Câmîi'nde hutbe okumak üzere görevlendirildi.

- 748/1348 Hocası Zehebî (748/1348)'nin vefatıyla boşalan Dımaşk'taki Sâlihiyye/Ümmü's-Sâlih Medresesi müderrisliğine tayin edildi.
- 749/1348 Zehebî (748/1348)'nin vefatından sonra bir müddet Sadruddîn el-Malikî'nin yürüttüğü Dârü'l-Kur'ân ve Dârü'l-Hadîsi't-Tenkızıyye'deki müderrislik görevini, İbn Kesîr devralmıştı.
- 753/1352 Halep Nâibi Emîr Bayboğa Ârûs'un başarısızlıkla sonuçlanan isyanından sonra Memlûk sultânı Melik es-Sâlih ile birlikte Dımaşk'a gelen Halife Mu'tazîd Billâh, onu devlete bağlılığının bir mükâfatı olarak Demmâğıyye Medresesi'nde huzuruna kabul etti.
- 755/1354 Hille'li bir Şîf olan Ali b. Ebü'l-Fadl b. Muhammed b. Hüseyin b. Kesîr (755/1354)'in idam cezasına mahkum edildiği Dârüssaâde'deki duruşmada mahkeme heyeti üyesi olarak görev yaptı.
- 756/1355 Kâdî'l-kudât Takıyyüddîn es-Sübki (756/1355)'nin 'Altunboğa en-Nâsîrî ile Kutluboğa el-Fahrî'nin yetimlerin mallarına el uzatmalarına göz yumduğu' ithamıyla suçlandığı duruşmada mahkeme heyeti üyesi olarak görev yaptı ve kadıyı savundu.
- 756/1355 İbn Kesîr, Takıyyüddîn es-Sübki (756/1355)'nin vefatından sonra kısa bir süre Dımaşk'taki en büyük hadis okulu Dârü'l-Hadîsi'l-Eşrefiyye'nin reisliğini yaptı.
- 766/1364 Emîr Seyfeddîn Menglîboğa (774/1373) tarafından teşkil edilen ve Dârüssaâde'de toplanan duruşmada mahkeme heyeti üyesi olarak görev yaptı. Kadı Tâceddîn es-Sübki (771/1370) lehinde görüş beyan ederek Nâib Menglîboğa'nın takdirini kazandı.
- 766/1365 Dımaşk Nâibi Baydemir Şabân (762/1361'de isyan ettiği için azledilmişti) şerefine *Sahîhu'l-Buhârî*'nin ezbere okunması işini organize etme görevi İbn Kesîr'e verildi.
- 767/1366 İbn Kesîr'in, Emeviyye Câmîi'nde Fâtiha Sûresi'nin tefsirini yaptığı açılış mahiyetindeki ilk dersine, Dımaşk nâibi Seyfeddîn Menglîboğa (774/1373), kadılar ve diğer devlet erkanı da katıldı.
- 770/1369 Kıbrıs Frankları'nın İslâm ülkelerine karşı başlattıkları saldırıyı sürdürmeleri üzerine gerekli askerî tedbirleri alan Emîr Mencek (776/1375), halkın cihada katılmasının gerekliliği hususunda İbn Kesîr'den fetva istedi. Bu talep vesilesiyle *el-İctihâd fi Talebi'l-Cihâd* adlı çalışmasını hazırladı.
- 774/1373 Dımaşk'ta vefat etti. Vasiyeti uyarınca Dımaşk'ta Babünnâsr dışında bulunan Sûfiyye Mezarlığı'ndaki hocası İbn Teymiyye'nin ayak ucuna defnedildi.

EK B: RESİMLER

Resim1- İbn Teymiyye'nin Sûfiyye Mezarlığı'ndaki kabrinin mezar taşı (Fatih Erkoçoğlu Arşivi)

Resim 2- İbn Teymiyye'nin Sûfiyye Mezarlığı'ndaki kabri (Fatih Erkoçoğlu Arşivi)

Resim 3- İbn Kesîr'in Sûfiyye Mezarlığı'ndaki kabri (Fatih Erkoçoğlu Arşivi)

Resim 4- İbn Teymiyye ve İbn Kesîr'in Sûfiyye Mezarlığı'ndaki kabirleri (Fatih Erkoçoğlu Arşivi)

EK C: ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Adnan KARA
Uyruğu : T.C.
Doğum Yeri : Trabzon/Çaykara
Doğum tarihi : 09.12.1969
Medeni Hali : Evli ve üç çocuk
Telefon : 0 530 561 61 55
E Posta : adnannkara@gmail.com

EĞİTİM

1996-2000 **Yüksek Lisans** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (Tefsir) Anabilim Dalı
1987-1992 **Lisans** Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
1980-1987 **Lise** Trabzon İmam Hatip Lisesi
1976-1980 **İlkokul** Trabzon Mimar Sinan İlkokulu

İŞ DENEYİMİ

2013- **Fakülte Sekreteri**, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
2010-2012 **Fakülte Sekreteri**, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi ve **Enstitü Sekreter V.**, Fen Bilimleri Enstitüsü
1997-2010 **Meslek Dersleri Öğretmeni**, Demetevler İmam Hatip Lisesi
1994-1996 **Müdür Yardımcısı**, Kütahya Tavşanlı Çukur İlköğretim Okulu
1992-1993 **Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni**, Kütahya Tavşanlı Çukur İlköğretim Okulu

YABANCI DİLLER

Arapça (orta-iyi derecede, iyi derecede okuma)
İngilizce (orta derecede)
Fransızca (başlangıç seviyesinde)
Farsça (başlangıç seviyesinde)

ÖDÜLLER

Takdir Belgesi, 2010 (iyi derece)
Teşekkür Belgesi, 2008 (çalışkanlık)
Teşekkür Belgesi, 2005 (çalışkanlık)

AKADEMİK ÇALIŞMALAR

Yüksek Lisans Tezi:
"Bakillâni'nin "İcâzu'l-Kur'ân" Adlı Eserine Göre Kur'ân'ın İcâzı", Ankara 2000
Lisans Tezi:
"Muhammed Abdussettâr et-Tunusevî'nin 'Butlânu Akaidi'sh-Şia' Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirilmesi", Ankara 1992

TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU

ENSTİTÜ: Sosyal Bilimler Enstitüsü

YAZARIN

Soyadı : KARA

Adı : Adnan

Bölümü : Tarih

TEZİN ADI: Bir Memlüklü Aydın, Bürokrat Ve Tarihçi İbn Kesîr (701-774/1301-1373)

TEZİN TÜRÜ: Doktora

Tezimin tamamından kaynak gösterilmek şartıyla fotokopi alınabilir.

TEZİN KÜTÜPHANEYE TESLİM TARİHİ: